ERDÉLYORSZÁG
TÖRTÉNETE

TEKINTETTEL

MIVELŐDÉSÉRE.

IRTA

SZILÁGYI SÁNDOR.

MÁSODIK KÖTET.

PEST.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

MDCCCLXVI.

ERDÉLYORSZÁG TÖRTÉNETE

írta

Szilágyi Sándor.

Második Kötet.

Bethlen Gábor.

Pesten, Kiadja: Heckenast Gusztáv.

ERDÉLYORSZÁG

TÖRTÉNETE

TEKINTETTEL

MIVELŐDÉSÉRE.

II.

Pest, 1866. Nyomatott Heckenast Gusztávnál.

TARTALOM.

A) Tárgymutató.

A negyedik könyv folytatása. VI. Báthori Endre uralkodása. Mihály vajda támadása. A szenterzsébeti ütközet. Endre megöletése. VII. Mihály tervei. Erdélyt elfoglalva tartja. Rablásai, jószág-elkobzásai. Alkudozásai a császári udvarral. Török követség. Hadjárat Moldva ellen. Báthori Zsigmond pártja Mihály türhetetlen zsarnoksága ellen fölkelést szervez. Kiegyezések a német pártiakkal. Básta Erdélybe jön. Mihály megveretése, menekülése, a léczfalvi gyülés. Básta távozása, Zsigmond visszahozatala. VIII. Mihály Prágában. Zsigmond beigtatása, alkudozása Bástával, a goroszlói csata. Mihály megöletése. Zsigmond visszatérése. Az ország nyomora. Básta távozása. Zsigmond alkudozása Rudolffal, kiegyezése, távozása. Székely Mózes kibujdosása. Básta felfüggeszti az alkotmányt. IX. Székely Mózes. Gyors előhaladása. Radul oláh vajda. A brassai csata. A bujdosók. X. Básta ujra felfüggeszti az alkotmányt. Rémuralma. Az ország nyomora naponként nő. Eltávozása. Helyét kormányzóság pótolja. A bujdosók sorsa. Bethlen Gábor eszközlésére Bocskaival lépnek összeköttetésbe. Bocskai fellépése. A bujdosók választása s az első berát, mely azt megerősiti. Bocskai előhaladása, erdélyi fejedelemmé választatása. XI. Irodalomtörténet. XII. Történet-irodalom. 3 – 74 lap.

Ötödik könyv. I. Bocskai Erdély kézhezvételére lépéseket tesz, hova Rácz György is benyomul. A szerencsi gyülés. Gyulafi küzdelme Erdélyben. Az ünnepélyes athname. Bocskai Erdélyben. A medgyesi országgyülés. Rácz meghódolása. A rákosi találkozás. Békealkudozás kezdete Bocskai és a német kormány közt. Az erdélyi országgyülés a pontok módositását sürgeti. A bécsi béke. Rudolf Erdély és a Részek szabad fejedelemválasztási jogát elismeri. A zsitvatoroki béke. Kassai országgyülés. Bocskai betegsége, halála. Kátai felkonczoltatása. Magyarország lépései a fejedelemség megszerzésére. II. Előintézkedések Erdély függetlenségének megmentésére. Bocskai temetése. Rákóczi Zsigmond fejedelemmé választatása, első intézkedései. Homonnai törekvései, a neki küldött athname Rákóczi nevére iratik át. Homonnai

igyekezetei, hogy az erdélyi fejedelemséget megszerezhesse; pártfogoltatása a török és Részek által. Kiegyezése Rákóczival. Báthori Gábor fellépése, szövetkezése a Hajdúsággal, Törökséggel, kiegyezése Rákóczival, ki lemond a fejedelemségről. III. Báthori Gábor fejedelemmé választatása, igyekezete, hogy székében megszilárditsa magát. Első szép reményekre jogositó tettei. Catholicus főurak összeesküvése, kik a fejedelmet meg akarják öletni. Báthori megmenekül, de szigorú törvényeket hozat. A király-daróczi összejövetel, háború-készületek. Imrefi Kassán kiegyezkedést hoz létre. Kendi tervet sző Báthori megbuktatására s egyezkedik magyarországi elégületlenekkel és szászokkal. Báthori elfoglalja Szebent, onnan Brassó alá megy, onnan Moldvába, hol hadai Rádulon diadalt aratnak, de a zsoldosokkal visszatérő Rádul kiveri az erdélyieket s brassai Weisz Mihálylyal összeköttetésbe teszi magát. Rádul megtámadja Erdélyt, Báthori megveretik. Forgács beütése Magyarországból, ennek azonban nem kedvez a szerencse. Az elégületlenek Brassóba zárkóznak. A tokaji kiegyezés. Báthori igyekezete, hogy Brassót lecsendesítse, meghiúsul. Tömeges nótázások. Géczi András fellépése a portán. Athnamét nyer, visszatér Brassóba. Báthori kegyetlenkedései, meghasonlása Bethlen Gáborral, kiegyezése Géczivel, alkudozása Mátyással. A porta háborút indít ellene. Skender kinyomja az országból. Bethlen Gábor fejedelemmé választatik. Báthori megöletése. IV. Bethlen Gábor uralkodása. Első tettei trónja megszilárditására. A magyarországiaknak megbuktatására czélzó igyekezeteit meghiúsitja, Szebent kibékíti, a portát megnyeri. Dóczi garázdálkodásai. Lippa és Jenő ügye. A Bethlennek adott athname. Kendi István lázadása. Nagyszombati egyezkedés Lippa ügye előtérbe tolul s átadatik a töröknek. Ujabb értekezlet Nagyszombaton. A nagykárolyi szerződés. V. Bethlen első beavatkozásai a 30 éves háborúba, szerencsés előhaladása. Kassa elfoglalása. Dóczi elfogatása. Bethlen Pozsony alatt. Bécs fenyegettetése. A lengyelek beütése. A porta Bethlen előhaladását kárhoztatja. Egyezkedés Ferdinánddal, s mialatt Bethlen Magyarország fejedelmévé választatik, a kiegyezés is létrejött Ferdinánddal. Szövetkezés a csehekkel. Besztercebányai gyülés. Bethlen Magyarország királyává választatik. Ujabb békealkudozások. Nikolsburgi békekötés. VI. Behlen igyekezete a portán, hogy a háborut Ferdinánd ellen megujíthassa. Bethlen második támadása. A béke megujítása. Angol közbenjárás Bethlen mellett a portán. Igyekezet, őt az átalános európai protestans szövetségbe bevonni. Bethlen házassági törekvései a brandenburgi udvarban, belépése a protestans unióba. A fejedelem irományait a portán ellopják. Bethlen harmadik támadása. Diadala Wallenstein felett a Garan mellett. Szent

Demeter napja. A lőcsei béke. A szőnyi béke. Bethlen igyekezete, hogy az unióval szövetkezését megujítsa, meghiúsul; végre Gusztáv Adolffal lép összeköttetésbe, de meghal, mielőtt annak eredménye lett volna. VII. Brandenburgi Katalin fejedelemsége. Bethlen István kormányzósága. Bethlen halála mindenfelé nagy benyomást tesz, de a dolgok hanyatlásnak indúlnak. Küzdelem Katalin és István úr közt; ez utóbbi Rákóczi Györgyöt kinálja meg a fejedelemséggel, de azalatt magát is megválasztják. Topai egyezkedés új választás eszközlésére, melynek folytán Rákóczi György meg is választatott. VIII. Eszterházy igyekezete Rákóczi megbuktatására, végre is kénytelen ezt a kassai egyezkedésben elismerni. Rákóczi első összeköttetése a svédekkel. Zólyomi ügye, kiegyezés ezzel, ifju Székely Mózes támadása. Az eperjesi trakta. Az ifju Bethlen István halála. Zólyomi fogságba vettetése. Öreg Bethlen István támadása, megveretése Rákóczi által s kiegyezése ezzel. Portai viszonyok. Rákóczi fia György utódjává választatik. IX. Rákóczi beavatkozása a 30 éves háborúba. Alkudozások svéd és franczia ügynökökkel. Ifjú Rákóczi György menyegzője Báthori Zsófiával. Portai ferman, mely a Rákóczi felkelését helybenhagyja. Az 1644-iki hadjárat Kemény János fővezérsége alatt. Török segély nem érkezik, Rákóczi zúgolódása e miatt. Kassai országgyülés. Portai viszonyok. Az 1645-ki hadjárat. Egyesülés a svédekkel Gödingnél Morvaországban. A törökök fellépése ez ellen. A linczi béke Rákóczi alkudozásai a portai adó végett. Halála. X. Vallástörténet. Iskolák emelkedése, virágzása. Törekvés egyetem felállitására. Zsidózók, vallástani, nyelvtani irodalom. XI. Történeti irodalom. 75 - 254 lap.

Hatodik könyv. I. Második Rákóczi György uralkodása, megerősittetése a portán, ifju tanácsurak emelkedése. Rákóczi Zsigmondnak s nejének halála, a fejedelem betegsége, fiának Ferencznek utódjává választása. Háboru Moldva ellen. Háboru Oláhország ellen. A szerencsétlen lengyel hadjárat. Kemény János a táborral együtt tatár rabságba jut. Rákóczi hazaérkezése. Szamosujvári országgyülés. Rákóczi igyekezete, hogy a haragvó hatalmakat megengesztelje, meghiusul, helyébe fejedelemmé választatik Rhédei Ferencz. Az elégületlen Rákóczi azonban pártot teremt, s visszafoglalja székét. Rákóczi igyekezete, hogy a német udvarnál keressen pártfogást, itt biztató válaszszal fogadtatik. Annál határozottabban kikél a török ellene, mely Erdély elboritására roppant készületeket tesz. Rákóczi diadalai keveset használnak. Erdélyt a török erő elboritja, kipusztitja. Jenő feladatik. Barcsai Ákost a szerdár fejedelemmé teszi. Karánsebes és Lugos feladása. II. Barcsai Ákos beiktatása az uj fejedelemségbe, Rákóczi nem volt hajlandó lemondani, de szo-

rongattatván, Barcsaival egyezkedésbe bocsátkozik s végre le is mond, a kiegyezés köztök csakhamar felbomlik, s Rákóczi visszafoglalja székét, Barcsai a töröknél keres segélyt, be is üt az országba ezekkel s Rákóczin diadalt arat, de Rákóczi ujra sereget gyüjt s Barcsait Szebenben ostromolja. A gyulai csata. Rákóczi halála. III. Az ország határszéle foglaltatik. Várad bukása. Az ország ingerültsége Barcsai ellen. Kemény János meghivatik a fejedelemségre. Barcsai lemondása, Kemény János megválasztatása. IV. Barcsai ármánykodása Kemény ellen, kit a török sem ismer el. Kemény igyekezete, hogy a bécsi udvarban szövetségest találjon a török ellen. Beszterczei gyülés. Barcsai Ákos árulása, megöletése Répa alatt. A törökök Erdély támadására készülnek s Leopold Montecuculit védelmére küldi. Kemény kivonul az országból. A törökök feldulják azt. Ali pasa Apafit fejedelemmé választatja. Kemény s Montecuculi Erdélybe vonulnak, de háboru nélkül visszahuzódnak. A kis-selyki országgyülés. Kemény ujabb beütése — elesése. V. Apafi Mihály fejedelemsége. Kemény Simon törekvései. Nótázások Szent-Imrén. Török és német hadak Erdélyben. Kolozsvár ostroma. Piri basa deftere. Apafi beráttal erösittetik meg. Szentgyörgyi követsége. Haller Gábor Ali basánál. Hadkészületek Magyarország ellen. A nagyvezér tervei Hallerrel. Apafi a nagyvezér táborába hivatik, megjelenése Érsekujváron, körlevele a magyarországi megyékhez, Haller Gábor megöletése. Az 1663- és 64-ki török háboru, szent-gothárdi diadal. A vasvári béke. Teleki érintkezése Rottállal, Bánfi bécsi követsége, ingerültség Magyarországon — a murányi gyülésen Teleki és Bethlen Miklós is megjelennek. Apafi támogatja az elégületleneket. Baló Konstántinápolyban. Panajót árulása. Zólyomi a portán. Ujabb követségek az elégületlenek érdekében, ezek bukása, menekülések Erdélybe, szigoru fellépések Magyarországon, a bujdosók és Apafi ujabb lépései a portán. Török viszonyok. VI. Erdély a bujdosók ügyeit kéz alatt pártolja, Bánfi Dienes s néhány tanácsur ellenzése. Apafi ennek ellenére ad segélyt. A vasvári kudarcz. Szepesi és Petróczi Erdélyben. A porta kétszinü magaviselete a bujdosók irányában. Véres de eredménytelen háboruk Magyarországon. Beaumont XIV. Lajos ügynöke Erdélyben. Bánfi Dénes tragoediája. A franczia udvar összeköttetése az erdélyi udvarral, annak ügynökei Apafival szövetséget hoznak létre. Lengyel és franczia segélyhadakat nyernek a bujdosók. Béldi Pál tragoediája. Teleki mint a bujdosók fővezére. VII. A bujdosók fővezérévé Tököli lesz. Villongás Veselényi és Tököli közt. Somlyócsehi környékén török felverések. Teleki és Tököli összezördülése. II. Apafi Mihály megválasztatása. Az 1681-ki erdélyi hadjárat a bujdosók érdekében. Tököli házassága. Az 1682-ki háboru.

Apafi csatlakozása, visszatérése. Az 1683-ki háboru. Bécs ostroma. Apafi Győr alatt. A törökök folytonos veszteségei. Barcsai Mihály elfogatása, elitéltetése, utódjává választott fia athnamét nyer. Pater Dunod Erdélyben. Titkos szövetsége Telekivel, az általa hozott diploma visszautasittatik. Teleki igyekezete, hogy Tökölit megbuktassa a portán. Tököli elfogatása. Erdély egyes részeinek első megszállása. Teleki alkudozása Karafával. Serffenberg fegyveres orátorai Erdélyben, az általa hozott diploma visszautasittatik. Serffenberg Szeben ostromlása után távozik az országból. Pekri Lőrincz, Daczó János nótáztatnak. Gyulai Ferencz Bécsben. Török viszonyok. Erdély végleges megszállása német hadak által a lothringeni herczeg vezérlete alatt. A balázsfalvi kiegyezés. Erdély hadi kerületekre osztatik. Carafa Erdélyben. Az ország meghódolása. Erdély zsaroltatása, de diplomát ezalatt hasztalanul sürgettek a Rendek. A fejedelemné halála. Apafi hanyatlása s halála. VIII. Zavaros állapotok. Államtanács. Bécsben Veteránit kormányzóvá szemelték ki, de a porta Tökölinek adott athnamét. Tököli beütése, zernyesti diadala. Az államtanács Keszei Jánost Bécsbe küldi, hova Bethlen is felszaladt. Tököli diadalmas előhaladása, s fejedelemmé választatása Keresztyénszigeten, szerencséjének hanyatlása s kivonulása az országból. Bethlen Miklós sikeres fáradozásai Bécsben, s miközben tatárok és Tököli hada még mindig dulják Erdélyt, kinyeri a Leopoldi hitlevelet. Bánfi György kormányzó, Bethlen Miklós korlátnok. Alkudozások a hitlevél pontjainak kiszélesitésére. Megválasztott főhivatalnokok s kormánytanács beiktatása. Hitletétel Leopold s József nevére. Accorda a szászokkal. Bécsi követség. A catholicusok s az ország közt fennforgó viszály ügyében kelt leirat. Az Alvinciana resolutio. Tatár dulások. A bécsi korlátnokság felállitása. Apafi Mihály házassága. Kormányszék átalakitása. Rabutin katonai parancsnokká lesz. Illyés András püspök Erdélybe jön, de kiutasittatik. Az oláhoknak catholicusokkal való unioja. Az Erdélyre sulyosodott roppant teher. A főurak fényüzése. Karloviczi béke. Erdély pénzügyének kezelésétől megfosztatik, s e végett bizottmány küldetik az országba. A Mikes-féle öt pont. A görög-egyesültek ügye, a hittudós. Nagyszegi protestatioja s elfogatása. A nemegyesültek üldöztetése. A sérelmek szaporodása. A Rákóczi-forradalom kiütése. A mozgalom növekedése, harapózása, Rabutin szigoru intézkedései annak elnyomására. Hazafias emlékiratok. Rákóczi fejedelemmé választatása. Leopold halála. József segélyt küld Erdélybe. A zsibói csata. Menekülések Erdélyből. Az erdélyi bujdosók s magyarországiak huszti szövetkezése. Nagyszombati értekezlet. Rabutin távozik Erdélyből. Erdély visszafoglalása. Rákóczi beiktatása az erdélyi fejedelemségbe. A

forradalom hanyatlása és bukása. IX. Erdély államélete s viszonya a török s német udvarokhoz. Erdély belviszonyai, ipara, kereskedelme. X. Vallástörténet, a tanügy hanyatlása, vallási irodalom emelkedése, tudományos irodalma. XI. Történeti irodalom. XII. Erdély történetének átnézete a szathmári békétől 1791-ig. 255—511 lap.

B) Erdély uralkodói:

Báthori Endre (1599)	3—9 lap.
Rudolf: Mihály gubernátorsága (1599—1601)	9—20 „
Báthori Zsigmond (1601)	21—22 „
Rudolf: Básta helytartósága (1601)	22—24 „
Báthori Zsigmond (1601—1602)	24—30 „
Rudolf: Básta helytartósága (1602—1603)	31—35 „
Székely Mózes (1603)	35—40 „
Rudolf: Básta helytartósága (1603—1604)	41—46 „
Kormánytanács (1604—1605)	46—51 „
Bocskai megválasztatása	51 „
Bocskai fejedelemsége (1605—1606)	77—87 „
Rákóczi Zsigmond (1607—1608)	89—96 „
Báthori Gábor (1608—1613)	96—114 „
Bethlen Gábor (1613—1629)	115—164 „
Brandenburgi Katalin (1629—1630)	165—171 „
Bethlen István (1630)	171—172 „
I. Rákóczi György (1630—1648)	173—205 „
II. Rákóczi György (1648—1657)	257—268 „
Rhédei Ferencz (1657—1658)	268—269 „
II. Rákóczi György (1658)	269—276 „
Barcsai Ákos (1658—1659)	276—282 „
II. Rákóczi György (1659—1660)	282—286 „
Barcsai Ákos (1660)	286—293 „
Kemény János (1661—1662)	293—302 „
I. Apafi Mihály (1661—1690)	302—370 „
II. Apafi Mihály (1690)	370—376 „
Tököli Imre (1690)	376—379 „
Leopold (1692—1705)	379—402 „
II. Rákóczi Ferencz (1704—1710)	401—409 „
III. Károly, Mária Therezia, József, Leopold	502—511 „

A

NEGYEDIK KÖNYV

FOLYTATÁSA.

VI.

Alig lépett valaki válságosabb helyzetben Erdély trónjára mint Báthori Endre. Magas miveltséggel, fényes tulajdonokkal birt. Ügyes, gőgnélküli, jámbor, őszinte és vallásos. Mint pap, elzárva a világtól, semmi emberismerettel sem birt s jóhiszeműsége néha az együgyüséggel volt határos. Kiragadva saját világából, nem ismerve az embereket, kik környezék, a viszonyokat, melyeket rendezni volt feladata, képtelen volt belátni a legotrombább ámitásokat. Példa nincs rá, hogy valakit annyi csaló környezett volna mint ezt a szegény papot. Rászedte a kivel érintkezett, rászedte az is, a kiáltal érintkezett. Áldozat volt, szánandó áldozat, önhibáján kivül, nagy részben a viszonyok hatalmánál fogva. Ehez járult visszás helyzete. Hogyan kössön frigyet, ő a főpap a keresztyén hit ellenségével? pedig országa érdekeinél fogva ez nehezen mellőzhető. Mi árral fogja megengesztelni tudni a császárt, ki apr. 6-án Erdély átvételére már szerződött Bocskaiékkal, s midőn az ő megválasztásáról tudomást vett, ezeket és az uj egyezkedési pontokat Prágába vivő Kamutit is — bár rövid időre — elzáratta, s midőn ez visszabocsáttatott is, kevés kecsegtetőt hozott magával; épen oly keveset, mint a nem sokkal utóbb hazatérő Bocskai és Náprádi, kik közül az első csakhamar ürügyet is talált Erdély elhagyására, az utóbbi pedig egészen visszavonult.

Tavasz kezdetén a török hadjárat Magyar- és Erdélyország ellen csaknem egy időben nyilt meg, de

mindkét helyt igen hanyagul folyt. Amott a budai basa elfogatott egy portyázó csapat által, itt a Temesmegyében telelt török — tatár hordák vittek véghez czéltalan dulásokat. E körülmény inté Endrét, hogy a töröknél fegyvernyugvást eszközöljön, s mialatt május havában hadát felültette, előleges egyezkedés végett Óváryt Ghazigiráj khánhoz és a temesvári basához küldé, kik Ibrahim nagyvezérnél csakugyan megtették a kellő lépéseket. Ennek alapján Huszain csausz mint a nagyvezér meghatalmazottja Fehérvárra jött az intéssel, hogy „ősei példájára térjen a szultán hűségére.“ Endre nyomon rá két főurat, Gávait és Budait feltételeivel, hogy a Zsigmond által visszavett erődök kezénél hagyassanak, s az országnak eddigelé nem fizetett adója elengedtessék, a nagyvezérhez s onnan Konstántinápolyba küldé. Mindamellett, hogy a feltételek elsejét a diván elfogadhatatlanak találta, s egy szultáni fermán megerősittetést igért neki, ha Lippát és Jenőt visszadja, a békealkudozások czélra vezettek volna, ha egy a nyár végén a fejdelmi udvarba érkezett pápai követ Malaspina, Endre czélzatainak más irányt nem ad. Ettől fogva a reménytől vezetve, hogy Rudolffal ki fog egyezhetni, a portai alkudozást hanyagul vezette.

Pedig e reménye Malaspina minden igéretei daczára hiu volt. A kormány gondolkodását hiven jellemzik Westernachnak Mátyás titkárának szavai: „ez afronteot (saját szava) nem fogja a kormány oly hamar és oly könnyen elnyelni.“ Básta a felsőmagyarországi sergek parancsnoka jó eleve rendeletet kapott, hogy ha Mihály vajda Erdélyre ütne, segélje őt a Részek megtámadásával, az oláh pedig, kinek Rudolf már tavaszszal s Erdélyen át tetemes összeget küldött mint hűbéresének és szövetségesének, alkudozásait e beütés iránt a brassai biró testvére Hirscher által folytatta.

Mind erről Endrének fogalma sem volt, nem arról sem, hogy ott benn saját országában alakult egy párt, mely megbuktatását tüzte ki czélul, egyetértett a német

kormánynyal s a jószágaitól megfosztott Bocskaival, hogy e pártnak saját tanácsurai közt is voltak hivei, főként azok, kiket Boldizsár leggyilkolásának bűne terhelt, feje pedig az, kiben leginkább bizott, kit minden fontosabb követségnél használt, az ország generalisa Kornis Gáspár. E férfiu segélyével, vezetése mellett ugy szőtte Mihály cseleit, hogy Endrének arról, mi forrt, sejtelme sem volt, annyira, hogy épen ő volt az, kit a tavasz végén bizalmas követségben Bástához küldött.

Azonban a fejdelmet nem illetheti a vád, hogy viszonyát Mihálylyal elhanyagolta volna. Korán akart a vajdával tisztába jöni s e czélból már juniusban Ravazdi Györgyöt és Vitéz miklóst hozzá küldé. De ezeket a vajda különböző ürügyek alatt magánál tartá, mígnem, hogy Endrét elaltathassa, két hó mulva aug. 14-én néhány bojárjával letette a hűségesküjét. Ezalatt ügynökei Erdélyen át jártak keltek, hoztak utasitásokat Bécsből, Kassáról, toborzottak hadnagyokat, harczosokat, mignem Endre megsokalta a dolgot, uj követe Sennyei által a vajdát e toborzások s a hűtlenségéről kerengő hirek iránt feleletre vonta. Sennyei megnyugtató választ hozott haza: a vajdának eszében sincs esküjét megszegni, ellenkezőleg családját akarja nála elhelyezni, s esküt esküre halmozott, „hogy ha valamit forral Erdély ellen, oda juttassa a sors, hogy neje husát egye, fia vérét igya.“

Ilyes eskü után hogyan kétkedett volna többé a papfejdelem? sőt most, midőn viszonya Moldvával teljesen kielégitő volt s reménye vala, hogy Lengyelországgal is tartós frigyet köt, némi bizalommal fordult hozzá. Rudolf kormánya még mindig ellenséges állást foglalt el. Tett ugyan a Malaspinával folytatott előleges egyezkedés alapján kisérletet megengesztelésére s sept. elején Kakas Istvánt Prágába küldé, hogy ő hajlandó az 1595-iki kiegyezést elfogadni, de mig ez létre nem jön, eszélytelenség volna a törököt maga ellen ingerelni. A portának pedig egyik feltétele, hogy ő Mihálylyal baráti

viszonyt ne tartson. E kényes helyzet tisztába hozásával Kornist bizta meg. S Kornis, ki előbbi követsége alkalmával a Básta beütését sondirozta, most a Mihályét rendezé. Még a lanyha alkudozás is, melyet Endre a törökkel folytatott, alkalmas volt ürügynek, „különben, értesité Mihályt Kornis, a bibornok fogja őt kivetni vajdaságából.“

Egyet azonban nem lehetett tagadni, hogy Mihály szokatlanul nagy hadi készületeket tesz. Ez Endrét is, ki mindez ideig teljesen nyugodt vala s legyilkolt testvére számára emléket készittetett, maga pedig koporsót faragott, serge felültetésére birta s ő táborát Szász-Sebesen vonta össze. Ilyesmi Mihály czélzatain kivül esett s hogy amazt készülődéseire nézve megnyugtassa, Bán Mihályt és Rácz Györgyöt hozzá küldé engedélyt kérni Bolgárország megtámadására. Bánnak, Endre titkos ellenségének feladata volt körültekinteni a fejdelmi hadserget, mely már ekkor csak a testőrökből s egy kis zsoldos-csapatból állott, miután az ország hada már szétoszlott.

Kevéssel Bán küldetése után uj fordulat állott be. Sztojka bojár meghozta Tergovistba a hirt, hogy Básta készülődései be vannak fejezve, s hogy Mihály is támadhat. Ez ember most sajátságos gondolatra jött: magától Andrástól akart engedélyt nyerni, hogy hadát Erdélybe vezesse. Két bojárja, Visztér és Préda által felhatalmazást kért, hogy Rudolf segélyére Erdélyen át vezethessen hadat Magyarországba. Oly együgyünek tartotta a bibornokot — s végre most már ez is gyanakodni kezdett. A nagyvezér s a tatár khán egymásnak ellenségei csak lanyhán folytatták a háborut — ezek ellen Rudolfnak semmi segélyre sincs szüksége. De mi még gyanusabbá tette a dolgot, mindkét fél árult el békehajlamot. Pálfy ez ügyben még a nyáron irt a nagyvezérnek s ez hajlandónak mutatkozott. Ha Endre annyit nem is tudott, hogy sept. 30-án a biztosok utasitásaikat is megkapták, de az igyekezetekről kétségtelenül volt értesitve.

Mi szükség hát, hogy Mihály Magyarországra menjen? De ő azért most sem hadait hivta össze, hanem előbb Palaticsi által biztositá ezt, hogy komolyan meg akarja vele a békét tartani, sőt még akkor is, midőn a moldvai vajda Mogila — kinek leányát mostoha testvére Iffju János e nyáron jegyzette el — hirül adta, hogy Mihály egyenesen ellene készül, még akkor is egy követet, Csomortányit, külde hozzá. Ez már ploesti táborában találta a vajdát, honnan egynapi mulatás után haza indult. Kevés idő kivántatott hozzá, hogy e hiszékenység önmagát megboszulja.

Mihály ploesti táborában — hol tetemes had volt együtt, oláhok, ráczok, lengyelek kozákok, hajduk s nehány magyar csapat, jól felszerelt ágyukkal ellátott lovasok, gyalogok — megeskette katonáit, hogy mindenüvé követni fogják. Ő Erdélyre s onnan Magyarországra megy, mert Báthori megbékélt a törökkel. Oct. 18-án Erdély földén termett a Bodzán át, s még az nap Prásmárnál táborba szállott. Rögtön a székelyekhez küldé Makót, Tamásfalvit s másokat, kik ezek fellázadását már előkészitették, hogy a felkelőket hozzá vezessék, s azután hivatta a brassai birót és a várostól hódolati esküt kivánt. Oct. 21-én Feketehalomban volt s elfogadta a város hódolatát, megelégedvén, hogy az ne irásban adassék be, mint elébb kivánta, hanem szóval tétessék le. Másnap átkelt a Sárkányon. E négy nap elég volt, hogy serge a Barczaságot feldulja s a védtelen lakosok tetemes részét legyilkolja — de az oláhoktól lakott Fogarasföldét már kimélte. Ezalatt Makó és Tamásfalvi, kezökben Mihály adománylevelével, mely a székely jobbágyokat felszabaditá, felkelték ezeket, kik legelébb Székelytámad várát rombolák le, s részben Mihályhoz indultak, részben pedig földesuraik ellen fordultak, gyilkolva, rabolva minden előkelőt; Bába Noak pedig 6000 emberből álló haddal a Verestornyon benyomult s Szeben vidékén haladt fel felé.

A brassai biró Mihály beütését nyomon hirül küldte

Fehérvárra, hol épen országgyülés volt együtt. Kornis e levelet 24 óráig feltartóztatá, de a fejdelem akkor nyomon hozzá fogott a készülődéshez. A rendek rögtön szétoszolván, Endre, a mi sereg körülbelül volt, összehivta s a székelyek közé, hol még föl nem keltek, véres kardot küldött, Mihályhoz követet inditott, Csejti Izsákot, hogy őt visszatérésre birja, s maga is, helytartókul öcscsét és Gyulafit hagyva hátra, nyomon a szászsebesi táborba indult. Ide a veszély nagyságához képest sürgetőleg gyültek a hadak s ő, ha nem is nagy, de mindenesetre jelentékeny erővel indulhatott Szeben felé. Oct. 27-én megérkezett, s Szebenen tul a Szent-Erzsébet melletti sikon szemben volt a vajdának csaknem háromakkora sergével. E nap alkudozásokkal telt el. Kicserélték követeiket: Székely Mózest és Bogáthit, s Poztelniket és Prédát. De a vajda feltételei, a mint Bába Noak megérkezett s csatlakozott vele, elfogadhatatlanokká lettek — különben is, mint mondá, neki a császártól vagyon parancsa. Ezalatt a pápai nuntius is próbát tett a versengők kiegyeztetésére, eredménytelenül, s mint Illésházy tudni akarja, Endre párbajt ajánlott, mely nem fogadtatott el. Másnap oct. 28-án reggel 9 órakor megütköztek. A harcz elkeseredett volt s öt óra hosszant tartott. Kornis és Sennyei eleinte tétlenek voltak, aztán átállottak. A fejdelem, bár a szerencse kezdetben neki kedvezett, annyira, hogy egy izben Mihály már megszaladt, teljesen megveretett s menekült a csatatérről, melyet mintegy 4000 halott fedett. Sok főur — közülök Ravazdyt Mihály levágatta — s mintegy ezer közvitéz foglyul estek. Mihály, miután oct. 29-én az erdélyi tábort és ágyukat elfoglalta, Endre elfogására hadakat küldött ki, azután nov. elsején hat szürkén, melyeket Rudolftól nyert ajándékba, Fehérvárra bevonult. Első intézkedése volt, hogy a városok meghódoltatására csapatokat küldött. De szétment hadai, a fölkelt székelység s az ezek példájára föltámadott parasztság, dulták — rabolták az udvarházakat, gyilkol-

ták a nemességet s fosztogattak a merre jártak mindenfelé.

Endre földönfutóvá lett. Mintegy másfélszáz főur és előkelő nemes hozzá csatlakozott, kikkel Moldva felé vette utát. De a csikszéki havasok közt, Pásztorbükkön, kisded csapatát a föltámadott székely sereg szétveré, legyilkolá. Maga menekült Mikó Miklóstól s Fekete Istvántól kisérve. De üldözői nyomában voltak. Már az utóbbi is elesett, midőn Ördög Balázs oct. 31-én baltájával lesujtá a szerencsétlen fejdelmet. Kézrekerült bujdosó-társai a nép dühének áldozatává lettek. Endre fejét Fehérvárra vitték. Mihály megkönyezé s testét is felhozatta és azon koporsóban, melyet Boldizsár számára ő maga faragott, fejdelmi szertartással temettette el.

VII.

A szent-erzsébeti csata eldöntötte Erdély sorsát. E perczben lehetetlen volt minden ellenállás. A székelység, jobbágyság feltámadva, Mihály hada délen és nyugoton szétszórva, északon pedig Bocskai hajdui, vagy mint magok mondák, „angyalai“ száguldoztak csaknem Kolosvárig, de miután urok meggyőződött, hogy a fejdelemséget el nem nyerheti, csakhamar visszahuzódtak, helye engedve az előnyomuló oláhoknak. Erdély meg volt hóditva. Ugyvan. Mihály leverte, elfoglalta. Ez emberben sok barbár furfangosság volt. Jött és küzdött a Rudolf zászlója alatt, hóditott a maga nevében. Gyülölte a törököt, mert az ozman birodalomban sok hitelezője volt, s hogy ezektől szabaduljon, Zsigmonddal szerződött. De Zsigmond vazalljává tette s e megaláztatást nem tudta feledni. Addig egy hatalmas uralkodó vazallja volt, most olyané, ki nem rég maga is vazall vala. Miért ne fogja fel ő a Báthoriak tervét, s miért ne hajtsa végre nagyobb terjedelemben? Ha Zsigmond szövetséges államott szervezett, melynek ő a feje —

ő a három országot egy uralommá alakitja. Eddigi sikere elhiteté vele, hogy az könnyen kivihető lesz. Tulbecsülte diadalát s mi abban legfőbb tényerő volt, a bibornok együgyüségét nem vette tekintetbe. Hisz mostani mindenhatóságában lehetetlennek tartotta, hogy a kik a német szövetség kedveért árulókká lettek és kezére dolgoztak, ellenségeivé lehessenek, ha ő maga is árulóvá lesz a német frigy irányában. Az alig remélt süker elbizakodottságot szül s a mérséklet erényét Mihály épen nem ismeré.

Nyomon Fehérvárra bevonulása után követet küldött Rudolfhoz, ki ottan hirré tegye győzedelmét s kérdést tegyen a császárnál, hogy hogyan bánjon a fölkeltekkel s elfogottakkal? „Ez, irá Westernach — hogy mit kell tenni azokkal, kik hűséget esküdtek a császárnak s mégis föllázadtak, nehéz kérdés, mit nem dönthetni el oly könnyen.“ De mig a német kormány töprenkedett, Mihály eldöntötte a dolgot. Első és főgondja volt, hogy magát ténylegesen Erdély birtokába helyezze s e czélból Fehérvárra nov. 20-ára országgyülést hivott össze, szabad menedéklevelet adva egyik-másik megrettent főurnak. Addig nyugodtan viselte magát s a német párt hiveinek, Nápráginak, Kornisnak, Sennyeinek, Bornemiszának gyanura nem adott okot. S e párt hivei tele bizalommal, és az ellenzék nehány tagja, a hittel, hogy a helyzeten javitni fog, gyültek össze. Számokra Mihály nagy meglepetést készitett. Prágában, Erdélyben mindenki azt hitte, hogy Mihály Rudolfnak foglalta vissza Erdélyt, nyomon át fogja adni s itt az 1597. dec. 23-án kötött prágai egyezkedésben meghatározott kormány fog életbe lépni. Katonái dultak, égettek ugyan országszerte, de ez a háboru szokott kicsapongása, ellenben ő maga mindent került mi terveiből bármit is elárult volna. A czim, mit felvett „ő felsége tanácsosa, s helytartója Erdélyben, és az Erdélyben s Részekben levő hadainak főkapitánya“ sok különböző értelmezésre adott okot. De az országgyülésen nyiltan fel-

lépett: hódolatot követelt a rendektől. A végzés, melylyel ez megtörtént, mutatja, mi mélyen érzék a rendek megaláztatásokat: „minthogy minden birodalmak és fejedelemségek az ur Istentől vannak, hiszszük, hogy szent felsége mostan minekünk te nagyságodat mutatta kegyelmességéből és a teljes keresztyénségnek jó végzéséből kegyelmes fejedelmünknek lennie.“ Az adó is, melyet e gyülés kivetett, hadi sarczhoz hasonlitott. A rendes adó — mely az udvari nép tartására (az-az országos szükségre) volt szánva — 99 pénz volt, a rendkivüli — melyet őrségi adónak neveztek — különböző, de ezt csak háboru esetében vetették ki, s 175 fillérnél nem ment többre. Ily megkülönböztetésnek hire sincs a végzésben, mely kapuszám szerént egyenesen neki magának 6 frtot ajánl meg a rendek „jó kedvéből“. Ily nagy volt a hadi eleség is: kapuszám szerént 8 véka liszt, ugyanannyi zab, tiz kaputól egy vágó-marha. A székelyekre a fejdelemváltozásnál szokásos ökörsütés vettetett ki. Továbbá kérték a vajdát, hogy hadait bizonyos helyekre szállitsa s a fellázadt parasztságot csendesitse le. A gyülés nov. 28-án oszlott el, ez nap adta ki Mihály a diplomát mely a székelyeknek régi, Mátyás korabeli kiváltságait némi korlátozással helyreállitja, jobbágyaikat szabadokká teszi s mely Erdélyről mint meghóditott országról szól.

Most már mindenki tisztában volt azzal, hogy Mihály Erdélynek ura a fegyver jogánál fogva, s hogy az is akar maradni. S ha még lett volna valaki, a ki ebben kétkedett, teljesen meggyőződött, midőn a vajda lefoglalván Báthori Zsigmond tetemes kincseit, Oláhországba szállittatá, a városoktól roppant sarczot szedett (egyedül Fehérvártól 50,000 forintot), elkoboztatta azok jószágait, kiket maga hűtleneknek bélyegzett, s részint megtartotta, részint bojárjai közt osztotta szét. S most Rudolf is, ki még nov. 29-én magasztalta fényes diadalát s örömmel várta követeit, kikkel az ezután történendők felett értekezzék, midőn Mihály rablásairól értesült, midőn hirül vette

hogy ez a várakat egyedül a maga hűségére esketi, gyanakodóvá lett. Bizonynyal az ő utasitásából rakta meg Básta Husztot, Somlyót s a határszéli várakat és kastélyokat német őrséggel. De többet, mig Mihály bejelentett követei fel nem érkeznek Pilsenbe, hol ez idétt székelt, tenni nem akart, s hogy a dolog hamarabb folyamba tétessék, Ungnád Dávidot még novemberben Erdélybe inditá, ki Felső-Magyarországba érvén, Bocskaival értekezett, nov. 27-én már Nagy-Károlyban volt, s innen nyomon Fehérvárra indult. Megbizva, hogy Mihály magaviselete felett őrködjék, első jelentése már a legnagyobb bizalmatlanságot árulta el. S valóban csodálatos dolgoknak volt tanuja.

Mihálynak eddigelé sok minden sikerült. Két otromba csel két országot adott neki: a törökök felkonczolása biztositá Havasalföldét, a bibornok elámitása megszerzé Erdélyt. Ez utat sükeresnek találván, tovább is azon akart haladni, azon hittel, hogy Rudolf emberei is oly kevéssé fogják belátni játékát, mint a török kalmárok vagy a tapasztalatlan főpap. Czélja volt megtartani Erdélyt, ha lehet, Rudolf engedélyével, ha nem, a török pártfogásával. Mindkettőjükkel egyszerre értekezett. Az első kieszközlésére nyomon hóditása után lépéseket tett. Korábban is már kétszer kötelezte magát a töröknek, s hogy ajánlata szivesen fogadtatik, arról biztositá az is, hogy a diván a déldunai tartományok birásának fontosságáról már meggyőződött. Ettőlfogva Havasalföldére egymásra jöttek közrendü törökök, csauszok, ő a nagy vezérhez követet küldött s ez hozzá csauszt, s midőn az első szükséges érintkezéseken tulesett, Török Mihályt a portára inditá, hogy ez számára felkérje Erdélyt. De ugyanakkor, midőn a pápa Rudolfnak Endre megöletéséért kárhoztalólag nyilatkozott s a székelység egy részét bőjt-büntetéssel sulytotta, azon nyilatkozattal lepte meg az egyház fejét, hogy ő a cath. vallás kebelébe szándékozik lépni. Igy akarta lecsendesitni ezt.

Ezalatt Stojka és társa visszatértek Pilsenből. Er-

dély miként kormányzása felett biztosai utasitva vannak érintkezésbe lépni a vajdával. Addig is egy 1600. febr. 11-én kelt diploma által Havasalföldét különös pártfogásába fogadja s mint örökös tartományt Mihálynak adja. Mihály ennél sokkal többet kért: hasonló minőségben Moldvát és Erdélyt is, s az alkudozások főként e felett már meg voltak nyitva. Ungnád mellé biztosul Székely Mihály szathmári kapitány neveztetett ki, ki január derekán elindult Fehérvárra. Az alkudozás 1600 elején megnyittatván, hosszan tartott Mihály tulzott követelései miatt. Örökösen kérte Havasalföldét, Moldvát, s Erdélyt és a Részeket felségi jogokkal, négy várat Erdélyben, kettőt Magyarországon uradalmaival s az általa a töröktől visszaveendőket mind. Ezenkivül háboruban 20 ezer fegyveresre zsoldot. Csak egy pár pont — pl. kárpótoltatása, ha buknék — volt elfogadható, sem a biztosok sem a szepesi kamara nem igérhettek meg ennyit. A febr. 11-iki válasz leérkezése némi engedékenységre birta őt, melyek közt leglényegesebb vala, hogy Erdélyt gubernatorság neve alatt örökösen birja, de minthogy a felségi jogokhoz, a hat várhoz, a Részekhez még mindig ragaszkodott, ezek sem fogadtattak el. Ekkor engedékenyebbé lett: örökösen csak a két oláh vajdaságot kivánta, Erdélyt mint kormányzóságot, melyben Rudolf neve alatt tart gyüléseket s ad donatiokat. Ez aztán felterjesztetett.

A vajda kormányzása ezalatt mind zsarnokibb szint öltött. A januárban tartott országgyülés eredménytelen maradt, mert a vajda kardjára mutatott mint az ország jogára. A bojárok tanácsa döntött mindenben, s ezek untalan ujabb uradalmakat kértek fel. A katonák zsarolásai ellen sehol sem volt orvoslás, s a földönfutók száma naponként szaporodott. Csakhamar megkezdődtek a mészárlások is: egy bojárja Maro halálra kinoztatott, Iffjut pedig parancsára vizbe fulasztak. Mindenkit remegés fogott el, midőn febr. végén összehiván katonáit, körutra indult. Pompakedvelő ember volt, bársony,

selyemruháit naponként háromszor — négyszer változtatta s most is rendkivüli fénynyel tartotta márcz. 1-én bevonulását Brassóba. Rudolf biztosait Fehérvárt hagyta, de csakhamar értök küldött, nehogy a Brassóban történendők gyanut ébreszszenek s márcz. 4-én ezek is megérkeztek. Öt nap mulva fényes török követség jött e városba, élén a temesvári basával. Vidombákig maga ment eléjök s lováról leszállva vette át a zászlót és föveget, mint leendő megerősittetésének előjeleit, melynek azonban elengedhetetlen feltételéül Jenő és Lippa visszaadása tüzetett ki. Brassóban még egy országgyülést is tartott márcz. 15-én, melyet azonban egy óra alatt bevégzett, midőn t. i. 4 ft. hadi adó vettetett ki kapunként. Másnap haza indult.

Ekkor és ezelőtt sötét hir kerengett, mely oly terjedelemben nehezen lehetett igaz, de a melynek Mihály eljárása sok valószinűséget kölcsönzött. Közte és bojárjai közt már többször folyt tanácskozás az erdélyi nemesség kiirtása felett, mert csak ily módon hiszi, hogy az országot békésen birhatja. Ugy tarták, hogy a számos jószágelkobzás ennek bevezetését teszi. Sok bujdosó borzasztó dolgokat beszélt Lengyelországban Zsigmondnak, ki körül gyülekeztek, s Zamoscynak, ki a Báthoriakkal folytonos összeköttetésben állt, ezeknek pártfogással, tanácscsal szolgált s most is élére állt egy érdekökben támasztandó mozgalomnak. Befolyása által meg lőn nyerve Jeremiás a moldvai vajda, ki magát lengyel hűbéresnek vallá, s ki elnézte, hogy Zsigmond a bujdosókkal Szucsavába menjen, erdélyi hiveivel összeköttésbe lépjen s egy egész tábort gyüjtsön oda.

Zsigmondnak nehány levelét elfogta Mihály. Moldva meghóditása terveibe tartozott, Rudolftól arra már januárban kért felhatalmazást s most elhatározá, czélját végrehajtani. De még mindent titokban kelle tartania. Mialatt sergeit összevonta és készült, követet küldött Jeremiáshoz, kinek leányát fia számára kérte, egy mást Muralto (márcz. végén) nevűt Zsigmondhoz, kinek saját

leányát ajánlotta nőül. Az egész csel volt, arra számitva, hogy készületei czéljáról azokat elaltassa. Ezzel is jól számitott. A császár és a biztosok ellenzése daczára, miután fiával 30 előkelő erdélyit mint kezest Oláhországba küldött, összevont sergeivel máj. elején a Barczaságon át Moldvába ütött. Jeremiást gyorsan összevont sergei elhagyák, maga Chozimba menekűlt, Mihály utána ment s ostrom alá fogta. De e várat nem vehette be, azonban az országot meghódoltatta, ideiglenes kormányt szervezett, Székely Mózest a benhagyott csapatok parancsnokává nevezte ki, s maga visszatért Erdélybe. Jun. 27-én Brassóban volt.

Rudolf egy ujabb biztosa Petz és idétt Szathmáron tartózkodott, várva a vajda megérkezését, ki aztán nyomon érte küldött. Petz az Ungnáddal folytatott alkudozások alapján Rudolf megerősitő iratát hozta magával, melylyel a vajdát Erdély kormányzójává nevezte ki. De ez idétt Básta is kapott utasitást. Mihály kiegyezése a törökkel s folytonos közlekedése gyanus szinben tünt fel. Moldva meghóditása a császári parancs ellenére közel hozá azt, mit Rudolf annyira ellenzett, a három ország egyesitését. A vajda hatalma ily módon akkorává lett, hogy azt nem lehete tovább türni, s Básta — mint Bisselius irja — utasittatott, hogy azt egyedül Havasalföldе birására szoritsa. Básta kapott az alkalmon. Az oláhval régóta ellenségeskedésben élt, ez többször sürgeté elmozditását, jól látva, hogy e férfiunak főfeladata az ő ellenőrzése. A rendelet végrehajtására maga Mihály adott alkalmat.

A vajda féktelensége minden érdeket felláziteott. A jul. 20-án Fehérvárt tartott gyülés — Petz ez idétt volt az országban — hangos panaszban tört ki, mert az adót elviselhetlennek tartotta, mert Mihály nem fékezi katonáit, mert a lefoglalt töméntelen jószágba bojárokat ültet. Petz nehány emberrel közölte bizalmasan, hogy a bitorló nehezen fogja magát sokáig tarthatni. Ez uj reményt adott a német pártiaknak, kik eddig is jártak

Kassára s kik uralmát türelmetlenül szenvedték. Már ezek is mind elfordultak tőle, s még csak az oly hitvány emberekben bizhatott mint Vitéz Miklós, kit hajdan Jósika is korlátnokának nézett ki. Az összeesküvés, gyámolitást Felső-Magyarországból véve, megalakult s mi Bástára legroszabb volt, a szolgálatában levő hajduk és magyar katonák parancsnokai, a többi közt Makó György is meg lettek nyerve. Ugyanakkor a Zsigmond pártja is mozogni kezdett. Székely Mózes a moldvai csapatok generalisa titkon értekezett a bujdosó fejdelemmel, de mire ő Erdélybe visszajött, hogy pártját szervezze, Mihály megtudá a dolgot. A vajda hivatta, de ő menekült s most annak dühe nem ismert határt. Kornis Farkast elfogatta, más főurakat levágatott, katonái széltében raboltak, égettek, gyilkoltak, mig maga Tamásfalvit s másokat a nemesség kiirtására ösztönözött. De mindez még ingerültebbé tette a kedélyeket s most Mihály egy csapással akarta semmivé tenni az ellenzéket. Azon szin alatt, s ez megint csak csel akart lenni, hogy maga Havasalföldére megy, azonban sergeit részint Moldvába, részint a török ellen akarja küldeni, de a lengyelek s bujdosók beütésétől komolyan tartva, titkon Bástához küldött segélyért, nyiltan pedig Szász-Sebesre, Tordára, a moldvai szélekre szólitá az összes erdélyi haderőt. Midőn aug. elején a táborba szállási parancs kiadatott, már vajudott minden s mialatt gyülekeztek, a fölkelés határozottá lett. A székelyek egy része a moldvai szorosokat állta el, a többiek, valamint az oláhok, kozákok, a tömegesen Erdélybe telepitett ráczok Szász-Sebesre, a magyarok Tordára gyülekeztek. Mihály csak Lengyelország felől tartott beütéstől, nem is sejté, hogy a tordai táborba is ellenségei szállottak. Az első rendeletre, hogy innen a had Szász-Sebesre siessen, tagadó választ nyert: „jobb a magyaroknak külön lenni a többi erőtől," első, mi a vajdát megrettenté. Ekkor, mint Enyedi Pál tudni akarja, ujra a nemesség felkonczolásának eszméjével foglalkozott, de e szándékát épen egyik bojárja árulta el a magyaroknak.

A magyarok fölkelése aug. vége felé szervezve volt. A Báthoriház párthivei nagy részben Székely Mózessel együtt menekültek s kik még benmaradtak kiegyeztek a német pártiakkal. A fő volt szabadulni Mihálytól s e pontban teljes egyetértés uralkodott. Bástával követeik értekeztek s ez hadával Majtényig nyomult. A szász városokhoz leveleket intéztek s ezek közül Besztercze habozás nélkül, Brassó és Szeben némi gondolkodás után melléjök állottak. Makó is megindult sergeivel s nem a kenyér- hanem a keresztesmezei táborba ment, sőt az aranyosszéki székelyek is ide tartottak. Most Mihály kezdte látni, hogy mi készül, de még mindig jót remélt. Ha csatlakozik a magyar tábor, ugy is hatalmában lesz, ha nem, ő és Básta közbe fogják. De szerette volna nem szorulni e gyülölt férfira, s ezért azon előkelők közül, kik még nem szabadulhattak tőle, egymásra küldött követeket Tordára. Legelébb Csáky Istvánt, kit a magyarok visszatartottak s fővezérré tettek. Aztán egy Keményt s egy Pethőt. Ezek is ott maradtak. A tordai táborban kétségtelenül nagyobb volt a németpárt s ez Bástához Majtényra két főur által meghivást küldött. De e perczben Zsigmondnak s a bujdosóknak nem is lett volna tanácsos bejönni, ez Mihálynak s Bástának egyesülését vonhatta volna maga után.

Básta sept. 14-én Kolosvárra ért, s innen Tordára indult. A hir megdöbbenté Mihályt. Nyomon küldött Oláhországba segédcsapatokért s Bástával alkudozni kezdett Trauzner Lukács és Postelnik által, kiket a főurak s tordai had megnyerésével is megbizott. Nem boldogultak. Nem ujabb követsége egy jezsuita s egy protestans pap sem. Ezalatt mindkét tábor megindult. Mihály hamarabb ért Miriszlóhoz s biztos állást foglalt el. Básta, hogy kicsalhassa, másnap sept. 18-án apró csatározások után szaladást szinel, Mihály hada utána nyomul. Vesztére. Egész ereje semmivé tétetett.

Mihály Fehérvárra szaladt s innen — miután Kornis Farkas felkonczoltatott — szász földre. A berendelt

segédhadak ezalatt a Verestornyon s bozzai szoroson át benyomultak. Dultak, raboltak, égettek. Mihály hozzájok sietett, de a szászvárosok elzárták kapuikat. S mialatt ő a Barczaságon ujolag jelentékeny erőt gyüjtött, Básta sept. 28-án Szeben alatt táborozott. Két héten át folytak az apróbb csatározások. Oct. derekán a vajda Moldvába ment, hogy ottani csapataival egyesüljön — de ránézve ez ország is elveszett. Zamoscy, Székely Mózes és Zsigmond lengyel haddal s a menekültekkel az ő vajdáját mind előbb nyomák. Mihály is átment Moldvába, de Zamoscy által oct. 20-án a Szereth melletti csatában megveretett. Kevesed magával menekült.

A had, mely Szerethnél győzött, arra gondolt, hogy Zsigmondot bevigye Erdélybe s erre megtette az előkészületeket. De az idő erre nem volt alkalmas. Mihály Moldvából kiűzetve a Barczaságba vonult s innen Oláhországba ment ugyan, de Básta tetemes haddal rendelkezett s a terv ujabb bonyodalmakat idézett volna elő. Az erdélyi had tehát követeket (Bornemisza Farkas, Trauzner magyarok, Daczó Ferencz székely, Enyeter Lukács szász) küldött Zamoscyhoz, Zsigmondhoz, s ugyanoda Básta is beinditá Csáky Istvánt. Ezek rávették Zamoscyt, hogy hagyjon fel szándékával, Zsigmondot az országba hozni, hogy várjon jobb időket. Ugy lett. Székely Mózes s a bujdosók nevezetes része visszatért s csatlakozott az erdélyi haddal, mely már ekkor Léczfalvánál táborozott. Zamoscy s a lengyelek Oláhországba nyomultak. Mihály nov. 25-én megveretett, földönfutóvá lett. Kétségbeesetten nejét s gyermekeit Bástához küldte mint kezeseket, maga pedig Hátszeg vidékére vonult. Vezére Bába Noak — ki a mult évi erdélyi dulásokat vezette, összeköttetésbe lépett Kornis Gáspárral, s kieszközlé ennél, hogy urát segitse. Kornis álutakon kisegité Erdélyből, s a szörnyeteg három ellenséges táboron át menekülve dec. 25-én Bécsbe érkezett.

Ezalatt az october 25-én Léczfalván össegyült főurak s rendek országgyülést tartottak. Mindenek fölött

elhatározák követek által megtalálni a császárt, hogy Erdélynek jövendő kormányzatára nézve rendelkezzék. Biztositák a vallásszabadságot. Csáky Istvánnak pedig, hogy a fölkelés körül tanusitott szolgálatait meghálálják, kezénél hagyák mindazon jószágokat, melyeket Mihálytól birt, valamint ennek a katonáknak tett adományozásait is megerősiték. Az 1594-iki jus ligatum által elitélt áldozatok maradéki nyerjék vissza azon jószágukat, mely még a fiscus kezén van, maga a jus ligatum azonban fenntartatván. A lerombolt Várhegyet és Udvarhelyt épitsék fel a székelyek. A fuvarozás szabályozására felálliták a főpostamesteri hivatalt. A jobbágyok s köz székelyek visszaadatnak földesuraiknak, s a mi kárt ezeknek tettek, kárpótolják jószágaikból. A kalugerek kitiltatnak. A hajduság Erdélyben megszüntettetett. Oláhoktól székelyektől szedessenek el a fegyverek. Bocskai István „mert Zsigmondot Opoliából az ország hire nélkül behivá" örökre száműzetett, s erdélyi jószágaitól megfosztatott. A kormánytanács elnökeivé Básta s Csáky neveztettek ki. S a követek Bornemisza, Trauzner, Régeni nyomon az udvarhoz indittattak. Utasitások volt megkérni a császárt, hogy vagy küldje le Maximilián főherczeget, vagy engedje meg, hogy magok választhassanak fejdelmet.

A léczfalvi gyülés nov. 4-én oszlott el. A tábor szétoszlott, Básta bennmaradt ugyan, katonái nagy részét azonban kiküldé „az kin eléggé örüle Erdély — mondja Borsos — és ada hálákat az Istennek, de csak borral." A főurak legnagyobb részének nem volt szándéka feláldozni a szabad fejdelem-választás jogát, s a Székely Mózessel haza jött bujdosók csakhamar tömör párttá alakultak, melynek élén ő és Csáky állottak. Titkon követség ment Lengyelországba, mely Zsigmondot hazajövetelre birja s kihozza Moldvába. Aztán 1601. jan. 21-ére Kolosvárra országgyülést hirdettek, melyen Zsigmond visszahozásáról nyiltan kezdtek tanácskozni. Kornis Gáspár, Sennyei Pongrácz s még három főur

ellenmondottak, kiket aztán, Kolosvár kapuit bezáratván elfogattak, különben is rájok sülvén, hogy Mihálylyal összeköttetésben vannak, s jelesül az elsőhöz ez levelet is intézett. Most Bástával értekezletbe bocsátkoztak s ennek ellenmondása daczára a gyülés febr. 3-án Báthori Zsigmondot fejdelemmé választá. Básta fenyegetőzések közt hagyta el a várost s távozott Magyarországba. A rendek fényes követséget s némi csapatokat küldtek Zsigmond visszahozására, aztán megszavazták az adót, hadfölkelést, lefoglalták a cath. püspöki javadalmakat, törvénybe igtatták, hogy többé cath. püspök ne lakhassék Erdélyben, perbe fogták a nem rég elfogott Bába Noakot, Sáski popát, kik áruló szándékkal egyfelől Mihálylyal, másfelől a temesvári pasával összeköttésbe léptek s kik közül az első, mint Mihálynak hirhedett vezére, intézte ennek dulásait, fosztogatásait, s mindkettőjöket elitéltetvén, elég kegyetlenül megsüttették (febr. 5-én). Elitéltettek Szelesti és Száva is Mihálynak korábban hadnagyai, most titkos ügynökei.

VIII.

Mialatt a fejdelemválasztás ügye eldőlt s Zsigmond az erdélyi követséget fogadta és visszaindult, Mihály Prágában reménye felett kegyesen fogadtatott. De nem folyamodványa, mely telve van hazugsággal s ragalommal, dicsekedésekkel s szenvedései élénk rajzával, és a mely, hogy hadvezéri hirét megmentse, a miroszlói csatavesztést annak tulajdonitja, hogy ő szándékosan tett félszeg intézkedéseket, mert a keresztyén vér ontását kimélni akarta, nem e hiu és nevetséges állitások, hanem a bekövetkezett változások szerezték meg Rudolf kegyét. „Mig ott volt, minden nap megvendéglé“ mondja Illésházy, azután tetemes pénzzel ellátva leinditá Felső-Magyarországra, az utasitással, hogy serget toborzzon, békéljen ki Bástával, s foglalja vissza vele Erdélyt, magának azonban csak Oláhországot tartsa meg.

Zsigmond márcz. 27-én érkezett Kolosvárra s nyomon beigtattatott a fejdelemségbe. Fogadtatása fényes volt s az apr. 10-iki gyülésen nem csak gazdag adományaikkal járultak hozzá a főurak, hanem a nemességre is tetemes adót, minden jobbágy után 1 frtot — róttak. Azután az ország mentségeivel Toldi Istvánt, Gávay Miklóst s Torma Kristófot a portára küldék, hogy itt uj frigyet eszközöljenek, s Kakas Istvánt Prágába inditák az ottani követek után, hogy ott e kényszerűségből tett lépést igazolja. Ez utóbbi a császár elébe sem bocsáttatott; annyival jobb fogadtatásra számithatott az első, mert még e gyülés folyama alatt egy csausz fordult meg Kolosvárt, kit a temesvári basa bizott meg, hogy a Zsigmond személyének azonosságáról tudomást vegyen.

Rudolf semmi áron sem akarta türni Erdély önállóságát. Ő ujolag Maximiliánnak szánta ez ország kormányzóságát, de ez azt nem volt hajlanló elfogadni. Daczára ennek nagy készületeket tétetett a török ellen, hogy ezektől a mult évben elfoglalt Kanisát visszavegye, s szokatlan bőkezűséggel látta el Mihályt és Bástát. Ezek gyorsan folytatták készülődéseiket s a hajdukat, gazdag zsákmányt igérvén nekik, magok részére nyerék. De Zsigmond sem volt tétlen. Segélyt kért a törököktől, s bár az elfoglalt basák igértek is, azonban csak némi tatár csapat jött be, kért a lengyelektől, kik május végén csakugyan küldtek egy kozák és lengyel csapatot s Erdély hadait a jun. 3-án tartott országgyülés határozata alapján Kolosvárra gyüjté. Bástához két izben futtatá Gyulafit, hasztalan. „Én uramnak engedelmességgel tartozom," mondá a dobosból lett hadparancsnok s figyelmeztette Zsigmondot, hogy ne hajlitsa nagyon a vesszőt nehogy összetörjék.

Zsigmond számitását két körülmény nagyon megnehezité. Az oláh vajda, ki Mihály székében ült, egy lázadás következtében juliusban elűzetett, s ujra Mihály kiáltatott ki. A fejdelemnek tehát, nehogy Oláhországból véletlen beütés történjék, a Barczaságban is tábort kelle felál-

litnia, melynek egyszersmind feladata volt felügyelni a székelyekre kik közül a bibornok felkonczolásáért sokakat felkonczoltatott. Másfelől a török basáktól igért segély késett — ezeket Mihály szedte rá. Levelet küldött hozzájok Zsigmond nevében, hogy többé segélyökre nincs szüksége. A basák elhitték, haragudtak s honn maradtak. Zsigmond pedig nem várhatta őket tovább, mert már Básta és Mihály megindultak s egyesülve Rákóczy Lajos dandárával Majtényig nyomultak. Zsigmond is fölvette táborát s Somlyónál megállapodott. Némi alkudozás után, melyet most Básta kezdett, hogy az alatt berendelt hadai megérkezhessenek, mindkét had megindult s Goroszlónál találkozott. Aug. 3-án volt az ütközet. Básta támadott s nagyobb erejével teljes diadalt aratott a fejdelem hadán. Az erdélyi had megszaladt, tábora zsákmánynyá lett, s a fejdelem Moldvába menekült. Sokan foglyokká lettek, de Székely a vert had maradványával az ország déli részébe huzódott s Borbély Dévára vonult. Ugyanaz ismétlődött, mi a mult évben történt: Básta hadai, a vallon csapat melynek, Beauri Jakab volt a kapitánya, Mihály zsoldosai s legkivált a hajdúk, iszonyu dulást, rablást, égetést vittek véghez. Torda, Enyed, Fehérvár, a fejdelmi sirbolt, a palota, az országos levéltár felégettettek, feldulattak vagy szétszórattak, más városok roppant sarczfizetésre kötelezttettek. Csak a székelyföld lőn megkimélve.

A hadak ezalatt mind lejebb nyomultak az ország szivébe Keresztes mezejéig, hol megállapodtak. A gyilkolás, rablás napi renden volt minden tekintet nélkül, kiméletlenül. Bárhol, bárkire akadt e féktelen had, leölte, ha nemes volt, kiprédáltat ha közrendű. Ily módon lakolt Kornis Gáspár is sokszoros hazaárulásáért. Ő Sennyeivel a német táborba sietett, s utközben Mihály egyik csapatával találkozott. Bár megmondta nevét, legyilkoltatott, s Sennyei is terhes sebeket kapott, melyekből nehezen gyógyult ki. E tény megrendité Bástát s ez most Mihálynak keserű szemrehányásokat

tett katonái féktelenkedéséért, bár annak hadai sem voltak jobbak. A kiegyezés daczára a két férfiu közt nagy volt a meghasonlás. Mihály ujolag felvette kétszinű szerepét s azon törte fejét, hogy Erdélyt magának megszerezze. Összeköttetésbe lépett a törökökkel, vesztegetni kezdte a hajdukat, sőt midőn ugy értesült, hogy nejét és gyermekeit Zsigmond barczasági táborának egy portyázó csapata elfogta (de e hir, ugy látszik, nem volt igaz) s Moldvába küldte volna, ennek is tett ajánlatokat. Felvigyázása Bástára volt bizva, s nehány — a többi közt egy cyrill betükkel irt — levél elfogása felkölté ennek gyanuját. Kornis halála felett támadt összekoczanás mindkettőjöket nagy mértékben elkeserité. Mihály gőgös szava, hogy „ő barátja, Básta pedig csak szolgája a császárnak“ világossá tette ez előtt, hogy az oláh régi terveivel nem hagyott fel, s ha meg nem előzi, ki fogja Erdélyből turni. A régi gyülölet, az uj sérelem mind működött Básta sértett szivében. Gyorsan határozott. Egy napon, midőn az oláh hadak szerteszét barangoltak zsákmányért, — aug. 19-ike, vasárnap volt — Beauri háromszáz vallonnal a Mihály sátorába lépett. Heves szóváltás kezdődött s midőn a zajra az oláhok gyülekezni kezdtek, a vajda meggyilkoltatott. Levágott fejét pelengérre tették, s testét utóbb Oláhországba szállitották. Básta Fehérvárra ment.

Zsigmond Moldvában habozás és félelem közt várt, s első levele hiveihez tele van kicsinyes aggodalmakkal. De nem ő, pártja volt az, mely a cselekvés fonalát megragadta s nem érte, ideges tehetetlen emberért, hanem az elvért, melyet képviselt, Erdély önállóságáért. Csáki — kortársai a nagy Csákinak nevezék — a tatár khánhoz, Budai a portára ment sürgetni a segélyt. Székely Mózes hadának romjaival a fogarasi dandárhoz csatlakozott, mely még mindig tartá magát. Borbély — kit Básta eredmény nélkül kisérlett részére nyerni — e szilárd, rendületten, becsületes hazafi, Déván lobogtatta a nemzeti fejdelmi zászlót s fékezé a környéket. Mind e

mozgalomnak nem volt egyéb czélja, mint a fejdelmi pártból fenntartani a mennyit lehet, addig is mig a portán döntő lépés tétetnék. S valóban mire Csáki odaért, Toldy, Gávay és Torma aug. 12-én kinyerték a szultántól az athnamet. A porta megbocsát Zsigmondnak. Maga, basái, bégjei tartozzanak Erdélynek segélyt adni, melynek adója három esztendőre elengedtetik (de nem az effelett levő ajándék) s melynek elteltével lép életbe a 15,000 aranyadó. Ha a szultán békét köt a „német királylyal," befoglalja Erdélyt, s mit ez elvett, azt visszaszerezze.

Báthorinak ez idétt már hire volt, hogy viszonyai a portán jól állanak s aug. 21-éről Bakovról már megirta hiveinek, hogy jön. S ugy volt. Aug. 29-éről Tatrosról jelenté a brassai birónak, hogy közelget. E város tanácsa habozásban volt. Már Bástától is vett leveleket. De Zsigmond mellett nyilatkozott, mert Bástától félt, hogy a várost fel fogja dulni, hogy többé őrségét se tarthasson, mert belátta, hogy a török nem fogja Erdélyt a német kezére hagyni. Azonban kérték őt követeik által, hogy addig, mig segélyt nem kap, maradjon a városon kivül. Sept. elején Prásmáron volt 400 emberből álló kisérettel s e hó 6-án bevonult Brassóba.

A fejdelem bejöttének hirére Básta leindult táborával. Sept. 12-én Szeben alatt volt, s egyenesen Brassó ellen indult, de a megáradt Olton nem vezethette át sergeit. Kapott hirek pedig visszatérésre birák s most egy marosszéki dandár, mely utban volt, hogy vele csatlakozzék, visszafordult, és Zsigmonddal kiegyezett. Más kedvező hireket is kapott ez. Nehány megnyert székelyszék készült, hogy mellette felüljön. Sept. végén török had nyomult Oláhországba s a kiüzött Simont visszahelyezé. Oct. 2-án egy kapucsi basa, a szokásos kisérettel, meghozta Zsigmondnak az athnamet és jelvényeket. Tizenegy nappal utóbb Csáky is megérkezett a hirrel, hogy a tatárok jőnek, s oct. 14-én Zsigmond eltünt Brassóból. „Csodálatos módon, — mond Fuchs,

brassai pap — mindenfelé szétszórt ellenség közt érkezett Fehérvárra.“ Ugy volt. Básta egyik hadnagya Merza, Szebenből segélyt nyujtott az oláhországi bojároknak, mely azonban szétveretett, s hadai többi része a vidéken, maga Szebenben volt, midőn oct. 18-án Zsigmond e város alatt elment, kihez aztán Omlásnál egy Oláhországból előnyomuló török had csatlakozott.

Már ekkor egy másik török sereg is volt az országban, mely a temesvári basa vezérlete alatt nyomult be, csatlakozott Borbélyhoz, s Básta vallonjaitól visszafoglalván a fővárost, itt megállapodott. Zsigmondot fényes ünnepélylyel fogadta, de a fehérvári feldult sirboltok s szétszórt levél- és könyvtárak láttára némi gunnyal jegyezte: meg „ezt nem törökök, hanem feleitek tették.“ Innen Szászsebesre ment, hová a tábor gyülekezett. S most egymásután megérkeztek Székely Mózes dandára, Csáki a kozák és tatár-haddal s Básta sergeinek üldözése megkezdetett.

Székely Mózes Besztercze alá indult, hol Rákóczy Lajos táborozott. Hajduitól csakhamar megtisztitá a vidéket s Rákóczy visszahuzódott Dézsre, hova már akkor Básta is hadát elhagyva megérkezett. A fősereg Básta derék hada ellen indult. Egy portyázó csapat ettől különválva nov. 17-én Kolosvár alá ment s miután a mit sem gyanitó őrségnek város alatt levő részét elfogta, visszaszáguldott. Erre a városban elhelyezett hajduság üldözőbe vette őket, Tordáig nyomá, a keritett templomba menekülteket felkonczolta, a várost kiprédálta s fel is égette volna, ha tetemesb had nem jön segélyére. A fejdelem hada Gerend mellett táborozott, mialatt Básta serge, kerülve a csatát, mind feljebb huzodott. A német had koránsem tudott volna megállani Zsigmond tetemes serge előtt s ezért szükségessé lett minden áron egyezkedni vele. A gerendi táborba egy kolosvári előkelő polgár érkezett a hirrel, hogy Rudolfnak egy követe városukban tartózkodik, ki a fejdelemmel óhajtana találkozni, s tudatni vele, hogy a császár

hajlandó Erdélyt átengedni Zsigmondnak. A fejdelmi tanács ellene volt az egyezkedésnek, s a sereg nyomon utnak indult és Kolosvárt ostromolni kezdé nov. 23-án. De az őrség ellenállt, a városnak egy követsége kiméletet kért, minthogy ez idétt már szokatlanul erős hideg volt, a törökök is haza kezdtek oszlani. Maga Zsigmond is félbehagyta az ostromot nov. 30-án s miután — mint Mikó mondja — a Csáki által árulással vádolt Székely Mózest — mint hirlék, hét pecséttel ellátott levelet küldött Bástának — fogva Fogarasba küldte, visszaindult. Székely egy ideig fogva maradt, s a téli hadmiveletekben nem is vett részt, utóbb ártatlansága kivilágosodván, szabadon bocsáttatott.

Zsigmond „az ebhendi „(értsd effendi, Enyedi Pál alkalmazá ekkép rá e czimet), még Kolosvár ostroma alatt visszatért régi szerepéhez. Egy jezsuita volt mellette, Marietti, ki ez évben mint gyóntató csatlakozott Bástához, tőle a fejdelemhez jött át, s Prágából titkos utasitást hozott magával. A Cariglia szerepét folytatta, a fejdelem vallásos érzületét ostromlá s már kolosvár alól ment Bástához titkos követségben. Attól fogva egész télen át vezette az alkudozást köztök, anélkül, hogy a tanácsuraknak erről tudomása lett volna. Zsigmond Dévára s innen Brassóba ment.

Ugyanazon idő alatt a háboru is folyt. A fejedelmi seregnek feladata volt visszafoglalni a Básta mellett nyilatkozott szász városokat. Kolosvár alól a had egy része Medgyes alá ment, mely dec. 9-én kardcsapás nélkül feladta magát Makónak. Toldy Segesvárt kezdte ostromolni s dec. 14-én bevette és kiprédálta. A sereg onnan Szeben ostromára sietett, mely német őrséggel volt ellátva, s melyet hiában ostromolt, mert „a vén Süveg Albertben német lélek lakék.“ Egy más csapat Nagy Albert és Vitéz Miklós vezérlete alatt Besztercczére ment, mely 1602. jan. 7 én hűséget esküdött Zsigmondnak. Ezalatt Básta Dézsről Kolosvárra ment. Hada a felső vidéken dult. Egy csapata Gyalut pré-

dálta fel, egy más Nagy-Almást ostromlá, egy harmadik Bethlenvárát. Az őrség mindhárom helyt szabad elvonulhatás feltétele alatt adta fel magát, de az adott szó mindenütt meg lőn szegve: a féktelen hadak az elvonulókat felkonczolák. Ez utóbbi hadnál volt maga Básta is, ki 40,000 emberrel febr. 1-én Besztercze visszavételére megérkezett. E város s a benne levő őrség vitézül tartá magát, s a legkeményebb ostromot is meghiusitá. De a mindenfelé duló polgárháboru türhetlenné kezde válni. A feldult városokból, égő falvakból menekülő nép nyomora leirhatlan vala, s sehol semmi remény, hogy uj török sergek érkezése előtt Básta az országból kiüzethetnék. Ily körülmények közt Zsigmond, ki Dévárol Brassóba ment, korlátnoka Bogáthi által Bástával a beszterczei táborban febr. 15-én fegyverszünetet kötött, mely szerént a városok bünbocsánatot nyertek, a Részek pedig Básta kezén maradnak, valamint Erdély Maros felett fekvő része is, hogy sergeit ott helyezhesse el. Ennek következtében Besztercze hitre feladta magát. A város tetemes váltságot fizetett, az őrség szabad elvonulást nyert. Semmi sem tartatott meg s ezuttal Básta akarata ellenére, ki többé féket vesztett katonáinak nem tudott parancsolni. Vallonjai egy része az elvonuló Vitézt megrohanta, felkonczolta, kiséretét kirablá, másik része pedig Beszterczét fosztogatta. Básta Bogáthi előtt szolgáltatott ugyan annyi elégtételt Zsigmondnak, hogy a főbünösöket megbüntette, de azért minden a városban levő aranyat és ezüstöt összehordatott és elvitt. Básta ezután Kolosvárra ment, a felsővidéki várakat utjában mindenütt német őrséggel rakva meg. Innen kiment Szathmárra. De benne maradt hajdui folytaták a féktelenkedést, mignem aztán Csáki Egerhegynél megverte s Erdélyből kiüzte őket.

Az országban türhetlen nyomor volt. A mult évi különben is gyenge termést felégették s minthogy a duló hadak miatt lehetlen vala gabonát behozni, ennek

köble helyenként 8—25 frton kelt, s a földönfutóvá lett nép éhség és ragálytól hullott. De mindez kezdete volt nagyobb nyomoroknak. Zsigmondnak Bástával kötött fegyverszünete valóban nem egyéb volt, mint utegyengetés arra, hogy Erdélyt Rudolf kezébe játszsza. Márczius folytán Brassóból Fehérvárra ment, s tanácskozást kezdett főuraival. Az ország nyomorának csak az fog véget vetni, ha a császárt megengesztelhetik. Küldjenek Prágába követeket, ki ott ajánlatot tegyen Mária Krisztierna kielégitésére, s alkudozzanak a Részekben levő várak visszaadása iránt. Oly gondosan el tudá rejteni Zsigmond valódi czélját, hogy azt senki sem sejté meg, s miután a Szathmáron tartózkodó Bástával kötött fegyverszünet meghosszittatott, Bogáthit, Vas Ferenczet Mariettit utnak inditá a császárhoz s négy főurat mind kezest Bástához. A nyilt levél, melyet ezek magokkal vittek, a főurak által elfogadott feltételeket foglalta magában. De Marietti titkos felhatalmazással volt elátva: a fejdelem magát egészen a császár kegyére bizza. Határozzon ez, hogy ő kedvezőbb feltételek mellett adhassa át országát.

A játék, melyhez most Zsigmond kezdett, gyalázatos volt. Nyiltan az országgal tartott, levelezést folytatott a törökkel, pénzt fogadott el tőle, beleegyeledett az oláhországi viszonyokba, hol a portánál megerősitést kereső Radul helyett Simont ajánlotta, titkon pedig a Básta kezére játszott. Tanácsurai pedig semmit sem gyanitva, várták vissza követeiket, s Básta békén maradását a fegyverszünet következményeinek tartották. De ha maga a vezér nem is mozdult Szathmárról, annyival borzasztóbb dolgokat vittek véghez „ebhajdúi.“ Egy csapat Marosvásárhelyre ütött jun. havában, hol épen vásárt tartottak, egy más Dézs, Kalataszeg környékét prédálta fel, egy harmadik, mintegy háromezernyi csapat Thoroczkó, Torda felé nyomult. A nép, a merre jöttek, „erdő kebelébe, havasok közé“ futott. Felkeresték — nem hogy kiprédálják, hisz a nyomorúk min-

denüket hátrahagyák, hanem hogy kedvöket töltsék. Tüzzel-vassal égették némelyeknek hátát, hasát, másokból szijat vágtak, felakasztottak másokat s szalmatüzet raktak alájuk, „fejeket megtekerék, hogy a szemek kiömlött," s a gyermeket szüleik előtt égették meg." „Mint éltenek az asszonyi renddel, nem mondom meg, én magam — irja Enyedi — nagy gyalázatnak tartom. A dunamelléki fattyu ebmagyar ilyen oktalan állat, mert a török s tatártól fajzott." Az utóbbi csapat már egész Toroczkóig nyomult, midőn a fejdelem serget küldött ellenök, mely a rakonczátlanokat szétveré s s kiüzé. Maga azonban nem merte bevárni a csata kimenetelét s hirtelen Dévára távozott. Ide vitettek hozzá az elfogott vezéreik, kiket ő elereszte.

A fejdelem, mig követei fenn jártak, próbát tett némelyeket részére nyerni s Csákynál, ki korábban is német párti volt, Básta biztatásai folytán sikerrel. Ennek elvonulása ébresztett először gyanut Székelyben, mely csakhamar valósággá vált. Bogáthi Prágából visszatért, magával hozva az okmányt, mely Zsigmondnak Csehországban a lobkowitzi uradalmat biztositá, s hozva ennek levelet Naprádytól, Bocskaitól, hogy hagyja el országát és siessen a császár szárnyai alá. S most Zsigmond felkérte Bástát, hogy csekély kisérettel siessen hozzá, hadd erősitse meg vele a békét, mint tanácsurainak mondá. Czélja ily módon világossá lett s a boszus Borbély és Székely „mert ily fontos dologban a fejdelmi tanács hire nélkül egyezkedett," elfogására s törvény elé állitására gondoltak. A dolog a dévai várparancsnok ellenállásán mult el. Most Székely és Borbély készülödéshez foktak, de mielőtt valamit tehettek volna, jött a hir, hogy Básta négyezer emberrel átlépte Erdély határát. A megrettent nép, mely tömegesen huzódott lefelé, jelzette, hogy a hir való. Székely és Toldi a fejdelemhez siettek Dévára s nehezen utat törtek hozzá. Hogy el vannak ámitva, hogy hátok mögött a fegyverszünet örve alatt másnemű

egyezkedés köttetett; ezt hányták Zsigmondnak szemére. Zsigmond most is mindent tagadott. „Ha hiszitek, hogy Bástának ellenséges szándékai vannak, ám lépjetek fel ellene.“ E perczben e felhatalmazás nem egyéb volt gúnynál. De Székely komolyan vette s a szász-sebesi táborba sietett. Maga Zsigmond is visszatért Fehérvárra.

Székelynek alig volt ideje némi csapatokat összevonni, mire hirt vett, hogy Básta közeledik. Zsigmond üdvözletére Csákit küldé, de Székely, bár Básta utközből is biztositá jun. 22-én őt és pártját, hogy bántásuk nem lesz*), készülődött. Válságos helyzet a fejdelemre nézve, kinek nem állott hatalmában meggátolni az összeütközést. A két tábor Tövis alatt találkozott s az ellenállásra nem számitó Básta Csáky által Székelylyel egyezkedést kezdett. Lehetlen volt összejönniök s a két kis had (Székelynek másfél, Bástának négyezer embere volt) jul. 2-án megütközött. Kétségbeesett küzdelem volt, a legnagyobb elkeseredéssel folytatva s sokáig kétes. Maga Básta megsebesült s egy perczig ugy látszott, hogy Székely győz. De serge nagy része a csatatéren maradt, maga Székely alvezére Szelestey s az utóbb nagyramenendő Bethlen Gábor a Maroson átuszva menekült

Ezalatt beérkeztek Rákóczi hadai is, s a dulás és égetés ujra megkezdődött. A fejdelem Szászsebesen Bástához csatlakozott, s ez azoknak, kik a császár hűségére térnek, bünbocsánatot hirdetett. Zsigmond pedig a Rudolffal kötött szerződését hirül adva az ország hatóságainak, figyelmeztette azokat, hogy meghódoljanak. Maga pedig jul. 26-án most már ugy, hogy házájába többé vissza ne térjen, fegyveres kisérettel, melyet védelmére s felvigyázására rendelt Básta, elindult Csehországba. A merre ment, utában mindenfelé hangosan nyilatkozott a nép átka. „Ime, mondák, kiirtá

*) Eredetiről az Erdélyi muzeumegylet birtokában.

a legjobbakat, elfecsérlé a haza vagyonát, az országot koldussá tette s midőn már nincs mit elveszitsen, elhagyja nyomorultan, megalázva.“ S mi tegyük hozzá: szép tehetségei daczára országával visszás helyzetbe jutott, mert vakbuzgósága gátlá a haza valódi érdekeinek felfogásában.

Székely, Szelestey a Bánságba menekültek. Ez utóbit Világosvárott a Petneházi István által megvesztegetett őrség konczolta fel. Az első magát Bektes temesvári basánál vonta meg, s várát Solymost elcserélte Kladovával. Távozásukkal ugy látszott, hogy Erdély önként meghódól. Brassó, mely szép kitartással a hazafipárttal küzdött, s a mult évben is minden ezüstjét felajánlá Zsigmondnak, jul. 30-án meghódolt. Nehány nappal utóbb Fogarast magyarországi várakért felcserélte Csáky. Sehol semmi ellenállás — Rákóczi Lajos hajduit, Básta vallonjait dulásaikban, gyilkolásaikban senki sem tartóztatta fel. Szász- és magyar faluk lángok martalékaivá lettek, s a városok ismét és ismét tetemes sarczot fizettek. „Hoc — mond Bethlen Farkas, midőn e szomoru esztendő rajzolásához fog — quod nunc dicimus, initio horrendum, medio atrox, fine funestissimum.“

Básta még szászsebesi táborából jul. közepén Merza vezérlete alatt egy csapat hajdut Havasalföldére küldött, hogy Sorbán Radulnak a prágai udvar pártfogoltjának ügyét támogassa Simon vajda ellenében, ki a moldvai Jeremiás testvére volt. De e csapat eredménytelenül járt, s midőn aug. elején maga Szebenbe s innen a Barczaságba ment, 25,000 embert bocsátott Oláhországba. E csapat megfutamtatta Simont, beigtatta, Radult s most Jeremiás kezdett alkudozni testvére kében. Nem egyezhettek ki.

Básta a Barczaságból Medgyesre ment, hogy az aug. 23-ára hirdetett országgyülésen jelen lehessen. A rendek itt adót szavasztak meg neki, Székelyt, Solymos feladásáért nótázták, s hódoló követséget inditot-

tak Rudolfhoz. A gyülés még együtt volt, midőn hirt vett, hogy Simon támogatására roppant tatár had özönlé el Havasalföldét. Sept. 11-én másodizben ment Brassóba s hadait Havasalföldére kisérte. Tanácsára Rádul a hegyek közt vonta meg magát, bevárta őt. Az előnyomuló hajduságot a tatár hadak sept. 23-án megfutamtatták, de Básta vallonjaival még jókor érkezett segélyökre s visszanyomta őket. Rádul elfoglalta székét, de hogy abban maradhatott, nem e diadalnak köszönheté. A tatár hadak sietve elhagyák ez országot, s Magyarországra mentek a nagyvezér támogatására.

Székely kibujdosván Erdélyből, Bektes temesvári basát Erdély megsegitésére ösztönzé. S csakugyan meghallgattatott. A török csapatok nyomon támadást intéztek a fejdelemség bánsági birtokai ellen. Az erdélyi hadak s Borbély a nagyobb mérvű foglalásoknak ellentállottak ugyan, sőt Solymost vissza is foglalták, de nem gátolhatták meg Lugos felprédálását s utóbb Facset lerombolását. Nagyobb veszély fenyegette e vidéket, midőn a nagyvezér a főerővel Fehérvár elfoglalása után (sept. 29.) leindult, a temesvári pasával együtt menendő Erdélyre. A tervből nem lett semmi. A német hadak megtámadák Budát s most nemcsak a nagyvezér fordult vissza, hanem felrendelé a Havasalföldön levő tatárokat is.

Erdélyben gonoszul állottak az ügyek. A nyári dulások nevelék az inséget, az éhség mind fenyegetőbb alakban jelent meg. A nép zabkenyérrel, fagyökerekkel élt, a városok nem tudták beszolgáltatni az országgyülés által kivetett élelmet, mert már — mint a brassai tanács irá*) — „majd mindenki korpát és makkot kever össze s süt kenyérré.“ És ha a mult télen csak a halottakat ették meg, az idén elevenekre kerül a sor. Ez idétt folytak emberhusevésért perek, ez idétt már huzta a nép „Básta-szekerét.“ Ehez járultak a zilált politikai

*) Eredetiről az erd. muz. egylet birtokában.

viszonyok. Naponként szaporodott azok száma, kik a török birtokokba bujdostak s köztük kitünő emberek, mint Bethlen Gábor, Csiszár, Nagy Albert. A hivatalt viselők, főispánok tömegesen mondottak le, vonultak magán életbe, ugy hogy a dec. 10-én Fehérvárt tartott részgyülésnek fel kelle Bástát szólitnia, hogy azok helyére ujakat nevezzen ki. Már e gyülés is, mely 15,000 frtot s ezer köböl buzát szavazott meg, panaszkodott a hajduság kicsapongásai ellen, annyival élesebben kelt ki a teljes országgyülés, mely Fehérvárt 1603. jan. 15-én ült össze. Básta megigérte a féktelen hajduság kivitelét s felhatalmazá a nemességet, hogy a rakonczátlankodó ráczokat és oláhokat, megyénként kinevezendő biztos által megbüntethesse, kivégeztethesse. Azután jan. 19-én másodizben letétette a rendekkel a hódolati esküt uj záradékkal, „hogy az alól őket senki se oldozhassa fel.“ Midőn a rendek elébe terjesztették kivánságaikat, hogy az azokra nyerendő válaszokból articulusokat csináljanak, megtagadta a válaszolást ugy mint szokásban volt, hanem utasitása szerint resolutiót adott ki azokra. Ezzel az alkotmány fel volt függesztve s hogy a rendek azt visszanyerhessék, egy öttagu követséget neveztek ki, mely megerősités végett bizonyos, Erdély alkotmányos jogait biztositó pontokat terjeszszen Rudolf elé. E pontok elkészitése egy terjedelmes bizottságnak tétetett kötelességévé, mely febr. 15-én összeült. Maximilián főherczeg leküldését, az 1598-iki pontok, szabad vallásgyakorlat s az országalkotmánynak megtartását, Básta nótázásainak eltörlését, Erdély nyomorainak enyhitését, a székely jobbágyok visszaállitását, vagy ha felszabadittatnának, földesuraik kárpótlását kérték. A követség márcz 10-én elindult.

Básta ugyanakkor, midőn a követség fölment, maga is felküldte észrevételeit. Ő és kik mellé polgári biztosokul voltak adva, Burghausz, Molart terjedelmes okmányt terjesztettek a prágai kormány elébe 1603. febr.

24-éről, melynek nem volt egyéb czélja, mint meggyőzni az irányadókat, hogy minden kedvezés helytelen volna. „A rendek, mondák ezek, szerették volna, hogy ő felsége az ő alkotmányokhoz legyen kötve, mit azonban oly országban, mely oly sok költséggel s fegyverrel lett elfoglalva, megadni nem lehet. Mi nekik válaszainkat resolutio alakjában adtuk ki, nem ugy mint ők akarák, hogy azokból articulusokat csinálhassanak, s hogy ezután per decreta et placata igazgattathassanak, a jövő kormánynak is ezt kell folytatni. Ők az eskü letétele előtt kérték, hogy kivánságaikat erősitsük meg, eszökbe juttatván, hogy most más idők vannak.“ Azután ohajták, hogy neveztessék ki püspök, továbbá kormányzó, korlátnok, négy tanácsos. A kormányzó nevezze ki a fő- és alispánokat s a nagyobb vár sok előljáróját. A donatiók, melyek Zsigmond első távozása óta történtek, érvénytelenek, s még ha Básta megerősitette volna is azokat mert törvénytelen megerősitést ő felsége nem tartozik tekintetbe venni. Tervet adnak az országban tartandó katonaság elhelyezéséről. A szászok kiváltságait megerősitendőnek tartják, meg a székelyekét is, bár csak időszerint, „mert a lázadásra kész nemesség ellen annál készebbek lesznek szolgálni.“ Ajánlják uj német telepek behozatalát. A mi azon felsőmagyarországi urakat illeti, kik az erdélyi lázadást gyámolitották, azt nem lesz nehéz kitudni, s akkor egész szigorral kell eljárni ellenök. Minthogy pedig az erdélyiek a Zsigmond első lemondásakor készitett okmánynak megerősitését fogják kérni, mivel ez jogaikat és kiváltságaikat mind magában foglalja, azt sem egészen, sem részeiben nem erősithetni meg, mert az ország most más körülmények közt jött ő felsége kezébe, mint akkor.

Ez elvek, mielőtt Bécsből válasz jött volna, már életbe voltak léptetve a jan. 15-iki ülésen. Básta, ki csakugyan megkezdte katonái kiszállitását s biztos társai nem is sejték, mennyire elkeserité az a kedélyeket.

S valóban ez volt főoka, hogy a következő mozgalomhoz oly gyorsan csatlakozott az erdélyi nemesség, a főurak legnagyobb része, s még olyanok is, kiket ők kiválóan híveknek tartottak.

IX.

Székely magas., nyulánk, őszülni kezdő férfiu volt. Szegény sorsu, unitarius szüléktől származott, de gazdag ismerettel, sok élettapasztalással birt. Báthori István alatt tekintélyes állást foglalt már el, s vele ment Lengyelországba is. Ez idő óta Erdély nagyságosai közé számitották, de sokáig csak a hadi pályán szolgált. Az utolsó események egészen a felszinre sodorták. Elveihez szilárdul ragaszkodott, s pályáján soha el nem tántorult. Nagy érdem oly időben, midőn az ingadozás, ha nem sülyedt az aljasságig, talált mentséget. Nem birván a nagyravágyás ambitiojával, pártvezérré mintegy sodortatva lett. Mert nem volt más választása, mint hogy vagy azzá legyen, vagy csatlakozzék a dolgok uj rendjéhez, ismerje el Erdély függetlenségének eltöröltetését, elvei teljes megtagadásával. A küzdelem élére állva ernyedetlenül tört előre. A télen át folytonos összeköttetésben volt erdélyi párthiveivel, s ugyanakkor a porta segélyének megnyerésén munkált. A temesvári pasa pártfogója volt s annak ajánlatával személyesen menvén Konstántinápolyba, megnyerte az athnamet, mely neki eléggé szokatlanul örökös fejdelemséget s Erdélynek is különös kedvezményeket biztositott: nehány évre el lőn engedve az adó s azutánra is a 15,000 aranyról (mennyit 1575 óta fizettek) leszállittatott a korábbi 10 ezer arany összegre.

Tavasz kezdetén megnyitotta a hadjáratot. Maga kezdetben az erdélyi Bánságban működött. Legelébb Karansebest foglalta el, azután apr. 11-én Lugost. Akkor beinditotta Bethlen Gábort alig pár ezer ma-

gyar, rácz, tatár csapattal, mely a vaskapun át Erdélybe érvén, apr. 15-én akadálytalanul nyomult Szászváros alá. Az őrség védte magát egy napon át, mint tudta, de a város Bethlen kezébe esett, parancsnoka Tech elfogatott s a menekülni akaró őrség nagy része felkonczoltatott. Innen szinleges visszavonulás után Fehérvár ellen ment, melyben Spinosa Péter volt a parancsnok. Bethlennek, megvételére intézett csele nem sikerülvén, rendszeres ostromhoz kelle fogni. De az nehezen haladt, azonban a németek kiütése is visszaveretett. Ezuttal ezek felgyujták a Bethlen kezén levő külvárost, de a kedvezőtlen szél átvitte a lángokat a várba — s ott is roppant dulást okozott. Leégett a fejdelmi palota, a lőporos torony levegőbe repült. Ezalatt Székely is megérkezett. Maga Borbándnál foglalt állást, török, tatár, rácz hadait széthelyezé s a megyékhez felhivást intézett, hogy csatlakozzanak. Valóban a főurak közül sokan, Borbély, Toldy, Boronkai, Vajda táborába siettek. Fehérvár ostroma ezalatt ujult erővel folyt, rohamot kisérlettek, de a vár romjaiban is tartá magát. Végre a parancsnokot tisztességes feltételek mellett feladásra szóliták fel, s most az ellenállás hasztalanságáról meggyőződött Spinoza 18 napi hősies védelem után feladta azt. Másnap áldozócsütörtökön Székely Mózes bevonulását tartá a várba, s ez napon felvette Erdély fejdelme czimét.

Básta ez ideig tétlenül maradt. Hadai nagy részét kiküldte az országból, de mi benn volt, azt sem használta fel. Tetemesb erővel akart rendelkezni s Rudolfot szólitá fel, hogy fizetetlen katonái számára küldjön pénzt, s Radult, hogy hadaival nyomuljon Erdélybe. De midön Székely bejött s Fehérvárt ostromlá, elhagyá Kolosvárt, eddigi tartózkodási helyét, s Szamosujvárra szaladt. Székely is sietett felhasználni szerencséjét. Toldyt a székelyekhez küldé, Borbélyt Szászsebes ellen, melyet gr. Salm védett s mely, ez Szebenbe távozván, fel is adott. Ekkép elfoglalván Közép-Erdélyt, Szamos-

ujvár ellen indult. Az ostrom vezetését itt Nagy Albertre bizván, maga átment Dézsre. Ekkor a bezárt Básta egy ködös éjjelen 40 lovassal (május végén) átszökött az ostromló táboron s elébb Kolosvárra, onnan Szathmárra futott. Ettőlfogva az északi részek meghóditása is gyorsan ment. Egyik vezére Rhédei Ferencz Kaplyonnál szétverte a Kornis Boldizsár és Kendi Ferencz csapatait, egy másik, Makó György, a Besztercze vidékén táborozó Kis Farkast győzte le s birta — őt magát a tatároktól kiváltván — átállásra. Egy Oláhországból beütött csapat Segesvárnál szétveretett, Bástának egyik ügynöke gróf Capreoli, ki a székelyek fellázitását vette czélba, elfogatott, a székelység egy nevezetes része pedig Székelyhez állott.

Maga a fősereg Székelylyel és Begtással Dézsről Kolosvár alá ment. Sem a német őrség, sem a tanács nem akarák feladni, de a polgárság lázongott, nyugtalankodott. Végre is kénytelenek voltak máj. 9-én feladni a várost. Az őrség tisztességes elvonulásra menedéklevelet nyert Bektastól, hogy „töröktől, tatártól sem ő magoknak, sem marhájoknak bántások nem lészen," sőt a ki átáll, több fizetést kap, mint mennyit a római császár ad*). Most a nép a jezsuitákra rohant, feldulta, kirablá templomukat, iskolájukat, kolostorukat, de az atyákat Toldy megszöktette. Székely most a haddal, Szamosujvár kikerülésével Besztercze alá ment, s itt is ellenállásra talált. Kemény ostromhoz s utóbb alkudozáshoz fogott, melynek következtében a város kedvező feltételek mellett meghódolt (jun. 25.). Innen Medgyesre, s ezt feladásra birván, Segesvár alá ment. Erdély nagy része már kezén volt, csak a székelyek és szászok egy töredéke s a Részek nem csatlakoztak hozzá. Ugy hivé, hogy ezekkel maga is elbánik s a zsákmánynyal és foglyokkal megrakodott tatárokat haza bocsátá.

*) Eredetiről az erd. mázeumegylet birtokábnn.

A magyarországi had Rudolfnak és a szultánnak egyaránt megkötötte kezét. Mindkettőjök fő ereje a Duna mellett küzdött s Básta nem is gondolhatott rá, hogy a visszafoglalásra kellő hadat nyerhessen. Más uton akart hát próbát tenni. Szamosujvárból máj. 7-ről levelet irt Radulhoz, melyben felszólitá őt, hogy vezessen hadat a székelység közé, támaszsza fel ezeket, támadja meg Székelyt s erre ő is csatlakozni fog vele. A vászonra irt levél eljutott rendeltetése helyére. Ugyanakkor a prágai kormány békealkudozás végett, követeket küldött Székelyhez, Gyulafit és Nyáryt, de elfogadhatlan feltételekkel: Székely tartsa meg Erdélyt s a bánsági Részeket, a többit engedje át Rudolfnak. Ily nemű kiegyezés tönkre tenné népszerüségét, felláziţaná a törököket, Erdély hatalmát alászállitaná s szabad zsákmányul engedné Bástának. Nem fogadhatta el.

S most sajátságos játék kezdődött. Kráker Szaniszló a Básta fő élésmestere Havasalföldére megy, hogy Rádult a még ellenálló szász városok megsegélésére birja. Ezt Básta ültette ugyan székébe, de sem ő, sem bojárjai nem mutattak hajlamot a vállalatra. Szin volt az egész, mert azon csapatokat, melyek székébe visszahelyezék s melyek ez ideig nála voltak, Merza (mint közönségesen hivák, Deli Markó) s Rácz György vezérlete alatt a Barczaságba küldé, kik ide jun. 8-án megérkeztek.

Ez volt, mitől Székely Mózes tartott. Erdélyi fejdelem Radult, ha csak székében bizton akart ülni, nem szivelheté meg a vajdaságban. Már Zsigmond is munkált elmozditásán s Székely elég korán felszólitá Jeremiás moldvai vajdát, hogy intézzen ellene támadást. De bár Jeremiás készült, annak még nem volt sikere s a Merza-féle beütés hirére Mózes követeket küldött Radulhoz, ajánlattal, hogy ő, ha a vajda vele jó szomszédságot akar tartani, kész megerősittetését a portánál kieszközölni. Radul folytatta megkezdett játékát:

összehivta bojárjait, ezekkel együtt mindent elfogadott s saját követei által küldött jun. 23-áról (a régi szerint 11-éről) Székelynek válaszokat: egyet, melyet maga irt alá, s egyet, melyet 12 bojárja pecsételt meg a többi nevében is. A jó szomszédság ajánlása mellett, mindkettő felszólitás volt, hogy a fejdelem szerezze meg a porta pártfogását. Mózes e választ nem tartá elégnek: kezeseket kért a vajdától.

Csakhamar kitünt, hogy mindez szín és ámitás. A barczasági oláh táborhoz Csikból, Háromszékből, székelyek csatlakoztak, s ez utóbbiak még a Székely ügynökeit is kiadák. Segesvár alól a fejdelem Makót, Bogáthyt, Imecset négy ezer emberrel a Barczaságba küldé Merza féken tartására. Utasitásuk ellenére megütköztek ezek jul. 6-án, de megverettek. Makó serge nevezetes részével a csatatéren maradt. Imecs elfogatott s lenyuzott fejét Rádulhoz küldék; „siessen e diadalt ujabbal koszoruzni.“ Két nap mulva Székely is megérkezett magyarjaival, a főurak és nemesség szinével s a Bektastól vezetett török-tatár hadakkal. Radul még sehol sem volt — hegyei közt várta a támadásra alkalmas perczet. De addig folytatta alkudozásait Székelylyel s követeket küldött Bektáshoz, „hogy ő hajlandó elállani a némettől s meghódolni a szultánnak.“ Cselfogása sikerült. Az elámitott basa s fejdelem közt feszült viszonyt idézett elő.

Székely bevárandó a dévai, fehérvári és dézsi táborokat, sánczolta magát a brassai papirmalom mellett, fegyvereket, lőport s 150 embert nyervén e várostól. Támadást nem várván, minthogy hirül vette, hogy Básta is Májtényhoz közeledik, követeket küldött Magyarországra, folytatni a megkezdett alkudozásokat. De már késő volt minden. Jul. 16-án Rádul zernyesti táborából előnyomult s 17-én reggel támadást intézett Székely ellen. Deli Markó áttört a magyar tábor torlaszán s tovább nem lehete kerülni a csatát. A tatárok elszaladtak, Bektas álöltönyben menekült, csak az

erdélyi had állott rendületlenül sánczain belül, küzdve vitézül s nem hátrálva. Itt az erdélyi nemesség szine vivott és elesett, de drágán adta el életét. A csatát a tulnyomó erő már rég megnyerte — azért az még mindig tartott. Nem győzelemért, dicsőséges halálért harczoltak már csak itt. S midőn a gyalogság már a csatatért boritá, a megmaradt lovasok hátra kezdtek vonulni. Ezek közt volt Székely is, ki Bogáthival átugratott a szekérsánczon. Az utánok nyomulók egy patak mellett utólérték őket. A fejdelem megforditá barnapej lovát: „hadd veszszek el én is a hazával!“ Barátai körülvették. Ezek már mind elestek, midőn egy golyó őt is leterité. Az ezalatt oda érkezett Rácz levágta fejét, Rádul, sátra előtt karóba huzatta, onnan Brassóba vitte s az ebek elébe vetette, mignem egy brassai polgár eltemetteté.

A tatárfutás óta nem érte ekkora csapás az erdélyi nemességet. „Csak egy buzaföldön 13 mágnást olvastak meg“ mondja Apor. A harcztéren háromezer erdélyi feküdt, kiket a brassaiak egy közös sirba temettek. Az el nem estek közül kevés menekült: a nagy rész fogságba esett. Radul most Brassó ellen ment, hogy a Székelynek adott segélyért megfenyitse. A város 20,000 frttal váltotta meg magát, de az oláh hadak egész Gyergyóig, Medgyesig Segesvárig száguldoztak, roppant mennyiségü marhát és lovat hajtottak Oláhországba, rendeletet nyervén a vajda az időközben beérkezett Bástától, hogy haza vonuljon. Maga távozott ugyan nem sokára, de Rácz György hada benn maradt.

A brassai csata a szétszórt német őrségeket felélesztė. A Segesvárt bekeritett csapat a háromszéki foglyokat kivégezte, Henter Benedeket nyársba vonatta. Annyival nagyobb volt a hazafiak kétségbeesése. Fehérvárt lakossága pusztán hagyá, mire azt egy német csapat kezéhez vette. Szerencsétlenségére, mert Nagy Albert, kit Székely hadak fogadására Lengyel-

országba küldött, a brassai csata után érvén Erdélybe, lengyeleivel megrohanta ama német csapatot, felkonczolta, s ugy vonult tovább. Szászvároson Borbély György hadával csatlakozott. Az ősz férfi még egy próbát tett némi haderőt gyűjteni, hogy Erdélynek legalább e sarkát megmenthesse. A hazafiakat táborába szólitá, s ezekkel egyesülve követeket küldött a temesvári basához, nagyvezérhez, hogy küldjenek segélyt. De mielőtt választ kaphatott volna, hirül vette, hogy Básta Fehérvár felé közeledik, s most e kisded csapat megindult az erdélyi Bánság felé. Utjokat Duval, lippai parancsnok el akarta vágni, de Barcsánál aug. 6-án megveretett. Szerencsétlenebbek voltak Rákóczy Lajos ellen. Midőn pár nappal utóbb a bujdosók szomoru serege a vaskapuhoz ért, ez ember rakonczátlan hajduival a szoros-uton megtámadta azt. Ez nem ütközet volt, hanem mészárlás, melynek végeztével a hazátlanoknak mindenöket elrablák. Igy mindenéből kifosztva ért a csapat nejeik és gyermekeik kiséretében törökföldre.

A szabadulás reményével nem hagytak fel a bujdosók. Káránsebesen megállapodva folyamodást intéztek a szultánhoz, nagyvezérhez aug. 26-áról, kérve, hogy adjon segélyt, melylyel hazájokba visszamehessenek, „mert mi mindennyi romlások miatt is megmaradhattunk, az hatalmas császár hűségétől el nem szakadtunk.“ E folyamodványukat Veres Dávid vitte a portára. Káránsebesről a bujdosók egy része Temesvárra ment, mások Sophiára, Bethlen Gábor Nándor-Fehérvárra. Borbély s nehányan az erdélyi Bánságban maradtak. Sophiáról sept. 19-éről a bujdosók már szabályosabban formulázták kérelmöket: adja meg a porta a szabad választást s nyujtson segédet. A törökök mindenütt jól fogadták őket, a köznépet zsolddal látták el, s kérelmeik teljesitésével biztatták őket. Lippa körül apró csatározások is folyták Básta és a törököktől segitett bujdosók közt, de eredménytelenül. A vérmesebbek e közben, hogy reményeik biztosabban teljesüljenek, a fiatal Bethlen

Gábort fejdelemmé választák. Szilvásy a dolgot elsietettnek találta. Ő a szabad fejdelemválasztást akarta fenn tartani. De nem e veszély, mely utóbb is kiegyenlitődött volna, hanem a portai viszonyok, az ott folyó mozgalom, mely épen ez idétt akasztott zsinórt a nagyvezér nyakába, tették lehetetlenné a bujdosók további megsegitését, Erdély megszabaditását, s ugyane viszonyok adtak Bástának szabad kezet, hogy a visszatorlás rettenetes művét végrehajtsa.

X.

Básta jelentékeny haderővel jött az országba. Aug. 12-én pár nappal Borbély elvonulása után tábora Szászvároson volt, s innen intézett felszólitást a rendekhez, hogy aug. utolsó napjára oda gyüljenek, a hol ő lesz, „mert a császárnak hozzájok való akaratát értésökre akarja adni.“ Táborát innen Dévára vitte át, s menedékleveleket küldözött mindenfelé még a kárásnebesi bujdosóknak is. A gyülést sept. 9-én azzal nyitotta meg, hogy Tótházi Mihály kolosvári birónak fejét vétette. Azután az összegyűlt rendek közé ment. Rövid beszéde tájékozá a rendeket: „Kegyelmet akartok-e, vagy igazságot?“ Az első perczben mindenki elnémult. Utóbb egy pár hazafi elég bátorsággal birt felszólalni. Meg akarák győzni a fővezért, kérdése helytelenségől, hisz árulóhoz lehetne csak igy szólani, s ők nem árulók. A vezér-biztost ez dühbe hozta. Ő mindent, mi Zsigmond első lemondása óta Erdély felszabaditására történt, vastag felségárulásnak tekintett s e nyilatkozatban is csak meg nem tört makacsságot látott. Neki hódolati eskü, kegyelemkérés kellett. Akarta, hogy folyamodjék az ország azon büneinek elengedeséért, hogy alkotmányát védelmezni merte. „Jó, mondá, majd igazságot szolgáltatok a négyszeres esküszegésért,“ s visszavonult. Következő perczben katonák lepték el az udvart,

s a hadbiró Mathaeus Sándor bakók kiséretében a terembe lépett. A rendek meg voltak törve. Az öreg Sennyei Pongrácz, Rudolfnak e minden viszonyok közt változatlan hive, utat tört Bástához s a már-már elitélteknek kegyelmet eszközölt.

A mit Básta akart, el volt érve. Határozásokról többé szó sem volt, az országgyülésnek ő maga mondta biztos-társával Krausseneckkel tollba a resolutiót, mely megerősités végett fel volt terjesztendő: „kérelmére s az önmagára hozott itélet alapján életét és vagyonát visszanyeri a nemesség, de ennek negyedrészét készpénzzel kell, hogy megváltsa. A meg nem jelentek s a brassói csatában elesettek vagyona lefoglaltatik. Vám, harminczad, dézsma, ő felsége birtokába szállnak. A hűtlen városok a cath. vallásra térnek, megsarczoltatnak, s birájukat többé nem választhatják. A jelenlevők menedéklevelet kapnak.“

E végzések most másodizben függesztették fel az ország alkotmányát. Kezdetét jelzé a rémuralomnak, melyet a ki tul élt, bámulva kiálta fel a brassói névtelen iróval: „misericordia Dei, quod non consumti sumus.“ A hivatalok uj emberekkel töltettek be, a nagyobb és Székelylyel tartott városok megsarczoltattak s élükre német helytartók tétettek, Kolosvárra bevitettek a jezsuiták, Mathaeus a hadbiró p·rkolábjaival szertejárt az országban, kutatva és kivégezve minden törvény és elitélés nélkül az utolsó mozgalomban résztvetteket. Sept. 18-án Brassóban volt, hol lefejeztette Hamvai Györgyöt, felakasztatta Vajda Miklóst, a Borbély vejét. Azután tovább ment, Tamásfalvi János főkapitányt, Ribiczei főispánt megfojtatá, Lészai Farkast, Nagy Tamást, Tamásfalvi Lászlót s másokat keresett kinok közt végeztetett ki. A Kárásnebesre menekülteket Rácz György véletlenül meglepte, de ezek kegyelmet kaptak. Nehány nappal haza térte után az öreg Borbély meghalt. Ezalatt megjött a prágai kormány intézménye, mely Erdély igazgatását Básta kezébe

teszi le, s mellé tiz biztost nevez ki: Burghaus Miklós, Capreolo, Molárd János, Imhoff Károly, Krausseneck Pál külföldiek, Sennyei, Hoffmann, Süveg Albert, Mindszenti. A közigazgatás elvei kitüzesével Unverzagt bécsi kamaraelnök bizatott meg.

Ezek az elvek teljesen azok voltak, melyeket Básta febr. 24-én felterjesztett s már elébb Fehérvártt és nem rég Déván másod izben életbe léptetett. Maga Rudolf már ez idétt nem sokat foglalkozott a kormányzás gondjaival, s annak irányt egyik-másik kegyencze adott, a szerént mint csillagjósai valamelyöket hűségesnek állitá. De két elv következetesen fenntartotta magát a kormánynál, koronként nagyobbodó terjedelemben űzni az ellenreformatiót s a magyar alkotmány nyirbálását. E két tekintet volt irányadó Erdély szervezésénél is. Az országgyülésnek minden törvényhozó hatalma megszünt. A rendek felterjesztése a fehérvári gyülés után épen oly meddő maradt, mint a dévai felszólalók csillogó szónoklata. A követeknek nem volt más kötelessége, mint hogy magokkal vigyék a kapuszámról való regestrumot s másolatba vegyék az edictumokat. Erdély területi épsége megsértetett: nem csak a Részek estek el, hanem a felső várak, jelesül Szamosujvár is, kivétettek a kormányzó kezéből s a kassai generaliséba adattak. A kormányzó s a tiz tanácsos nem a magyar törvények, hanem utasitásaik szerént vezették a politikai kormányzást, s várparancsnokokká, főispánokká székely királybirákká idegeneket tettek. Csakhamar megkezdődött a templomok visszavétele és a protestans papok elüzése is.

És még ha e politikai kormányzás erélyes lett volna! mely rendet teremt, biztossá teszi a közbátorságot, helyreállitja a nyugalmat, enyhiti a nép inségét, véget vet a zaklatásoknak, fékezi a büntetteket s megvédi azokat, kiket még ő is ártatlanoknak itél. De ez szivtelen és tehetetlen volt egyszerre, zsarnoki és gyáva ugyanazon időben. Négy év óta folyt irtó háboru a magyar és szász vidékek ellen, mely rendszeresen gyilkolt és irtott. A

zsoldosok és hajduk minden csata után egy vidéket pusztitottak ki élelméből, tettek néptelenné, s fosztottak meg minden eleségi készletétől. S midőn szállásaikra elhelyeztettek, ugyanazt folytatták hadi zsákmány kedvéért. Oláhországba annyi ló és marha lőn kiszállitva, hogy ott azoknak ára egy negyedrésznyire szállt le, Erdélyben pedig a földmives maga vonta ekéjét, melyet Básta szekerének nevezett. S ilyen helyen még boldogság volt! az országnak fele ugar maradt, mert arra sem volt képes az az elcsigázott ember, ki az első télen korpával, a másodikon fügyökérrel s a harmadikon a felakasztott gonosztevőknek, ragályban vagy éhen meghalt családtagjának husával táplálta magát. A gabona köble, mely rendes időben alig érte el a 3 frtot hét év előtt 8, azután 25 frt volt, vidékenként felszökött 40, 50 frtig. Básta erre árszabályzatot adott ki, de most megszünt minden gabonavásár, mely csak növelte az éhhalált s az idétlen rendeletet vissza kellett vonni. Az igy elcsigázott nép közül sok lett utonállóvá, mert inkább akart bitón mint éhen halni, mert menekülnie kellett Básta czirkáló hadai elől, kikre volt bizva a rend fenntartása, a gyanusok elfogása. Mert az egész ország „szabad volt mint a madár" kit akárki lelőhet. A legutolsó hajdu feltartóztathatta a legelőkelőbb embert is, joga volt tőle kérdeni „hun a gratia" az-az Básta menedéklevele, melylyel életét ez visszaajándékozta, s ha nem volt, elfoghatta. Legszivtelenebbűl a hajduk jártak el, legtöbb panasz ezekre volt. Mind hiába, a kormányzó nem birt ezekkel, s nem gunyképen hangzik-e, mit a hajduk ellen panaszlóknak mondott: „ha bolon vagy német volna megbüntetném, de magyarral nem tudok birni." Ugy van, ő, a külföldi, nem birt velök. Másnak, hazafinak, lett feladatává, hogy e bünbe sülyedt, elaljasult csordát reformálja.

Ez volt Básta szervezése, melyhez nagy mértékben hasonlitott közigazgatása. 1604. jan. 12-én Medgyesen részgyülést tartott, honnan a három nemzet követeket

küldött a pozsoni országgyülésre. Azután jan. 25-ére Kolosvárra hivta a rendeket. Mire ezek összegyültek, a kapuk bezárattak s neveik összeirattak. A gyülés jezsuitákat várt, kik az országban megkezdjék a működést. Nem jöttek be ezuttal, s nehány nap mulva Básta kiadta az országgyülési határozatot: „minden ember tartozik jobbágyai felét vagy negyedét megváltani a szerént, a mint ott volt Déván vagy nem, még pedig lakott telekért 32, üresért 16 frtot fizet.“ Gyülés végeztével a Karansebesről hitlevéllel hazajöttek közül többen elfogattak s közülök Boronkai, Kálmándi, Csiszár és Kis Farkas hajdukapitány felakasztattak. „Meg sem mondta Básta — irja Weiss, ki maga is ott volt — miért? s meg sem is tudhattuk tőle.“ A kormányzó, ki időközben a városoktól felvette a roppant sarczokat, — százezereket meghaladott mindeniké külön — márczius havában Brassóban találkozott Rádullal s apr. 7-én elhagyá Erdélyt. A felsőmagyarországi sereghez volt rendelve, átvenni a főparancsnokságot a török hadak ellen. A kormány élén Capreolot hagyta*), egy tehetetlen embert, ki nem volt képes a hadakat fékezni, melyek ujra meg ujra rabolva járták be Erdélyt, s ki Rádulnak, midőn alattvalói fellázadtak ellene, székely hadakat küldött segélyül (májusban). Ezzel együtt igazgatott a vegyes bizottmány. Ez sem boldogult s végre a hajduk ellen, „kik nyilvános kicsapongásaikkal s rablásaikkal magokat inkább a haza ellenségeinek mint ő felsége hiveinek mutatják,“ aug. 6-áról**) táborba szólitotta a székelyeket, hogy Markó vajdával egyesülve (moldvai praetendens, osztrák zsoldban élő kalandor) verjék ki. S csakugyan aug. végére, miután a vallonok zsoldját a szászok lefizették s a hajduk más működési tért nyertek, megtisztult az ország.

---

*) Gubernator urunktól nekünk adott authoritásunkból — irja Capreolo máj. 12. a székelyeknek.

**) Mindkét itt idézett levél eredetijét az Erd. m. e. birja.

A levert Erdély nyögött, hallgatott, de vágyva, szorongva, remélve nézte az eseményeket, melyeknek Magyarország lett szinhelyévé. A prágai kormány nehány év óta már kevés kiméletet mutatott ez ország iránt is, mind nyiltabban tört valódi czélja után, megszabadulni az alkotmány nyügétől. Az igazságtalan per, melylyel Illésházy személyét sujtották, a független főurak megrettentésére volt számitva, a szándék, hogy elfogják s menekülése a nagytekintélyű férfiunak sokakat megdöbbentett. S midőn már Erdély is le volt igázva, 1603 végén pedig a szultán meghalt és a persa háboruval elfoglalt birodalom székére egy gyermek, I. Ahmed lépett, mely uj kilátásokat nyitott a béke megkötésére: a kormány épen kérlelhetetlenné vált. A kassai székesegyház elfoglalása kezdete volt a protestans papok üldözésének. A rendek által hozott törvényczikkeknek egy ujjal, a XXII-ikkel megtoldása a törvényhozás jogának egyedül a királyra szállitását czélozta. Egész Felső-Magyarország forrongott a valláson s alkotmányon ejtett e sérelmek miatt — melyek után Erdély sorsában saját jövendő sorsát vélte látni.

A kibujdosottak kisded szomoru csapata ezalatt folytatta működését. A még fiatal Bethlen Gábor előttetésén a fejdelemségtől mit sem aggódott. Kora érettsége, ismeretei, éles esze nagy tekintélyt vivtak ki számára társai közt, s ügyeik vezetése csakhamar kezébe került. Az 1603-iki csatározások megszünte után Szendrőre utasittattak s ott teleltek. Ekkor még a török birodalom zilált viszonyai miatt kevés eredményre juthattak. De már 1604 derekán változtak kilátásaik. A felsőmagyarországi forrongás kezökre dolgozott s helyes és biztos számitással czélba vették, ezzel tenni magokat összeköttetésbe. Ezt egy uton érhetik el: ha önzés és nagyravágyás nélkül valakit az ott levő főurak közül választanak fejdelemmé s állitják a mozgalom élére. Ily módon biztositva van a Részek visszaszerzése, mely már elveszett, a felső megyék csatlakozása, mely oly lénye-

ges segélyt adhat, de melyek egyikére sem számithatnak, ha, mint Székely idejében, most is soraikból emelnek fel valakit. Legelébb Nyáry Pált kinálták meg egy követök, Somogyi Bertalan által a fejdelemséggel s midőn ez nem fogadta el, megbizták Bethlent, hogy Bocskaival lépjen összeköttetésbe.

Bocskaival, ki éveken át a német párt feje volt Erdélyben, tanácsolta s csaknem intézte az 1594-iki mészárlást, megkötötte a prágai szerződést, feláldozta Jósikát, kitolta Zsigmondot az országból? Bocskaival, kit a bibornok-fejdelem s utóbb a léczfalvi gyülés notázott mint hazaárulót, ki ekkor Prágába ment, hogy a császár tanácsosa legyen az erdélyi ügyekben, s kinek Rudolf elkobozott jószágait visszaadta? Bocskaival, kit Erdély ily előzmények mellett ostorának hisz még e perczben is, s kinek itt alig van barátja, de annál több ellensége? Ugy van, Bocskaival, ki a német párt feje, a császár rendületlen hive volt, megkötötte a prágai szerződést, mert azt hitte, hogy a délkeleti államok coalitiójával lehető lesz kiűzni a törököt a magyar birtokokból, mert azon meggyőződést táplálta, hogy a restituált Magyarország jobban megőrzendi, fejtendi alkotmányát, mint a szétdarabolt, s ki ezért és csak ezért volt oly kérlelhetetlen az akadályok elháritásában. Bocskaival, ki e szép ábrándjából már kijózanult — meggyőzetvén a több mint tiz év óta tartó háboru által, hogy Rudolf vezérei soha sem fogják kiverni a törököt, s hogy jobb lesz ezt ellenségből ujra szövetségessé tenni, és megismervén Prágában Rudolf környezetének élhetetlenségét. Bocskaival, ki buzgó protestans és jó hazafi volt, s kinek az utolsó események épen e két érzelmét sértették. Az eredmény megmutatta, hogy ez volt a leghelyesebb választás. Oh bizonnyal rettenetes dolgok voltak azok, melyek a császárnak oly rendületlen s erős jellemű hivét az ellentáborba korbácsolák. S Bethlen, midőn megkezdte az alkudozást épen ezeket vette tekintetbe.

A legelső összeköttetést Bethlen Bocskaival, ennek

egy török foglya által eszközlé, ki épen sarcza összeszerzése végett fordult meg Szendrőben. Azután is érintkeztek, s Bocskait az mit 1604 első felében Erdélyben tapasztalt, hol visszaadott jószágai átvétele végett fordult meg, az mint vele Belgiojoso Barbiano gróf az ő „fogadott fia“ — kassai parancsnok — bánt, ki falvaiból a protestans lelkészeket kiüldözé, az mit ez a tiszamelléki helységekkel elkövetett, melyek ellen, mintha török helyek lettek volna, rendszeres hadjáratokat intézett, kiűzvén belőlök a prot. papokat s lefoglalván templomaikat, — csak megerősité feltett szándékában, hogy e foglalásokat karhatalommal verje vissza, s szövetkezve a törökkel felszabaditsa Erdélyt. Az erre szükséges lépéseket a basáknál Bethlen tette meg. De a még mindig gyengén támogatott ügy határozottan jóra fordult a nyár végén, midőn a magyarországi hadak szerdárja Lalla Mohammed nagyvezérré neveztetett ki. A szultán kiskorusága miatt ő állván az államügyek élén, többé senki sem gátolta, hogy az erdélyi fejdelemség visszaállitását teljes erejével ne mozditsa elő. S a bujdosók most kismarjai Bocskai Istvánt Erdély fejdelmévé választották, azután a Bánságban gyülekeztek, hogy a temesvári basával egyesülve megtámadják Erdélyt. E hirre a biztosok sept. 6-án hadfölkelést rendeltek, és Rákóczy Lajos és Dampierre Duval, kik az erdélyi Bánságban katonai parancsnokok voltak, megtámadták a még nem szervezett csapatot, megverték és táborát elfoglalták. Bethlen levelezése Bocskaival kezökbe került.

Belgiojoso most táborába Rakomázra idézte Bocskait. E férfiu készületeivel még nem volt készen, de mint hogy a generalis már mindent tudott, vissza nem léphetett. Várai őrségét megerősitette, a hajduságot maga körül gyüjté „pénzzel mit nem ért ezüst miveit, kit épen kit darabokra vagdaltatván, tartozás nélkül osztatá ki“ köztök. De Belgiojoso sem habozott, maga felrendelé Dampierret, Capreolot, Pezzent, Concini nagyváradi parancsnokkal pedig elfoglaltatá Szentjobot Bocskai

egyik várát. Ez nap óta hihetetlen gyorsasággal terjedt a mozgalom s nőtt a Bocskai pártja, kit, mint irá, a parancsnok „ágyukkal kergete el a császár hűsége mellől.“ Most Belgiojoso kereki ellen indult s Pezzen tábornokot magához rendelé. Ez el is indult, de a titkon megnyert hajducsapat, mely táborának egyik felét tette, s mely zugolódott, hogy „nem török vár sem Szentjob sem Kereki, hogy azokat veszi meg,“ Álmosd és Diószeg közt oct. 14-ike éjjelén megrohanta, szétverte a német dandárt, s őt magát is elfogta. Öt nappal utóbb már utban volt Lalla Mohammed levele az erdélyiekhez, mely kijelenti, hogy a Szolimán császárral fennállott kötést helyre akarja állitni s el van határozva a bujdosók által erdélyi fejdelemmé választott Bocskait a magyar nemzet urává és királyává tenni. S némi hadak csakugyan csatlakoztak is Bocskaihoz, a nagyvezér pedig, mielőtt nov. közepén visszaindult volna Konstántinápolyba, Buda nov. 4—14 kelettel, a szultán nevében megküldte az (első) athnamét, melylyel megerősiti a fejdelemségben s a diszjelvényeket, zászlót, kornyétát, két lovat, diszkardot s a „hűcsettel egyenlő jelentőségű“ kaftányt, melyekkel beigtatja.*)

Az álmosdi támadás felvillanyozott mindenkit. A Sennyeitől vezetett erdélyi had, mely Belgiojosohoz csatlakozott, visszatért az ország őrzésére, s maga a tábornok Kassa alá ment, hova azonban most már nem eresztették be. Kálló s egy csapat vár és város, a felsőmagyarországi főurak egymásután Bocskaihoz csatlakoztak, ki maga is nov. 12-én ünnepélyesen bevonult Kassára. Innen kiadott körlevelével a nemzet szabadságainak s a protestans vallásnak védelmére hivta fel a hazafiakat. Most Básta is ellene ment: de sem az osgyáni mészárlás, sem az edelényi diadal, sem Kassa megkisértett ostroma nem rendithették meg Bocskai állását. Sőt

*) Az eredeti török berat a magyar akademia birtokában. Forditotta Szilády Áron.

maga a vezér is, miután Fülek, Szathmár átállottak, hadai pedig a zsold hiánya miatt zugolódni, szökdösni kezdettek, visszavonult Pozsonyba.

Bocskai az naptól fogva, hogy nyiltan fellépett, a bujdosók választása alapján magát Erdély fejdelmének irta. De helyes tapintattal — a nagyvezér oct. 19-iki levelén kivül — heteken át semmi lépést sem tett, mi ez ország nyugalmát felzavarhatta volna. Neki a Részekben kelle mindenek fölött támpontot szereznie, melylyel Erdélyt visszafoglalhassa. De midőn ügyei itt jóra fordultak s Bástát elüzte Kassa alól, dec. 12-én körlevelet küldött be. Eddig nem irt hozzájok „mert Erdélynek romlott állapotát tudta," s nem akart ott zavart támasztani, mig dolgait künn rendbe nem hozta. Most azonban „dolgunknak jól végbemenetelét látván, oda kegyelmetek közé, mint hazánkba, akarunk indulni." A hatalmas császár zászlóját és botját már kézhez kapta, hada van bőven. Hódoljanak meg egy főkövetök által rögtön, különben háromfelől intéznek támadást: ő, a moldvai vajda és a temesvári basa. De az oly sokat szenvedett Erdély még e levélre nagyobb mozgalomhoz nem fogott, nem akkor sem, midőn pár hét mulva másodikat küldött be. Azonban félreismerhetlenül terjedt ottan is a mozgalom. A mint a tiszai megyék meghódolása s az erdélyi bánság visszaszerzése befejezett ténynyé vált s Básta visszahuzódott, éledtek Erdély reményei s várta a kedvező perczet, hogy a felszabaditás munkájában részt vegyen. Bocskai s a bujdosók összeköttetésben állottak az erdélyi főurakkal s többekkel a főtisztek és főispánok közül, — de az első nyilatkozat dicsősége a székely nemzetet illeti. Csalódásából kiábrándulva, megmutatta, hogy midőn kiváltságolt helyzetéért harczolt, öntudatlanul küzdött hazája érdekei ellen. Petki János febr. 1-én Udvarhelyszéken, Keresztúrott részgyülést tartott, mely Bocskai mellett nyilatkozott, s közgyülést hirdetett febr. 21-ére Maros-Szerdára. A kitüzött napon magyar és székely főurak sokan jelentek meg itt,

kik Bocskait Erdély fejdelmévé választották s széke elfoglalására ünnepélyes követséggel meghivták.

XI.

János Zsigmond halálától az napig, melyen a bujdosók választását a Maros-Szerdába gyült rendek szentesiték, Erdély sok változáson ment keresztül. Nagy nyomor örvényéhez jutott, de egy nevezetes tanuságot is meritett, hogy még most a török védelme alól szabadulnia lehetetlen. Bizonnyal sok része van abban Rudolf kormánya élhetetlenségének s a havasalföldi vajdák perfidiájának, hogy Erdély csatlakozása a 15 éves háboruban gyümölcsözővé nem lehetett. Megtámadott alkotmányának védelme bénitotta meg karjait, s a szépen kezdődő vállalat oly négy éves nyomort idézett elő, milyennél nagyobbat a világtörténet nem tud felmutatni.

A XVI. században Erdély protestans állam volt, melynek fejdelmei, kettő: János Zsigmond és Székely Mózes kivételével, katholikusok voltak. A jezsuiták betolakodása, politikai szereplésök miatt sok keserűséget okozott, anélkül, hogy valami eredményt tudott volna előidézni, s alig kezdődött meg az ellen-reformatio nagyobb buzgalommal, néhány hó alatt végét is érte. A főurak és nemesség közül alig egy-kettő tért át, a nép maradt a mi volt. De maga a protestans vallás János Zsigmond halála után annyi módosulást szenvedett, hogy a főuraknak egy nevezetes része, mely még ingadozott az unitarismus hatalomra jutásakor, Dávid megnemszünő ujitásai következtében visszatért a helvét elvekhez. Az ujitási törekvések Dávid bukásával nem érték végöket. 1588 táján Eősy András Szent Erzsébeten „addig olvasta a bibliát, hogy szépen kitalálta belőle a szombatos vallást, és nagy sokakat elhitetett vala, a szentirásnak világos locusait mutogatván a nagy együgyü községeknek.“ Különösen a székelységen az

unit. egyház kebelében kezdett terjedni. Midőn Zsigmond Szinán ellen ment, nehány marosvásárhelyi mesterember nem is hihetve, hogy a fejdelem győzhessen, folyamodványt irt a nagy vezérhez, „hogy ha majd Erdély elfoglalására jön, kimélje meg őket, kik egy istent hisznek és nem hármat, s disznóhust nem esznek.“ A folyamodvány Zsigmond kezébe került, de a disznóhust nem evők pár havi bujdosás után büntetlenül haza „pironkodának.“ Az országgyülési határozatok azonban az ilynemű ujitásokat határozottan tilták s Mihály vajda könyveiket pelengér alatt égettette meg. Ez idő alatt a szászok közt is folyt egy zajos vita a Krisztus mindenütt jelenvalósága fölött, főként Kerz (ugyanaz, ki Bongarsnak a brassai egyház felirásait megküldé) és Reipche bárczasági pap közt s oly szenvedélyesen, hogy végre az 1585-iki berethalmi zsinat elé került, hol Reipche állitmányát visszavonta.

A kat. tanügy emelésén sok fáradsággal és sikerrel működtek a jezsuiták, de elért eredményeiket semmivé tette az 1603-iki mozgalom, midőn akademiájokat a nép tövestül lerombolá. A reformáltak tanügyének az egész időszak nem volt kedvező, különösen a kolosváriak áttérése következtében az egység hitre. Virágzása csak a prot. fejdelmek korában kezdődött. Annál több gondot forditottak a szászok a magokéra. A brassai Honter-gymnasiumot 1553—55-iki ragály vég-elpusztulással fenyegette ugyan, de csakhamar kiépülte azt, s viszont elfoglalta előbbi tekintélyes állását, mely még azontúl is tartott, midőn a szebeni gymnasiumban hatalmas versenytársa támadt, melynek emelkedéséről a 16-ik század végén Huet Albert gondoskodott, ki könyvtárát is annak hagyományozá. Hires tanitója volt épen ez időben Deidrich György, ki Aristoteles Ethicáját magyarázá (1589) s számos alkalmi verset irt. Ő tanulmányait Strassburgban és Rómában végzé, hol V. Sixtus pápától emlékül ennek arczképét nyeré. E miatt vádoltatott, de fölmentetvén, visszanyeré tanitói hivatalát.

De kétségtelenül virágzó állapotban volt az egységhitűek tanügye, kik virágzó iskolákkal birtak Fehérvárt, Vásárhelyt, Tordán stb. s mindenek fölött Kolosvárt, mely gazdag fejdelmi adományokban is részesült. E város nagy része szász volt még azon időben. Az egyházszakadás megtörténte után azonban gyorsan magyarosodott, mert minden szász vadászta a házasságot a magyarokkal. Igy iskolájok is teljesen magyar volt, mely jeles tanitók alatt csakhamar nagy hirre tett szert. S nem egy nevezetes embert látunk azok sorában. Molnár Gergely, kinek latin nyelvtanát még a mult században is használták, Károlyi Péter, ki egy görög nyelvtan, egy latin prosodia, nehány theologiai munkája s a vallásos versengésekbe elegyedése által lett nevezetessé, s mindenek fölött Dávid Ferencz, ki mint superintendens, pap, tanitó és iró példátlan tevékenységet fejtett ki, továbbá Sommer, ki egy Ingolstadtban 1582-ben kiadott munkájával Károlyi Pétert czáfolta, s a szerencsétlen Palaeologus Jakab: irodalom-történetileg is többé kevésbbé nevezetesek nevei. Ez utolsó sors üldözött ember teljes mértékben megérdemli részvétünket. Chiosi születésű, sarjadéka a hasonnevű hires császári családnak. Tudvágya utazásra birta, miközben Rómában vallásos gondolkodásáért s mint kitünő és rettegett ember az inquisitio börtönébe került, honnan csak háromszori szökés után menekült. Most a jezsuiták propagandái mindent elkövettek elfogatására. De ő Német- és Lengyelországon át Kolosvárra menekült, hol 1574-ben az unitáriusok iskolaigazgatójává lett. Alig hogy a Báthoriakkal a jezsuiták is betették e városba lábokat, a szerencsétlen Palaeologus eltünt nyom nélkül, s nem sokára Rómában megégettetett. Latin munkáját az Uj-szövetség magyarázatát Bogáthi Miklós forditotta magyarra. Ez iskola a Báthoriak trónra lépte után is Hunyadi, Enyedi s mások alatt virágzott. Különösen az előbbi colloquiumok alkalmával gyors és alapos feleleteivel magára vonván II. János figyelmét, ez vele beutaztatá

a külföldet, visszatérve iskolatanitó s végre superintendens lett, védte vallása érdekeit, s heves vitatkozásokat folytatott Alvarez Manó tudós jezsuitával (ugyanazzal, kinek latin nyelvtana a mult század végéig a katholikusoknál használtatott).

Az egyházi irodalom egyik lényeges része az énekes könyvek. Az uj egyház eleinte a kath. énekekhez, hymnusokhoz s jelesül azok magyar forditásaihoz folyamodott, később egyes emberek irtak egyes énekeket, melyek közül nem egyet mély és erős vallásos érzet jellemez. Dévai, Melius, a Szegediek valóban utól nem ért példányokat állitottak ki. De gyüjtemények sem késhettek sokáig. Székely István Hymnusait (1538) latinból forditá. Huszár Gál (1557) eredetieket rendezett, őt többen követték hasonlag magyarországiak. Tisztán erdélyi, de az egységhivők számára készült, a Heltai- és Dávidé. — Szász gyüjtemény az eleinte használt egyes nyomtatványokból csak a XVII. század elején készült. Különben ők tisztán németalföldi példányokat használtak és utánnyomtak. A legrégibb gyüjtemények egyike a Wagner Bálint által kiadott: „egyházi énekek s zsoltárok D. M. L. (Luther) s mások által.“ Egyike a legszebbeknek Sommer hymnusa, mely az 1570-iki ragály alkalmával készült.

Ime Erdély vallásos irodalmának s iskolai életének képe a hitujitás s az első reactio korában. Mig emez emelkedésének kétségtelen nyomait hagyta után, azt nagy részben a hitujitók kezében látjuk. Az eleinte számüzött catholicismus utóbb élt ugyan a fejdelmi udvarban, mely a jezsuiták behivása s iskolák alapitása által akarta azt terjeszteni, de kevés sükerrel, mert irodalmat teremteni nem tudott. S ez nem csoda oly országban, hol elsőben proselytákat kelle szerezni, s hol a kezdetben teljesen szabad sajtó már nem is ellenök küzdött, hanem annak fegyverét az ujitott hit egyik felekezete a másik ellen használta. S itt az egész időszak alatt nevezetes embereket látunk küzdeni egymással a

meggyőződésnek polemikus és mindig keserű fegyverével s sajtó és egyházszónoklat terén, mely utóbbi ép oly nagy mérvben vétetett igénybe, mint az első.

A vázolt irodalmi ággal külterjedelemre nézve a többi nem versenyezhet. Ez nem is csoda oly időben, midőn valóban tudományosan egyedül a theologia üzetett. Önálló bölcselmi iskoláról szó sincs, s a mi kevés van, jobbára Aristoteles körül forgott. Ilyenek: Franke Keresztély, ki evangelicus szüléktől származott, jezsuitából unitáriussá lett, s mint ilyen 1585-ben Kolosvárt tanárkodott, mignem 1590-ben Prágába ment, hol ujolag katholikussá lett. Ő Heltai nyomdáján Epictet Enchiridionját adta ki saját fejtegetéseivel. Fischer Simon, hasonlag unit. tatár, ki a Dialectica elemeit fejtegeté, a szerencsétlen Hammer Miklós brassai fi, ki egy kútban lelte halálát, Hermann Lénárd, ki Aristoteles Organona második részét tárgyalta, s Deidrich György szebeni tanitó.

A nyelvészet leginkább iskolai könyvekre szoritkozott, de a classicus nyelvek tudása a miveltség egyik első kelléke s elterjedt volt. Mivelői közül Tordai Zsigmond pozsoni kamarafőnök Euripides több tragoediáját lefordità latin versekben, de csak Orestest adta ki (1551). Décsi, a jogtudós és történetiró, 1593-ban Strassburgban Latin-magyar példabeszédes könyvet nyomatott ki.

Az orvosi tudományokban Pauschner és Kyr, két a XVI. század közepén élt brassai orvos, adtak ugyan ki egy pár munkát, s Farkas István hires csillagász és csillagvető neve is fennmaradt, de mindezek csak egyes elkülönitett jelenetek. Épen ily kevéssé mondhatjuk a jogirodalom állását virágzónak. A magyarok, mint János király alattvalói s hivei, Verbőczy 3-as könyvét fogadák el s használják, mig Heltai 1571-ben magyarra forditva kiadta azt, külön esetekre pedig az országgyülés hozott törvény erejével biró végzéseket, még pedig 1565 óta folytonosan magyar nyelven. A magyar jogot először 1596-ban Décsi János dolgozta fel dogmaticai-

lag a maga Syntagmájában, mindenütt ügyelvé a négyes könyvre és királyi végzeményekre, s alapul a római jogot választva, mely munka által a magyar jog eszmeköre némi bővülést nyert. Egészen más alapon fejlődött a szász jog, melynek már a separatio előtt is kivételes állása volt a számos nyert szabadalmak miatt. Mert hajdan a legtöbb szász helység szokásos jog szerint itélt s csak Szebennek készitett Altenberger Tamás 1481-ben törvénykönyvet a németországiakból. Ez már nem lehetett kielégitő, s itt, mint láttuk, az első lépést Honter tette Polgári Jogösszegével, mely azonban, bár használtatott s a szász egyetem kivánatára általa németre fordittatott, de miután ő nemzete szokásait nem vette tekintetbe — mert müve a római jog alapján készült — gyökeret nem verhetett. Kevéssel azután Szebenben már próbát tettek a szász jogot nemzeti alapra fektetni. Beszterczei Pomarius Keresztély nagyszebeni jegyző Haller Péter polgármester meghagyása folytán rendezte a levéltárt, s annak gazdag tartalmával megismerkedvén, összegyüjté a szász egyetem kiváltságait egy latin munkában. E dolgozatát, lehet mondani, kiegészité, rendezé s annak hézagait betölté hivatali utódja a jegyzőségben (miután ő papi pályára lépett) Bomel Tamás „Szeben és a szász városok statutumai“ czimű latin és német munkájában (1560). Ez előkészületek után végre teljesen elkészültek a szász statutumok. Fronius Mátyás kezdetben brassai iskolatanitó, utóbb városi tanácsos, a már használatba bevett Bomel-féle gyüjteményt könyvekre, czimekre és szakaszokra osztá s helyenként értelmezé és bővité 1570-ben a Szászok statutumai czimű munkájában. Mig végre a szászok hires grófja Huet kezén is átment s 1583-ban kinyomatott. Most egy követség Huet és Froniussal élén Báthori István lengyel király s erdélyi fejedelem által megerősitését eszközlé. A szász nemzet valóban példátlan kiváltságainak ez képezé alapját.

Mind-e, többé-kevésbbé elhanyagolt, vagy a szük-

ség által előidézett irodalmi ágak mellett jól esik élénk és mozgalmas életet találnunk a költészeti téren, melynek számos mivelői találkoztak s hol a történeti és költött tárgyak prózai és rimes feldolgozása napirenden volt. S itt is legtöbbet látjuk izzadni a Heltai sajtóját, melynek művezetője Hofgräf György volt. Tinódi első művei, Buda veszése és Terek Bálint fogsága itt láttak világot 1541-ben, itt jöttek ki több munkái, valamint utóbb azoknak egy — bár nem egészen teljes — gyüjteménye, továbbá a hires Cantionale — historiás énekek gyüjteménye dallamaikkal — 1574-ben rendezve ama fáradhatatlan férfi által. De ő maga is több idegen munkát dolgozott át s tett közzé, ilyen: Fortunatus, az eleinte üldözött, utóbb meggazdagodott kalandor, Szép Magyellona, mely a Károly-mondakörhöz tartozik, Salamon és Markalf, mely deák-német minta után átültetve a bölcs királynak eme neveletlen paraszt általi legyőzetésével, a természeti okosságnak a hatalom fölötti előnyeit jelképezi, s a mind ezeknél nevezetesb Száz Fabula (1566), melyet hihetőleg német szerkesztmények után egészen meg tudott magyarositni, s mely példabeszédei és politikai vonatkozásai miatt azon kor egyik legnevezetesebb terméke. Ezen kivül ő maga s halála után fia — városi tanácsnok — többeknek számos hasontartalmu munkait bocsáták közre.

Legtermékenyebb irónak látszik Valkai András, ki munkálatai sorát 1567-ben Király krónikájával, a magyar történet száraz vázlatával, nyitja meg. Kellemesebb olvasmányok a későbbiek, jelesül: 1571-ből két krónika, egyik arról, mikép foglalta el Heyredin Barbarossa Tunist, másik ugyanennek V. Károly általi legyőzetéséről, Joviust utánozva; továbbá 1573-ból Priester Joannes, 1573-ból Bánk bán Bonfini nyomán, de művészi kézzel novellává alkotva, 1580-ból a hasonlag Bonfinból vett Rozamunda, egy már sokkal gyengébb s tökéletlenebb mű. A hittani dolgozatairól már emlitett Enyedi György unit. superintendens Gismunda és

Giscardo historiáját dolgozá ki Bervaldo latin szövege nyomán, melynek kezdőbetüiből egy latin mondat áll ki: „Erdélyi Enyedi György, egyetlen szeretett testvére nagyszombati nemes Komáromi Ferencz kedveért két a szerelem türelmetlensége következtében meghalt szerető nyomorult halálát megéneklé.“ S ezzel a regény tendentiája is el van mondva, mely talán először Debreczenben látott 1577-ben világot. Gosárvári Mátyás hunyadi harminczados A régi magyarok első bejövetelét irta meg, egészen a Heltai krónikáját követve s mondhatni, azt versekbe szedve. — Csanádi Demeter, hasonlag unitárius, II. János király életét énekelte meg s adta ki Kolosvárt 1571-ben, tehát az uralkodó halála után kevéssel. Bánatos szivvel irott tanköltemény, mely tárgyát példányul állitja fel, s tolmácsolja az iró hitsorsosainak levertségét az őket ért csapás fölött. Bogáthi Fazekas Miklós, hasonlag egységhivő, s ugyanaz, ki Palaeologus munkáját magyarra forditotta 1577-ben Kolozsvárt, „A tökéletes asszonyi állatokról“ czim alatt egy prolog és epilog által összekapcsolt életrajzgyüjteményt hoz, melyek egynek, a Lucretia történetének kivételével Plutarchból meritvék. Ugyanő 1591-ben „Aspasia asszony dolga s a jóerkölcsü asszonyoknak tükré“-ben a női erényeket tünteti fel utánozandó képgyanánt. Skander bégje 1579-ben jelent meg először s nem sokára több utánnyomása készült. Mátyás királya a Cantionaleban látott világot. — E munka a Görcsöni Ambruzséhoz csatlakozik, ki a magyar királyok dolgait irta meg Bécs bevételéig, s kit ő folytat egészen II. János királyig. Szathmáry István Parthenius szerelmes történetei közül tizenhatot foglalt igen gyarló versekbe, mindnyáját a feslett szerelem köréből. Huszti Péter a „Trojai Aeneas dolgait,“ az előkelő családból származott Cserényi Mihály pedig „A persiai monarchiabeli ifju fejedelmeket“ adták ki. Az ugynevezett Partiumban (ma már Szilágyság) született Ilosvai Péter munkái közül a hires Toldiját Kolosvárt irta s adta ki (1574),

valamint több mű is jelent meg tőle a Heltai nyomdájában, u. m. Szent Pál élete, Ptolemaeusa, s a keresztnevek magyarázata. — De nyoma van, hogy ugyanitt a fenntirtakon kivül más magyarországi munkák is adattak ki. A szászoknál ez idő alatt Szebeni Ormpruszt Kristóf irt egy satyrát a gonosz asszonyok erkölcseiről, hihetőleg német nyelven 1550 körül, mely magyarul is megjelent. Nálok különben inkább az alkalmi költészet divatozott, s e téren leghiresebb emberök Deidrich.

Mindezek csak maradványai, töredékei egy gazdag irodalmi ágnak, mely harczosai sorában tekintélyes, előkelő embereket látott. A hegedősök énekei, a nemzet hősei dicsőségét hangoztatva, „kedvencz mulatságai voltak a magyarnak lakomái alkalmával, s őt vitézségre és poharazásra hivta fel.“ De ezek kora már hanyatlott; s midőn Tinódi, az utolsó lantos, munkáit sajtó alá adta, jól érzé ezt. A hazafiui erények dicsőitésének, a nemzeti lelkesedés fentartásának jobb eszköze vala a sajtó, mint a lant. De a forma még egy ideig nem változott, versbe szedték, s néha — de csak a Heltai nyomdájában, mert csak ennek voltak hangjegyei — nótákkal adták ki, a miket meg akartak énekelni. A barangoló dalnokok helyét vándorló könyvárusok foglalák el, kik a terjesztést magokra vállalák. S ekkép a históriás énekek bizonyos tekintetben a nemzeti historiai irodalom hiányát pótlák, s épen ezért ritkán egyebek, költői lelkesedés nélkül irott száraz krónikáknál, melyeket dalolni lehetett, s melyeknek zamatját a dallam adta meg, — vagy erkölcsi elbeszéléseknél, ellátva tanulsággal, — vagy politikai irányu koriratoknál. De irodalmunk történetében már annálfogva is nevezetesek, mert a hegedősek dalaiból átmenetelt képeznek a történetirodalomba, melynek Erdélyben önálló élete ez ország önállóságával kezdődhetett.

XII.

A történetirodalom csak lassan emelkedhetett János király korában, sokkal inkább összeforrva volt Magyarországgal, hogy sem az önállólag fejlődhetett volna. Innen az első munkák régi nyomozások az őstörténet köréből, vagy egyes napi események följegyzései. Ezek fontosak és nagybecsüek a történetiróra nézve, mint többnyire közvetlen élményeik kifolyásai, s az adatok tisztába hozása és a kor ismeretére nézve mellőzhetlenek. De nem kevésbbé fontosak amazok is, daczára a képtelen meséknek, melyekkel némelyek, — tulnyomólag a szászok — elözönlék munkáikat. Mert a hunoktól származás vitatása, mely mint néphit kitörülhetetlenül él a székelyek emlékében, nem egy szászt csábita még a későbbi időkben is meszszerokonság keresésére. Bonfini elterjedése felkölté bennök a vágyat, megszerezni nemzetöknek a régiség dicsőségét. Igy származott egy csomó mese, melyekre többet ad a népregék kutatója, mint a történet-nyomozó, de a melyek mégis egy vagy más tekintetben jellemzik korukat.

A magyar irók munkáiba felvett mondák birnak — nem ugy mint amazok — historiai alappal, legalább a származás kérdésének lényegére nézve. S azok ezt nem is tekinték uj állitmánynak, tárgyalták mint positivumot. A történetirodalmat épen egy erre vonatkozó munka nyitja meg: A csíki székely krónika, mely 1533-ban 153 aktából állittatott össze.

De mig e nevezetes mű sajtó alá nem kerülvén, el nem terjedhetett, 1543-ban Brenner Márton beszterczei hires orvos, Bonfini három első decasának kiadásával érdemesité magát, habár azt ő hibás másolatokból eszközlé is. Ugyanis, mint maga mondja előszavában, e munkára Bornemisza Ferencz által figyelmeztetve, megszerzé Istvánffi Páltól, s rögtön sajtó alá bocsátá. Bonfini kiadása körül utána a tevékeny Heltait látjuk fáradozni, ki 1565-ben a 4-ik decasnak 6 első könyvét

nyomatta ki, „Mátyás király Történetei“ czim alatt egy Csáky Mihálytól kapott különben hibás példányból. Ugyanakkor igéretet tőn Heltai, hogy Magyarország történeteit Mátyás királyig közrebocsátja, s ez igéretét beváltá, „Krónika a Magyaroknak Dolgairól“ czimü könyvével, melynek nyomatását azonban időközben halála történvén, neje fejezte be 1575-ben. Ez Bonfininak átdolgozása ugyan, de egy mivelt s eszméivel tisztában levő ember által önálló fölfogással eszközölve s nehány, Bonfiniban nem található adattal megtoldva. E tulajdonán kivül ügyes feldolgozás s folyékony stylus jellemzik s ezek következtében utolsó időkig fenntartá magát. De csaknem egészen nyom nélkül enyészett el (csak Toppelt használta) Szamosközy Istvánnak a magyarok eredetéről irt müve, mig „Nehány Dácziában talált kövek felirása“ 1598-ban világot látott.

Az ekkori latin történetirók nehánya versbe szedte a magyarok viselt dolgait, mintegy példájára a magyar historiás énekeknek s ezek mint classicai formák utánzói többet igényeltek magoknak. Sorukat a pirnai születésü Sommer, kora legügyesebb kalandorai egyike, nyitotta meg. Tanulmányait Németországban végzé, de midőn muzsája nem szerzé meg neki a hirt, melyre dicsvágya kilátást nyitott, katonai szolgálatba lépett, a Joannes despota (mint Bethlen Farkas nevezi, valóban Heraclides Jakab) seregében, azon férfiuéban, ki Krétában szegény szüléktől születve s magát epirusi király Heraclius fiának adva ki, trónigényeit Moldvára — mint láttuk, — Ferdinánd király segélyével érvényesitni tudta 1561-ben. Ura csakhamar felismerte tehetségét s tanácsára Sommer a katonai szolgálatot iskolatanitósággal cserélte fel. De midőn Jakab trónjától megfosztatott, s neje saját palotájában ostromoltatott, az épen akkor ennél mulató kegyencz az ablakon át menekült. Kéthónapi bujdosás után Brassóba érkezett, innen Beszterczére s később Kolosvárra ment, hol az unitáriusoknál iskolatanitóskodott, mignem 1574-ben

a ragály áldozata lett. Munkái: A magyar királyok dolgai (Bonfini nyomán) s a moldvai veszély (1567). Mindkettő elégiákból áll, továbbá Jakab despota élete, s Halotti beszéd II. Jánosra. Sommer valóban költői lélekkel birt. Versein méltóság és nyugalom ömlik el, melyet még az sem zavar, midőn saját élményeit énekli fájdalmas megható hangokon. De a költői felfogás nyomát nem annyira a conceptióban, mint leírásaiban találjuk. Bizonyos tekintetben illik e birálat Schesaeus Keresztélyre is, ki munkáiba több bölcselmi, mint költői elemet vegyitett, daczára, hogy krónikai száraz előadást egy-egy élénk leirás vagy képpel igyekezett elevenitni. E császári koszorús költő s medgyesi pap tanulmányait Brassóban és Wittembergben végzé, s hazatérte után költeményeivel csakhamar általános figyelmet ébresztett, és mint köztiszteletben álló lelkész 1587-ben végzé életét. Különböző költői munkái maradtak: Elégiák egyes emberekre, epigrammok a feltámadásról (1563. Wittembergben) s versbe szedett historiák: Pannonia Romlása 4 könyvben, mely költemény alakjában, de históriai hűséggel mondja el a János király halála utáni dolgokat egész Eger megvédéseig 1552-ben, mig a hozzá csatlakozó három könyv Szolimán hadjáratát tárgyalja (megj. 1571. Wittemberg) s Pannonia Chronologiája, melyeknek bizonynyal jóval több historiai mint költői becsök van. Schesaeus mindezekkel felette áll Unciusnak Báthori István kegyenczének, ki tanulmányait Páduában végzé, innen Rómába került s VII. könyv költeményt irt a magyar dolgokról (1579.), melyek közül az első Attiláról s a vezérekről, a többi pedig a királyokról szól, Istvántól Hunyadi Mátyásig. Kivülök egy korában sokat olvasott munkát adott ki 1581-ben Laskai Csókás Péter, ki előbb iskolamester, aztán fogarasi pap volt és főurak gyermekeivel több utazást tett Európa mivelt országaiban, mint azok kegyencze, s „Ősi lant“ czim alatt azok nehányának pl. Báthori Zsigmond, Kovachoczy

Farkas, Kendi Sándornak stb. magasztalását tartalmazót. Irója különben a theologiában fényesebb névre tett szert.

Az eddig felmutatott történeti munkák, lettek légyen bár latinul vagy magyarul, kötött vagy kötetlen nyelven irva, tulnyomólag positivumra törekedtek, még azon esetben is, midőn a hunszármazás hagyományos regéit tárgyalák. Ezektől eltérőleg az első szász történetiró helynévi hasonlatokra s ezekből és más körülményekből lehozott hypothesisekre épité történetét. Ez iró volt Lebel János bacc. beszterczevidéki születés, eleinte szebeni, majd talmaschi pap, s a legrégibb szász történetiró 1542-ben megirta ugynevezett historiai költeményét Thalmus mezővárosról (kiadta 1779. Seivert), tulajdonkép Talmasch történeteit, egy regényes, eredeti felfogással irott, s mindenesetre mulatságos munkát, a hasonnevű szebeni fiókszék főhelyéről. De érdekes olvasmány marad az, ha nem keresünk benne historiát, gyönyörködünk naiv felfogásában, mikép akarja szerző lakhelyének a régiség dicsőségét megszerezni. Egy más hasonirányu munkája is „Erdély nevezetességeiről“ telve van képtelenségekkel. Kivüle e téren találkozunk a brassai Bomel Tamás jogtudóssal és szebeni jegyzővel, utóbb harminczados s végre szelindeki pappal, ki tagja volt a követségnek, mely 1556-ban Bécsbe küldetett elmondani Ferdinándnak az okokat, melyek Izabella királynő visszahivására kényszeriték az erdélyi rendeket. Ugyanez évben Brassóban bocsátá ki a magyar dolgok Chronologiáját egész a folyó évig: száraz és hibákkal boritott munka, mely koránsem versenyezhet jogirodalmi müvével. E két férfiuénál kitünőbb nevet vivott ki magának Siegler Mihály, ki Wittembergből 1557-ben visszatérte után brassai iskolatanitóvá s végre több helyen lelkészszé lett. Egy versbe szedett Gyermekszabálykönyven kivül megirta a magyar dolgok Chronologiáját két könyvben 366-tól 1563-ig. Siegler ugyan nem emel-

kedik fel a történetirói magasságig, de első könyvének végső fejezete s a II-ik, mely az utolsó 13 év történetét tárgyalja, sok becses s több helyt ügyesen és nyomos rövidséggel elmondott adatot tartalmaz. A brassai egyház feliratai, melyeket Kerzius Bongars számára másolt le s a szászok behivásától II. János haláláig terjednek, egyes rövid snéha hibás adatokat nyujtanak. Massa Simon, brassai pap krónikája 990-től 1585-ig terjed. Korából sok használható adatot jegyzett fel, de munkája főbb érdeme, hogy figyelemreméltó folytatásoknak szolgált alapul.

Az Erdélyen kivül működő általános történetirók is fontos műveket hagytak magok után. Ezek sorát egy tiszteletre méltó főpap nyitja meg, Oláh Miklós, ki a szász földön oláh szülőktől származott, 16 éves korában az Ulászló udvarába került, 24 éves korában a pécsi püspök (Szathmáry György) titoknoka lett, s az idő óta négy király alatt a közügynek élt. Mint Lajos király titoknoka a mohácsi vész után Mária királyné udvarában maradt, ezt Belgiumba követte, s utjában számos európai tudóssal ismerkedett meg, kik közül többel levelezésben is állt. Mindamellett, türelmessége daczára is, nem volt barátja a hitszakadásnak, s politikai okokon kivül neki is lehetett befolyása Mária királyné visszatérésére a kath. egyház kebelébe. 1543-ban Ferdinánd zágrábi püspökké s ország korlátnokává tette. S ha eddig csak az udvarra s környezetére gyakorolt befolyást, most szélesb tért nyert. Szónoklata s megfontoltsága által nem egyszer adott irányt a közügyeknek az országgyüléseken, s különösen a vallásos pontok jobbadán az ő művei. Azon időt követő ötödik évben egri püspökké, a 10-ikben esztergomi érsekké lett, s mint ilyen, jelentékeny működést fejte ki vallása mellett püspöki kinevezések megerősitése s egyházi jogok és javadalmak visszaszerzése körül. Zsinatjai, az egyházi fegyelem helyreállitása s jellemszilárdsága személyiségének tiszteletet parancsolnak, bármit mond-

jon is a szenvedélytől elvakitott Forgács. 1568-ban 75 éves korában hunyt el. Vallásirata a keresztyén hit nehány főbb czikkéről korában irányadó volt. Nem kevésbbé becsesek Magyarország s melléktartományai leirása (irta Brüssel 1536.), gazdag tárgyismerettel készült földirati munka, mely hazánk akkori állapotáról nevezetes adatokat tartalmaz, s melyet mintegy Attilája bevezetéséül irt. Attilája a magyar történeti munkák, hagyományok és legendák felhasználásával készült életrajz, a nagy hunt keresztyén szempontból fogja ugyan fel, de benne a nemzeti dicsőség előharczosát látja, s minden historiai tévedések mellett becses a benne fenntartott mondákért. Chroniconja egyes hist. adatoknak száraz és rövid feljegyzése. „Ephemeridesei“ inkább magán ügyeire vonatkoznak. Maradtak fenn tőle síriratok is Bakich Pálra és Broderichre, s fiatalkori költemények feles számmal. Oláhnak kortársa és sógora Liszt János, született Nagy-Szebenben szász polgári családból, előbb Izabella, s miután ez országát Ferdinándnak átadta, Ferdinánd király titoknoka, ki nejének halála után egyházi szolgálatba lépett, s mint ilyen előbb veszprémi, később győri püspökké szenteltetett. Két munkája maradt: Jegyzetek Bonfinihoz, melyről Pray dicsérőleg szól (kiadta Kovachich Scrip. min. I. k.) s Maximilián császár koronázásának leirása, mely azonban az ünnepély több fontos részletét mellőzé. Forgács Ferencz becses de sok tekintetben elfogult munkája tüzetesen tárgyalja a János Zsigmond korát. E kath. irók mellett a prot. Székely Istvánt kell megemlitni, ki, ha nem is érte amazokat polgári pályán utól, de felülmulta irodalmi tekintetben. Ő Udvarhelyszéken Bentzéden született, honnan felső Magyarországra került, s e vidéket reformálta is. Hymnusain, iskolai könyvein, 1538 előtt megjelent Magyar kalendáriumán s több egyházi iratain kivül irt egy egyetemes historiát, „Krónika e világnak dolgairól“ (Krakkó 1558), mely első magyar ily nemű munka. Vallási el-

fogultsága daczára, mely főleg a kornak, melyben irt, betudandó, becsessé teszi munkáját az a mély hazafiérzés, mely minden során elömlik, mint szintén világos és könnyü előadási modora. E történeti müveken kivül becses földirati munkák is maradtak fenn e korból, Erdély, Moldva és Havasalföld leirása Verancsics Antaltól, s egy hozzá beküldött levél alakjában névtelentől, „Az erdélyi székelyekről“ (mindkettőt kiad. Szalay Tört. Eml. II. és III. k.). Az első bár töredékes munka hű képét adja az akkori Erdélynek, s festései mutatják, hogy a magas állásu szerző éles szeme menynyire belátott kora szellemébe. Továbbá Erdély és Moldva leirásai a szebeni származásu Reicherstorfer György által (első kiadásaik 1560 s 61 Bécsben), ki Mária titoknoka, a mohácsi vész után Ferdinánd titoknoka s végre erdélyi kincstartója volt. Zápolyának Lengyelországba menekülése előtt összeutazta Erdélyt, s nagy buzgalmat fejtett ki, ez országot királya pártjára tériteni. Ekkor s későbbi követségei alkalmával ez országba s Moldvába tett utazásai alatt ismerkedett meg annyira a nevezett tartományokkal, hogy azoknak bár rövid, de különösen a helyeknek, hol megfordult, elég pontos és alapos leirását készitheté.

Az egyetemes történetiróknak a müveltség és történeti ismeret, a külföldön működőknek pedig hazájok megismertetése körül nevezetes szerep jutott. Általán véve mindkét osztály tiszteletreméltó működést fejte ki s szolgáltak légyen a két János király zászlaja alatt, vagy a bécsi udvar táborában, egy sincs, ki e kétes és zavaros időben hazája iránt ellenséges indulattal forgatta tollát, még akkor is, midőn a politikai, vagy vallásos meggyőződés erősb kifejezésekre ragadta. De Erdély állapotának bizonytalansága, a politikai vibratio meglátszik tollokon. Még kezdeményezők valának. Még uj volt hazájok önállósága. Még nem uralkodtak tisztult nézetek, mint már végén e kornak, midőn a memoire és tulajdonképi kortörténetirók egész soráva

találkozunk, kik közül nem egy magának a történetnek is tényezője volt. Épen ezek azok, kik a történetirodalmat fontossá tevék, becsét emelék, s ha nagy részök külön nem is nyomatékos, de irodalmi működésök összege képezi nagy részben koruk történetét, a minthogy a téglák, melyekkel annak építéséhez járultak, mint az épület alapjai becsesek.

Az évkönyv-irodalom a század derekán már meglepőleg kezd emelkedni, — természetesen, mert miután Gyula-Fehérvár székhelylyé lett, az ország többé nem volt provincia, s önálló államélete önálló irodalmat eredményezett. János király alatt már volt Fehérvárt magában a káptalanban egy tudományos kör, melynek kitünő férfiak voltak tagjai. E kör központjának s kiváló diszének tekinthetjük Verancsics Antalt, ki nem volt ugyan születésére nézve magyar, de valójában magyar államférfiuvá lett. Erdély és a külföld számos tudósával állott levelezésben. Epistoláit elegans latinság jellemzi, s ezek nemcsak irodalmi tekintetben fontosak, hanem igen sok becses történeti adatokat is tartalmaznak. Magyar és latin historiai munkái — jobbadán, fájdalom, töredékek — első rangu kútfők s ha más szemüveggel nézte is a dolgokat (főként Martinuzzit) Ferdinándhoz átállása után, nem lehet tagadni, hogy mindig fel tudott emelkedni az államférfiu magasb szempontjára. Nyomban utána még egy külföldiről Brutus Mihályról kell emlitést tennünk, kinek levelezése hasonlag becses történeti adatokat foglal magában. Őt mint már európai hirű történetirót Báthori István hivta meg, melynek alapján 1574. febr. 7-én Fehérvárra érkezett. Istvánt Lengyelországba is elkisérte. Magyar történeteit Pezzen vitte Fehérvárról 1598-ban Prágába, s ma már csak egy részét birjuk (kiadta jeles criticával irt életrajzával Toldy F.). Mint kinek alkalma volt az országos levéltárakat használni, nemcsak terjedelmes, de alapos és európai hiréhez méltó munkát irt.

Nem sokkal utóbb már hazafiak is foglalkoztak tüzetesen évkönyvirással: Gyulafi Lestár, Szamosközy, Décsi János, Tamás deák és Somogyi, bár a három elsőnek munkái csak töredékesen maradtak fenn, a Tamás deáké pedig teljesen elveszett, s tudomásunk is róla csak Brutus leveleiből van. E férfiu Báthori Istvánnak bizalmas embere s bécsi követe volt. Gyulafi, Báthori Zsigmond titkos tanácsosa s befolyásos államférfiu volt, ki számos követségben vett részt. Megirta kora történeteit (Bethlen Farkas gyakran idézi, Kulcsár krónikája töredékeket közel belőle, s egy részét sajtó alá rendezé Kazinczy Gábor). Décsi, baranyamegyei születésü magyar, fejdelmi tanácsos, Bánffi Farkas fiát kisérte Moldván, Orosz-, Lengyel-, Poroszországon, Pomeránián és Brandenburgon át Wittembergbe, hol 1587-ben utazásuk leirását versbe szedve kiadta. Munkájának fennmaradt része mutatja, hogy minő kincstől fosztatánk meg ennek elveszése által, melyet még Istvánffi birt, s melynek ma már csak X-ik decasa s a XI-iknek két első könyve van meg (kiadta egy pár könyvét Kovacsics, s a mi fenn maradt, mind Toldy). Ez az 1592—1598 közti dolgokat tárgyazza, mindent mellőzve, mi Zsigmond hadvezéri dicsőségére a hazafi-párt kegyetlen üldözése miatt árnyat vethetne. Mert Décsi ragaszkodott a hőshöz, kiről más tekintetben itéletet mondani tartózkodott, mig a tények felsorolásával kivánja az olvasót részére hóditani. A másik történetiró Somogyi Ambrus, Bonfinit folytatta 1606-ig (kiadták Éder és Benigni). Munkájának első része nem mindenütt pontos compilatio, de fontos ott, hol saját korának eseményeit irja le, s hol őt nagy részben az intelligens közvélemény tolmácsának tarthatjuk. Ő nem mond ugyan maga itéletet, de kortársai gondolkodását még ott is, hol a magáéval ellenkezik, hiven elmondja. Nem is dolgozott műgonddal, de kárpótlást nyujt ezért a nevezetes adatoknak egész halmaza, melyeket az olvasó előtt feltár. A haza szerencsétlensége,

nyomorgatói büne, sehol sem birják kifakadásra, de kérlelhetetlenül elmond mindent, mit Erdély legszomorubb napjai illustrálására felhozhat. Mellőzhetlen, s mégis kevéssé használt kútfő. — Szamosközy István reformált hitű, Olaszországban végzé tanulmányait, hol ez a Báthoriak iránti tekintetből a magyaroknak meg volt engedve. Honába visszakerülvén, Zsigmond és Bocskai alatt főhivatalokat viselt, s ez utóbbi benne annyira kegyelte az irót, hogy története kinyomására kétezer forintot hagyott, s a testamentomosokat „Istennek széke elébe idézzük — irá — hogy ha abban hiven és szorgalmatosan el nem járnak.“ De azok még sem jártak el benne, s ma már munkáinak csak töredékeit birjuk. Ő, ezekből itélve, kimeritőleg irta meg kora eseményeit, okfejtve, mély belátással, s egyenes és bátor lélekkel jellemzve azt és hőseit, de mindenütt a kérlelhetetlen igazság szavával. E helyt kell még két erdélyi származásu évkönyviróról, Örmény Péterről és Szindi Jánosról is emlitést tennünk, kik azonban Mihály vajda szolgálatában álltak, s jelesül az első ennek Rudolfhoz küldött követe volt. Örményt használta Bethlen Farkas; Szindi munkájából csak töredék maradt fenn. Ezeken kivül még egy ide sorozható magyar munkát birunk: az ugynevezett „Székelyek krónikáját“ (kiadta betoldásokkal Kulcsár), mely azonban nem egyéb az eseményeknek rövid és száraz följegyzésénél.

A fennidézett évkönyvek Gyulafi s az utolsó kivételével, latin szerkezetüek. Mert a magyar nyelv, ha azt ki is szoritotta a törvénykezés és kormányzás teréről, nem tartatott eléggé alkalmasnak és szabatosnak, hogy tudományos mű közvetitője legyen. És e körülmény megboszulta magát, s épen azok irályán. Latinságok, csak a Mátyás korabeliekkel (Callimachust kora Tacitusának, s Tuberót Sallustiusának nevezék el) párvonalba téve, gyarló, s Szamosközinél épen hibás. De nem ebben van főérdemök: inkább a történet pár-

tatlan, s többször terjedelmes megirásában, a hafias felfogásban, szigoruságban, mely még elfogultságokat sem engedé hizelgéssé fajulni. Kiegészitőik az emlékirók: kik jóval előbb megkezdék működésöket, részint önéletöket rajzolva s történeti élményeiket ebbe szőve, részint egyes nyomosabb eseményt tárgyalva.

Az első emlékirónak János király halála nyujtott alkalmat tollat ragadni. A haldokló király háborgatott végperczeit csak a ministereiben vetett hit enyhité. Ez tárgya Mindszenti Gábor, János király egyik meghitt embere, bánatos hangon irt naplójának (kiadták Kemény József és Kovács István), mely rövid ugyan, de szerzője figyelme minden körülményre kiterjed. Sokkal nagyobb időközt ölelt fel Ostermayer Hieronimus brassai orgonista 1520—1560-ig terjedő naplója: de ki távol a központtól kevés figyelemreméltót talál, s munkájába inkább csak a körülte (Szászföldön, Moldva-Oláhországban) történteket jegyzé fel (kiadta Kemény Fundgruben). Nem sokkal utóbb János Zsigmond életének egy nevezetes mozzanatát, azt, midőn őt Szolimán szultán Zimonyban 1566. jun. 27-én fogadta, leirta egy névtelen, előrebocsátván annak előzményeit s érdekesen ecsetelvén részleteit. Ezen nevezetes munka szerzőjéül Aranka és Kemény, Bánffy Gergelyt tartják. Tanuságot tesz az a fényről, melyet a két uralkodó fejte ki, s felvilágositó adatokat nyujtott a viszonyhoz, mely a pártfogó és védencz közt létezett, s melyen alapult Erdély függetlensége. Egy más ez időből fennmaradt német emlékirat „Kolosvár versengése 1568-ban“ csak helyi érdekkel bir ugyan, de forduló pontját teszi azon város történetének, mely idővel Erdély fővárosává vala leendő. A német „kincses“ Kolosvár városába ugyanis mind több-több magyar elem vegyült, melyet nagy mértékben előmozditott azon körülmény, hogy mig a többi szászok, lutheranusok maradtak: Kolosvár előbb kálvinistává, utóbb unitáriussá lőn, azoktól elszakadt, s egy félszázad alatt (1552—1600)

egészen elmagyarosodott. A magyar elem szaporodásával jogokat is kivánt magának: hogy egyházi s polgári hivatalnokai felváltva, a választott tanács tagjai pedig közösen választassanak a két nemzetiség közül. A versengés 1568-ban nyilvánosan kitört, Csáki Mihály korlátnok fellépése következtében, mely vitának János Zsigmond azon évben kiadott oklevele (az ugynevezett Forma Unionis) a magyarok követeléseinek megadása által véget vetett.

Báthori Kristóf idejéből is maradt egy pár történeti munka. Névszerint: a hunyadmegyei Balogh Ferencz megirta törökkövetségét (1576-ban), s egy névtelen, a fejdelem fényes temetési ünnepélyét (kiadta Kulcsár). E korszakig folytatja naplóját Borsos Sebestyén marosvásárhelyi polgár, melyet ő Mátyás király halálával kezd, s melynek élejét Székely István krónikájából merité.

Zsigmond 1588-ban a medgyesi országgyülésen átvette a kormányt. E zajos és nevezetes gyülés részletes, s mint látszik, jól értesült leirását hagyta ránk a politikai szónoklatai által ismert Huet Albert szászok ispánja, ki maga is tagja volt az országgyülésnek s mint a fejdelem s utóbb a prágai udvar kegyencze, Erdély ügyeire határozott, bár nem mindig jótékony befolyást gyakorolt. A fejdelem maga gyönyörködött az irodalomban, miként Décsi ajánlólevelei s nehány udvaronczának irodalmi működései mutatják, de kik közül három az udvari cselszövények áldozatává lett. E három főur: Gálfi János, Gyulai Pál és Kovachoczy Farkas korlátnok.

Kovachoczy olasz, franczia és német egyetemekben tanulmányai végezte után honába vissza térvén, a fejdelmi udvarban nyert alkalmazást. Eleinte követségekkel bizatott meg, később a tanácsba jutott. Államférfiui bölcseségéről tanuskodik: „Párbeszéd a birodalom kormányzásáról vagy a kormányforma Erdélyben“ czimü 1584-ben Kolosvárt kiadott latin munkája, mely inkább

alkalmi röpirat azon kérdés felett, hogy Zsigmond kiskorusága alatt háromtagu tanács, vagy egy ember álljon az állam élén. Gálfi János mint Kristófnak kedvencz embere, általa neveztetett ki főkirálybiróvá, utóbb fejdelmi tanácsossá, és Zsigmond udvarnagyává, kinek trónra jutását egyik leginkább mozditá elő. Gálfi önéletirását kezdte megirni s abba beszőtte kora legnevezetesebb eseményeit, de befejezésében meggátlá a fejdelem által megrendelt kivégeztetése (1593.). Gyulai Pál tanulmányait Békes által gyámolitva Olaszországban végzé. Visszatérte után, ennek trónkövetelési igényeit gyámolitá s Fogaras várát védelmezé. Annak elfoglalásával ő is elfogatott. De a fejdelem a helyett, hogy üldözte volna, a maga részére akará nyerni ez eszes fiatal embert. Titkárává nevezte ki, s magával vitte mint lengyel király is, hol urának Iván muszka czár ellen folytatott győzelmes hadjáratát leirta s kiadta (Kolosvár 1581). Midőn pedig Géczi János helyébe 1585-ben Sibrik György lett nagyváradi kapitánynyá, egy terjedelmes levelet irt neki, melyben hivatala fontosságát s nehézségeit annyi ismerettel festette, hogy az minden kinevezés alkalmával az uj várnagynak felolvastatott. (Bethlen Farkas bevette munkája 17-ik könyvébe, Csepregi Mihály pedig: Tanácsi Tükör czim alatt 1663-ban Szebenben magyarra forditva kiadta). Ura halála után visszatért s Zsigmond szolgálatába állott, azonban 1592-ben Abafáján összedaraboltatott.

Magának Zsigmond uralkodásának egyes mozzanatairól is maradtak fenn emlékezetes munkák. Fényes nászát Mária Kristiernával leirta egy egykoru (megj. Ungr. Mag. I. k.). S most Zsigmond felbontva a török frigyet és egyesülve a moldvai és oláh vajdákkal, diadalmas hadjáratot kezdett Sinan nagyvezér ellen. E szép és győzedelmes táborozást Décsi fennidézett munkáján s az augsburgi Dilbaum Sámuelén kivül leirta Jakobinus János kolosvári jegyző, majd Báthori Zsigm.

titoknoka s utóbb Székely Mózes korlátnoka (elesett Brassó alatt 1603) s kiadta ugyanott 1596-ban. Száraz leirás, mely a polgári történetek mellőzéséért a hadi dicsőségben keres kárpótlást. Erdély legsiralmasabb korát, azt, melyhez hasonlót alig mutathat fel a történet, a XVI-ik század végső éveit s XVII-ik elejét Székely Mózesnek névtelen által irt életirásán (Benkő gyüjteményében) kivül Enyedi Pálnak csak töredékekben fennmaradt siralmas énekei festik (1598—1603. kiadta gr. Mikó) egyszerűen ugyan, de mindenütt a hazafi-fájdalom és elkeseredés hangján, mint tárgyánál és tartalmánál fogva méltó mellékdarabja a Carmen miserabilenak.

Bármily szegénynek tessék e kor évkönyv- memoireirodalma más országokéval összemérve, de elegendő arra, hogy a történetnyomozónak buvárlatokra s az irónak feldolgozásra anyagot szolgáltasson. Értelmes főket, jó hazafiakat, köz-szellem létezését s tiszteletre, méltó tudományos életet árulnak el azok termékei. Tanulságosak ma és mindörökké. Mert belőlök tudjuk meg, minő szolgálatot tett Erdély már ez időben a magyar nemzetiség fenntartása körül. Erdély történetének ezek kutforrásai, Magyarhonénak kiegészitő részei. A magyarhoni irók Erdélyt illetőleg csak óvatosan használhatók. Istvánffy sokszor téved, Forgács részrehajló a legnagyobb mértékben, a többiek nagy részben kiadatlanok s alig ismertek, és ezek közül is, a kik nem a János király környezetéhez tartoztak, elfogultak, s viszont a mi iróink sem első rendű irók Magyarországra nézve. Ma már nincs meg az ok, mely a két tábort elválasztá egymástól, s a testvérek közt nem egyszer gyülölködés és szeretetlenség magvait hinté el. Köztünk és köztök századok vannak. S midőn nemzeti életünket s annak fontos mozzanatait belőlök ismerni tanuljuk, tisztelettel hajoljunk meg előttök, s mindenek fölött óvakodjunk könnyelmüleg itéletet mondani rólok.

ÖTÖDIK KÖNYV.

I.

Bocskai Erdély irányában kimélettel és ovatosan járt el. Midőn a maros-szerdai követséget fogadta, Kelet és Dél-Magyarország már az övé volt. A közlekedés a felső-magyarországi s erdélyi német hadak közt lehetlenné vált, a biztosoknak pedig semmi kilátása, hogy pénzt vagy uj erőt kaphassanak a prágai kormánytól. S azok helyzetét még kétesebbé tette, hogy két nemzet már a mozgalomhoz csatlakozott. Bocskai még ekkor is egész Erdély átvételét csak alkudozás utján akarta eszközölni. Bethlen Farkast és Balázsi Ferenczet Szebenbe a biztosokhoz küldé, hogy azokkal az ország átadása iránt egyezkedjenek, a szászokat pedig leveleivel hódolatra szólitá fel.

Sem a biztosok sem a szászok nem fogadták el ajánlatait. Ezek, mert nem biztak Bocskai szerencséjében, s lehetlennek tarták, hogy „egy egyszerű nemes — mond Krausz az idősebb — oly hatalmas császár ellen végrehajtsa azt, mibe kezdett," az előbbiek, mert a várakat még birták s Radultól segélyhadakat vártak. De Radul már ekkor a török felé hajlott s megerősittetését a divántól várta. Mindamellett a nála levő rácz és hajdu csapatokat Rácz György vezérlete alatt a biztosok rendelkezése alá bocsátá. Ezalatt a nemesek és székelyek táborba szálltak Balázsfalva alá, hogy a szászok ellen menjenek, s csapataival Rácz is megindult. Egy kis magyar had márcz. 25-én bevette Medgyest, melynek lakosai másnap árulással bebocsáták a várba Rácz ha-

dát, kik aztán a magyarok nagy részét felkonczolák. Ezzel a szász várak körül megkezdődött a küzdelem, a szomszédos helységek dulása és égetése, s tartott a szászok makacssága miatt még azután is, hogy Bocskai apr. elején Gyulafi Lászlót kormányzóul Erdélybe küldé. Gyulafi alig ezer embert vitt magával. Ura biztosan számitott, hogy az Erdélyen kivül történendő és már készülő események a szász nemzet meghódolását fogják magok után vonni. S épen ezért inté vezéreit, hogy az Erdélybe beütésre utasitott moldvai vajdát csak a végszükség esetében hivják be, mert „a had — irá — kár nélkül nem járhat.“

Követeit Korlát Istvánt és Kékedy Györgyöt márcz. 15-én a portára inditá, hogy ezzel örökös szövetséget eszközöljenek. Márcz. 29-éről pedig a kezén levő magyarországi megyéket — eddigelé 22 hódolt meg — Szerenesre apr. 17-ére országgyülésre hivta meg. S valóban a főurak, megyék, az erdélyi bujdosók szép számmal jöttek össze. Bocskai fegyverei még mindig szerencsével folytatták a háborut, s a meghóditott rész is nagyobb vala, hogysem ő többé eddigi egyszerű czimével beérhette volna. A gyülés apr. 20-án Magyarország fejdelmévé választá, s ennek hirét körlevelével az erdélyieknek tudtára adta. Maga István is „Magyarország és Erdély fejdelmének“ czimezvén magát, nyilatkozatot tett közzé Európa népeihez, csatlakozásra szólitá fel az üldözött morva és sziléziai rendeket, s barátságát ajánlá a lengyel királynak. A rendek Szerencsről apr. 25-én oszlottak el, s a fejdelem vezérei kettőzött erővel folytatták a háborut. A megrémült német hadak tétlenül nézték, hogy egy csapata a Morváig hóditott, egy másik a Dráváig kalandozott, s hogy a magyar sergek Ausztria és Stiria határszéleit pusztiták.

Gyulafi Erdélyben kevesebb szerencsével küzdött. Megbénitá erejét az, hogy a várak idegen kézben voltak, hogy a szászok még mindig ellentálltak. Ekkor máj. 8-ára országgyülést hivott össze Maros-Vásár-

helyre, de a harmadik nemzet innen is elmaradt, sőt — mialatt maga is épen ez nap Szebenben gyülésezett — Rácz György által támadást akart intézni a rendek ellen. Gyulafi korán értesült a dologról s ezekkel együtt Kelementelkére ment át. Gyülés végeztével Gyulafi hadait Ebesfalvára vezette, de mielőtt támadólag felléphetett volna, máj. 15-én táborába szász követség érkezett. Elfogadhatatlan pontokat hozott magával. Távozások után máj. 19-ike éjjelén — áldozó-csütörtök volt — Rácz, „némely szászok ösztönzésére, kik — irja Weiss — a némettől kapott javaikat féltették," megtámadta s megverte az ebesfalvi tábort. A veszteség tetemes volt, de nem kipótolhatatlan. Néhány nap mulva Gyulafi uj hadakkal indult Segesvár ellen, de nem gátolhatta meg, hogy Rácz hadait jun. 14-én e várba be ne vigye.

Hasonló cselfogások daczára Bocskai szerencséje Erdélyben is jobbra fordult. Kolosvár meghódolt, meg nem sokára Szamosujvár is. Követek jöttek Radultól megbizatással, hogy előkészitsék a Bocskaival leendő kiegyezés útát, s a moldvai vajdától, hogy Gyulafinak a segélyhadak elindulását hirül vigyék. S most a szászok is elfogadhatóbb feltételeket ajánlottak: a nemzet Bocskainak le fogja tenni a közelebbi országgyülésen a a hűség esküjét. De a jul. 4-én létrejött kiegyezés daczára Rácz György nem adta fel Segesvárt, Szeben nem nyitotta meg kapuit. Gyulafi, hogy legalább a többi szász helységek hűségét biztositsa, s a Barczaságra jul. 19-én megérkezett Ali basa török és moldvai hadaival egyesüljön, megindult sergeivel Brassó felé. Fogaras ut közben megadta magát s Brassó követséget küldött elébe. Végre maga is megérkezett, s nyomon — jul. 27-én — követeket küldött Rádulhoz, hogy a megkezdett alkudozások alapján szövetséget kössenek. Utolsó tette volt — más nap jul. 28-án egy Brassótól nem messze fekvő faluban meghalt. Helyét ideiglenesen Petki töltötte be, ki Ali basával s a megerősitett sereggel Segesvár ostromára sietett.

A portai követek már jóval elébb bevégzék az alkudozásokat. Feladatuk volt, bizonyos függő kérdésekre nézve kiegyezést hozni létre a kormány élén álló nagyvezérrel, s miután ez megtörtént, be lőnek a szultánnak szilhidzse hónap folytán (apr. 20. — máj. 19. közt) mutatva. A nagyvezér azonban nem várta meg, hogy az athname megirassék, lement Belgrádba, hogy a hadi készületeket siettesse. Jun. derekán végre elkészült az athname: a szultán kötelezi magát, hogy Bocskait s utódait, mig hivek lesznek, megtartja „az erdélyi fejdelemségben s magyar királyságban," békét nélküle nem köt a némettel, ellenfejdelmeket nem hizlal, a két ország közt fennálló kereskedést védelmezi, a három év óta rabokká lett magyarok szabadon bocsáttatnak. Egy pont megengedi, hogy a mely hódolt helyek visszafoglaltattak, maradjanak szabadok, de egy másik kiköti, hogy azok a várak, melyekben mecset volt, ha visszavétetnek, török kézben maradjanak. Ily módon is nevezetes előhaladást mutat e szerződés, melyben a portától való függés minimumra van szállitva, annyira t. i., hogy a szultánnak a beigtatáson tul semmi hatalma sem maradt. Épen mint János király korában, két szerződő fél áll egymással szemben, de azon különbséggel, hogy a mit Szolimán ildomból tett, azt Ahmed kényszerűségből követte. A portát a háborunak eddigi folyama meggyőzte, hogy az erdélyi államoknak fellépése vagy csak neutralitása is akármelyik félnek nagy szolgálatot tehet, s hogy ezt magának biztositsa, azért volt oly engedékeny. S valóban ez athname lényegesen elüt mindazoktól, melyek 1540 óta keltek. Ezek mindegyike Erdélyt a szultán államának mondja, s szereti a fejdelmet helytartói minőségben feltüntetni. Az Ahmedé már pontokról beszél, melyeket Bocskai a nagyvezér utján tett, ő pedig elfogadott. Ily módon maga megjelöli, hogy közte és Bocskai államai közt uj viszony keletkezett. Ez athnaméval azonban az alkudozások nem voltak befejezve, még nem döntetett el Erdély évi adójának kérdése,

Lippa és Jenő sorsa felett az alkudozásokat még azután is folytatták, s a végczél, a János király korabeli magyar királyság helyreállitása sem éretett el ezzel.

Kékedy és Korláth jun. közepén haza indultak. Az első egy csausz kiséretében Erdélynek vette utját, s magával hozta Szofi Szinán pasa Kaimekam jun. 14-én kelt s a frigy megszilárditását czélzó levelét és az athname másolatát. Korláth Belgrádba ment a nagyvezérhez s ettől jul. 9-én kelt irattal bocsáttatott haza: a porta védni fogja Erdélyt a császár ellen, helyreállitja azon viszonyt, mely a két ország közt létezett; Lippa miatt ne aggódjék, ez nem fog köztök összeütközésre okot adni, végül siessen hozzá, hogy a szultán által küldött zászlót és koronát kézbesitse neki mint „magyar királynak."

De Bocskai nem Zimonyba ment a nagyvezérhez. Sürgősebbnek tartá az erdélyi viszonyok rendezését befejezni. Tudomása lehetett róla, hogy Segesvár feladását, a városiak akarata ellenére, a német hadak késleltetik, s hogy a biztosokat távozásra csak megjelenése fogja birhatni. Balassa Ferenczet előre küldé, hogy Kolosvárra országgyülést hivjon össze. Ő maga Kassáról jul. 26-án leindult s aug. 22-én Kolosvárra érkezett. A császári biztosok, kik Szebent aug. 6-án hagyták el, most itt vártak rá, kiket ő tüstént elfogadott s személyökre nézve megnyugtatott. Az országgyülést pedig a székelyek és szászok kérésére Medgyesre tette át, hová sept. 4-ikére maga is megérkezett.

Az egyesült erdélyi török és moldvai hadak aug. 6-ika óta megfeszitett erővel folytatták Segesvár ostromát. De Rácz is megfeszitett erővel védte magát. Mióta Bocskai és Radul közt véd- és daczszövetség jött létre, melynek egyik pontja Rácz visszahivását rendelé el, s Radul a fejdelemnek hűséget is esküdött, e védelemnek nem volt más czélja, mint hogy Rácz a vár feladása által némi kedvezményeket biztositson magának. Czélját elérte, s Segesvár sept. 9-én végrehajtott átadásáért két várat nyert Bocskaitól.

Az országgyülés sept. 14-én megnyilt. A szászok meghódolása ekkorra végrehajtatott s Bocskai még ez napon megesküdött az ország alkotmányának megtartására. Itt fogadta a szultán követét Ahmed csauszt is, ki a zászlót, botot, kornyétát mint a fejdelemség jelvényeit átadá. Minthogy azonban a szerencsi választásnál fogva Magyarországnak is fejdelme volt s mint ilyen székhelyéül Kassát választá, az erdélyi rendek kormányzóvá Rákóczy Zsigmondot szemelték ki. Bocskai az országgyülési végzések megerősitése után a biztosokat fedezet mellett és a német hadakat Lengyelországba kisérteté, s azután Kolosváron át maga is visszaindult Kassára. Nehány héttel utóbb oct. vége felé Déva, az utolsó erőd is, mely még német kézen volt, feladta magát. S most Rákóczy a fejdelem utasitása szerént, de eléggé tág hatáskörrel vette át a kormányzóságot, szervezé az országot, tölté be a hivatalokat s gyógyitá be a sebeket.

Bocskai a fővezérrel fennforgó alkudozások befejezése végett sietett vissza Erdélyből. Oct. vége felé Patakon volt s itt fogadta Mehemed tezkerecsit, ki az athname ünnepélyes példányát átnyujtá. Oct. 28-án elindult a nagyvezérhez s nov. 10-én fényes kiséretével a Rákosra ért. Találkozása Lalla Mohameddel ünnepélyes volt, s ez oldalára értékes kardot kötött, jobbjába királyi pálczát adott, fejére koronát tett. A diván a magyar királyság helyreállitását czélozta, ugy, mint az János király korában létezott. Bocskai nem vágyott ennyire. Ő csak a nemzeti párt tulsulyát akarta biztositni, s minthogy mint fejdelem az erre vezető alkudozásokat könnyebben intézheté, levette fejéről a koronát s ezt a szultán barátságának, de nem királylyá avattatásának jeléül fogadta el. A mi a kiegyezést illeti, az is létre jött: a tulajdonképeni Magyarország nem fizet adót s Erdély és a Részek is nem többet tizezer aranynál, tiz évig azonban ez is elengedtetik. Ellenben a fejdelem Lippát, Jenőt s a szomszéd városokat, mihelyt

Erdélybe bemegy, vissza fogja bocsátani. A jövő év elején még egy drága kardot küldött a szultán Bocskainak: „tudjad — mondá Uzen efendi — hogy valakinek ezt oldalára kötik, annak sem pénze sem hada el nem fogy. Ha e végre kötöd fel, boldog lész, győzedelmes lész.“

Már ekkor nem e végre kötötte fel Bocskay. Nem volt más czélja, mint helyreállitni az alkotmányt s biztositni a vallásszabadságot. Havok óta nem csinált titkot belőle, hogy tisztességes feltételek alatt kész alkudni s az ellenpárt már akkor meritett reményt. „Ha nem bolondok az magyarok — irá a bujdosó Náprági püspök a bujdosó Kornis Boldizsárnak, vigasztalván ezt, hogy Isten azért jelenté kicsiny haragját, hogy megkimélje a nagyobbtól, pokolra vetéstől — és ha ugyan törökké nem akarnak lenni, nyitva az ő felsége kegyelmességének ajtaja. Bizony kardja is kivonva.“ De a kegyelem ajtaján át még mindig oly pontokhoz juthattak volna, melyek a nemzeti párt vivmányaival nem állottak arányban s kevés változással a háboru előtti állapotot állitották volna helyre. Rudolfot zárkozottságából a főherczegek fölterjesztései sem rázták fel, s ezek végre is elhatározák a család érdekében a császár ellenére is, saját felelősségökre folytatni az alkudozást. Mátyás megbizottja Forgács Zsigmond erre késznek találta Bocskait s át is vitte ettől a föltételeket. A főherczegnek azokra adott válasza épen nem volt kielégítő, s a Korponán nov. 17-én összeült rendek hangulata mutatta, hogy azokat kiindulási pontokul sem hajlandók elfogadni. A bécsi kormány ez idétt arra számitott, hogy Bocskait a törökkel meghasonlásba hozhatja, s ezért Althan és más biztosok által a törökkel külön békealkudozás kezdett. Tervbe volt véve elhitetni a budai basával, hogy Bocskaival a béke már létre jött, s e czélból a fejdelmet felhivták, hogy vagy biztost küldjön, vagy legalább a békét a magyarokkal befejezettnek irja. Mint várni lehete, tagadó választ nyertek s az egész kisérlet eredménytelen maradt. Mind ez vigyázatra inté a fejdelmet, s mi-

alatt Illésházyt a béketárgyalások folytatására Bécsbe küldé, intézkedett, hogy hadai talpon álljanak s az erdélyieket is táborba szólitá. Illésházy társaival 1606. jan. 5-én érkezett Bécsbe s hosszas alkudozás után febr. 9-én csakugyan hozott némi pontokat létre.

Homályosak s félremagyarázhatók voltak ezek is. Bocskai tisztán és szabatosan kivánta formulázni a magyar alkotmányon ejtett sérelmek orvoslását, a szabad vallásgyakorlatot s Erdély önállóságát. De mind az, mi ezekre vonatkozott, kibuvó ajtókat foglalt magában s további válaszát Bocskai a Magyarországban s Erdélyben összehivandó országgyülések tárgyalásaitól függeszté fel. Kassára apr. 24-ére országgyülést hivott össze s márcz. 9-éről megküldte Erdélybe az ez országot illető pontokat, minthogy „neki azok igen alkalmatlanoknak tetszenek," vegyék a rendek itt is tárgyalás alá. S valóban alkalmatlanok is voltak. Sem önállósága, sem szabad fejdelem választása, sem a négy bevett vallás háboritatlan gyakorlata nem volt biztositva. Sőt Bocskai halála után az ország visszaszállandó volt a magyar királyra. A fejdelem előre számitva, hogy azokat sem a magyar sem az erdélyi rendek nem fogják elfogadni, a bécsi kormánynyal kötött fegyverszünet idejét sergének erősitésére használta, s az erdélyiektől is ötezer fegyverest kért.

Erdély sebeiből már gyógyulni kezdett, de szenvedései emléke még sokkal ujabb volt, hogysem vivmányait jövőre is koczkáztatni akarta volna. Rákóczy Zsigmond Kolosvárra apr. 3-ára összehivta a rendeket, kik azon utasitással látták el a kassai országgyülésre kijelölt követeiket, hogy a szabad fejdelemválasztásnak s az unitária vallás szabad gyakorlatának a békepontok közé igtatását sürgessék. S ugy is volt. Apr. 24-én Kassán megnyilt a gyülés, s másnap hozzáfogtak a bécsi pontok tárgyalásához. Már ez nap tiltakoztak az erdélyi követek, hogy az unitária vallás nincs a pontok közé igtatva, s a bécsi pontok módositgsait utasi-

tásuk szerént sürgeték. A többire nézve a magyar urak tették meg észrevételeiket. A fő elv, mely őket vezette, annak biztositása volt, hogy „Magyarország magyarok által kormányoztassék," s a máj. 12-iki feliratukban ezt nyiltan ki is fejték. Ugyanez napon ismét Illésházy jelöltetett ki bécsi követűl, ugyanaz, kit ildomossága, higgadtsága, népszerűsége s főként mert Mátyás főherczeg által kegyelteték, közvetitő szerepre legalkalmasabbá tett. S végre jun. 23-án csakugyan létrejött a bécsi béke, bizonynyal jóval kedvezőbb alakban, mint a korábbi tervezetek czélozák, de még sem teljesen kielégitőleg, ugy hogy Mátyásnak sept. 23-iki leiratával a vallásszabadság ügyét, Rudolfnak pedig sept. 24-iki nyilatkozatával Erdély és a Részek szabadfejdelemválasztását kelle biztositniok. Ugyanez okmány Bocskait birodalmi herczeggé tette.

A béke létrejöttét főként Mátyás sietteté, kit Rudolf márcz. 21-én Magyarország kormányzójává nevezett ki, s kit apr. 25-én a főherczegek „mert császár ő felsége álladalmai kormányzására nem alkalmas," a család fejévé választottak saját házi törvényeik értelmében. Ez volt az első lépés arra, hogy Rudolf trónjától megfosztassék, s a második, hogy azon okmányt, melylyel a király a bécsi békét feltételesen erősitette meg, Mátyás kicserélte mással, mely feltétlen megerősitést tartalmaz. Végre sept. 23-án e békét az örökös tartományok s Magyarország követei egymásnak kölcsönösen kicserélt oklevelekkel biztositák s ily módon egy államszövetség létrejöttét készitek elő, melynek fejévé s részben védurává Mátyás leendett.

A bécsi béke, mely Sennyeinek s Kornisnak amnestiát szerzett, szükségkép maga után vonta a törökkel való kiegyezést is. A kormány 1600 óta többször tett erre próbát, mindannyiszor siker nélkül. Bocskai szövetkezésének a törökkel egyik leglényegesebb pontja volt, hogy ez tudta s részvéte nélkül nem fog egyezkedésbe bocsátkozni a német udvarral. S midőn ez a kor-

ponai gyülés után külön békét próbált kötni s e kisérletet a kassai gyülés alatt megujitá, Ali a budai basa az erre vonatkozó okmányokat megküldé Bocskainak. „Esküszöm — irá — megtartom szavamat, s nagyságod tudta nélkül nem békélek, mert azok csalfasággal hajhaszszák.“ S ugy is lett. Csak miután a bécsi béke létrejött s a hozzátartozó leiratok kiadattak, kezdették meg a királynak, a szultánnak s a fejdelemnek megbizottjai oct. 29-én az alkudozásokat Zsitva torkolatánál, s hozták létre nov. 11-én az erről nevezett békét. Erdélyről ennek pontjai közt nincs emlités*), annak viszonya a portához már szabályoztatott, s ez ország nem is mint a porta adófizető tartománya, vagy mint a császár hűbére, hanem mint önálló ország, mint békéltető fél vesz fejdelmének követei által részt a tárgyalásokban. S ezért és ez okból fontos, mert e viszonyt utóbb Bethlen Gábor fejleszté ki.

Bocskai dec. 13-ára Kassára országgyülést hirdetett, melyen a bécsi pontokat bemutatta. Még jelen alakjokban sem oszlaták el ezek a rendek aggodalmait s a pontok latolgatása, s nagy részben arra vonatkozó végzések hozatala dec. 22-ig tartott. Ezek közé tartozott az Erdélylyel való viszony megállapitása. Bocskai Magyarország és Erdély fejdelme volt, de birtokai közül a bécsi béke s az azt kiegészitő sept. 24-iki leirat szerént négy vármegye halála után vissza volt szállandó a magyar koronára, s ezeken kivül a fejdelemségnek és a Részeknek önállóságát ugyanazon leirat elismeré. Az egyik főczél, melyért Bocskai kardot vont, kétségtelenül ez volt, mert neki és a felsőmagyarországi urak nagy többségének meggyőződése volt, hogy Erdély Részeivel minden áron fenntartandó. Előterjesztésében, czélzattal erre, a fejdelem kiemelé, hogy szükség azon frigyet, melyet Erdélylyel s Részeivel kötöttek, megerő-

*) Utóbb a bécsi békét megerősitő 17-ik pontot magyarázták erre.

sitni, de ugy, hogy egyik birodalom se legyen a másik fejdelmének személyéhez köteles, hanem igen magok az országok egymás közt, s erről adjanak ki kölcsönösen hitlevelet. A rendek ezt ugyan épen ily alakban fogadták el, s törvénybe igtatását a következő országgyülésnek ajánlák. De végre többé nem hajthaták. Bocskai már havak óta vizkorságban szenvedett, s a gyülés alatt láthatólag roszul volt. Maga és környezete betegségét mérgezésnek tulajdonitá s minthogy korlátnoka Kátai némely összeköttetései miatt a német udvarral gyanussá lett, elfogatott. A fejdelem dec. 17-én megirta végrendeletét, ujra és ujra ajánlva ebben „hogy valameddig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségeknél forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejdelmet Erdélyben fenntartani," és lelkére kötvén hiveinek a megkötött béke pontos megtartását. Tizenegy nappal később dec. 28-án elhunyt, mielőtt teljesen végrehajthatta volna terveit. Ezek részben módosulást szenvedtek, miután halálával Illésházy, a Magyarország egységének helyreállitásáért buzgólkodó Illésházy jutott legnagyobb befolyásra, de Erdély és a Részek önállósága többé kérdés tárgyává nem lett.

Bocskai halála mindenfelé és minden körben nagy felindulást okozott. Mialatt a testamentomos urak fényes temetésre tettek előkészületeket s halála hetedik napján tetemeit vaskoporsóba zárták, megmérgeztetésének hire átalánossá lett. Kátai pöffeszkedő magaviselete nevelte a gyanut, egy elfogott ügynöke által összeköttetése a német kormánynyal világosságra jött, s most a testőrség kihurczolta börtönéből s a kőpelengér alá vitte. Itt Forgács Ferencz testőrhadnagy ejté rajta az első vágást „tisztessége, hite vesztett áruló az ki ez árulót nem vágja" mondá, s erre az udvari nép „izre apritá" a nyomorultat, ugy, hogy özvegye lepedőbe sepertette tetemeit.

Bocskai az erdélyi fejdelemségben utódjává Homonnai Bálintot ajánlá az itteni rendeknek, s a testamen-

tomos urak és magyarországi párt mindent elkövettek, hogy urok végakaratának érvényt szerezzenek. Birtokában levén az elhalt fejdelem kincseinek és hadainak s a kormányzó Rákóczy Zsigmond ipa levén Homonnainak, komoly ellenállástól nem tartottak. S csakugyan ehez mérték intézkedéseiket, követeket küldöttek Belgrádba a nagyvezérhez kik Homonnainak athnamet szerezzenek, levelet irtak az erdélyi rendeknek, hogy választásukat elhalt urok végakaratához mérjék, s Rákóczynak, hogy ne gátolja a szabad választást.

Ugyanakkor a 18 éves Báthori Gábor, a somlyai István ur fia s az ecsedi István ur örököse, is lépéseket tett. Kassáról Ecsedre ment, részére nyerte Bethlen Gábort az ifju Erdélyország legjelesebb tagját, Imrefit egy tehetséges tanácsurat s Nagy András hajdukapitányt. Nyomon felajánlá az erdélyi rendeknek jó szolgálatait, követet küldött a portára s jan. 2-án irt levelével figyelmeztette a nagyvezért, hogy a fejdelemség „vérszerént is őtet illeti.“ De Mátyás főherczegben is feltámadt a vágy, hogy a nem rég elszakadt tartományokat visszaszerezze. Jan. 27-éről figyelmeztette a rendeket, hogy Erdélyre nézve várják be a császár intézkedéseit*).

II.

A magyarországi mozgalmak az erdélyi rendeknek nem tetszettek. Bocskai erdélyinek vallotta magát, s ösztönt a fölkelésre a bujdosóktól vett. Most a Részekben lakó urak akarják az ország sorsát eldönteni s ők úgy hivék, a szabad választás kijátszásával. Ez épen nem volt inyökre s mint válaszaik és magoktartása mutatják, semmi hajlamot sem éreztek pactálni. A többség Rákóczyhoz hajlott, s midőn a nagyvezér is 1607 elején

*) Eredeti levelek Mike Sándor ur, az erdélyi muzeum-egylet s K. Papp Miklós birtokában. Minthogy itt s a következő két czikkben sokat használtam fel, lehetlen vala mindeniket külön idézni.

hozzá irt levelében magasztalá erényeit, irván, hogy őtet „Bocskai is ugy tartotta ez országban, mintha ő maga két személy lett volna“ és biztositá az országnak a szabad választást, reményt meritettek. Mindenek fölött Erdély és a Részek kormányzatát akarák kivenni a testamentomos urak kezéből, elválasztani a bécsi béke értelmében visszacsatolandó megyék igazgatásától. Ily czélzattal Rákóczy jan. 22-ére Kolosvárra országgyülést hivott össze, melyen őt meghagyák a kormányzóságban, s mellé egy héttagu országtanácsot neveztek ki. Egyuttal elhatározák, hogy a temetést azon perctől kezdve, melyen a menet az ország határára ér, ők veszik át. Végül egy futárt Bécsbe, Balassit a portára, Sarmaságit a temetési menet megvizsgálására küldék, a kormányzó pedig négy nap mulva hadfölkelést rendelt el s febr. 8-ára országgyülést hivott össze.

A fejdelem temetési szertartását Kassán febr. 2-án egy péntek-napon roppant fénynyel ülték meg. Más nap elindultak, hogy a tetemeket a végakarat értelmében Fehérvárra kisérjék. Sokan csatlakoztak a menethez a főurak közül, s azt „nem nagy had, noha igen szép válogatott kopjás sergek, s kék és fekete gyalogvitézek“ kisérték. A hir a valónál is nagyobb seregről beszélt, s hogy a két magyarországi versenytársnak minden igyekezetét lehetlenné tegyék, az összegyült rendek febr. 11-én Rákóczy Zsigmondot fejdelemmé választák. Hiában menté magát aggkorával, köszvényével, meg kelle hajolnia az ok előtt, mely választását előidezé. A mostani alkalom sok időre zsinórmértékül szolgálhat s ők a szabad választási jogot nem akarják koczkáztatni. Csaknem akarata ellenére fölesketék. Ugyanez napon febr. 11-én érkeztek a császári biztosok Kassára, s bár Homonnai akarata szerént a bécsi békében kikötött megyék visszaadásának csak a temetés bevégződése után kellett volna megtörténni, a vár s egymásután a megyék visszalőnnek bocsátva. Ekkép Homonnai mindkét oldalról elveszté támaszát.

Rákóczy fejdelemmé lévén, erélylyel és eszélylyel mindent elkövetett, hogy székét megszilárditsa. Bethlen Gábort a Báthori ügynökét elfogatta, s bár utóbb szabadon bocsátá, de a keletkező pártot már csirájában elfojtá. Belgrádba Murád pasa nagyvezérhez levelet irt, melylyel kikérte a porta megerősitését. Huszár Istvánt s utóbb Kornis Boldizsárt a temetési menethez küldé, hogy intsék a főurakat, hogy a feles kiséretet küldjék vissza, kevesed magokkal szivesen fognak láttatni. A menetet Huszár Lámpréten febr. 12-én, Kornis Goroszlón febr. 14-én találta. A főurak belátták, hogy ha hadaikat Erdélybe viszik, a polgárháboru végetlen bonyodalmait idézik elő, s engedtek. Homonnai a Részekben foglalt állást, Nyáry visszatért a menet nagyrészével, a tetemeket Czoborra és Szécsyre bizván, kik aztán az erdélyi kisérethez csatlakoztak. Az uj menet febr. 18-án Kolosvárra ért, s a fejdelemmel és főurakkal egyesülten folytatta utját Fehérvárra, hol febr. 22-én helyezék el a tetemeket a sirboltba.

Ugyanez napon kapott Fehérvárt athnamét is Rákóczy. A testamentomos urak követei, Dobai és Széplaki, Belgrádban Murad nagyvezértől jan. 15-én Homonnai számára zászlót, botot és athnamet nyertek, mely őt a Bocskai ajánlására („hitele lévén nálunk szavának mint szintén magának életében," mondja Murád okmánya) „fejdelemmé és királylyá" erősitette meg. Az okmányt s jelvényeket Musztafa kapucsi basa vitte a követekkel együtt, s amaz Temesvárról tudósitá a lugosi bánt Vajda Istvánt, hogy a jelvények „az erdélyi fejdelem" számára nála készen vannak. Rákóczy magára vette a dolgot, minthogy ő valóban már az volt s Kolosvárról febr. 17-éről meghivta a kapucsi basát, hogy siessen. A dolog fejleménye erős zavarokat okozott, Dobai és Széplaki rávették Musztafát, hogy az athnaméból vakarja ki a Homonnai nevét s helyére a Rákóczyét igtassa. Ugy lett s az ily módon meghamisitott athnamét febr. 22-én nagy ünnepélylyel vette át. Válasza,

melyet Musztafának kézbesitett, Lippa és Jenő visszaadását igérte az esetre, ha a porta többé nem pártolja Homonnait. A nagyvezér, mielőtt erről tudomása lett volna, visszabocsátá Rákóczy s a febr. 11-iki országgyülés követét, felszólitván amazt, hogy a fejdelemséget adja át Homonnainak, kinek számára nemcsak ő küldött athnamét, hanem Konstántinápolyból is inditottak el egyet. Rákóczy Hatvani Zsigmond által küldé meg válaszát, melyben igényéről épen nem akar lemondani s Erdély szabad választásának fenntartását sürgeti *).

Rákóczy megválasztatását Simon moldvai vajdán kivül senki sem ismerte el. Mátyás febr. 22-éről inté, hogy ne futárt hanem követet küldjön hozzá, hogy várja be a császár intézkedését, s midőn ennek folytán Szécsy Tamás érkekett udvarába már mint követ (márcz. 30-áról), tudomásul sem vette a választást. Báthori Gábor egy ideig nem mondott le a reményről s a Részekben toborzott. De midőn márcz. közepén Erdély rendei s utóbb Nyári Pál (márcz. 31-én) intő levelet irtak hozzá, felhagyott toborzásaival. Homonnai ügyét a magyarországi urak s a Részek mozditák elő. Visszafordulván a temetési menettől, átvette Husztot Bornemisza Josa deáktól s Kővárt Pernyeszi Gábortól. A mint azonban értesült, hogy a neki szánt jelvények ipa kezébe kerültek, Budai István által panaszt emelt a nagyvezérnél, ki a kapucsi basát „iszonyu kinos halállal" végeztette ki. Kárpótlásul a budai basa a defterdártól uj jelvényeket küldött neki Ungvárra mint „Magyarország s Erdély" fejdelmének. Nem volt ott, mert a magyarországi fejdelemségről, pártja nézete ellenére, hallani sem akart, mert hitte, hogy az erdélyi választást megváltoztathatja.

Rákóczy márcz. 18-ára Maros-Vásárhelyre gyülést

*) Mind ezen nevezetes athname forditása, mind az erre vonatkozó s itt idézett levelek megvannak a Mike Sándor ur gyüjteményében.

hirdetett. Illésházy, ki épen ez napon vitte keresztül török meghatalmazottakkal Érsekujváron a zsitvatoroki béke megerősitését, boszusan szólitá fel őt, hogy egyezzék ki vejével „mert ha Erdélybe török férkezik, Magyarországnak el kell belőle veszni.“ Homonnai Kővárból márcz. 17-éről Macskási Ferenczet levelekkel a vásárhelyi gyülésre küldé. Felkérte ipát, hogy részére mondjon le, a rendeket, hogy ne tegyék magokat ellentétbe a török és német hatalmak akaratával s ne vonjanak hadat a szegény hazára, a székelyeket, hogy siessenek Szathmárba, hová ő tábort járat. Mindez zajossá tette a gyülést, azonban Homonnai részére nem volt kedvező a hangulat. Macskásyt a fejdelem tisztességes fogságba tétette saját szállásán egy gyékényszövő asszonynál, hol „megtanulá a gyékényszövést,“ miért aztán Homonnai is „igyen vendégelt az küvári veres borral“ nehány erdélyi urat. A rendek azonban, miután meg-zavazták az adót, Magyarországba követséget küldtek, a nagyvezérhez Balassi Ferenczet s a két oláh vajdához Szilvási Boldizsárt utnak inditák, zúgolódva szétoszlottak. Alig hagyák el azonban ezek Vásárhelyt, midőn egy török követ érkezett ide, követelve Rákóczytól, hogy székét adja át Homonnainak. Az öreg beteges fejdelem nyugodtan maradt — be akarta várni követei visszatértét, sőt, hogy ezeknek útját egyengesse, Szuhay Gáspár által vejével is alkudozni kezdett.

A következmény igazolta, hogy Rákóczyt a Bécsből, Kassáról, Homonnaitól s a portáról jött fenyegetések nem rettenték el. Látnia kellett, hogy itt egy természetellenes szövetkezés van, mely önkényt fel fog bomolni, hogy a porta s a kassai urak a felső-magyarországi fejdelemség s ezek és Homonnai a Részek kérdésében fognak meghasonlásba jőni. A porta a Bocskai által birt egész terület épen tartását, Illésházy pártja ellenben még a Részeknek is megcsonkitását czélozta. S csakugyan a felső-magyarországi urak kassai gyülése márcz. 25-én megtiltá a hajduknak a táborba szállást, s felszó-

litá Bocskai Miklóst, hogy Szathmárt haladéktalanul adja át. Egyszersmind megbizák Thurzó Györgyöt, hogy Homonnaival egyenlitse ki a függő kérdéseket. Miután ez egy Rozgonyban tartott értekezletben megtörtént, apr. 20-án Szuhay Gáspár által ujra irtak és izentek Rákóczynak: Homonnai számára a bot és zászló Egerben van, de addig nem veszi át, mig Thurzó György meg nem járja Bécset. Igyekezzék addig vejével kiegyezni. Ez volt a pártnak utolsó erélyesebb szorgalmazása, s midőn utóbb a nagyvezér meginté Homonnait, hogy Erdélybe serget vinni nem merjen, ez máj. 31-éről Nagy-Bányáról irt ipának „hogy elébbi, minden engedelmességre szoktatott fiát tekintse benne" és hozzá mehetés végett menedéklevelet kér tőle. S csakugyan Rákóczy — ki Fehérvárra máj. közepére érkezett vissza, — hajlandó volt erre, s a kiegyezés még a nyár folytán létrejött.

Ezalatt Rákóczy Sennyei Pongráczot Bécsbe, s Veres Dávidot és Weiss Mihályt a portára küldé, mindkét helyen megerősitését sürgetvén, sőt ez utóbbitól Világost és még egy pár várat visszakövetelvén. Azután jun. 10-én Kolosvártt országgyülést tartott, mely eltörölte a jus ligatumot, kitiltá — nehány kath. főur tiltakozása daczára — a jezsuitákat, Homonnaitól Husztot és Kővárt visszakövetelte, Pernyeszit nótázta, elrendelé, hogy a fejdelem hópénzes szolgákat tartson, s a szabad hajdukat kiparancsolta az országból. A gyülés határozottan Rákóczy czéljai szerént alkotta articulusait, de követei még mindig nem voltak képesek kedvező eredményt előidézni. A prágai udvarnál Sennyei Pongrácz kedvező választ nyert ugyan, de miután Rudolf és Mátyás közt a viszály már is kiütésig érlelődött, ennek nem volt gyakorlati eredménye. Weiss és Veres is visszatértek a portáról, s nemcsak hogy a kért várakat nem nyerték vissza, hanem azon hirt hozák, hogy a szultán Lippát és Jenőt is követeli.

Báthori Gábor mind ez ideig csak szemlélője volt a

dolgoknak. Az erdélyi rendek Sarmasági által küldött levelére, melylyel a márcziusi gyülés visszalépésre szólitá fel, elégnek tartotta annyit irni (márcz. 28.), hogy a rendeknek nem szünik meg élete fogytáig szolgálni. De alig, hogy „sok követek s levelek járása után“ Rákóczy és veje Fehérvártt találkoztak s kiegyeztek, ujra felelevenité igényeit. De Homonnai bukásán okulva, más utat választott. Kétségtelenül Bethlen Gábor, ki Hunyadvárától megfosztatván, Ecseden nála vonta meg magát s Imrefi János tanácsolták. Ő czélul tüzte ki, hogy Rákóczyt lemondásra birja, s hogy az erdélyieket részére nyerje. Ily czéllal küldte Imrefit Erdélybe, ki Rákóczynak gazdag uradalmakat igért, s a rendek közül is többekkel titkos érintkezésbe tette magát. Valóban az öreg megunta a mozgalmas életet, a bizonytalan kimenetelű küzdelmet s nem volt idegen az alkudozástól, midőn egy nem várt esemény lemondási szándékában megerősité. Ez volt a hajduk zavargása.

A hajduk még mindig együtt voltak, s várták, hogy a bécsi békének őket illető pontja teljesedésbe vétessék. De Rudolf az egész békét el akarta vetni, s Rákóczyval is azért békélt ki, hogy ezt tehesse. Ide czélzott azzal is, hogy a zsitvatoroki béke pontjai teljesitését halasztá, s midőn ezek miatt a közte és Mátyás közt fennforgó viszály naponként erősbült, a budai basa a portáról kapott intés következtében elhatározá felhasználni a kedvező alkalmat. Legelébb is a hajdukapitányokkal tette magát érintkezésbe, ezekkel főzte ki a tervet, és oct. utolján törökök és hajduk Debreczenben gyülést tartottak s elhatározák, hogy táborba szállnak és királyt fognak választani. „Azt immár — irá Báthori e hó utolsó napjáról — eszünkbe vöttük, hogy tutorok vagyon, kitől rendeletek vagyon.“ De bár a felső-magyarországi biztosok Dóczy és Forgács s maga Mátyás is ezek ellenére megtették a szükséges előkészületeket, a megyéket s magát Báthori Gábort is táborba szóliták, a mozgalom mind félelmesebb alakot öltött. A hajduk száma

naponként növekedett s a fegyelmezetlen csapatok Szikszóig nyomultak, rabolva és pusztitva s elfoglalva a helységeket, melyek utjokban estek.

Ily viszonyok közt a biztosok alkudozni próbáltak velök. Bornemiszát és Kékedit küldék hozzájok, de siker nélkül. Ugyanakkor Rudolf is próbát tett megnyerésökre, s Rákóczy Lajost bocsátá hozzájok. Ez sem ért czélt, s miután Báthori az egri basától megintetve, minden komolyabb lépéstől visszatartá magát, a támadás terjedésének semmi sem állt utában. Ekkor a felsőmagyarországi urak s Rákóczy közösen küldöttek biztosokat hozzájok: amazok Homonnait, ezek Sarmaságit. A találkozás Inánccson a Hernád mellett, egy török biztos jelenlétében ment véghez s azzal végződött, hogy a biztosok s a hajdukapitányok 1608. jan. 1-én kezdődő, s ötven napra terjedő fegyverszünetet kötöttek.

Ez időköz alatt mind Homonnai mind Báthori a hajduk kapitányaival alkudozni kezdettek. Az első megnyerte Géczi Andrást és ez követeket küldött a portára, hogy ott Homonnainak ujra jelvényeket szerezzenek. Báthori azonban biztosa Imrefi által a nagy többséget a maga részére hóditotta, s azzal egyességet hozott létre. Ugyanazon idő alatt ért véget annak Rákóczyval kezdett alkudozása. Az öreg Szádvár és Sáros várakért le fog mondani a fejdelemségről. Most már Báthori nem is titkolta összeköttetését a hajdukkal, s midőn a magyarországi biztosok egyenesen őt hivták fel, hogy a hadat leszállitsa, ez a követeket bizonytalan igéretekkel bocsátotta el. A hadleszállitás ideje még nem jött el, s e seregnek két irányban kelle nyomást gyakorolni: megvalósitni azon szövetkezést, mely a magyarországi s az osztrák rendek közt Pozsonyban 1608. febr. 2-án létre jött oly végczéllal, hogy a koronát a Rudolf fejéről a Mátyáséra szállitsák, s lehetlenné tenni, hogy Erdélyben más fejdelem választassék mint Báthori Gábor.

Mindkét czél még ez évben el lett érve, az első később, de még a nyár folytán, az utóbbi nem sokkal

utóbb. Rákóczy márcz. 3-ára országgyülést hirdetett Kolosvárra, melyre a Báthori biztosai is eljöttek. A fejdelem 5-én lemondott s 7-én családjával együtt elutazott. Ez napon a rendek Báthori Gábort fejdelemmé választák, s tüstént propositiók vagy hitlevél készitéséhez fogtak, melyben a szabad vallásgyakorlatot s fejdelemválasztás fenntartását, az ország rendei s a székelység kiváltságainak megőrzését, a hajduk megfékezését kötötték ki. A feltételeket ünnepélyes követség vitte Ecsedre, s Báthori márcz. 14-én elfogadta. Ezután maga is Kolosvárra sietett s márcz. 28-án a hitlevélre s a hozott és hozandó törvények megtartására megesküdött. A hajduk erre, apr. 19-én, leszálltak, de soraik közül hat ezer azon sereghez csatlakozott, melyet Mátyás a pozsonyi frigylevél és határozatok ellen tiltakozó bátyja megtámadására Prága felé vezetett.

III.

A Kolosvárt összegyült rendek, miután megszavazták az adót s elrendelék, hogy a fejdelem az illető helyekre követeket küldjön, apr. 3-án eloszlottak. A fejdelmi tanács elnökévé Imrefi lett. A korlátnokságról az öreg Petki János lemondott, s helyét Kendi István, a lefejezett Sándor fia, nyerte el. A székelyek kapitányává a titkon még mindig németes érzelmü Kornis Boldizsár lett. A fejdelem máj. 13-án Fehérvárra indult, s első lépései arra voltak irányozva, hogy a kül-udvarokkal elismertesse fejdelemségét. Legelébb innen Imrefi vezérlete alatt küldött követséget Radul vajdához, hogy vagy biztos békét kössenek vele, vagy, ha erre nincs kilátás, nevében hadat izenjenek neki. De Radulnak nem volt kedve háboruba elegyedni, s máj. utolsó napján bojárjaival frigyet esküdött. A fejdelem ezalatt körutra ment a szászok közé s jul. 9-én Brassóba érkezett. Innen Bethlen Gábort a portára küldé, hogy a

szultántól számára athnamét nyerjen ki. Visszaérkezve fővárosába vette a hirt, hogy moldvai követe Piskoti Balázs a vajdától s bojárjaitól frigylevelet kapott, melylyel ezek évenként 8,000 frt. fizetésére kötelezték magukat. Ezidőben egy másik követsége is sikerrel járt. Imrefi és Kornis aug. 20-án Kassán Mátyás biztosaival Illésházyval, Hoffmannal, Vizkeletivel s Daróczival egyességet hoztak létre: Báthori, Mátyás és Magyarország ellen semmibe sem fog kezdeni, Erdélyt s Részeit nem ideigeniti el a magyar koronától, de visszakapja Nagy-Bányát, Mátyást minden hadjáratában — a török ellen intézettnek kivételével — segitni fogja. S e pontokra sept. 22-én a fejeldelem és rendek megesküdtek, mig azokat a pozsonyi ez évi gyülés, (mely Mátyást királylyá, Illésházyt nádorrá választá s a koronázás előtti törvényeket hozá) a törvényczikkek közé igtatá. Késő ősszel Bethlen Gábor is visszatért a portáról magával hozva az athnamét, melyet a vele jött kapucsi basa nov. 29-én Szász-Sebesen kézbesitett a beigtató bottal s zászlóval együtt Báthorinak. A szultáni levél a szokásos pontok felett, elengedé a 10,000 arany adót három évre, de kiköté, hogy jövőre a fejedelmek a szultán megegyezése nélkül ne házasodhassanak. Bizonynyal Báthori Zsigmond szerencsétlen házassága szolgált e szokatlan kivánáthoz alapul.

Az év lejárta előtt ily módon Báthori szomszédaival helyreállitá a jó viszonyt, s a farsangot zajos mulatságok közt tölté el. Élvhajhászatán azonban a szigoru erkölcsűek megbotránkoztak; mindenek fölött rosz szemmel nézték mértékletlen boritalát s szerelmi kalandjait, melyek közt legbotrányosabbnak tarták az Imrefinével űzöttet, mert ez asszonynak férje a fejdelmi tanácsnak elnőke s a legbefolyásosabb udvaroncz volt. Mindamellett az átalános hangulat épen nem volt ellenséges irányu: hisz a fejdelem annyi zaklatás után végre megszilárditá a békét.

Az 1609. apr. 26-ára Kolosvárra hirdetett ország-

gyülést azon okból, mert a jus ligatum felbontása miatt sok viszály származott, elrendelé, hogy ideiglenesen még maradjon meg a régi állapot. Azután Kendi István meg lőn erősitve Szamosujvár birtokában, melyre donatiót a fejdelemtől nyert s végül a fejdelmet felséges czimmel ruházta fel. Ősz elején a felső-magyarországi ügyek ujra előtérbe tolultak, melyeknek tárgyalásával — miután a kassai egyezkedés csak az elveket állitotta fel — Mágocsy Ferencz, odavaló főkapitány volt megbizva. Ez uraknak czélja volt Magyarország és Erdély közt szorosabb viszonyt hozni létre s arra czélzott Daróczi küldetése, ki Mátyás részéről is megvitte neki a fennséges czimet s felhivta, hogy a pozsonyi országgyülésre főkövetet küldjön. E főkövet Bethlen Gábor volt, ki csak uj év után tért vissza.

A fejdelem 1610 telét ujolag a szászok közt tölté. Márcz. 25-ére Beszterczére országgyülést hirdetett, melyre maga is korán elindult. Ez időben már nem élt nejével Horváth Zsófiával, egy „nagy kövér asszonynyal," kiben semmi szeretetre méltóság sem volt. Annyival szabadabbnak érezte magát s utjában „az időt, imideamoda, hova hivták vendégséggel töltötte." A többi közt betért Radnotra, mely a Kornis Boldizsáré s melyet nem rég zászlós uradalommá tett. A látogatás végzetteljes volt. Kornis neje — bár három gyermek anyja — még mindig szép asszony volt. „Mondják — irja Mikó — hogy a fejdelem felgerjedett mint ifju ember a szép asszonyokra." Mind ez csak gyanu volt, azonban elegendő, hogy az elbusult férj boszuját felébreszsze. Egy összesküvés élére állt, melynek czélja a fejdelem meggyilkolása volt.

De valóban akkor kezdődött-e ez összeesküvés, s csak pár nap alatt fejlődött oly rettenetessé? Kevéssé valószinű. A magán boszu ugy látszik, kevés szerepet játszott s az egész politikai és vallásos okokkal függött össze. Az egész catholicus szinezetű volt s kapcsolatban volt némely magyarországi tervekkel, melyek kitartó

szivóssággal vissza akarták hozni Erdélyt a magyar korona alá. Épen azok kiket Báthori csak pár hét előtt is ujabb és jelentékeny kegyekkel halmazott, Kornis Boldizsár a székelyek generalisa, s Kendi István a korlátnok, mindketten tanácsurak, kezdeményezék. Csakhamar megnyertek más főurakat, Kornis Györgyöt, Senynyei Pongráczot, Sármarágit, Kolosvárit a közvádlót, s több másokat a főurak közül.

Az összeesküvők terve volt utközben meggyilkolni a fejdelmet. E czélból meghivták Szamos-Ujvárra s midőn nem tért be, Széken akarták leölni. Előre elkészitettek mindent, s Báthori katonáit tőle távol szállásolták el. Kendi lovászmesterét Török Jánost éjjel sürgős közlendők szine alatt a fejdelem szállására küldé, hogy ott ezt leszurja. Törökben hiányzott a bátorság s a kivitel pontjánál térden állva kért kegyelmet. A megdöbbent Báthori összehivta embereit s várta, hogy megtámadtassék. De nem támadtatott meg. A roszat sejtő czinkosok megszaladtak: Kendi elérte Szamosujvárt, a két Kornist utolérték a fejdelem emberei, s Györgyöt leteriték, Boldizsárt megsebesitették s elfogták. Most a fejdelem Beszterczére Bethlenhez megbizatást küldött, hogy tudja ki, ha nincsenek-e a rendek is egyetértésben az összeesküdtekkel? Bethlen egy pár gyanust rögtön elfogatott, de csakhamar meggyőződött, hogy a rendek közt nincsenek pártolói a merénynek s erről Báthorinak hirt adott.

Kornis Boldizsárt fogva Beszterszére hurczolák. Itt ő vallomásokat tett s ezek alapján Kolosvári a közvádló rögtön elfogatott és harmad napra felakasztatott. A többi összeesküdtek, Kendi, Kornis Zsigmond, Sennyei, Sármasági s mások — többi közt a jezsuiták is — menekültek. Az országgyülés ezeket fő- és jószágvesztésre itélte. Minthogy pedig a rendek ugy tapasztalták, hogy a cath. papok is „e practicába misceálták magukat, és alattomban azt foveálták," megujiták az 1588-iki medgyesi határozatokat, mely kitiltá a jezsuitákat, eltörlé

a szerzetes rendek klastromait, s collegiumait, de a főuraknak megengedé, hogy cath. lelkészeket tarthassanak. De a cath. patronusoktól visszakövetelé az erőszakkal elfoglalt templomokat. Továbbá czikket alkotott a szombatosok vagy zsidozók ellen is, kiket a közelebb tartandó gyülésre, ha addig meg nem térnének, megidézett. Az adót tiz forintban állapiták meg. A fejdelmet pedig felhatalmazák a Magyarországgal kezdett alkudozások befejezésére. A gyülés apr. 3-án oszlott el.

Ez események rosz hatással voltak a magyarországi alkudozásokra, minthogy a menekültek többeket a főurak közül megnyertek, s most még inkább mint azelőtt azon igyekeztek ezek, hogy Erdélyt a Mátyás igazgatása alatt álló államszövetségbe bevonják. Mindamellett azt nem lehetett mellőzni, mert az alkudozási határidő ki volt tűzve. A fejdelem jun. 4-én indult el Kolosvárról s ment nagy és fényes kisérettel Tasnádra. Thurzó György a nádor hasonlag nagy csapattal jun. 6-án érkezett Szathmárra. Abban egyeztek meg, hogy jun. 8-án a király-daróczi mezőn személyesen találkozzanak.

Találkoztak. Összejövetelök hideg, kimért, bensőség nélküli volt. Mindenik ügyelt, nehogy valamivel önkénytelenül is elismerje a másik elsőségét. Egyezkedésök két óráig tartott, de semmi eredményre sem vezetett. A fejdelem az összeesküdt erdélyiek kiadatását kivánta, a nádor pedig a kassai egyezkedésnek azon pontját, hogy Báthori Mátyást mindenki ellen tartozott segitni, kivéve a törököt, oda kivánta modositni, hogy még a török ellen is. S itt nem jöhettek össze. Bármily csillogó volt is az eszme, hogy Erdély s utóbb a két Oláhország is csatlakozzék a keleti államszövetséghez, hasonló igyekezetért sokkal többet szenvedett a közel multban, hogysem kedve lett volna ujra megpróbálni. Mindkét fél ingerülten hagyta el a daróczi mezőt, s vezette haza kiséretét.

Báthori Kolosvárra ment, hol jul. 4-én fejét vétette Kornis Boldizsárnak. Ugyanekkor s e városban talál-

kozott a két oláh vajda követeivel, kikkel való viszonya nagy mértékben lazult volt, annyira, hogy Radult csak nem rég is haddal akarta megtámadni. De ezuttal sietett velök kiegyezni, mert Magyarország részéről fenyegettetett haddal. S csakugyan nemsokára hirt vett, hogy a nádor Tokajnál táborba szállott. S most ő is had fölkelést rendelt el: a hét oláh vajdától segéd csapatokat s a szászoktól kölcsön pénzt és kocsikat kért. Az elsők késlekedtek, az utóbbiak a gunyolodásig csekélységet adtak. Cserben hagyatását ezuttal nem boszulhatta meg, mert a felső-magyarországiak Kassán aug. 4-én valóban elhatározák a nádor ösztönzésére Báthori megtámadását, hozzá fogtak a készülődésekhez, a hajduk tenyleg meg is kezdék rablásaikat, fosztogatásaikat.

Báthori is folytatta készülődéseit. Az alatt Imrefi egy hat tagból álló követséggel Kassára „szaladt," hogy ott ha lehet, a nádorral kiegyenlitse a dolgot. Ura akaratán tul menve hozta létre aug. 15-én a kiegyezést, mely megengedi, hogy Báthori, Mátyást a török ellen ne segélje, szabályozá a hajduk ügyét s némely magánosak sérelmeit, s mindkét fél kötelességévé tette a kiegyezésnek törvénybe igtatását. Báthorinak nem tett ezzel kedves szolgálatot, s hazatérte után öt napig nem bocsátá magához. Mindamellett Erdély rendei elfogadák a kiegyezést s azt sept. 29-én törvénybe is igtatták. S most a rendek Pécsy Simont és Erdélyi Istvánt Bécsbe küldék, hogy azt ott is ratificaltassák. Mátyás oct. 29-én fogadta őket — de bár Pécsy hosszas szónoklattal emlegette a béke szükségét, a kormány nem erősitette meg, nyilván kijelentvén, hogy azért, mert a mit kiván, t. i. hogy Báthori a török ellen is ad segélyt, nincs a pontok közt.

S valóban e kiegyezést nehány felső-magyarországi ur ellenzette. Ezek Kendivel állottak kapcsolatban, kik körül Homonnai György — bár az 1609-ben elhalt Bálintot sem becsületesség sem tehetség dolgában nem érte föl — maga is sovárgott a fejdelemség után. Kendi

is erre törekedett. Czéljaikat azonban egyelőre nem árulák el, s előlegesen csak Báthori megbuktatására szövetkeztek. Kendi beütésre egyengette az utat. A lengyeleket maga nyerte meg, a moldvai és oláhországi vajdákhoz Kornis Zsigmondot és Sarmaságit küldte, Erdélybe is irt leveleket az erdélyi főurakhoz. De itt siker nélkül. Leveleit a főurak eltépték vagy a fejdelem kezébe adták, egy kéme elfogatott s felakasztatott. Végre Sarmasági is bejött Erdélybe s felfedezte Kendi terveit: véletlenül megrohanni s megbuktatni Báthorit.

Most már tisztán állott a dolog. A fejdelemnek, mint utóbb mondá, biztos adatai voltak, hogy némelyek a szászok közül, főként a szebeniek egyetértenek a bujdosókkal, segélyt is igértek nekik, hogy Mátyás és a lengyelek titkon segitik őket, s hogy a két oláh vajda, főként Radul, már meg vannak nyerve. A veszély nem volt közönséges s Báthori mindenekelőtt a támadást akarta megelőzni. Idő azonban a halasztásra nem volt, s ezért gyors cselekvésre határozta magát. Rögtön hadfölkelést irt ki s dec. 17-ére Szebenbe országgyülést hirdetett. De tervét titokban tartotta s Imrefin és egy pár meghitt emberén kivül senkinek sejtelme sem volt arról. Igy érkezett dec. 11-én Szeben alá fényes kisérettel, a fölnyilt várkaput elfoglalta, s hadait beszállitá. Harmad nap mulva magához vette a vár kulcsait. Dec. 17-én a megnyilt országgyülés fejdelmi székelynek nyilvánitá a várost s ennek jószágait elkobozta. Féktelen hadaival azalatt a fejdelem felprédáltatta azt, s a zsákmánylók itt, mint Mikó irja, egyebek közt régi nagy uraknak a háboru alkalmával ide rejtett s utóbb is visszatartott kincseire akadtak.

Báthori hadaival, melynek nevezetes részét hajduság tette, dec. 26-án elhagyta Szebent, a Barczaságra ment. Brassóban egy napot töltött, s hogy e várost is nem foglalta el mint Szebent, Weiss Mihály előrelátásának köszönheték, mert e férfiu tetemes összeget fizetett neki hadi kölcségül. Ezalatt a bevágott szoros-utakat eltisz-

tittatá, hatezer embert mint előcsapatot előre küldött s 1611. jan. 1-ső napján oláh földre lépett maga is. Havasalfölde meghóditása ezalatt végbement. A meglepett Radul összehalmazott kincse egyrészével s nehány bojárjaival menekült ugyan, de anyja s kincsének nagy része a Báthori kezébe esett, ki négy nap alatt Tirgovistba ért, s Keresztesi András lugosi bánt fényes kisérettel nyomon a portára inditá, hogy ott hadjáratát igazolja, előkészitse az utat Moldva megtámadtatására s egy Lengyelország ellen intézendő hadjáratra.

Ezalatt Radul Moldvába, s onnan Lengyelországon át Mátyás udvarába szaladt, a szebeniek pedig Forgács Zsigmond felső-magyarországi kapitánytól kértek segélyt. Ezek által megnyeretvén a budai s temesvári basák, kik Oláhország megtámadásában sérelmet láttak, hadat küldtek a hajduk birtokai ellen. A csel sikerült, mert az Oláhországban levő hajduk, birtokaik megtámadtatásának hirére visszatértek. De maga Báthori is, miután a porta Ibrahim csausz által eltiltá a Moldva ellen inditandó hadjáratot, s Oláhország vajdájává nem az ő jelöltjét, hanem Michne Radult nevezte ki, boszusan tiltakozást küldvén a portára, visszatért. De az uj vajda elfogadására némi hadakkal hátra hagyá Bethlen Gábort. Maga pedig erdélyi és oláhországi vajdának czimezé magát ezután, és hazaérvén, Szebenben apr. 23-án országgyülést tartott, melyen a hadjárat tovább folytathatása végett adót és hadfölkelést szavaztatott meg; a maj. 10-iki medgyesi részgyülésben pedig a szász papokat (a beszterczeiek s kőhalomszékiek kivételével) felségárulással vádolván, dézmajövedelmök háromnegyed részétől megfosztá.

S valóban szükség is vala rá. Mert Radul, Mátyástól visszatérvén, zsoldosokat fogadott, megtámadta Michnét, a maroknyi erdélyi segédcsapatot szétverte s a mily gyorsan elveszté, oly gyorsan visszafoglalta országát. S nyomon a kölcsön visszaadására gondolt. Mátyással, a magyarországi urakkal s az erdélyi bujdosók-

kal egyetértett a Báthori megbuktatására, s most Weiss Mihály tekintélyes brassai polgárral, mint a ki e város ügyeinek élén állott, hasonló czélból szövetkezett. Ugy volt elkészitve a terv, hogy alólról Sorbán Radul a brassaiakkal egyetértve támadjon, felyűlről a magyarországi urak s erdélyi zendülők üssenek be.

De mialatt ellenségei készültek Báthori sem pihent. Összegyüjté az erdélyi hadakat, felültette az hajdukat, s jelesül ez utóbbiakat Nagy András vezérlete alatt előre küldé a Barczaságba, mely oda jun. 11-én érkezett meg, oly feladattal, hogy Brassót keritse kézre. De Nagy a város kapuit zárva találta, s a tanács pár nap mulva módot talált benne megvesztegetni ötet, melynek következtében hadait a székely földön át — nehogy a Fogarasföldе felől jövő Báthorival találkozzék — visszavezette.

Ez árulás nagycsorbát ejtett ugyan Báthori tervén, de azzal ez nem hagyott fel. Jun. 19-én hadával a Barczaságra érkezett, de a brassaiak nem bocsátották a városba. Mielőtt ezért a város ellen támadást intézhetett volna, kémei hirűl hozák, hogy Sorban Radul Rukarnál táborozik. Most Báthori az utszorosok elfoglalására csapatokat küldött — de Radul nem azon az uton jött. Felyűl a szorosokon járatlan helyeken „mikoron és honnan remélni sem tudták“ átszállt a havasokon s jul. 7-ike éjjelét már erdélyi földön tölté. Másnap előörsi csatározása volt egy ellene küldött csapattal, s most Báthori Brassó elfoglalására sietett. Radul megelőzte. Jul. 9-én délután volt a döntő ütközet. A szerencse eleinte Báthorinak kedvezett, de midőn Radulnak egy a brassai papirmalom mögé rejtett hada is előnyomult, a fejdelem hada teljesen semmivé tétetett. Maga is csak futással menté meg életét, de Imrefi a fejdelmi tanács elnöke s a mezei hadak generalisa „ki minden bajnak okozója volt“ az öreg Rácz György, Varkocs György zászlós urak s sokan a főurak és előkelő ifjak közül a csatatéren maradtak. Az oláh hadak rabolva, dulva oszlottak szét a szomszédszékekre.

Báthori a csatatérről Weyrauch kőhalmi királybiróhoz ment, ki saját hat lován küldé Szebenbe. Innen rögtön hadfölkelést irt ki, a tatár khánhoz, egri, temesvári, budai basákhoz segélyért küldött, melyeket el volt tökélve ama erős várban bevárni. Szüksége is vala ez intézkedésekre, mert ha bár ez alatt a török hadak Oláhországot visszafoglalták, Michne Radult székébe visszaültették és ily módon Sorbán Radulnak lehetlenné tették, hogy onnan segélyt kapjon, de Magyarország felől nagyobb veszély fenyegette. Ugyan is tavasz dereka óta itt is készültek a hadra, melynek vezéreivé Forgács Zsigmond, Homonnai György és Czobor Mihály lettek kinevezve, s mely, miután Mátyás kiadta a támadás okait, meg is indult jun. 29-én. Minthogy Forgácsnak egy Várad felé küldött csapata szétveretett, Mármaros felé vette utjat. Nagy András, Báthori kapitánya, a mint Erdélyből visszatért, tizezer emberével hozzá csatlakozott jul. 6-án. Vele volt nehány erdélyi bujdosó, több magyarországi főur, köztük Homonnai György, ki a fejdelemségre vágyott s a már koros Rákóczy Lajos a Zsigmond unokatestvére, kinek Básta idejében tett pusztitásaira réműlettel emlékezett Erdély. Kolosvár feladta magát jul. 23-án s nem sokkal utóbb Fehérvár. De a Déván tartózkodó Bethlent hasztalan hivta átállásra, ez maga is török segély után nézett. Igy érkezett Forgács táborával Szeben alá, csatlakozott itt Rádullal, a hozzá érkezett Kendivel s fogta az e városban levő Báthorit és magyar hadait ostrom alá.

Az ostrom roszul volt vezetve és lassan haladt. Ez alatt a fejdelem ujra megsarczolá Szebent, s Nagy Andrást pazdag igéretekkel visszapártolásra birta, ki nyomon el is hagyá a Forgács táborát. S a magyarországi vezér hiában tett próbát, hogy a székelyeket megnyerje, ezek Báthori mellé gyültek táborba, hiába hirdetett Medgyesre aug. 25-ére országgyülést, ide senki sem jött el, hiában szólitá fel Báthórit, hogy mondjon le székéről, ez megtagadta. Tapasztalnia kelle, hogy vállalata

népszerűtlen, hogy nem boldogul. S csak hamar hirt vett, hogy Nagy András a hajdusággal északról, Bethlen török hadakkal nyugatról, Omer bosnya basa délről hoznak segélyt Báthorinak. Ennek következtében fölmenté Szebent az ostrom alól s az egyetlen uton, mely még szabad volt, kelet felé kiindult az országból. Dulva, rabolva haladt át a székelyföldön. Nehány nagyságos Brassóba zárkozott, de Forgács és Rádul ágyuikat hátrahagyva, üldözve a magyar hadaktól, gyalázattal tetézve hagyták el az országot, melyet oly igazságtalan támadás szinhelyévé tettek, Utjokban volt a Nemesis — éhséggel, nyomorral küzdre, két hónapi barangolás után „lómájon hizva“ értek haza Kassára.

Báthori most, miután „a török hadakat az országból kibeszélte“ s hadaival Brassó külvárosáig száguldott, visszatért Szebenbe, s e várost ujra megsarczolá. Azután a Kolosvárt oct. 10-én tartott országgyülésen a rendekkel uj hadfölkelést fogadtatott el, az adót, hogy a portai költség kikerüljön 12 frtra emeltette, s Géczy (vagy mint maga irta magát Gyiczy) Andrást a portára küldé. Maga oct. 22-én minden hadával a Körösmentén elindult, a Részekbe, hol ez ideig mindig dult a hajduk s magyar urak közt a háboru. Thurzó nádor is akarta a hadat folytatni, de a felső-magyarországi urak megelégedtek a Forgács kudarczával s ellent mondtak. Igy ujra alkudozás kezdődött Tokajban s hosszas vitatkozás után dec. derekán létre is jött nagy részben a kassai alapon, a kiegyezés. Legelébb Báthori s a vele levő urak és nemesek fogadták el Váradon, s azután Tokajban dec. 27-én a nádor és felső-magyarországi urak, igérvén egyszersmind, hogy annak törvénybe igtatását is kieszközlik.

Jan. elején 1612-ben Báthori visszabocsátá hadait a Részekből s e hó 29-én maga is Kolosvárra érkezett. Már ekkorra elment parancsa a székelyek közé, hogy fölkeljenek s maga is nyomon a Barczaságra indult. Itt Brassó s a többi várak Weiss Mihály vezetése alatt

nyilt lázadásban voltak, s menhelyet adtak a magyarországi támadókkal s erdélyi pártütökkel egyetértő uraknak. Hadjárata febr. derekán vette kezdetét. Feketehalom, Rozsnyó ostrommal lőnek bevéve, Törcsvár feladta magát (feladóit Weiss kivégeztette) utána a többi helyek, melyeknek ostroma a fejdelem eltávozása után is tartott. Brassón kivül az egész Barczaság Báthori kezébe esett, ki máj. 15-én Szebenbe országgyülést hivott össze.

A mult évi utolsó gyülésen Báthori a lázadók ellen semmi intézkedést sem tett. Forgács kudarcza s a tokaji fegyverszünet után azt hitte, hogy Brassóval is kiegyezhet. Sem felhivása sem fegyvere nem vezetett czélhoz. Weiss annyi időt kért, mig emberei a portáról és Mátyástól visszatérnek s azután tisztességes feltételek alatt meghódolást igért, mert ő és a főurak, kik vele együtt be voltak keritve, ezektől vártak segélyt: uj fejdelmet a legjobb esetben, s pártfogolást, a legroszabban. Bár hogyan sodortattak is a forradalomba, elvitázhatlan tény, hogy lázadók voltak. Ügyöket ilyennek tekinté a máj. 15-iki gyülés is, s mig azoknak, kik megtértek kegyelmet kért és nyert „a contumaxokat, az elfuttakat, az ő felsége ellen rugodozókat," számszerént 42-öt (ezek közt volt az azelőtt kivégezett négy ur) nótázta. Ezeknek jószágaikat a fejdelem nyomon le is foglaltatta. Ugyane gyülés pünkösdig Brassónak a megtérésre időt engedett, s Báthorit a haza atyja czimével ruházta fel.

De a brassaiak már ekkor közelebb állottak czéljokhoz, hogysem meghódoltak volna. Géczi András a korábbi hajdu kapitány, Mágócsi Ferencz alumnusa, Homonnainak Bocskai halála után agense a portán, szerencsefi, kit Magyarországból gyilkosságért kergettek el, s ki Báthorinál pártfogoltatást talált és 1612 őszén a diadal-jelvényekkel, tetemes pénzzel és ajándékokkal a portára küldetett, a Brassóba bezárt urak és Weiss által a lázadás ügyének meg lett nyerve. Maga akart fejdelemmé lenni s Weisst korlátnokának szemelte ki. Czél-

jainak pedig a portai visszonyok kedvezők voltak. A zsitvatoroki békének ünnepélyes okmányát itt meghamisitották, s annak 6-ik pontjából azon czikket, mely a bécsi békét megerősité, kihagyák. E pontra pedig Mátyás sokat alapitott, jelesül azt vitatta, hogy e béke alapján neki Erdélyhez kétségtelen jogai vannak, tekintet nélkül, hogy egy pótokmány ez ország önállóságát elismeré. De a porta mind nem ismerte el s ha bár utóbb a zsitvatoroki békéről hamisitatlan példányt állitott is ki, Mátyást figyelmeztette, hogy az erdélyi viszonyokba ne elegyedjék. Igy állottak a dolgok, midőn Báthori tokaji kiegyezése előtt azon ajánlatot tette a portán, hogy ha az oláh vajdák parancsa alá rendeltetnek, a magyarországi basák kellőleg segitik s pénzzel elláttatik, visszaállitja Bocskai idejét s Magyarországot Pozsonyig elfoglalja. A diván komolyan kezdte tárgyalni a dolgot, de Starzer császári agens meghiusitá azt. S mi Báthorira roszabb volt, ekkor lépett fel ellene Géczi is. Terjedelmes 19. pontból álló vád és kérlevelet nyujtott be, melyet a Brassóba zárt urak mint Erdély három nemzete irtak alá, s melyben Jenő és Lippa át nem adásával, adó nem fizetéssel, hódolt helységek elfoglalásával vádolják, s melyek ellenében ők mindezek teljesitésére kötelezik magukat s fejdelemül Géczit kérik. Ilyen volt ez urak hazafisága. Nyertek. Mohammed a herélt Starzer által megvesztegettetvén, máj. 12-én ennek irásban kötelezte magát, hogy Báthorit meg fogja öletni. A szultán Géczi számára athnamét állitott ki, hogy a rendek maguknak uj fejdelmet válaszszanak, Géczi pedig 1612. máj. 15-én kiállitott okmányával kötelezte magát Jenő és Lippa visszaadására, az adónak 15,000 aranyra emelésére s testvérének Péternek kezesül ott hagyására. S most Mehemet agával a Márkházy Pál fiával (ki a jelvényeket hozta magával) visszaindult.

Géczi a nyert eredmények hirével egy csauszt küldött előre, ki jun. elején ért Brassóba. Épen ekkor voltak ott az országgyülés követei, kik utolsó felszólalást hoz-

tak a béke megkötésére. Jun. 7-én jöttek a városba s a nagy templomban népgyülést tartottak. Gunynyal fogadták őket, minden méltányos kivánatra tagadó választ adtak s két nap mulva minden eredmény nélkül bocsátták haza. Ezalatt Báthori portai ügynökei (Kőrösi István s két társa) is visszaindultak, tudositva urokat a történtekről. S most Báthori Fehérvárra, jun. 26-ára összehivta a rendeket: propositióiban elmondá a Géczi árulását, jelenté, hogy a hadfölkelést elrendelé, s kérdést tett, ha küldjön-e a portára követet, ki ott Géczi árulását, hazugságait leleplezze, s ne bocsátkozzék-e egyuttal Mátyással egyezkedésbe, „nehogy két szék közt a földön maradjon?“ S jó is vala készülnie: Géczi oláh és török hadakkal jul. 22-én beérkezett Brassóba, és pár hét mulva megkezdé támadását a Báthoritól elfoglalt Barczasági várak ellen. Ezóta a harcz folyton folyt változó szerencsével a brassaiak s székelyek közt, mignem Géczi Oláhországból uj hadakkal megerősitvén magát Weissal s a bezárt urakkal oct. 8-án megindult a székelyföld ellen. Uzont, Ilyefalvát elfoglalta, s már tovább is nyomult, midőn azon hirre, hogy Báthori hajdui s székelyei jőnek ellene, visszafordult. Földvárnál oct. 16-án találkozott Allia és Török seregével s egy rövid ideig tartó ütközetben teljesen megveretett. Oláhai és ráczai elszaladtak s maga is alig tudott menekülni. Weisst futása közben egy hajdu levágta. Allia felhivta Brassót, hogy adja fel magát, de ez most is megtagadta, s segélyhadak szorgalmazása végett Benkner Jánost a portára és Bőkesch Bálintot Bécsbe küldé.

E hosszu és makács küzdelem Báthorit elkeserité. A természettől is heves vérmésklettel birván, szenvedélyét nem volt képes fékezni, s bár más különben a pazarlásig adakozó volt, ilyenkor gyakran kegyetlenkedett, Szebenből a tornyból ugratott le lázadókat, egy lovászmesterét agyontaposta lovával, másokat másként öletett meg, s Nagy Andrást, ki kétszer árulta el, aug. 14-én levágatá. Lakomái olykor bacchanaliákká fajul-

tak, s felgerdjedt szenvedélye ilyenkor nem kimélte a női erényt. Valóban a félelem és rettegés volt az, mely Brassót Weiss halála után még zendűlésben tartá s a fejdelem féktelensége, mely a békét nem engedé létrejőni. Mind e bajainál nagyobb veszélyek forrása lett meghasonlása Bethlen Gáborral. Egy lakoma alkalmával Szebenben egy nő vendégén akart gyalázatot ejteni, Bethlen meggátolta. Máskor midőn Bethlennél volt, egy az épületből kihullott s lába elé esett kő szidalmakra fakasztá. Egy szász iró Bethlenné elcsábitásáról is beszél — de ebben semmi valószinű sincs. Mind ezeknél fontosabb volt, hogy a török mellől elpártolást föltette magában, s Körösiék hazajövetele óta, nemcsak nem küldött követet a portára, hanem ellenkezőleg Mátyással bocsátkozott alkudozásba. Bethlen e fordulatról ideje korán tudositá a temesvári basát, de a levél a fejdelem kezébe esvén, Bethlennek menekűlnie kellett. Elébb Déva várába huzódott, de barátai, az udvari pap Rettegi s a fejdelem kedvese Török Kata tudositák, hogy ez életére tör s most Temesvárra és innen Drinápolyba szaladt.

Báthori nov. 20-ára Szebenbe hivta a rendeket. Géczi terjedelmes levelet irt hozzájok, korábbi felhivásukra válaszolván. Soraiban sok volt a guny és bizalmatlanság s a rendek őt Bethlent és minden párthiveiket nótázták. Ugyane gyülés visszaadta a szász papoknak az elvett tized három negyedét, s örömmel hallá, hogy mind Bécsbe a tokaji egyezség megerősitésére, mind a portára ennek megengesztelése végett követeket akar küldeni.

Az első, bár Borsos Tamás ki lőn jelölve, nem történt meg. Pedig e percz, bár a porta a szászok bujtogatására, Erdélyt a három nemzet szerént három vajdaságra akarta osztani, a kibékülésre kiválóan kedvező lett volna. Negroni, a Mátyás követe, novemberben tiltakozott a portán, hogy ott Erdély ügyeibe elegyedjenek s Nazuf a nagyvezér haddal fenyegetőzött, ha Mátyás még to-

vább is igényt akar tartani ez országra. S hogy szavának nyomatékot szerezzen, visszabocsátá Benknert Brassóba az izenettel, hogy e város békéljen ki fejdelmével, ki e parancscsal 1513. jan. 13-án ért haza. Ugyanez időben a fejdelemnél is fordult meg egy csausz.

Ez volt az utolsó kedvező alkalom a porta megengesztelésére, a Mátyással létrejött frigy azt jövőre lehetlenné tette. Ez egyezkedést (s ugyanakkor egy titkost is, de a melynek pontjait nem ismerjük) Kamuthi Farkas, Erdélyi István és Kassai István közügyigazgató hozták 1612 dec. 24-én létre Khlesllel, Thurzó nádorral s a többi megbizottakkal. Szerinte Mátyás Erdélyt védelmébe fogadta, s Erdély is segélyt igért Mátyásnak a török kivételével mindenki ellen. Ez ország szabadválasztási joga, a bécsi béke, mennyiben ezzel nem ellenkezik, meg lőnek erősitve. A brassaiakkal való kiegyezés végett Mátyás követet küld. S csakugyan Nagy Mihály 1613. jan. 13-án Szebenbe jött; ki a viszonyokról elsimitólag nyilatkozván, a békét Posonba 1613. febr. 24-ére összehivott magyar országgyülés elfogadta, s elrendelé (az V. pont), hogy miután azt Erdély ratificalja, ott is törvénybe igtassák. Ugy is lett, a szerződést a máj. 13-iki szebeni gyülés törvénybe igtatta. Ugyan e gyülés a brassai ügyet is befejezte. Febr. havában ujra megkezdődtek az alkudozások a fejdelem s brassaiak közt, melynek alapján kezeseket küldöttek egymáshoz. A brassaiak sérelmeiket 16 s követeléseiket 18 pontban terjeszték a fejdelem elé, ki kezdetben feltételekről, főként Szeben visszaadásáról hallani sem akartak. Apr. 5-én azonban Tököli Miklóst ujra Brássóba küldé s most Géczi is elhagyta a várost alkudozás szine alatt. Géczi Szebenben térdre borulva kért és nyert bocsánatot s ennek alapján a brassai dolog is megváltozott. A nemesség előbb Bernáld Ferencz által folyamodványt s utóbb a nemesség és szászság együttesen követséget küldött a máj. 13-iki országgyüléshez, hogy a rendek vessék magukat közbe a fejdelemnél.

Báthori csak e kérelmét várta, s a közbocsánatot részökre rögtön törvénybe beigtattatá. A meghódolás jun. 3-án megtörtént s Brassó pár hét mulva visszakapta várait.

Mindez késő volt, Bethlen korán értesité a portát, hogy Báthori Mátyással egyezkedik, s februárban maga is Konstántinápolyba utazott. A tőle nyert értesitések Erdély felosztása tervét meghiusiták s ezek alapján Nazuf nagyvezér márcz. 3-áról Szkender kanizsai basát az Erdély ellen inditandó had szerdárává nevezte ki, a rendeknek pedig parancsot adott ki, hogy maguknak uj fejdelmet válaszszanak. Bethlen ezután gyorsan haladt. Egy hó mulva a divánban fogadták, s máj. 1-én a porta Erdély fejdelmévé nevezte ki, kötelezvén őt Jenő és Lippa visszaadására. Hiában küldte Báthori april végén Balassit és Borsos Tamást a portára, nem feledték el makacsságát, hogy csak nem rég is azt mondá, hogy egy rosz papucsát sem adná a töröknek adóul, hiában tettek igéreteket a követek, hogy urok megadja Jenőt és Lippát, beküldi az adót — elfogadta ugyan őket a szultán s Nazuf is, sőt néha még biztatásokat is nyertek, de végre is a Szkender pasának kiadott beütési parancs nem lön visszavéve. Az mi ezen kivül történt: a nagyvezérnek az aug. 14-iki elfogadás alkalmával Balassinak tett azon igérete, hogy ha a várak megadatnak s Báthori kegyelmet nyer, a hadakat vissza fogja parancsolni, szin volt és ámitás.

Ekkor már Szkender Erdély határszéléhez közelgetett. A basa eddigelé Báthorinak jó embere volt, s ez ugy hitte, hogy a dolgot vele ki fogja egyenlithetni. Reményét növelte, hogy a basa egy hónapnál tovább várt a vaskapunál, mig amaz elbocsátott hajdui visszahivására, és hadai felültetésére a szükséges intézkedéseket megtette. A szerdár nem azért várt, mintha békülni akart volna: szándéka volt Báthorit letétetni a rendekkel, s ha ezt nem vihetné ki, egy időben ütni be Magyar Ogli Ali basával, az oláh vajdákkal s tatár khánnal, kiket a

Barczaság felől várt. De a szerdár e várakozása által megcsalatva Báthori nem fogadta el a segélyt, melyet Mátyás Dóczy szathmári kapitány által ajánlott, nehogy az a Szkenderrel megkezdeni szándékolt alkudozásaira gátlólag hasson. S ez alkudozás csakugyan kezdetét vette: Szkender Balassi által, ugylátszik szinből, nyujtott ugyan reményt Báthorinak, hogy kiegyezhet, de nemsokára felszólitá a fehérvári táborba gyült rendeket, hogy Báthorit tegyék le. A rendek válasza tagadólag hangzott, ők meg vannak elégedve fejdelmökkel, irák. S most Báthori felszólitá sept. 9-éről Szkendert, hogy Bethlent mint árulót végeztesse ki: ő Jenőt, Lippát kézhez adja, megfizeti az adót. Szkender sept. 19-éről nagy nyugalommal irt vissza: ő nem volna utban, ha az erdélyiek nem panaszkodnak Báthori ellen. Hadaiktól nem fél. Különben várja főkövetjeiket*). De egyszersmind hadait a Vaskapun át beinditá sept. 24-én. Már ekkor Magyar Ogli Ali basa, a két oláh vajda, a tatár khán 80,000 emberrel nyomultak elő a Barczaságból. A fehérvári táborból a rendek még egyszer kérték a szerdárt, hogy hagyja meg Báthorit székében s felszólitták Alit, hogy távozzék. Nem hallgattattak meg. Báthori 10 ezernyi hadát nem akarta hasztalan vérontásnak kitenni s Kolosvár felé vezette azt. De nem bocsátották be, ezalatt a tatárok is elérték s hada napokon át csatázott velök. Midőn végre a törökök is közeledtek, hadát Sebesvára felé inditotta, de attól éjjel titkon elvált, s maga oct. 16-án Váradra érkezett udvari népével, hajduival.

Szkender Keresztesmezejéről oct. 18-áról irt a rendeknek. Soha sem fogja — mondá — a szultán Báthori fejdelemségét tűrni, azért gyüljenek Kolosvárra és válaszszanak magoknak fejdelmet. E gyülés oct. 21-én megnyilt. Az interregnum idejére tizenkét férfit biztak meg a dolgok vezetésével, kik mindjárt első nap Bá-

*) Oklevelek az erdélyi muzeum-egylet birtokában nyai-féle gyüjteményben.

thori dolgát tették tanácskozás tárgyává. Ez már ekkor el volt döntve. Midőn Sebesig kisértette magát Báthori a hadakkal, feloldozta az országot esküje alól, most viszont a rendek őt megfosztották székétől, s ezt egy Váradra küldött levelökkel tudtára is adták. Másnap a rendek fejdelemmé választották Bethlen Gábort, elkészitették a feltételeket, melyek szerént ő jogaik és kiváltságaik, a szabad választás és szabad tanácskozás megtartása, az eltékozott fiscalis javadalmak visszaszerzésére kötelezte magát, s miután ezek iránt vele könynyen kiegyeztek, folytatták a tanácskozást s törvények hozását.

Báthorit Váradon sem hagyta el a remény. Vele volt a hű hajduság s minthogy a tatárok nyomában siettek, Forgács Zsigmondtól kért segélyt. Forgács Abafit küldte el mintegy kétezer emberrel, kiket Báthori a váron kivül helyezett el. A dolgok gyors fordulata Géczit gondolkodóba ejté. Bethlenhez akart csatlakozni, s hogy az uj fejdelem kegyét annál biztosabban megnyerje, elhatározá Báthori meggyilkolását. Abafit, ki különben is boszus volt, hogy a várba nem bocsáttatott be, Szilasi és Ladányi hajdukapitányokat s nehány udvari embert megnyert. De félvén annak rendkivüli erejétől, vigyázattal jártak el: Géczi kicsalta a táborba, s midőn onnan visszatért, a Petze vize mellett megtámadták az orgyilkosok. Fegyverei le voltak kötve s nem védhette magát. Legyilkolták, levonták ruháit s testét a Peczébe vetették. Hű ebe őrizte itt, mig nem Nagy Balázs kivette, szállására vitte s utóbb Ecsedre szállittatá.

Géczi sietett a rendekkel tudatni a gyilkosságot, de azok undorral fordultak el ez ocsmány ténytől. Maga is nehány hét mulva Szebenbe jövén, fogva vitetett Fogarasba, hol Balling, Báthorinak korábban bizalmas embere, egy ideig fogságban tartá, utóbb egy tyukkosárban a piaczra vitette s ott fejét vétette.

IV.

Bethlen Gábor oct. 28-án Kolosvárt a piaczi nagy templomban a gyülés szine előtt letette az esküt, a 29-én megerősitette a hozott törvényeket. Nyomon Tordára ment, hol a törökök s oláhok nagy ünnepélylyel fogadták s hol Szkender a szokott ajándékokkal, bottal, zászlóval ellátta. S most első gondja volt a fejdelemnek a segédhadakat kitudni az országból, mi ujabb áldozatokat kivánt, mert nemcsak a zsákmányt kelle azok kezében hagyni, hanem azt sem gátolhatta meg, hogy a tatárok mintegy 25 ezer embert rabul ne hurczoljanak el. Később ezekből sokat visszaváltott. S bár nehány héttel utóbb 1614. jan. 15-én a fényes portáról a jelvényeket egy kapucsi basa meg is hozta neki, uralkodása megszilárditásáért még sokat kelle küzdenie.

Bethlen helyzete sok tekintetben válságos volt. Hitte, hogy Báthori hivei urok halála után is fogják folytatni a harczot, hogy a török a két várat követelni fogja; látta, hogy az erdélyi közvéleményt bajos lesz lecsendesitni, ha ezeket visszaadja, s a szászokat megnyerni, ha Szebent vissza nem adja; és mindenek fölött tudta, hogy Mátyás s a felső-magyarországi urak az első perczben fel fognak lépni ellene. De az első naptól fogva biztos kézzel s vaskövetkezetességgel intézte lépteit. Jól ismerte a török s felső-magyarországi államférfiakat s ez ismeretségének sokat köszönhetett, midőn helyzetének nehézségei ellen harczolt. Magasabb szempontból tekintette a politikai viszonyokat s feladatává tette, hogy országa jelentőséget kifejleszsze. Felfogta, hogy minő missióval bir ez a két császár közt: egyensúlyban tartani őket, s ez által eszközölni saját fejlődését. Bocskai bevégzetlen hagyománya állott előtte, fenntartani a protestantismust, fejleszteni az alkotmányosságot a magyar haza egyik felében s ez által megmaradást eszközölni ezeknek a másikban is. Ez volt Bethlen pályája, ez a

czél, miért küzdött, s melylyel Erdélyt bevonta az európai politikába.

Az napon, melyen Bethlen székét elfoglalta, a porta magáénak tartotta, Mátyás magának követelte Erdélyt. Pedig már Bethlené volt és az ügyé, melyet képviselt, s ez minden oly követelést, mely az alkotmányos önállóságon csorbát ejthet, erélylyel utasit vissza. Bizonynyal a ketté vált magyar haza egyesitésének eszméje sok államférfit foglalkodtatott s nagy és magasztos czél volt sokak előtt. Szűkkeblűség e Kelet-Magyarországtól, hogy ismét és ismét ő buktatta meg? vagy Castaldo és Básta egyénisége idézte-e elő az ujabb separatiókat? Nem, hanem a rendszer, melyet képviseltek. A XVI-ik század magyar királyai absolut hatalom után törekedtek, s mig Magyarországon lépésről lépésre haladtak, Erdélybe egyszerre behozták. A felkelt Felső-Magyarország oly garantiát szerzett, mely hasonló kisérletet sok időre lehetlenné tett. De ezeket török segélylyel vivta ki, s ugyanez volt, mely Erdélyt megszilárditá. E tényezőt tehát ily alapon vették eme Részeken számitásba. Mátyás catholicus államférfiai most nem Erdély elfoglalását, hanem a fejdelem személyének megnyerését tüzték ki, ily módon akarván fensőségöket ez országra megalapitni, s annihilálni ennek hatását azon megyékre, melyeket ők birtak. A helyzet fatalitása volt, hogy államférfiaiknak két összeférhetlen táborra kelle oszlani, az alkotmányosság és egység ez időben össze nem férő kérdései miatt. A kettőt kiegyeztetni Bethlen sem tudta. Az imperium felé gravitáló politika mellett már a vallás kérdése uj akadályokat gördített utjába. Gyakorlati esze visszatartá a lehetetlenség megkisértésétől, s elégnek hitte, hogy országát bevezesse azon tényezők közé, melyek Európa kérdései felett döntenek, leszállitsa a török souzerainitást legalsó fokára s birtokát az imperium irányában függetlenné tegye.

Ily czélokat tüzött ki Bethlen magának, s haladéktalanul valósitásukhoz fogott. Tordáról visszatért Ko-

losvárra, s trónfoglalását tüstént bejelenté a portának Gerendi Márton s Sarmasági Zsigmond, Kassai István és Benkner János által Mátyásnak. De a várak, Szeben Fogaras, Kővár, Huszt, Nagy-Bánya, Tasnád, Báthori embereinek kezében voltak, s első intézkedésével ezek kézhezvételére czélzott. Szilvásit és Rettegit, udvari papját Szebenbe, Fogarasba küldé, kiknek tisztességes feltételek mellett ezeket át is adta az őrség. De nem nyerte meg a felsővidéki várakat. Dóczi Endre szathmári kapitány s egyike ez idők legaljasabb jellemeinek, elfoglalta Tasnádot s Pernyeszi által Husztot, Nagy-Bányát, Kővárt, melyben Báthori özvegye Horváth Anna lakott, s mindezeknek vidékeit, daczára, hogy Bethlen leveleivel igyekezett őt visszatartani. Ezuttal még nem tehetett többet, mint hogy az ügyet a nádornál tette alkudozás tárgyává.

Bethlen az országgyülés folyama alatt igéretet tett a szászoknak, hogy Szebent visszaadja s őket kiváltságaikban megtartja. Nov. 9-én Kolosvárról okmánynyal biztositá őket erről, de minthogy Fehérvár ki volt pusztitva, telelni Szebenbe ment, s nov. 22-én ide meg is érkezett. A szászok kedvetlenül vették e hirt, s a Segesvárra gyülekezett szász egyetem megtagadta az adót s hűségeskü letételét mindaddig, mig Szeben át nem adatik. A fejdelem dec. 4-éről nyugodtan s jó akarattal figyelmeztette a szászokat, hogy nyugodjanak meg fejdelmi szavában, „a sulyos tél ereje rajtunk levén, Fehérvárra felettébbvaló pusztasága miatt nem mehetvén, városról városra, faluról falura módunk nincs benne, hogy bujdoshassunk.“ Hasztalan. Az egyetem Segesvártt dec. 10-én ligába állt, hogy minden megtámadás ellen közös erővel s költséggel védik magukat; dec. 27-én a megyéket szólitotta fel, hogy Szeben nem adatott meg, s „a törvénytelenségek szinte diadalmat vesznek“ rajtok, ezért nyujtsanak segélyt. Végre a fejdelem jan. 12-én 1614-ben Szebent visszabocsátá tartományaival, kiváltságaival. Ez sem volt elég a szászoknak: azt

követelték, hogy hagyja el a várost udvari népével, ők addig nem esküsznek. S most, bár némely tanácsosai e dolgot árulásnak tüntették fel, mások figyelmeztették, hogy ily hangulat mellett a visszaadás bántani fogja az országot s bár Drinápolyból febr. 3-áról a szultán intő és dorgáló levelet küldött a szászságnak, hogy Bethlennek meghódoljanak — a fejdelem elutazásra határozta magát. „És ha nem tudom mint lenne is, szómat meg nem máslom“ irá febr. 16-án korlátnokának s harmad napra elutazott Medgyesre, hová febr. 26-ára országgyülést hivott össze. Bethlen e gyülést Segesvártt akarta megtartani, de egy zendülés, mely e hirre a várral biró városban kiütött, s szállásmestereinek előzetése szándéka megváltoztatására birá. Eszélyes önmérséklettel került mindent, mi a belnyugalmat zavarhatta volna. Maga irá: „az mely uniót ennek előtte csak emlegettek és szájokban viseltek az emberek, most azt valóságos képen, re ipsa akarjuk felállitani,“ s ezért sokat elnézett. Számitott rá, hogy ha a szászok iránt bizalmat mutat, ezek is megtérnek. Nem is csalódott. A Medgyesre hirdetett gyülés márcz. 16-ig tartott, de a békét teljesen helyreállitá. A Báthori-féle nótázások eltöröltettek, el a Szeben ellen hozott czikkek, s e város adója két évre elengedtetett. Minden vár köteleztetett, hogy ha ellenség üt az országra, a nemeseknek megnyissa kapuit. A törvénytelenül elvett jószágoknak, az elrablott „marháknak“ (mindenféle felkelhetőt ért alatta), ha megtaláltatnak, visszaadása törvénynyé lett. Intézkedtek Fehérvár felépitéséről. Ha a fejdelem a portára vagy császárhoz követet küld, az ország is adjon mellé jek társakat. E gyülés, melynek vége oly megnyugtatólag hatott a kedélyekre, vérjelenettel kezdődött. Szilasi, Nadányi, Zámbó, Báthorinak gyilkosai, a hittel, hogy meg fognak jutalmaztatni „nagy tollason“ Medgyesre jöttek. S midőn a gyülés szine elé jöttek s itt is szót emeltek, e szemtelenség ellen a gyülés nevében tiltakozott a szebeni királybiró, mert orgyilkosokkal nekik kö-

zök nincs. Hasonló volt a hangulat künn is, a testőrök üldözőbe vették őket. A nyomorultak egy puszta klastrom tornyába szaladtak s ott védtek magokat. De a torony bevétetett s a bőszült darabontok az ablakon hányták ki őket. Gyülés végeztével főkövetűl testvérét Bethlen Istvánt s vele Erdélyi Istvánt a portára inditá: „a mint én tűlem — irá a nagyvezérnek — lehet ilyen romlott puszta és sok háborgó állapotok közt erőm és tehetségem felett való ajándékokkal," hogy ott az athname kiadatását s egy évre az adó elengedését kieszközöljék.

Honn és a portán annyival inkább igyekezett rendezni ügyeit, mert Mátyás felől háborúval fenyegetteték. Követei rosz fogadtatásban részesültek, midőn a titkos tanács előtt kihallgatást nyertek s itt uroknak fejdelemmé lett választatását bejelenték és a Báthorival kötött utolsó frigynek megerősitését kérték. A kormány ismerte Bethlen multját, összeköttetését a portával s tudta, hogy czéljainak ezt nem fogja megnyerhetni. Ezért gyámolitá, még Thurzó nádor ellenére is, a Dóczy mozgalmait, ezért vezette lanyhán az alkudozást. De a töröktől féltében nem nyilt háboruval, hanem csak ügyesen vezetett mozgalommal akart tőle szabadulni. Ily tervekkel elfoglalva, a kabinet Sarmaságit szemrehányásokkal halmozta: ők magok szegték meg a pozsonyi békét s mi urokat illeti, ezt a török tolta az ország nyakára, egészen annak hive, a porta régóta él tanácsaival s rábeszélésére hamisitá meg a zsitvatoroki békét. S e felett Báthori titkos szerződéséről szót sem szólnak. Ha urok békét akar, s ha ők folytatni akarják a tárgyalást, gondoskodjanak biztos garantiáról. S midőn a követek kijelenték, hogy erre felhatalmazva nincsenek, 1614. jan. 20-án Mátyás kiadta válaszát: megengedi ő felsége, hogy kettő a követek közül haza menjen bővebb utasitások s teljesebb felhatalmazás nyerése végett, a harmadikat azonban visszatartja. E harmadik Sarmasági volt. A más kettő mellé a király is rendelt két követet. Lasso-

tát és Daróczit, s utasitásukba adta, hogy a nagyobb garantiának ő Várad átadását tekinti, melyért aztán elismeri Bethlent.

E követek, még mielőtt elindultak volna, tudósiták a fejdelmet a dolgok állásáról. De mig e hir a béke megszilárditására kilátást nyújtott, Dóczy garázdálkodása ellenkező törekvéseket árult el. A béketörekvésekben „fogyatkozást és akadályt — irja Bethlen — nem is ismerhetünk egyébünnen, hanem csak Dóczy Andrást. Nem tudjuk, mi gondolatjából kezdett országunk határán kapdosni, kiből, noha ő másokra mutat, hogy őneki is arra parancsolatja volna, de császárhoz oda felbocsátott követink azt irják, hogy ő felsége a szent békességnek megerősitésére kegyelmességét ajánlotta, kiről a mi követinkkel főkövetet bocsátana hozzánk.“ Ily körülmények közt ő is mindent elkövetett, hogy valami váratlanul ne találja. Kornis Zsigmondot követül küldé a nádorhoz, hogy a török soha sem fogja Mátyás fennhatóságát Erdély felett elismerni s ezért vessen gátot a zavargók igyekezetének, irt a felső-magyarországi megyéknek, hogy ő békét kiván, de csak az elfoglalt helyek visszaadásának árán, a német rendeknek, hogy a török a határfoglalások meggátlására áll saját szélein fegyverben. Menedéklevelet ajánlott azoknak, kik az egyezkedésre jőnek, bár arra nincs szükség s ő maga is menedéklevél nélkül küldte fel követeit. De ugyanakkor parancsot eszközölt a szultántól az oláh vajdákhoz, hogy segélyére készen álljanak, hasonló rendeleteket a budai, tömösvári s egri basákhoz s midőn febr. 8-án értesült, hogy a fermanok ki vannak adva, saját birtokain is hadfölkelést rendelt el. Végre felhivta Szkender basát is, hogy értekezletre jőjön hozzá. Szkender nem tehetett e felhivásnak eleget: maga helyett Memhet agát küldte be, ki épen a medgyesi gyülés folyama alatt ért hozzá, s ki aztán a portai főkövettel István urral Konstántinápolyba ment, hogy ott az erdélyi ügyekről jelentést tegyen. E gyülés alatt érkeztek haza Linzből, Kassai és

Benkner a hirrel, hogy a császár követei utban vannak ugyan, de „lassan hátramaradtak.“

Mátyást nem kevéssé aggasztá Lippa és Jenő ügye is. Tudta, hogy Bethlen e várak visszaadására kötelezte magát. Midőn a törökök ez év tavaszán, mint jogosnak tartott birtokukat el akarák foglalni, Lippa őrsége ellenállt, s most Forgács Zsigmond a vár kapitányával egyezkedésbe bocsátkozott, hogy a várba királyi őrséget bocsásson be. A tervről értesült Bethlen megelőzte őt s Kapy Endrét 500 gyaloggal a városba küldte. A király e dolgot ujabb sérelemként emlitgette, de készületlensége miatt, s főként mert a szultán egy febr. 21-én kelt levelével figyelmeztette, hogy ő fenn akarja ugyan a békét tartani, de a mellett egy talpalatnyi földet sem enged át, s hogy az elfoglalt várakat tüstént bocsássa vissza, nem tartá tanácsosnak a fejdelemmel végkép szakitni, s maj. 27-iki válaszában tudatta a szultánnal, hogy e várak iránt Bethlennel megkezdte az alkudozást.

Apr. 14-én végre Daróczy és Lassota Kolosvárra érkeztek. A fejdelem máj. 3-ára Kolosvárra összehivta az ország rendeit, hogy Mátyás feltételeiről értesüljenek. Következő nap megkezdődtek a tanácskozások — de Mátyás követelései, s ezek közt főként, hogy Várad biztositékul adassék át, elfogadhatatlanoknak találtattak. A két követ, mint ezt magok is hihették, eredmény nélkül utazott vissza, de hogy az alkudozások ne szakadjanak félbe, máj. 11-én Sarmasági mellé Kapy Andrást és Weirauch Dávid deákot követekké nevezte ki, kik máj. 15-én Daróczyékkal fel is indultak. Ezen kivül a fejdelem a felső-magyarországiaknak irányában kedvező és a nádornak békés hangulatát is fel akarta használni, s jul. 13-ára Pozsonyba hirdetett országgyülésre, mely a közelebbről megnyilandó linzi közönséges gyülésre felhatalmazottakat volt küldendő, Kovasóczy Istvánt és Belényesi Györgyöt követeivé nevezte ki. Ezek felhivása folytán jul. 18-án a rendek utasiták követeiket, hogy a kibékülést a jogosan választott Bethlennel sür-

gessék, mit aztán ezek Linzben, felterjesztésökben — mert az aug. 11-iki megnyitás után többé nem hivták össze az ülést — erélylyel és nyomatékkal emeltek ki. E hangulat is meggyőzhette a császárt, hogy az erdélylyel folytatott viszályt a hazafiak nagy része ellenzi, a nádor pedig ellensulyozza, s aug. 25-én igéretet tőn, hogy a szultánnal igyekezni fog békésen megoldani a viszályt.

Ezalatt s nem sokkal a pozsoni gyülés után meghozák az athnamet a fejdelemnek: testvére István, Erdélyi, Szkender pasa nagy és fényes kisérettel. Aug. 3-án értek Brassóba, s 5-én folytatták utjokat Medgyesre, hova épen ez esetre Bethlen gyülést hivott össze. A fejdelem épen Károlyi Istvánnal, Mátyás egy ujabb követével folytatta az értekezletet, ki a törökök jövetelének hirére aug. 8-án elutazott. Ő maga aug. 9-én Szkender basa elé ment hasonlag fényes kisérettel, s bevezete Medgyesre, hol másnap az ajándékokat s athnamet átvette, mely ez év jun. 29-én kelt, s némi megszoritásokat tartalmazott. Nem csak a régebben behódolt helyeket követelte vissza s kivánt háboru esetére élelmet és hadat, hanem jövőre a szultán engedelme nélkül az uj fejdelmi választást eltiltá — pontok, melyeknek kevés gyakorlati eredménye lett. Ellenben a mohamedanokká nem lett foglyok visszaadását, az adónak fel nem emelését, s a behódoltatások megszüntetését igéré. Aug. 12-én Bethlen elbocsátá a rendeket, kiknek ezuttal különben is egyetlen dolga a követség elfogadása volt.

Bár az athname a portát szorosabban Bethlen érdekéhez fűzé, a király mindig vonakodott őszintén nyulni a béketárgyalásokhoz. Minden mutatta, hogy kedvező alkalmat vár s nem hajlandó megkötni kezét. S épen ezért lassan és vontatva haladt az alkudozás. Sept. végén uj követe járta meg Fehérvárt, honnan a fejdelem e hó 27-ére Kolosvárra ment országgyülést tartani. Oct. elején a gyülés folyama alatt érkezett a hir, hogy Lip-

pán zendülés ütött ki, minthogy ennek átadására az intézkedések megtétettek. Török és magyar hadak jelentek meg alatta, de a törökök a már elfoglalt alsó várból, a szultánnak egy akkor érkezett parancsa következtében, elvonultak s a rácz őrség Bethlennek adta át az erődőt. Most Bethlen itt folytatta a Mátyás biztosával kezdett alkudozást, mely egy lépéssel csakugyan haladt. Nov. 1-étől három hónapra szóló fegyverszünet köttetett, mialatt s még e hó közepén megkezdik mindkét fél követei a béketárgyalást. Daróczy mint a császár meghatalmazottja a fegyver nyugvás megtartását hasonlag elvállalá, kiállitá az illető okmányt, s magával vitte a Bethlen biztositó levelét.

Bethlen szétbocsátá hadait, eltávolitá a török sergeket, nov. közepére kineveztе s Váradra küldé biztosait, s hogy a béketárgyalásokat annál biztosabban vezethesse, maga is oda ment. Ő és emberei heteken át hiában vártak, Mátyás emberei csak nem jöttek. Nyugtalanul tudakozódék a nádornál az elmaradás okáról: kimerítő választ ez sem tudott adni. Az ok az volt, mert épen ez időre készitteték elő egy Bethlen megbuktatását czélzó támadás.

E mozgalomban — mint a Báthori ellen intézettben is — főtényező Kendi István volt. A medgyesi gyülés e nyughatatlan embernek kegyelmet adott, ki, miután letette a hűségesküt, jószágait is visszanyerte. Bethlen csakhamar tanácsurrá, azután „udvari szolgaságra“ emelte s igy „nem egy, három renden“ kötelezte magát neki hittel. A lippai mozgalmak alatt, anélkül, hogy hitétől feloldoztatott volna, „postán ő felségéhez felmenvén“ átpártolt. Forgács a kassai generalis, Dóczy a szathmári kapitány régóta dolgozának Bethlen megbuktatásán s az első a lengyelekkel is összeköttetésben állt. Khlesl be volt a tervbe avatva s költséget igért, de azt csak magánvállalatként kivánta végrehajtatni. Az összeköttetést az erdélyi szászokkal Rehner János tartotta fenn, maga is szász, Bethlen követe s utóbb Mátyás ta-

nácsosa. Most a tél közeledtével, midőn a török nem száll táborba, s „melyen a német inkább szokott hadakozni," elhatározták, hogy Sorbán Rádult beviszik Oláhországba a Miche Radul helyére, s Homonnait Erdélybe. Kendi a hajduk közt toborzott s a szászokat igyekezett megnyerni. Bethlen az 1615-ik év első napján már tudta az egész tervet, s jan. 3-áról körlevelet intézett a magyarországi megyékhez, melyben vigyázatra inté azokat, „mert afféle füstölgő tüz lehetetlen, hogy a közönséges csendességnek ártalmára ne következzék." A terv naponként világosabbá lett, a hajduk már pusztitni is kezdék a határszéleket s a két Forgács — a generalis és bibornok — a beütés elrendezéséről tanácskoztak. De sem a nádor sem a megyék nem helyeselték azt, s Zemplénmegye elhatározá, hogy Erdély ellen nem fog felülni, habár a generalis „a király mandatumával parancsolná is." S midőn Bethlen is fegyverkezni kezdett és a székelyeket táborba szólitá, elhalaszták a beütést*).

A portán ezalatt nagyváltozás történt. Nazuf nagyvezér 1614. oct. 17-én megöletett, budai basává pedig Ali lett „ki Zsitvatorokban az frigyet végezte volt." A kormány intézkedéseket tett, hogy 1615 tavaszán a zsitvatoroki béke megujtására alkudozást nyisson a törökkel s ez okból szükségesnek látta Bethlennel kiegyezni. El lévén — irá a császár testvérének — mindenkitől hagyatva, nem tehetett egyebet, mint jogai feláldozásával is kiegyezni. S a rég meghatározott egyezkedés márcz. 2-án Nagy-Szombatban Forgács Ferencz, Molárt János és Daróczy — mint a császár, Pécsy Simon korlátnok, Sarmasági, Balassi Ferencz, Borsos Tamás, Veres Pál mint a fejdelem biztosai közt kezdetét vette. Két hónapig, máj. 6-ig alkudoztak együtt, midőn végre létrehozák az egyezkedést: Erdély szabad fejdelemválasztása s a mennyiben azzal nem ellenkezik, a bécsi béke meg-

*) Az ezekben idézett számos eredeti levél t. Mike Sándor úr s az Erd.-Muz.-Egylet birtokában.

erősittetnek. Ő felsége védi Erdélyt s a fejdelem is ad segélyt a császárnak, az egy török kivételével, mindenki ellen. Kendi István bocsánatot nyer. Huszt, Kővár, Mármaros visszaadatnak, de Nagy-Bányát illető jogairól nem mond le Mátyás. A magánosak ügyeiről egy, Nagy-Károlyban még ez évben összeülendő bizottmány végez. Ugyanakkor és ott egy titkos szerződés köttetett, melyet Mátyás Bécsben máj. 15-én fogadott el. E szerint a szabad választás Erdélyben addig tartatik fenn, mig Buda és Eger a töröktől fel nem szabadittatnak, azután a régi mód szerénti kormányzás áll helyre. Ha a török a magyar király ellen Erdély közelében harczol, a fejdelem segélyt ad neki, ha tul a Dunán, akkor semleges marad és segélyt semmi esetben sem ad. Háboru esetében Erdély megtámadja az oláh birtokot. A törökkel kötendő békéből Erdély soha sem záratik ki. Sorban Rádult Bethlen, ha lehet, székébe segiti. Várad, Szamosujvár, Kővár, Huszt kapitányai nem csak a fejdelemnek, ő felségének is hűséget esküsznek. E szerződés titokban tartatik s ha az alkudozó biztosok valamelyike meghal, valakivel hit alatt közli. Ugyane megbizottak valamikor uj fejdelem választatik, közlik vele a szerződést.

Május folytában a békealkudozás a törökökkel is megkezdődött Bécsben s jun. 10-én véget is ért. E béke, mely a zsitvatorokit megerősitette, kiválóan a hódoltság ügyével foglalkozott s főként azért nevezetes, mert alkalmat szolgáltatott nehány török államférfinak, többi közt Ali budai basának megvesztegetésére. S csakugyan Achmed kihája a császár előtt kormányának azon nevezetes ohajtását nyilvánitá, hogy igyekezzék ő felsége a véghelyekre külföldieket nevezni; terv, melyet Mátyás meg is fogadott.

Mátyás levele testvéréhez mutatja, hogy kormánya a nagyszombati békét épen nem akarta megtartani, s azt csak a törökkel lehető kiegyezés végett fogadta el. Oly nagy volt a gyülölet Bethlen iránt. De mialatt

Bethlen a máj 3-iki országgyülésen az adót 12 frtra emeltette, hogy a fejdelmi lak s a várak épitési költségeit abból fedezhesse, a sept. 27-ikin pedig az 1588 óta elidegenitett vámok, harminczadok, sóaknák s fiscalis uradalmak visszavétele iránt intézkedett és a hazaárulók ellen törvényt hozatott, Lippa kérdését ellenségei a portán megbuktatására akarták felhasználni. A fejdelem állandó követül dec. 16-án 1614-b. Toldalagi Mihályt küldé a portára. 1615. elején a nagyvezér a persák ellen menvén, Kajmekámmá az öreg Gürcsi Mehemet neveztetett ki. Sietett ugyan őt Bethlen üdvözleni s Angyalosi Mihályt apr. 27-én a portára küldé, hogy megvigye a hirt, hogy Lengyelországban ellene haddal készülnek és Lippa átadása tárgyában előlegesen intézkedjék, de akkor már utban volt a kajmekámmak egy hosszu és boszus levele, mely Lippa át nem adása végett erős szemrehányásokat tesz. Az uj emberek, kik a portán hatalomra jutottak, nem értették e vár ügyét, nem tudták, hogy Homonnai emberei épen azzal bujtogatnak Bethlen ellen, hogy e várat török kézbe akarja játszani, mert ők ugyanakkor jóval több várt igértek a töröknek (jelesül Jenőt, Lugost, Káránsebest). Nem értették, hogy az átadást a béke létrejöttéig halasztani kelle, mert „ez két dolog lehetetlen, hogy egyszersmind megállhatott volna, hogy a várak is kézhezadattak volna, és a frigy is fel nem bomlott volna.“ S midőn azért a megvesztegetett Ali bujtogatására a vár átadását mind jobban kezdék sürgetni, a fejdelem oct. hóban Balassi Ferenczet a portára küldé. Ez idétt Bethlennek Moldvába is kellett volna a lengyelektől s saját alattvalóitól elüzött István vajda segélyére hadat vinni, de István székét a következő 1616. elején visszafoglalta s ő Magyarországból fenyegetve lévén, nem mozdulhatott.

Homonnai igéretei alapján Ali basa a kapucsi basa által a portára terjeszté annak ügyét. E pártfogásban bizva 1616. elején megkezdé toborzásait Lengyelor-

ságban s ugyanakkor otthon párthiveivel Eszterházy Miklóssal, Forgácscsal titkos gyüléseket tartott a nagyravágyó főur. Hijába rendelték el Zemplén és Szabolcs megyék nádori parancsra a törvényes vizsgálatot, ő folytatta fegyverkezéseit. De ezalatt Toldalagi visszajött a portáról, inteni urát, hogy Lippa átadásával ne késlekedjék. Nem tehetett másként. Apr. 17-kére Fehérvárra országgyülést hitt össze, mely azt n a fenyegető körülmények közt elrendelé a várnak s kerületének átadását. Most Bethlen Erősdi Benedeket száz harczossal oda küldé az átadás végrehajtására, polgári biztosul Balassi Mihályt nevezvén ki. Kezdetben ellenállásra talált, azután Keresztesi Pál a várnagy megnyerte s ő is ennek zsoldjába állott. Balassi hazabocsáttatott. Ez volt a Homonnai politikája: hogy ha Bethlen nem adja át Lippát, a török által buktatja meg, s ha átadja, népszerütleniti, haddal támadja meg s ily módon forgatja fel székét. S csakugyan hadai egy részét Lippa alá küldé, hogy e várat megsegélje s onnan Erdély megtámadására alkalmat nyerjen. De a Fekete Péter által vezetett előhadat Petneházi István jenei kapitány visszanyomta. S most Bethlen is, — ki az átadás megtagadásának hirére felültette sergeit — Lippa alá ment, azt jun. 12-én bevette s 14-én átadá kerületével a temesvári basának. Homonnai — mint Dóczy elég ügyetlenül megirá Bethlennek — felsőbb parancsolatból ezalatt más uton akart Erdélybe ütni s mintegy kétezer emberből álló hajducsapatot Nagy Lukács vezetése alatt Várad felé utnak indit. De Rhédei Ferencz váradi kapitány elébe került s Kónyánál teljesen szétverte a hadat. Most Bethlen Magyarország felé indult, s minthogy a felső megyék is fölkeltek, Homonnai szétbocsátá lengyel hadait. Bethlen pedig a megyék átirására, hogy az ország vele meg akarja tartani a békét, haza vezette sergeit, de itthonn Kornis Zsigmondot, Szilvásit, Kálnokit, Benknert s Homonnainak több, főként catholicus és szász czinkosait befogatta.

Lippa átadása a törököket teljesen kiengesztelte. Toldalagit Bethlen még e vár alól a budai basához küldé, ki Homonnainak nem volt oly elfogult barátja, hogy minden áron pártolni akarta volna. Sőt eddig is inté, hogy várja be a császár parancsát, mert mig ez meg nem jön, ő nem hogy fölkelne, de kész lesz ellene menni. S midőn látta, hogy intése nem használ, felhagyott pártolásával s Toldalagi által „jóakaratát a fejdelemhez hittel igéré.“ Ugyanakkor Forgács generálist a portai kajmekam is felszólitá egy jul. 6-án irt levelével, hogy Homonnai és Radul szándéklott beütését hiusitsa meg, mert különben a „szentséges békességes frigy fel fog bomolni.“ Minden süker nélkül, mert habár a törökre többé számitni nem lehetett s az erdélyi legfőbb czinkosok fogságban voltak, nem hagytak fel a tervvel. Radul julius végén némi hajdu, de nagy részben lengyel hadakkal Moldvára ütött, szinleg, hogy a moldvaiakat saját gyülölt vajdájoktól megszabaditsa, valójában pedig, hogy magának utat csináljon Erdélybe. Terve meghiusitására Szkender basa vezetett török hadat Moldvába, de ezen Radul diadalt aratott, s most Szkender Bethlennél sürgetett segélyt. Aug. elsején a fejdelem már a Barczaságon volt, s Moldva határán foglalt állást. Szkender hivására Török Istvánt ötszász kopjással beküldé, s most ezek együtt a Radul s Koreczky lengyel vallon csapatát semmivé tették.

Bethlen oct. 9-ére Segesvárra országgyülést hivott össze, hogy az árulók ügyét tárgyaltassa. A gyülés e miatt szokatlanul hosszura nyult s nov. 5-ig, csaknem egy hónapig tartott. Tárgyalták a Keresztesi Pál lippai kapitány ügyét, ki aztán 7000 forinttal váltá meg magát. A meg nem jelentek elitéltettek, a többiek bevallották büneiket s kegyelemért könyörögtek. Kálnoki és Forró kivételével megnyerték, de jószágaik nagy részét elvesztették s Szilvási és Kornis erős hitlevelet adtak.

Alig oszlott el a gyülés, midőn jött a hir, hogy

Homonnai hada utban van Erdélyfelé. Forgács, Eszterházy, Khlesl segitettékkéz alatt ismét. Gombos András, Sarmasági, ki a mozgalmak elején átpártolt Homonnaihoz s kiment hazájából, vezették az előcsapatot, melynek feladata lett volna fellázitni Erdélyt. Most Bethlen is összehivta hadát s Török Istvánt és Deli Szávát előcsapattal a beütők ellen küldé, kikkel Dézsnél találkozott a fejdelmi had. Gombos nov. 20-án megveretett, és menekült, de Sarmasági megsebesülvén, elfogatott. Nemsokára Bethlen is feljött a derék haddal, decz. elején bevette Csehit s az áruló Prépostváryt elfogta, onnan Debreczenbe ment s Dóczynak és Lónyai kállai kapitánynak elfogatását, Homonnainak, Eszterházynak, Kendinek, s a többi frigybontóknak bepereltetését követelte. Forgács hadfölkelést hivott össze, de a megyék megtagadták az engedelmességet, s ő végre is kénytelen volt 40 napos fegyverszünetet kérni, mialatt Szécsy György a fejdelemhez küldetett, hogy őt visszatérésre birja. Azon igéretre, hogy a megyék maguk is fel fognak ülni az ország háboritói ellen, Bethlen 1617. jan. derekán visszavezette sergeit. De Kemény Boldizsárt követséggel Prágába küldé, Homonnai s a hajduk megbüntetését követelve. Ez a dolog a márcz. 12-iki kihallgatáson az országgyülés elébe utasittatott, de a még függőben levő kérdések elintézésére Nagy-Szombat ujabb értekezleti helyül jeleltetett ki, hová csakugyan május havában mind két fél követei összegyültek: Mátyás részéről Pázmán, Molárth, Pethe és Apponyi, a fejdelméről Pécsy a korlátnok, Fráter, Balassi Mihály és Weirauch. Az értekezlet jul. 31-ig tartott, megerősitették az első nagy-szombati értekezletet, oly hozáadással, hogy a multakért mindkét fél amnestiát ad, de a jövőre a békének akár hazai, akár idegen hadakkal felzavarása, hűtlenségi büntetést von maga után, a magánosok ügyeinek elintézésére uj határ idő tüzetik ki Nagy-Károlyban leendő összejövetelre, s végre Erdély határai azok legyenek, mik Báthori

Zsigmond idejében voltak. A békét Mátyás sept. 2-án megerősitette.

A moldvai zavarok még ez évben is tartottak. A lengyeleknek egy ujabb beütése veszélyeztette a porta kegyenczének Istvánnak székét s segélyére Szkender ujra beütött, „igen kevés haddal.“ Bethlen derekas erővel aug. végén Székelyföldön át maga is benyomult s a háboruskodó feleket a buszai egyezkedésben kibékültette oly kötelezéssel, hogy ezek többé a moldvai ügyekbe nem elegyednek. „Ihon, irá ez idétt Bethlen portai követének, mióta erdélyi fejedelem vagyok, minden esztendőben hatalmasc császár szolgálatjában forgolódom egy pénz fizetés nélkül, melyet természet szerint való török nem cselekednék“ s jutalmul adóelengedést s Jenővárának kezénél hagyását sürgette. Ez utóbbira nehezen akart ráállani s követeit hol Homonnaival, hol Báthori Andrással (a Gábor testvérével) fenyegette — de az egész nem volt komoly, mert Bethlent egyikért sem lett volna hajlandó feláldozni. Sőt ez 1618-ban jun. elején számüzött oláh bojárok kérésére, portai engedély nélkül, székely és hajdu-csapatokat küldött Török István alatt ez országba, kik Sándor vajdát elkergették s helyére Simon fiát, Gábort ültették. Majd azonban Radul Michne visszafoglalta székét. De a nagyszombati béke által kitüzött nagy-károlyi értekezlet ez évről is elmaradt, s Mátyás oct. 25-én tett intézkedéseket, hogy az összeüljön, s maga részéről Eszterházy Miklóst nevezte ki elnökké. Bethlen 1619. febr. 14-ét tűzte ki határnapul, midőn mindkét fél biztosai: Eszterházyval Károlyi, Pákai, Lónyai, Szentkereszti, Pető, — Pétsival Mikola, Kamuti, Kassai, Fráter, Makai. Egy ideig maga a fejdelem is a szomszéd Szathmárban tartózkodott. A tanácskozás márcz. 26-án be lőn fejezve, de a kiegyezésnek ismeretes okmánya csak magánosak ügyeiről szól. Más dolgok is forgottak azonban ott fenn, s jelesül Bethlen fejdelmi czime, mit a kormány mind ez ideig vonakodott megadni, s mit

az értekezlet neki megigért. És csakugyan Ferdinánd — mert Mátyás helyett ő volt már a király — apr. 11-én, mindenféle körüliratokkal, megadta azt. Kerülni akarta a nagyobb összeütközést Bethlennel, mert birodalmának egyik fele már lángban volt.

V.

Ama két államban, melyek között Erdély oly nagy áldozatok árán s csak eszélyes vezetés mellett tarthatta fenn függetlenségét, nagy változások történtek. A portán 1617. nov. 22-én meghalt Ahmed. Utódja I. Musztafa csak három hónapig tarthatta magát a trónon, s ki utána következett II. Ozmán még ifju volt. Bethlennek eddigi barátjából Szkenderből ellensége lett, s a fejdelem csak utánjárással tudta meggátlani, hogy Jenő kérdése komolyan ne hozassék szőnyegre. Az osztrák államokban pedig a gyermektelen Mátyás Ferdinánd steiermarki főherezeget nevezte ki utódjává. Ez esetből az 1618-iki országgyülésen, mely ennek királylyá választásául hirdettetett, heves alkotmányharcz fejlődött ki, mely kivívta a felavatási oklevelet, s végrehajtá a megválasztást, de mint a ház egyik tagja irá: „mind ez a jövendőbeliek kisebbségével hajtatott végre.“ Ferdinándtól, a megtörhetlen lelkű erélyes, rideg, s a hit dolgában türelmetlen, az alkotmányi kérdések körül szenvedélyes férfiutól, a felső-magyarországi hatalmas protestans ellenzék tartott.

Ez ellenzék Bethlenre függeztette szemeit, őt tekintette természetes és védő szövetségesének. E bizalmat eddig folytatott küzdelmeivel vivta ki. Mátyás nemcsak nem ismerte el, de meg is akarta buktatni, s ezért nem fogadta el az őszintén nyujtott jobbot. Saját kárára. Khlesl minden ármánya daczára végre egyezkednie kellett, s az első nagyszombati béke Nagy-Bányán kivül mindent visszaadott Bethlennek. Nem ő forgatta fel azt, de a következmény az lett, hogy Nagy-

Bánya is visszakerült Erdélyhez, a második nagyszombati értekezlet által. Most is maradtak fenn differentiák, melyekből háboru nőhette volna ki magát, s Bethlen eszélyessége volt, hogy most is értekezlet tárgyaivá lettek. De Ferdinánd még a fejdelmi czim megadását is feltételekhez kötötte. Bethlent ellenségei ravasznak nevezik, valójában pedig csak ildomos volt. Nem tett egyebet, minthogy a tényezőket, melyek czélhoz juttathaták, felhasználta. Háromszor kisérté meg őszintén csatlakozni a magyar királyhoz s ennek kormánya mindháromszor hagyott fenn kézzel fogható utógondolatokat. Nem volt-e joga mindent elkövetni ez utógondolatok meghiusitására?

Több mint egy év eltelt a harminez éves háboruból anélkül, hogy Bethlen egyéb lett volna semleges nézőnél. Nem mintha a csehek több izben nem fordultak volna hozzá, nem mintha nem akarta volna felhasználni Ferdinánd zavarait a maga előnyére, épen ugy, mint Khlesl czélba vette őt azon a részen buktatni meg, hol leginkább volt sebhedő. De nem határozta el a fellépést addig, mig a kedvező alkalom el nem jön, sőt ugy látszik, hajlandó lett volna fel sem lépni Ferdinánd ellen, ha ezek őszintén megnyerheti. Ilyesmiben azonban ezzel még oly kedvezőtlen viszonyok közt is, mint ő volt, nem lehetett alkudozni.

Csehországnak s az örökös tartományoknak 1608. óta szövetsége volt Magyarországgal, s midőn a Prágában kiütött forradalom lángja átcsapott Morvaországba, Slesiába, Lausitzba, Ausztriába, a szövetséges rendek felhivták a magyarokat, hogy az ellenök küldött magyar harczosokat hivják vissza. Sok felső-magyarországi ur ama közös szövetséget kötelezőnek tartotta, s meg kell vallani, ezek sokkép voltak ingerelve eddigelé is, mióta a koronázás előtti törvényczikkek vivmányai mindinkább kezdettek feledékenységbe menni. Hogy pedig ezek felélesztessenek, arra kevés volt a kilátás. Nem csoda, ha sokan bár titkon fájó emlékkel

godoltak vissza Bocskai felső-magyarországi fejdelemkedésére.

Egyet volt lehetetlen hinni: hogy Bethlen ne sodortassék be e mozgalmakba. S Ferdinánd még is nemcsak nem igyekezett őt megnyerni, sőt ellenkezőleg segélyigéreteit figyelemre sem méltatta, midőn 1619-ik derekán Dóczy által felajánlotta jó szolgálatait s ugyanez időben (jul. 9-én) Károlyi által megizente Forgácsnak, „micsoda mediummal kellene ő felségének élni e mostani motusnak leszállitásában.“ De minthogy az el nem fogadásra számitott, lépéseket tett, hogy ellenkező részen is működhessék. Mikó Ferenczet rendkivüli követül a portára küldé. Ez jul. 5-én megérkezett, s teljes egy hónapot töltött a fővárosban. Borsossal, az állandó követtel teljesen megnyerték a nagyvezért, ki Deák Mehemet basát temesvári beglerbéggé nevezte ki, s megbizta a Bethlennel ez ügyben folytatandó alkudozásokra. De az első felhatalmazás nem terjedt többre mint, hogy Bethlen a végeken tul ne menjen, meghagyván, hogy a portát háboruba ne keverje s az adóhátralékot még ez évben beszolgáltassa, mit a fejdelem novemberben teljesitett is. S most már — még mindig titokban hozzá látott a hadi készületekhez, és követet küldött a cseh-morva rendekhez, hogy várják be, mig fegyvereit az övékkel egyesiti: addig ellenségeikkel ne egyezkedjenek. Ezalatt épen oly titokban felső-magyarországi párthivei is felkészültek illő elfogadására.

Sept. 3-án, mely napon Bethlen Kolosvárról Magyarországra indult, itt is kiütött a lázadás. Az egésznek intézője a még ifju Rákóczy György volt, ki a kitörésre maga adott jelt, a Terebesnél hadat gyüjtő Homonnai megtámadásával s Lengyelországba szálasztásával. Innen Kassa alá ment Dóczy ellen, ki immáron felső-magyarországi generális vala. A meglepett város sept. 6-án feladta magát s Dóczy elfogatott, sept. 8-án Patakra, utóbb Erdélybe vitetett fogva, honnan csak a

halál szabaditá ki. Sept. 11-én Rákóczy Bethlen elé indult, ki Debreczenből e hó 12-éről kiadta támadásának okait felsoroló körlevelét, mig az Alvinczy Péter udvari lelkész által irt „Querela Hungariae“ az európai közvéleményt tájekozta affelől. S ez nap óta bámulatos gyorsasággal haladt ügye. Kállót az őrség Lónyai ellenére, Ecsedet Pernyeszi, Tokajt Abafi megadák. Thurzó Szaniszló, Szécsy György hatályosan dolgoztak pártja nevelésében, s rövid nap alatt egész Felső-Magyarország Fülekig, Váczig kezébe esett. A sept. 21-ére összehivott kassai gyülés egyengette az utat a magyarországi fejdelemséghez, midőn a rendek Bethlent előttök járókká, főgondviselőjökké, s Rákóczy Györgyöt felső-magyarországi főkapitánynyá választották, a portára Balassi Ferencz, fejdelmi követ mellé Korláth Istvánt nevezték ki ország követévé, hogy ez a portával örök frigyet kössön, Lengyelországba pedig Akay Istvánt küldék a fejdelem és rendek levelével, (az elsőé sept. 27-ről Eperjesről, az utóbbié sept. 25-ről Kassáról szól) felajánlani a jó szomszédságot s barátságot és kérdést tenni azon kerengő hirek iránt, hogy Homonnai ez országból ottan szedett hadakkal akar beütni. A fejdelem, kinek hada 40,000 főre szaporodott, miután a hozott törvényeket sept. 26-án megerősitette, sept. 27-én elindult s hadát Nagyszombatban és Érsekujváron át — melyek kaput nyitottak előtte — Pozsony felé vezette. Egy német csapatot, mely e várnak segélyt volt hozandó, Bethlen egy osztálya szétveré, Rhédei Ferencz egy dandárral a csehek segélyére ment, s Pozsony polgárai oct. 14-én nagy diadallal fogadták a fejdelmet. Forgács nádor pedig feladta magát a várat is, bár szinleg Bethlenhez csatlakozott, s felszólitására sz. Márton napra országgyülést hivott össze. A korona s az ország jelvényei Bethlen kezébe kerültek, s ő maga is, mi alatt a cseh hadak vezére Thurn és Rhédei Bécs felé nyomultak, Ausztriába vezette sergeit. A szék várost uj ostrom fenyegette,

mely könnyen veszélyesebbé válhatott az öt hónap előtt kiállottnál, de bár a hajduk vidéket felprédálták, ezuttal megszabadult. A fejdelem nov. végére egész váratlánul visszatért.

E visszafordulásnak három oka volt: a főpapok mind s a dunántuli urak nagy része nem csatlakoztak hozzá. Ezek a felső-magyorországi megyékkel nem vallottak egy elvet, s Erdély separatióját rosz dolognak tartották. „Nagy hatalmas fejedelmet választottak uroknak“ — mint Esztarházy mondja, azért, mert ezáltal remélték felszabadulhatni a töröktől, s féltek a mostani mozgalomtól, hogy „teljesen török gubernatiója alá esnek.“ Nagy részben távol is maradtak az oct. 18-án megnyilt országgyüléstől, mely sem oly fényes, sem oly előzékeny nem volt, mint a kassai. Második ok a lengyelek beütése volt. Bethlent Kassáról elindulta után, a lengyel király és senátorok sept. 15-én kelt levelekkel találták meg, nem válaszzsal a fejdelem és kassai gyülés felhivására, hanem Ferdinánd és Homonnai megkeresése következtében, intve Bethlent s külön Rákóczyt is, hogy a beütéssel s háboruval hagyjanak fel. Az első, oct. 1-éről Varhoveczről, az utóbbi, oct. 8-áról Patakról válaszoltak tiltakozva minden beavatkozás ellen. Küldtek ugyan a lengyelek oct. 29-éről uj választ, de küldtek Homonnaival hadakat is az országba, mely Rákóczyt nov. 22-én a homonnai mezőn megverte, s a Cserhátat tűzzel vassal pusztitá. A harmadik veszély a portáról fenyegette. Nov. elején hirt vett a portáról, hogy Szkender ujolag ármánykodik ellene, a porta hangulatát ellenségessé változtatta s a szászokat lázadásra ingerli. Rosz neven vették, hogy Mehemettel nem értekezett, s hogy nyert engedélye ellenére „nem a szélibe hágott Magyarországnak, hanem a közepibe.“ A későbbi hirek is mind kedvezőtlenül hangzottak: a szultán egy csausza által mentegetőzött Bécsben, hogy Bethlen engedélye nélkül indult el, s ezt a követek, Borsos, Balassi, Korlát egyhangu-

lag és egymásután tudósiták, hogy ellene a porta ingerült, főként, mert a kanizsai basa tudósitá, hogy a Dunántul épen nincs mellette, s mert egy szász követ beszélte, hogy e vállalatot Erdély s a szászság sem helyesli.

Bethlent erélyessége és ildoma nem hagyta el. A portát, bár nem tudta „hogy oly szerelmes barátja légyen Ferdinandusnak“ tudositá nyert eredményeiről s az ellenséges hangulatot azon hasznok feltüntetésével akará ellensulyozni, melyeket már is kivivott. Annál ridegebben irt nov. 4-ről Szkendernek, emlékébe hozva jó tetteit s óvá, hogy alatvalóit ne lázitsa, „mert bizony nem viszi véghez azt a dolgot,“ e helyett egész igyekezetét arra forditotta, hogy jó viszonynyát a szomszéd pasákkal fenntartsa, kik aztán a portai nagyobb harag ellenére is támaszai legyenek. Továbbá Szécsyt jelentékeny haddal Rákóczy támogatására s a lengyelek ellen küldé, kik, minthogy zsoldot nem kaptak, még ez év vége előtt visszafordultak, s végre még a lengyel király is biztositá a rendeket, „jó indulata“ felől *). De minthogy ily módon hada meggyengült, nem volt idegen békealkudozásba ereszkedni Ferdinánddal, melynek létrehozásán a nádor buzgóan munkált. Ettől Ferdinánd sem volt idegen, és bár a hadfolytatás azután is folyton folyt, bár a nov. 11-ére hirdetett és kezdetben kevéssé tevékeny országgyülés oly ingerült hangulatot öltött, hogy Ferdinánd letételére és uj király választására gondolt, s e czélból már a választási feltételeket is a fejdelemhez juttatá, ez nemcsak szándékjuk elhalasztására birta a rendeket, hanem az alkudozásra szükséges előkészületeket is végrehajtá. Mialatt azonban az alkudozások folytak, 1620. jan. 8-án Bethlen Magyarország fejdelmévé választatott, mely czimet ő azonnal fel is vett. A dolgon ez mit sem vál-

*) Bethlen Gábor levelezési jegyzőkönyve a lengyelekkel s törökökkel váltott levelek.

toztatott, s a kiegyezés jan. 16-án létrejött: Ferdinánd Oppelnt s Ratibort Bethlennek igérte örök joggal, Szathmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa megyéket Erdélyhez csatolja, a munkácsi uradalmat Bethlennek adja, Sáros, Szepes, Abauj, Zemplén, Ung, Borsod, Torna, Heves, Gömör megyéket, továbbá Árvát is a királyi jövedelmek nélkül, élete fogytiglan birhatja a fejdelem, ki viszont maga részéről megigérte, hogy a magyar koronát visszautasitja s a keze alatt levőkből mit sem idegenit el. Ugyanez nap megköttetett a fegyverszünet is, mely szent Mihály napig tartandó s a lengyel szélekre is kiterjed. Birtokát mindenik fél telj hatalommal kormányozza. Máj. 31-én tartassék Beszterczebányán országgyülés, mely az ország zavarjait lecsendesitse. Épen ezen napokban folytatta és (jan. 15-én a csehek, s 19-én a magyarok részéről) kötötte meg Bethlen Fridrik cseh királylyal is a szövetséget. Jan. 18-án eloszlott az országgyülés is, melynek végzéseit egy hóval utóbb Kassán erősité meg Bethlen, s mely a szabad vallásgyakorlatot elrendelé, de a Bethlenhez átállani nem akarók iránt szigoru végzéseket hozott. Jan. 23-án kiadta Ferdinánd az okmányt, mely Bethlent birodalmi herczeggé nevezi ki, s az egyezkedés szerint neki átadott birtokokban megerősiti. A két, egyidőben folytatott és létre hozott szerződés mutatta, hogy Bethlen egyikér sem hajlandó feláldozni a másikat: nem Frigyesért, mert tehetségét csekélylette, nem Ferdinándért, mert őszinteségében nem bizott, s hogy végre is ezen terveinek annyira kedvező alkalmat felhasználatlanul elszalasztani még kevésbbé akarta.

A fegyverszünet egyik pontja szerint Ferdinánd igéri, hogy ha a csehek elfogadható feltételekkel kérik a fegyverszünetet, azt rájok is ki fogja terjeszteni. E pontot Bethlen biztosai Ferdinánd felhivására akkép magyarázták, hogy a csehek nincsenek a fegyverszünetbe befoglalva, s Bethlen sem tett többet, minthogy buzgóan, kérve, fenyegetve sürgeté, hogy azok is fog-

laltassanak be. Ferdinándnak már biztos kilátása levén, hogy a liga meg fogja segitni, megtámadtatá s megverte a cseheket, de Bethlenhez követet küldött, ki e fellépés okait felfejtse előtte. Többé nem lehetett Bethlennek a két frigy közt haboznia, melyeket hiába próbált meg kiegyeztetni, s a cseheknek segélyt, királyukhoz követeket (Thurzó Imrét Bossányival, Magdeburgerrel) küldött. Utasitása volt ezeknek a jan. 15-iki frigyhez uj pontokat csatolni, többi közt, hogy a közös szövetségbe Erdély három nemzete is vétessék fel, s hogy a fejdelem s az egyesült-államok együtt egy fényes követséget küldjenek a portára. Márcz. 31-én fogadták őket s ápril 25-ére elkészült a pótokmány.

Szorosabb szövetkezése a csehekkel, oly tervvel állott kapcsolatban, melyet még titokban kelle tartania s mely a portával előleges egyezkedést föltételezett. A nagyvezér Mohammed pasa megelőző év dec. 23-án „mazullá tétetett“ (elvesztette állomását) s utódja Cselebi Ali még fiatal ember volt. Kezdetben Ferdinánd felé hajlott s Bethlen tervei elibe erős akadályokat akart görditeni. Azon, Báthori Gábor idejében fölmerült tervet, hogy Erdély három nemzete fölé három vajdát tegyenek, karolta fel, s Balassit a székely vajdasággal kinálgatni kezdé, nem akarván ez országot Bethlennek mint magyarországi fejdelemnek kezén hagyni, ki még ápril 13-án keserüen panaszkodott a nádornak, „hogy császár ő felsége igen sollicitálja a törököt.“ Csakugyan ennek képviselője Starzer kieszközlé, hogy Homonnai 100 ezer tallér adó igérete mellett fermant nyert, hogy Erdélybe üthet. De hogy e kedvezőtlen hangulat átalakuljon, Bethlen febr. végén Kassáról titkos utasitással Ilyei Jánost a portára inditá, ki ide ápril 16-án Vichter cseh királyi követnek kíséretében megérkezett. Két hónapig tartott az alkudozás s végre jun. 22-én kiadatott a fermán, mely megengedé, sőt ajánlá, hogy Magyarország rendei „saját szabadságok törvénye szerint“ maguknak királyt válasszanak.

Ez idétt már együtt ült a beszterczebányai, máj. 31-ére összehivott országgyülés, melyre a megyék utasitás nélkül teljhatalmu követeket küldtek, hogy a körülmények szerént határozhassanak azok felett, mik „a szent Uristennek tiszteletére, hazánk, nemzetségünk megmaradására, a közönséges jónak, szent békességnek helyreállatására“ tartoznak. Megjelentek e gyülésre Cseh- s Morvaország, Slesia, Ausztria rendeinek, a lengyelkirálynak, s jul. 1-én a szultánnak követei. Ez utóbbi Illyei Jánossal jött biztatásokkal ugyan, de minden véghatározat nélkül; a jun. 22-iki okmányt Juszuf aga hozta magával jul. elején. A gyülés hangulata ingerült volt, mert Ferdinánd követei késtek, s jun. 14-én Bethlen és a rendek közt ujabb szövetség keletkezett, mely a hűtlenség büntetését szabja mindazokra, kik ehhez csatlakozni nem akarnak. Végre jul. végén megjöttek a császár biztosai, de nem békét, hanem teljes szakadást hoztak létre, minthogy utasitások szerént a csehekkel alkudozni nem akartak s azt kivánták, hogy a magyarok ezekkel kötött frigyöket bontsák el. A dolog vége az lett, hogy aug. 17-én a császári biztosok a történendők ellen tiltakozva hagyták el Beszterczebányát, az országgyülés pedig aug. 25-én Bethlent magyar kiralylyá választá. A gyülés törvényeit, számszerént 52-őt az uj király aug. 29-én erősitette meg. S most Dóczy, Rimay Magyar-, Köln, Gsin Csehország, Starhemberg Ausztria részéről roppant ajándékkal a portára indittattak, kiket itt october végén szivélyesen fogadtak. A gyülés folyama alatt már pusztitották lengyel zsoldosok a magyar megyéket s a háboru Ferdinád és Bethlen közt is már septemberben kitört, de — miközben Dampierre is elesett — Bethlenre nézve folyt szerencsésen. Annál nagyobb volt a csapás, mely szövetségesét a cseh királyt érte, ki nov. 8-án a Fehérhegynél tönkreveretett. E szerencsétlen ütközet Bethlen ügyének is forduló pontul szolgált. A koronát Pozsonyból nyomon Turóczba vitette.

A választott magyar király — mert János Zsigmond példájára igy irá magát — Erdély viszonyát Magyarországhoz oly módon rendezé, mint Bocskai alatt volt. Midőn kijött, testvérét Istvánt egyszerű helytartóként hagyta hátra. A beszterczebányai gyülésre, épen ugymint elődje a szerencsire, Erdélylyel országos követeket, oratorokat küldetett, királylyá választatása után azonban a helytartót a sept. 29-iki fehérvári gyülésen kormányzóvá — a mi volt kezdetben Rákóczy Zsigmond is — választatta. De Homonnainak időközben történt megmérgezése egy mindig kéznél levő ellenfejdelmi jelelttől szabaditá meg.

A fehérhegyi csatának fejleménye Bethlen hiveit aggodalommal tölté el, Vácznak pedig elfoglalása török hadak által, melyet mind Ferdinánd, mind Bethlen átigértek a portának, de nem oly szándékkal, hogy át is adják, megdöbbenté mindkét pártot. Mindez inkább Ferdinándnak kedvezett, ki dec. 10-iki hirdetményében Bethlent hitszegéssel vádolta s a pozsonyi és beszterczebányai végzéseket érvényteleneknek nyilvánitá, másnap pedig felhatalmazta Eszterházy Miklóst, Bethlen legszilárdabb ellenfelét, hogy a nevében azoknak, kiket Bethlentől átállásra birhat, bocsánatot adjon, s jószágokat adományozzon.

XIII. Lajos franczia király 1620 elején követeket küldött Bécsbe, felajánlván jó szolgálatait Ferdinándnak. Ezek egyike aug. 1-én Beszterczebányán is megfordult, de siker nélkül. Decemberben a követség ujra felajánlá közbenjárását s most mind Ferdinándot, mind Bethlent hajlandónak találta: de az első csak a fejdelemmel, s az utóbbi Ferdinánd magyarjai kizárásával akart alkunni. De még mindig volt akadály s az első határidő (dec. 29-iki Znaim) mellőztetett. Alkudozások után végre 1621. jan. 25-én megkezdődtek az egyezkedések. De Bethlennek és Ferdinándnak biztosai nem értekeztek személyesen egymással, hanem csak franczia közbenjárók által s gyakran kelle egyik-másik félnek uj

utasitásért eltávozni, mi miatt az értekezlet hosszura nyult. Ezzel egy időben Bethlen Nagy-Szombatban országgyülést is tartott, melyen a keleti megyék nem nagy számmal voltak képviselve s a hangulat levert volt. Ha már ez is aggasztá Bethlent, még leverőbben hathatott rá, hogy ez idétt egy ellene szőtt összeskűvés nyomára jött, hogy a nádor Szécsy s más főurak elpártolása minden pillanatban várható, hogy mint Pécsy irá, márcz. 5-én a franczia közbenjáróknak a „császári felség nehány párthive méreg vagy vas által akarja Bethlent elveszteni," s végre, hogy 112 ur és nemes meghivta Bouquoi-t oly igérettel, hogy nyomon csatlakozni fognak hozzá. A békealkudozás ily viszonyok közt lassan haladt, s a császár feltételei naponként szigoruabbakká lettek. De Bethlen nem akart minden áron békélni: segélyforrásai épen nem voltak kimeritve, s a portáról hirt vett, hogy Ali nagyvezér figyelmeztette követeit, hogy ő, Bethlen, békét ne kössön, mert ez évben segélyhadakat nyer. Bethlen ennek alapján azon kivánattal állt elő, hogy sz. Mihály napig tartandó fegyverszünet köttessék s ezalatt a netalán megkötendő pontok az országgyülés és porta által erősittessenek meg, minthogy követei erre nézve itt igéretet is tettek. De Forgács nádor — ki ez idő alatt folyton értekezett Bethlen „titkos ellenségeivel" — eljöttnek látta az időt, nyilt elpártolásra, s tiltakozott minden hasonló czélzat ellen. Az értekezletnek apr. 9-én végeszakadt s Ferdinánd régi és uj hivei rögtön támadólag léptek fel Bethlen ellen. Pécsy, a korlátnok apr. 25-én még egyszer tett ajánlatot a franczia közbenjáróknak az alkudozás ujra megkezdésére, de elutasittatott. A korlátnok ugylátszik tullépte hatáskörét, s tán e lépést is Bethlen tudtán kivűl tette. Vád emelkedett ellene, hogy az elpártolásokat segitette, hogy meghagyta magát vesztegettetni, s épen midőn már haza indult Erdélybe, neje temetésére, utközben Nagy-Váradon elfogatott s Szamosujvárba záratott.

Bethlen ügyei 1621 első felében hova tovább mind roszabbul állottak. Mig a véletlen elpártolások által okozott veszteségeit pótolhatá, hadain Ferdinánd sergei több diadalokat vivták ki, s Pozsonyt, Nagyszombatot, Nyitrát, Füleket visszavették, s a császár pártját ujabb átállókkal szaporiták, ugy, hogy a Bethlen által tartott eperjesi gyülés épen nem volt látogatott. Ehez portai bajok járultak. Ali, a nyilt támadásra egy kimeritő fölterjesztéssel s gazdag adományokkal megnyert nagyvezér márcz. 9-én meghalt s utódát Huszeint ujabb nagy összegekkel lehetett csak megvenni. Ez hetekre nyuló alkudozásokat vett igénybe, de végre eredményre vezetett. A nagyvezér egy fermánja éles szemrehányásokat tesz a magyar uraknak, hogy sok pecséttel ellátott panaszlevelök daczára megszegték hitöket, egy másik pedig tudatja Bethlennel, hogy „ő hatalmassága talpon vagyon, hogy ez mult esztendőben tött káraiért Magyarországban a lengyeleknek megfizessen," s hogy az ő segélyezésére a budai vezér s a kanizsai Mehemet basa kirendeltettek. Ennyi segély is gyorsan adva nevezetes eredményeket idézhetett volna elő, de e helyett Bethlennek kelle élelemmel s fuvarral járulni a lengyel földön harczoló szultánnak, melyeket ő Erdélyből külde a török táborba*).

S e bajai közt ragyagott Bethlen tehetsége legfényesebben. Csüggedés nélkül vett mindent igénybe, hogy veszteségeit pótolja s a három oldalról megtámadott férfiu biztos kezekkel összevágólag vezette tábornokai hadi működését. Diadalt diadalra aratott. Pálffi és Bozsnyák foglyaivá lettek, Bouquoi elesett, s Batthyáni Ferencz csaknem egész Bécs alá vezette hadait. E közben a nádor is meghalt s most midőn szerencséje ujra fennragyogott és bár a török had nem jött (miért, mondja Toldalagi a fejdelem követe, Deák Mehemet pasát muzullá tétettem), de kirendelése is elegendő volt, hogy

*) Bethlen Gábor levelezése a portával az erdélyi fökormányszék, muzeum-egylet s Mike Sándor ur gyüjteményében.

rettentsen, most elérkezettnek látta az időt, hogy ujra megkezdje a békealku elejtett fonalát. Bethlen közbenjárója Thurzó Imre volt, s sept. közepén mind két fél megegyezett biztosok kiküldésében. Értekezlet helyéül eredetileg Rabensburg volt kitűzve, utóbb Nikolsburgba tétetett át. Kezdetét oct. 11-én vette, de a fényes tehetségű Thurzónak e hó 19-én történt halála zavarólag hatott folyamára. Mindamellett bár sok volt a leküzdendő nehézség s a viták a megbizottak közt heteken át tartottak, 1621 utolsó napján megköttetett a béke: Bethlen lemond a királyi czimről s a koronát visszaadja, nyeri a német birodalmi herczegi czimet, továbbá Oppelnt Ratibort, melyeket ő s fogadott fia (testvére István volt az) halálokig birnak, továbbá Szathmár, Szabolcs, Ugocsa, Zemplén, Borsod, Abauj, Bereg megyéket, de anélkül, hogy ezek Magyarországtól elszakadnának, nyeri Munkácsot, Ecsedet mint zálogot, Tokajt, Tarczalt, Kereszturt örökösen s a mennyiben zálogban volnának, kiváltásukra százezer forintot kap. Általános amnestia mindazokért, mik 1609 óta történtek. Ferdinánd az országalkotmányát, a bécsi békét az 1608-iki törvényeket s saját felavatási okmányát megerősiti és megtartja, s hat hó alatt országgyülést tart. Az okmányok 1622. jan. 7-én cseréltettek ki.

Ferdinánd részben s Bethlen egészben márcz. 24-ig végrehajták az őket külön-külön illető pontokat. A fejdelem készületeket tett a hazamenetelre, Erdélybe, mely ismét sarkpontját volt képezendő birodalmának. Ily nézetekkel az üldözött és földönfutóvá lett cseheket s morvákat befogadta s Alvinczre telepité, a bányászat emelése végett pedig a magyarországi bányavidékekből bányászokat, pénzverőket külde az erdélyi érczhegyekbe.

Az 1622 év első fele kettős gyászszal sujtá a Bethlen családot. Jan. 18-án István ur neje Csáki Krisztina meghalt. Temetésén nem volt jelen a fejdelem, ki máj. 6-án érkezett meg nejével Kolosvárra, hol máj. 1-e óta

együtt űltek a rendek. Pár nap mulva máj. 13-án a fejdelemné is meghalt s fényes ünnepélyek után, a gyászkiséret roppant pompával máj. 24-én megindult Kolosvárról. Fehérvárra máj. 26-án érkezett meg a menet, „ifjak, asszonyok, leányok“ kik „mint édes anyjokat siratták és kisérték.“ A gyász-ünnepély máj. 30-án végződött be teljesen.

VI.

A nickolsburgi béke nem nyugodott szilárd alapon. Az, mi a német birodalomban a fehérhegyi csata óta történt, mindenkit meggyőzhetett hogy egy hosszu és véres küzdelemnek csak kezdetén állnak. E háboru már is a catholicismusnak s absolutismusnak küzdelme volt a protestantismus s alkotmányosság ellen. Az európai viszonyokkal ismerős Bethlen előtt nem maradhatott titokban, hogy a többé kevesbbé érdekelt angolok dánok, svédek, hollandok s politikai okokból még a francziák is készülnek a protestans Németország megmentésére. De maga a békealkudozás folyama alatt is két oly dolog történt, mi Bethlent a harcz ujra megkezdésére ösztönzé: Bethlen a háboru folyama alatt Toldalagit a Moldvában levő szultánhoz küldé segély végett s ez Dselal mirzát rendelte ki tatárcsapatokkal. A szerdár oct. 17-én volt elindulandó, de segélyére többé nem volt szükség. Két nappal utóbb oct. 19-én I. Jakab angol király irt hozzá levelet, melyben parlamentje megegyezésével, sőt kérelmére 80 ezer arany segélyt igér neki, hogy a magyar birodalmat, mint a török felől Európa védbástyáját, a német birodalom felől pedig az európai egyensuly fenntartóját, állitsa helyre. De a segélyhad és segélypénz későn jött s a boszus Jakab utasitá portai ügynökét Roet, hogy Bethlen ellenében ellenséges állást foglaljon el.

Bethlennek a béke megkötése után első gondja volt Toldalagit mentségével s ajánlatával, hogy ő minden

pillanatban kész a háborut megujitani, Konstantinápolyba küldeni. Toldalagi még a portán volt, midőn máj. 19-én I. Musztafa nyerte el most másodizben a trónt. Jun. 13-án Daud nagyvezér megbukott, helyét Huszein fogadta el, ki Toldalagit kedvező válaszszal s gazdag ajándékokkal bocsátá haza. De jul. 7-én Huszein is mazullá lett, s Lefkeli Musztafa basának adott helyet. A biztató válasz, mit Toldalagi hozott haza, Bethlent ujabb lépésre ösztönzé. De a nagyvezér-változás is uj szövetséget tett szükségessé, annyival inkább mert Lefkeli a fejdelem irányában ellenséges állást foglalt el. Aug. 22-én ettől uj megbizottak érkeztek a portára s velök gróf Thurn, mint a prot. német fejdelmek képviselője. Bethlen előszámlálá, hogy minő körülmények miatt volt kénytelen békét kötni: az ország már ki volt merülve, s minthogy ellensége a lengyel király is akkortájban nyert békét, neki ügyelni kelle, nehogy ez véletlenül megtámadja. De ő kész a háborut 20 nap alatt megujitni, ha kellő segélyt nyert. S ez annyival szükségesebb, mert Ferdinánd a spanyolokkal, lengyelekkel, németekkel meg akarja a török birodalmat támadni s őt Bethlent már meg is kinálta a fővezérséggel. E felleplezés nem kis aggodalmat okozott a nagyvezérnek, ki hajlandó lett volna Bethlent a támadással megbizni. Az angol követ azon nyilatkozata, hogy az egész dolog koholt, meghiusitá a fejdelem számitását s a hadkirendelés ezuttal elmaradt. Az egésznek annyi eredménye lett, hogy a budai basa felhatalmazást nyert, hogy ha Ferdinánd megtámadná Erdélyt, ő jelentés nélkül védelmére siessen. De e törekvésekről a császár is értesült, s ez nem késett a portát megnyugtatni egy komoly jegyzékkel, hogy neki épen nincs hasonló szándéka.

Az elutasitással Bethlen nem nyugodott meg. 1623. elején a magyar királynak egy követe fordult meg udvarában, körültekinteni, hogy „minő gonosz czéljai vannak a fejdelemnek?“ Ez idétt a prot. német fej-

delmek megujitni készültek a háborut, Angliából, Hollandiából pénzt nyertek, Bethlennel leveleztek, gróf Thurn pedig a portán dolgozott kezökre. S ezekhez járult a fejdelem neheztelése a miatt, hogy az utólsó béke több pontja nem teljesittetett, hogy ellene ocsmánynál ocsmányabb gúnyiratok s képek szórattak szét mindenfelé, hogy Thurzó, kit ő árulónak tartott, lett nádorrá, s hogy Eszterházy nem eléggé tisztességes követséggel járul hozzá. De Bethlen elrejté nehezteléséit s hogy valódi czéljait annyival kevesbbé árulja el, megkérte Ferdinánd leányának Czeczilia Renátának kezét, oly igérettel, hogy maga is kész ennek vallását fölvenni. Ferdinánd első válasza kitérő volt: kérdést tett a spanyol udvarnál, s Olivareznek 1623. oct. 27-én kelt válasza az egyenes megtagadást ajánlá. Erre maga Bethlen is számitott, s különben is ez idétt már folyt a háboru köztök.

Egy időben ez ajánlattal a portán is mozgásba hozott mindent, hogy a hadjáratra felhatalmazást nyerjen. Itt Lefkeli helyett sept. 21-én Gürdzsi Mehemet „az erdélyiek apja“ s 1623. febr. 5-én a harczias Huszein lett nagyvevérré. Ez idétt indult el Toldalagi Konstantinápolyba, hol mindent szerencsésen bevégzett. Máj. 26. kiadattak a fermánok, melyek a német császár ellen elrendelék a háborut. Szerdárrá Ibrahim bozsnya pasa neveztetett ki, s a szilisztriai basa rendeletet kapott, hogy „Akirmanból, Kiliből, Benderből, Izmailiből minden hadakat, mind mazulokat és mind a kiknek a parancslevelek vagyon“ felvévén, csatlakozzék vele *). A közreműködés a budai, temesvári, egri, kanizsai basáknak is meghagyatott, oly módon, hogy „Bethlentől hallgassanak.“ Még egy eredménytelen kisérlet tétetett a kibékélésre, mire a fejdelem aug. 21-én Kolosvárról megindult. Forróláza pár hétig Nagy-Váradon tartá vissza, de midőn jobban lett, nyomban megindult. Még ekkor

*) Török levelek az Erdélyi muzeum-egylet birtokában.

is a békét ajánlá Eszterházinak: „mivel semmit ő felsége a mi alázatos instancziánkra hét egész hónaptól fogva cselekedni nem akara," — irá sept. 19. ennek — azért indult el.

Az összes had, melyet Bethlen vezetett, 80 ezer emberből állott, de ebben alig volt huszezer török, oly kevésre olvadt a szilisztriai hadigéret. Ehez járult azonban még tizezer tatár s a magyarországi basák csapata. Fölkelési okait, a korábbi sérelmek megujulásait, Szendrőn sept. 21-én kiadott körlevele számlálta fel, de nem azt, hogy minő nagy reményekkel s merész tervvel fogott a vállalathoz. Szándéka volt átnyomulni Magyarországon, Sléziában egyesülni a hadakozó német protestans herczegekkel, helyreállitani a cseh királyságot s egyenes szövetségbeés összeköttetésbe jőni azon hatalmakkal, melyek Fridrik ügyét pártolák. Mind ebből alig sikerült valami — Mansfeld megveretett s többé nem tudott annyira a helyzet urává lenni, hogy az egyesülés érdekében valamit tehessen, daczára, hogy Bethlen megszüntetvén pár hét mulva a beszterczebányai alkudozást, diadalmasan nyomult elő, egy csomó várat elfoglalt, s Caraffa Jeromost megerősitett táborában Gőding mellett bekeritette és éheztette. Ő egy maga a kivánt egyesülést nem hajthatta végre, utóbb a beállott hideg miatt törökök, tatárok zugni, lázongani kezdettek, s végre is a Thurzó és Eszterházy által ajánlott két havi fegyverszünetet elfogadta. A hadfolytatásra nem látta a viszonyokat kedvezőknek, s jobbnak hitte a tisztességes visszavonulást. S midőn a portán Huszein nagyvezér megbukott és utódja Ali a császár követeit előzékenyen fogadta, s ezek a békebontásért panaszt emelve, nem kevesebbet kivántak, mint hogy végkép hagyjon fel a porta Bethlen pártolásával és annyit ki is nyertek, hogy a török sergek haladéktalanul visszaparancsoltattak, maga Bethlen is hajlandó lett a békére. A beszterczebányai elfogadhatatlan feltételek (pl. Thurzó lefejezését kivánta) többé

alku tárgyát nem képezhették, sőt a fejdelem Thurzóval kibékült. Ettől fogva a magyar urak is sürgették a békét, s midőn Bethlen Kamuthi Farkassal 1624. februárban követséget küldött Bécsbe, megkezdődtek az alkudozások. Minthogy Eszterházy mindenkép a béke ellen hangolá a császárt s ez Caraffának megszégyenitését — kinek a fejdelem előtt a gődingi fegyverszünet alkalmával gyalog kelle elvonulni — szerette volna megboszulni, az egyezkedés nehezen haladt s végre is máj. 8-án a magyar tanácsosok sürgetésére, nagy részben a nikolsburgi alapján jött létre. A fejdelem nem fogja a törököt s tatárt hadra ösztönözni, s ha mégis megtámadná; a hét megye segitni fogja. Oppeln és Ratibor helyett Bethlen az ecsedi uradalmat nyerte. Szokás szerént titkos pontok is csatoltattak az egyezkedéshez: ő, Bethlen a császári ház ellen nem fog fegyvert, sőt ha megtámadtatik, segitni fogja még a török ellen is. Csak az alkudozások bevégzése után jun. elején indult haza.

Ez alkudozások folyamáról a szultánnak — ez idétt már IV. Murad volt — bécsi követe mit sem tudott meg. Az, mondhatni ellenséges irányu volt a porta irányában. De Bethlen ez idétt hajlandó lett volna elszakadni a portától, s erre ajánlatot is tett. Adja a császár leányának Czeciliának kezét neki, s bizza rá, egy a török ellen intézendő vállalatban a hadak főparancsnokságát — ez volt azok lényege. Két sugalat volt főként, mi a császárt saját hajlamain kivül is ettől elidegenité, a spanyol udvar, mely Magyarország fegyveres leigázását ajánlá, s Eszterházi, ki oct. 10-iki levelével „a török elleni készségének ajánlatát, hű szolgálatai kinálgatását, ezen részekről házasulni igyekezetét“ mind ámitásnak és tőrvetésnek bélyegzé. De a dolog húzódott halasztódott s a tagadó válaszról Bethlen havak mulva értesült. Neki, az ilyesmire elkészültnek, nem volt szokása, hasonló bizonytalan kilátásu jövőért a bizonyost feláldozni, s gondja volt ez idő alatt, hogy a portán lazuló

viszonyát jó karba helyezze. S e részben az átalános európai viszonyok kedvezőkké lettek. A protestans párt vereségei mellett sem volt hajlandó felhagyni a császárral kezdett háboruval, s I. Jakab angol király szorosabban csatlakozék hozzájok. Miután a walesi herczeg mint leánykérő Madridban kosarat kapott, a király épen nem titkolta neheztelését a Habsburgház mindkét ágára s portai követét Roet — ugyanazt, ki eddig Bethlen terveit meghiusitá — utasitá, 1624. máj. 28-ról, hogy ezt mindenben pártolja, gyámolítsa.

Roe kitünő államférfi volt, ki épen oly ügyességgel dolgozott ez óta Bethlen mellett, mint elébb ellene. Mindenekfölött aug. 21-iki sürgönyében ujabb határozott utasitást kivánt, ajánlá a fejdelem megnyerését azáltal hogy követ küldessék hozzá, hogy fejedelmi házasságra segittessék, „mert főtörekvése, vérét megnemesitni.“ Midőn a válasz megjött, Roe és a kajmakám értekezletet tartottak együtt, mely azon módokról tanácskozott, hogy lehet Bethlent a császár megtámadására birni, s közös megállapodás után, a franczia, velenczei és hollandi követeket is megnyerték. Ekkor febr. 20-án felhivták Bethlent, hogy 40 nap alatt nyilatkozzék, ha a császárral s a catholicusokkal, vagy a portával s protestans fejdelmekkel tart-e? „Az unio — irák — uj erőt nyer, ő kegyelmességét kérdés nélkül társul fogadják. Ők nem akarják ő kegyelmességét háboruba bonyolitni, csak az utat megmutatni, hogy hogyan biztositsa magát teljesen. Sokfélét beszélnek róla, a többi közt, hogy catholisálni akar s a császár segélyével és a pápa fennhatósága alatt Erdélyt, Moldvát, Oláhországot külön királysággá alakitni. Szilárd elhatározottságáról az ügye iránt érdeklődő fejdelmeknek adjon bizonyságot.“ Bethlen nem sietett a válaszszal, a porta és a császár közt fennforgó béketárgyalások ovatosságra inték. Munkásságát főkép ennek meghiusitására irányzá.

A bécsi alkudozások folyama alatt már 1624.

márcz. 4-éről Cserényit a portára küldé panaszkodni, hogy szolgálatait nem méltányolják kellőleg, s mindent elkövetni, hogy a német udvarral meg ne békéljenek, vagy legalább nála nélkül ne békéljenek. S annyit el is ért, hogy a diván eleinte nem sok békehajlamot mutatott, sőt hadi készületeket is tett. Midőn végre ez megegyezését nyilvánitá, Ferdinánd követett el mindent, hogy Bethlen kizárassék az alkudozásoktól, s erre nemcsak a budai basánál tétetett lépéseket, hanem magának a fejdelemnek is Eszterházy által dec. 16-ról tudtára adta, hogy részvételét az alkudozásokban nem kivánják. Bethlen válasza keserűen szemrehányó volt s ezért is, de utóbb azért is, mert reménye lett a protestans unioba léphetni, még határozottabban igyekezett már az előleges egyezkedéseket is meghiusitni. Azonban hasztalan — mire ő a febr. 20-iki felhivásra válaszolt, már megkezdődtek, azonban biztosai közreműködésével, 1625. tavaszán az alkudozások. Közben-közben Bethlennek sikerült majdnem szakadásig vinni a dolgot; minthogy azonban a porta Ázsiában, a császár Németországban szorongattaték, mindkét érdeklett fél kivánta a kiegyezést, s végre máj. közepén a hidas-gyarmati béke, Bethlen boszuságára, csakugyan megköttetett.

Bethlen ugy találta, hogy e béke hátrányára van azon szövetségnek, melyet a protestans uralkodókkal kötni felszólittatott. Ezen — febr. 20-iki — felhivásra válasza apr. végén ért Konstantinápolyba s ebben ő késznek nyilatkozott bizonyos feltételek alatt, melyeket majd követsége fog elmondani, beállani a szövetségbe. A követség 200 kisérővel nem sokára megérkezett s magával hozta a feltételeket, de azokat csak hosszas körültekintés után közlé az illetőkkel. Ezek szerént Bethlen a portától kivánta: adassék neki engedély szövetkezni a prot. fejdelmekkel, bontassék fel az ugy is lejárandó zsitvatoroki béke (a másik még nem volt megkötve), a magyarországi török hadak rendeltessenek alája s egy évi adója engedtessék el. Mig többet

követelt a szövetségesektől: vegyék fel az unioba, fizessenek a szövetkezettek 500,000 tallért neki, s ezek tartsanak Csehországban 20,000 embert, követjeiket pedig az ő pártolására utasitsák. De mind a kajmakám, mind Roe tulzottnak találták e kivánatokat, s a követség máj. 20-án hazaindult a kettős válaszszal: a porta csak annyit enged meg, hogy Bethlen csak a német szövetségesekkel tartsa fenn frigyét, Roe pedig kivánatai leszállitását sürgeti. Az első szóbeli izenet, az utóbbi levél alakjában adatott meg — de máj. 20-áról egy fermán is küldetett Bethlennek a szultántól, hogy az évi adó nem fog ugyan felemeltetni, de azt a porta ezuttal sem engedi el, s utóbb egy másik is, mely őt a hét megye birtokában megerősiti*).

Mire e válaszokat megkapta Bethlen, a gyarmati béke már meg volt kötve s ezáltal a helyzet tetemesen megváltozva. Minthogy azt már megsemmisitni nem lehetett, legalább a ratificatiót akarta hátráltatni, hogy azalatt belépése az unioba s ezzel kapcsolatos tervei kivételére időt nyerhessen. Sietve követet küldött a portára, ki ide jul. 22-én megérkezett, s a nagyvezérnek két emlékiratot nyujtott át: ünnepélyesen ellentmondott e csalfa és becstelen kiegyezésnek, melynek hátrányait élénk szinekkel festette, s melynek megtartására német részről nem is gondolnak. Ha őt annak idejében kellőleg segitik, már rég elfoglalta volna Magyarországot s Pfalzi Frigyest is visszaültette volna székébe. Már ennek vége — de ő most is kész már augusztusban Kassára nyomulni, hogy a császár kénytelen legyen hadait északról ide leszállitani. Azonban a porta ne bontsa fel a békét, csak ne ratificálja, keressen ürügyet a halasztásra. Ezalatt a zsitvatoroki béke ideje lejár, az ázsiai és németországi viszonyok jobbra fordulhatnak, s a porta békét vagy háborut végezhet.

---

*) Török levelek az erd. muz. egylet birtokában, s Rozsnyai kézirati munkájában.

De minthogy azalatt is kell valamit tenni, adjanak neki 15 ezer embert azon szin alatt, mintha ő toborzotta volna, s ezzel annyira elfoglalja a németet, hogy módja nem lesz szándéka szerint (Váczért mint irá) háborut kezdeni. Ugyane követségnek megbizatása volt, urának az unioba felvételét és segélypénz adását sürgetni a követeknél, kik valóban a portán ennek érdekében mindent elkövettek. S csakugyan aug. 27-én kiadatott a szultán fermánja, mely megengedé Bethlennek, hogy az unioba lépjen, hadakat toborzzon a porta költségén s effelett segélyhadakat is igért.

Mind e dolgokról Ferdinánd kormányának sejtelme sem volt. A császár csak annyit látott, hogy Gyarmaton, Bethlen követei tanácsával éltek többnyire a török követek, s nehogy e befolyás ellene forduljon, Bethlent igyekezett jó hangulatban tartani. Megküldte neki Hosszuthoti által a serenissimus czimet, s leánya keze helyett nőül a Neversi herczeg leányát ajánlotta, kit átalánosan kitünő szépségnek tartottak. De bármennyit beszélt is a hir a herczegleány kellemeiről, e házasságot a porta határozottan ellenzette s Bethlen is kicsinylette. Angol befolyás — tán Erzsébet a Jakab leánya s Fridrik neje — figyelmét a Brandenburgi választó nővérére fordità, s ő is kapott az alkalmon, hogy ezzel és a már is nagyhirü svéd királylyal Gusztáv Adolffal sógorsági viszonyba jöhessen. 1625-ben nyár közepén a fejdelem követei Kovasóczy István, Mikó Ferencz, Quaad kapitány és Skultéti orvos Bécsbe mentek, Czecilia Renátát még egyszer — de aligha nem már csak illemből — szóba hozni s aztán menedéklevelet kérni a berlini udvarhoz. Még aug. végén is irá Bethlen Eszterházinak, hogy ő „keresi az utat a nagyobb bizalomra, de más utat erre nem talál, mint a mit eddigi s most is fenntlevő követei által ajánlott.“ Az ajánlat most sem volt kedves, de épen oly élesen ellenzé Ferdinánd a brandenburgival leendő összeköttetést is s e czélból a követeket több mint három hétig

visszatartá. De a menedéklevelet nem tagadhatta meg s a követek végre Berlinbe értek. Most a császár itt követett el mindent a tervezett összeköttetés meghiusitására s a szokásos hireket a fejdelem törökösségéről három izben iratta meg a választónak. Daczára ennek az alkudozások sikerrel haladtak elő. Skultéti már august. 13-áról irta a fejdelemnek, hogy minden rendben van, s a házassági szerződés elkészülésére nagy főköveteket küldjön haladéktalanul. Ezek Rákóczy vezetése alatt el is indultak. Bethlen ellenségei annyival tevékenyebben munkáltak a meghiusitáson s az év végén a lengyel korlátnok is tiltakozott a szövetség ellen.

E törekvései mellett Bethlen szükségesnek látta igyekezetét, hogy a protestans unioba léphessen, lehetőleg titokban tartani. S ez év folytán minden ellenséges mozgalmat került. Sept. 25-én izente a portára Bercsényi Imre által, hogy „ő csendességben van“ de nem mulasztá el a divánt az europai hatalmak harczias mozgalmaira figyelmeztetni. Öt nappal utóbb Keresztesi Pál megvitte az adót a portára, s meg volt bizva, tudósitást tenni itt házasodási czéljairól és erre a megkivántató portai felhatalmazást kieszközölni. Ugyanez időben Quaad, elválva az első követségtől Berlinben, Dániába, Hollandiába, egy másik követe pedig Franczia országba ment, hogy uroknak a Ferdinánd ellen fellépésre pénzt és szövetségeseket szerezzenek. Quaad jelen volt Hágában midőn ott 1625. dec. 25-én az angol, dán és hollandi felhatalmazottak egy 15 pontu szövetséget hoztak létre a Ferdinánd ellen folytatandó háboru és a dán király megsegélyezése ügyében. E szövetséglevélnek 14-ik pontja: hogy ez okmány közöltessék az erdélyi fejedelemmel, hogy az, ha tetszeni fog, maga is beléphessen. E hirrel tért haza a kapitány.

Bethlen közepette ez alkudozásainak a portáról váratlan leleplezéseket kapott. Ferdinánd a Thurzó

halála miatt megürült nádori szék betöltésére Sopronba sept. 8-ára országgyülést hirdetett. Hogy a gyülésnek más czélja is van, Ferdinánd idősebb fiának királylyá választatása, azt Bethlen a portán székelő angol követtől tudta meg. A császár ugy látszik Bethlen ellenséges fellépésétől tartott s most czélt is ért, meggátlására amaz mit sem tehetett. Midőn az octoberben kelt levél a fejdelemhez jutott, III. Ferdinánd már meg volt választva nov. 26-án, s a titkolózás miatt boszus Bethlen szemére is hányta ezt Eszterházynak. Ha vele tudatják a dolgot, ő mindent kiegyenlitett volna, „s nem kellett volna a vármegyék követeit, sok nógató fenyegetésekkel, pirongatásokkal, voksoknak torkokba veregetésével hajtani a választásra.“ S e hirét dec. 17-éről Roe egy másik tudositása követte: a fejdelem összes irományait, levelezéseit, sürgönyeit ellopták s a Ferdinánd kezébe játszták. A tolvaj kiléte nem tudatott ki, de a gyanu leginkább Belaházi ügynököt terhelte. Az irományok közt sok volt a fejdelmet compromittáló s a bécsi kormány nem is késett ezeket, de — mint Bethlen pártfogói állitják — meghamisitva a diván kezébe játszani, hogy a fejdelemnek ellenséges czéljairól, hogy Ferdinándnak tett ajánlatairól itt is tudomással birjanak.

Mielőtt ez értesitések megérkeztek volna Konstantinápolyba, Keresztesit dec. 25-én gazdag ajándékokkal s a házassági engedélylyel Juzsuf Muttahher kiséretében visszainditá a kajmakám. Majd Rákóczy is letette Berlinben ura nevében az esküt s a házasságnak „külső árnyékát véghezvitte: a fejedelem asszonynyal ágyra kevés ideig leülvén.“ A fényes és gazdag nászkiséret azután megindult, s a fényes és nagyszerű menyegző Ferdinánd, a szultán, a bajor és kölni választók s oláh vajda követei jelenlétében Kassán márcz. 2-án megtartatott. Bethlen előlegesen még nejének nagy uradalmakat kötött le s igéretet tett, hogy utódává választatja, ez viszont otthoni örökösödési jogáról mondott le. S az

16?6. máj. 24-én Fehérvárott tartott országgyülés Katalint Gábor utódává választá, feltételeket szabott elébe és felesketé.

Ez idétt Quaad ujra utra kelt. Elébb Krisztián dán királyhoz s ettől dán követ kiséretében Hágába ment. Bethlen a szövetségbe állt, mely neki havonként 40,000 tallért igért. Ő ezért igéretet tett, hogy a török és oláh hadakon kivül 14,000 embert állit talpra, s kivánta, hogy Mansfeld tizezer emberrel Csehországba üssön, kivel ő aztán egyesülni fog. Terve volt ezen kivül megtámadtatni: a lengyeleket tatárokkal a porta, s oroszokkal a svédek utján, a császárt pedig a törökökkel, s ezeket rábirni, hogy a persákkal békéljenek ki.

Mindez terv maradt. Az uj angol király Jakab utódja Károly nem kedvelte Bethlent, s utasitásai mindig tartózkodást ajánlottak. Roe minden igyekezete füstbe ment urát máskép hangolni. Hiában irta neki, hogy mi csekélység 2000 font, a Dániának fizetett havi 50,000 mellett, midőn azt egy hatalmas és merész fejdelemnek adja — egy fillért sem kapott. Francziaország már augustusban kimondá, hogy nem fizet, s Velencze pénzetlenségével mentegette magát. Bethlen előterjesztéseire, sürgetéseire, kérelmére, hogy százezer tallér előleget adjanak — miért ő az évi összegből tetemes leengedésre hajlandó — kitérő válaszokat kapott s csak a biztatással maradt. Egyedül Hollandia s a dán király adott neki egy izben s azt is később, többet a szövetkezettektől egy fillért sem nyert. Ehez járult, hogy az elorzott levelek ez idétt kerültek a porta kezébe, s Eszterházy is szolgáltatott át olyanokat, melyekben a fejdelem hajlamot árult el szövetkezni Ferdinánddal a porta ellen, hogy Gurdzsi Mohammed a kajmakám a császár határozott ellensége s az unio legbuzgóbb barátja jul. 3-án megöletett s helyére a divánban a más elvekkel, más hajlamokkal biró Recsep lépett. Ez Bethlen ellen ellenséges állást foglalt el, s midőn ennek követe Toldalagi a mult évi fermán alapján a császár megtá-

madására engedélyt és segélyt sürgetett, Recsep azt határozottan ellenzette. Roe s a többi követ nagy bajjal tudták kieszközölni az engedélyt, de a mult évihez képest tetemes megszoritásokkal. Bethlen szövetkezhet a porta régi barátaival, a budai basa Murtéza parancsot kapott, hogy ha a császár Erdélyt vagy a széleket megtámadná, segélyt adjon a fejdelemnek. Toldalagi visszatért a válaszszal, s „most már — irá Roe aug. 19-én — nincs egyéb hátra, mint hogy magasságod az elüzötteket birtokaikba, a lelkiismeretökben háborgatottakat vallásos szabadságokba visszahelyezze.“

Ekkor már Bethlen hozzáfogott készülődéseihez. De a válaszszal nem volt megelégedve, s uj követséget küldött a portához, mely sürgesse, hogy nejének utódjává lett választása erősittessék meg, s hogy engedtessék meg neki a császárt Németországra szóritni vissza. Azután aug. 12-én még egyszer s utoljára Ferdinánd elébe terjeszté sérelmeit, hogy a nádor s a főbb hivatalnokok untalan gyalázzák öt; irt szövetségesei vezérének Mansfeldnek, ki már tavaszszal megkezdé hadjáratát, de nem nagy szerencsével folytatván, mindig sarkalá őtet, hogy szálljon táborba, hogy siessen vele a terv szerént egyesülni, s e kivánatára nézve igyekezett őt megnyugtatni. Valóban előcsapatát aug. 25-én utnak ereszté. Maga is megindult Fehérvárról sept. 7-én hadaival s e hó 25-én Füleknél táborozott.

Már ekkor Murtéza megkezdte a hadjáratot, rabolva, pusztitva, felégetve a falvakat, de a helyett, hogy Bethlenhez sietne, Nográdot kezdte ostromolni. Ezalatt Bethlen Eszterházyval s Zrinyivel apróbb csatákat folytatott, de azon hir, hogy a dán király hada Lutteram Barembergnél tönkre veretett, megrettenté Bethlent s azon czéllal, hogy a mennyire lehet fedezve legyen sept. 26-án irt Eszterházynak, hogy ő kész békét kötni. Ez szinlé, mintha hajlandó volna elfogadni a közbenjáró szerepet, Kéryt mint követet az erdélyi táborba küldte, de ugyanakkor Palánknál a fejdelmet véletlenül meg-

rohanta s visszanyomta. Bethlen hirtelen maga mellé vont egy tatár csapatot s visszanyomá Eszterházy hadát. „Eredj — mondá ingerűlten Kérynek a nádor követének, kit ez a béketárgyalásra küldött hozzá — eredj vissza ahoz a ki küldött. Ha a fejedet a lábadhoz tétetném, jogosan cselekedném; de én keresztyén vagyok. Mondd meg uradnak, hogy ellenem sem csellel sem fegyverrel nem boldogulhat.“ S most Eszterházy egyesült Wallensteinnal, ki tetemes hadakkal jött, a fejdelem pedig Murtézával sept. 29-én. Miután e napról még egyszer békére hivta fel a nádort, maga hadával Szécsény felé vette utját, egyesülendő Mansfelddel s oct. 2-án csatlakozott is ennek hadaival.

Az egész hadfolytatás tervnélküli volt s apró csatározásokból állt. Bethlen szövetségesei megveretése miatt nagy ovatossággal volt kénytelen harczolni s épen nem volt kedve mindent koczkáztatni. Épen ezért egyszerre folyt a háboru s a levelezés a békeértekezletek megkezdése végett. Ferdinánd oct. 2-áról elfogadhatatlan feltételeket tett s Bethlen oct. 10-iki levelével méltányosabbakat igyekezett kinyerni. De azalatt éhség és ragály dult a Wallenstein táborában s Bethlen apróbb csatározásokban diadalt aratott. Csak oct. 16-án nyert Mansfelddel a Garan mellett Wallensteinon egy nagyobb fényes diadalt, mikor ez halottakban s foglyokban tizezer embert vesztett. E megveretés után Wallenstein sietve visszahuzódott a Vágon tul, Bethlen pedig még hátrahagyott utócsapatait is visszanyomta. De utóbb is, minthogy a császártól ujabb egyezkedési alapokat várt, helytállott hadaival, midőn sz. Demeter napja (nov. 26.) eljővén, a török hadak megtagadták a további szolgálatot. A tábor Verebélynél állott s Murtéza kisérletet tett őket lecsendesitni, felhozván, hogy Bethlen a téli hadjáratra is kinyerte az engedélyt. A felbujtatott hadak rá sem hallgattak s maga Murtéza is életveszélyben forgott. De a fejdelem magyar hadaival körülvette a tábort, lecsendesité a lázadást s annak vezé-

reit lefejeztette. „Mely emlékezetes cselekedetével annyira megszelidité az pogány hadakat, hogy ugyan szóbeszédben kele köztök: hogy nincsen már töröknek egyéb szent Demeter napja csak Bethlen Gábor napja.“ De ekkép fékezett hadakkal veszélyes táborozni. Aztán a lázadás a keresztyének közé is átcsapott: Mansfeld hadai nyiltan zugolódtak. Örömmel fogadta hát a fegyverszünet megkötését s hadait maga is téli szállásra vezette Körmöczbánya környékére.

Bethlen e hadjáratával is csalódott, mint a két elsővel. Midőn ő elindult, a dán király már tönkre volt verve. Az unio vele csatlakozó hada fáradt, üldözött csapat volt, melynek csak vezérei Mansfeld s Ernst weimari herczeg voltak kitünők. A balesetekről korán értesülve, kedve ellen s csak kötelezettségből kezdett hozzá. Aztán szövetségesei nem teljesitették igéreteiket. Hiában figyelmeztette őket: „non arma sine stipendiis,“ egy fillért sem kapott. Szóval tartották, s Quaad, ki még az ősz folytán Hágából Londonba ment át, egyebet biztatásoknál, üres igéreteknél nem nyert. Ferdinánd oct. 19-iki válasza engesztelékeny hangon volt irva s a fejdelem nem látott más menekvést, mint hogy maga békealkudozásokhoz kezdjen. Azon diadalok után, melyeket a császár ez évben a birodalomban nyert, nagyon is felhangolta követeléseit s ugy látszott, hogy a két fél biztosai a Pozsonyban kezdett s Bécsben folytatott alkudozásokban kiegyezést nem fognak létrehozhatni. Két kivánatot tartott főként Bethlen becsületével meg nem egyeztethetőnek: hogy a magyar lázadók kizárassanak a békéből s ezt biztositsák Bethlen alattvalói. Végre kiegyeztek s Lőcsén dec. 28-án Bethlen téli szállásán megköttetett a béke, de terhesebb feltételek alatt, mint az utolsó bécsi volt, melynek pontjai különben megerősittettek, de a melyben kikötött s a végvárak fenntartására szánt 30,000 tallér fizetésétől a császár fölmentetett. E fölött a hét megye királyi biztosok előtt, s Erdély országgyülésileg esküt fognak letenni, hogy a császár

ellen senki rendeletéből sem támadnak fel. Az alkudozások folyama alatt a weimari herczeg meghalt s Mansfeld még elébb elhagyta az országot. A szenvedélyes, lovagias férfiu nem tudá elviselni ujabb reményének bukását s mielőtt törekvése czélját Velenczét elérte volna, Spalatro mellett egy nyomorult faluban Urakowitzban meghalt.

A lőcsei béke kényszerűség műve volt s e felett még megalázó is, annyival inkább, mert a kikötött hitletétel végre is hajtatott, bár ennek halasztására Bethlen mindent elkövetett. De a békét a porta s a szövetségesek egyaránt rosz neven vették, ez utóbbiak főként, mert beleegyezésök nélkül köttetett, és ezt leplezetlenül tudtára adták a fejdelem portai ügynökének. A válasz már megvolt ennek utasitásában: a szövetségesek sodorták őt ebbe a kényszerűségbe, mert igéreteiket nem teljesitették. De ugyanakkor mind ezek mind a diván értesitve lettek, hogy ő, a fejdelem, kész ujra fegyvert fogni, de csak ha minden garantia megadatik neki, hogy a kitűzött feltételek teljesittetni fognak. Igaza volt, hogy nem volt hajlandó még egyszer ily bizonytalan alapon fogni fegyvert, mert a következmény megmutatta, hogy hiában járt közben az eszes Roe, az angol kormány egy fillért sem akart adni, hiában ment el 1627 májusában Krisztián Vilmos brandenburgi őrgróf a sléziai hadtest parancsnoka Velenczébe incognito, hogy a signoriát tevékenységre és sógora Bethlen érdekében pénzadásra birja, ez többé tudni sem akart a dologról, hiában járt közbe a dán király, a hollandi general-statusok is visszavonultak, azon férfiu, kiről Wake a velenczei angol követ nem minden dagály nélkül irá, „hogy ő egy Atlas, kinek vállán nyugszik most (t. i. a szomoru 1627-ik évben) a szabadság ügye,“ nyert elég „csengő szót,“ de „csengő pénzt“ egy fillért sem kaphatott. Az alkudozások semmi sikerre sem vezettek. A kajmekám egy levele eléggé éles hangon kárhoztatta a megkötött békét, de ez irattal együtt Borsos Tamás hazavitte az 1627.

márcz. 18—28-án kelt athnámét is, mely Brandenburgi Katalint megerősiti a fejdelemségben s melynek kiadatását a császári biztosok minden igyekezetökkel sem tudták meggátlani.

Ezen császári ügynököknek egy másik feladata volt Konstántinápolyban a portát rávenni, hogy Ferdinánddal békét kössön, mi annyival szükségesebbé vált, mert a gyarmatinak pontjai teljesületlenül maradtak, s azok végrehajtását mindig hiában sürgették. Feladatukhoz képest Bethlent a legfeketébb szinben állíták elő „ő egy világháboritó, kit nyomon le kellene tenni;“ ezenkivül felmondta frigyét a dán királynak s kötelezte magát, hogy a császár ellenségeinek ellensége lesz. A fejdelem ügynökei hiában mondák e dolgokat „kohol-mányoknak,“ a megrettentett s a persa háboruval elfoglalt porta megegyezését nyilvánitá, hogy az alkudozások megkezdessenek. Bethlen követe Toldalagi már márcziusban Budára érkezett, s utóbb a portai és császári biztosok is kineveztettek. Az alkudozás itt is sok nehézséggel folyt Szőny mellett Forró szigeten, s Bethlen kizárására Eszterházy mindent elkövetett. Amaz maga részéről elébb a békealkudozásokat akarta meghiusitni s azután Erdélynek csak kedvező feltételek mellett befoglalását szorgalmazá. Midőn erre kevés volt a kilátás, egy jul. 26-án kelt s Borsos Tamás portai ügynökéhez intézett jegyzékével az okokat mutogatá, hogy miért nem fogadhatja ő el a békét? Azután Mikó Ferenczet küldé a portára, hogy a béke megkötése elé ujabb nehézségeket gördítsen. Mindennek csak annyi eredménye lett, hogy az alkudozás folyamát nyujtá, de bár a szőnyi megbizottak közt néha oly ingerült hang állott be, hogy az értekezletet több izben félbe akarták szakitani, sőt a budai basa már sergeit is kezdé összevonni, ennek makacsságát hat ezer tallérral s nagy igéretekkel megtörék s a béke sept. 12-én csakugyan létrejött. Most már oct. 22-éről Mikót utasitá Bethlen, bár siker nélkül, hogy Erdélyt utólagosan irják be az okmányba. De Szom-

bathelyi, ki az ő követségének tagja volt „elárulá a fejdelmet“ s a nádorhoz szökött, ki szolgálatába fogadta. A dolognak semmi fontosabb következménye nem lett, minthogy utóbb ujabb árulásáért a kézrekerültet országgyülésileg notázták.

Az egyesült hatalmaknak legfőbb igyekezete volt a béke megkötése után kieszközölni a portán, hogy az ne ratificaltassék s Bethlen is ezen munkált velök együtt. Ez egy pillantig ugy látszott, hogy sikerülni fog. A császár késett a kikötött ajándékok béküldésével s 1628 elején a portáról fenyegető hangon irt levél ment hozzá. Azután nagyobb mérvű hadi készületeket is tettek, sőt jul. 14-éről a kajmekám felszólitá Bethlent, hogy hadaival készen legyen s a császári sergek mozgalmairól a portára korán és kimeritő tudósitásokat küldjön. De az ajándékok nov. 25-én beérkeztek s a háború ezuttal is elmaradt.

Bethlen viszonya ezalatt és ezután a szövetségesekkel lényegileg a régi maradt. Biztatást és igéretet tettek ezek neki ezután is eleget, de mindent teljesitetlenül hagytak, S hogy leglább magukat mentsék s tévesztett lépéseiket szebb szinbe állitsák elé, őt vádolák perfidiával, őt, kinek 30,000 tallérnál többet soha sem adtak, ki pedig mindig ismétlé nekik, hogy „non arma sine stipendiis,“ őt, kit háborúba bonyolitottak, azután elhagytak. Mindez meggyőzte a fejdelmet, hogy velök szorosabb viszonyba nem ereszkedhetik. De azért korántsem hagyott fel terveivel, csak másuton igyekezett valósitni azokat. Folytonosan ügynököket tartott Brandenburgban s a német udvaroknál, kik tudositák, hogy a császár mit tervel. „Többet — 1628 elején irá — mert a porta elhagyá, mert szövetségesei nem segitették kellőleg, nem tehettett.“ Valódi czélja már ekkor az volt, hogy Gusztáv Adolf svéd királylyal, sógorával ereszkedjék egyezkedésbe. Ez ugyan is még ez időben a lengyelekkel folytatott háborút. Bethlen már 1627 őszén lépéseket tett, hogy őket kibékeltesse. Ily módon Gusztáv Adolf szabad kezet nyervén, nyo-

muljon hadaival Sleziába, s ekkor ő is kész lesz, még pedig anélkül, hogy valakitől segittetnék, felülni, vele csatlakozni s azután közösen folytatni a háborút. E szövetség valóban gyümölcsözőbbé lehetett volna az előbbinél s a következő időben folyton folytak is rá az előkészületek, alkudozások.

Valósulás stadiumába nem léphetett e dolog, mely biztosabban szerzett volna Bethlennek koronát, mint ama kalandos tervek, melyekkel ez időben kapcsolatba hozzák. Hogy ő a portával magát dák királylyá akarta volna tétetni Erdély és a két Oláhország felett, mint Pázmán hivé s mint egy velenczei tudositás is emliti, koholmánynak is bárgyu volt. Hisz ő maga tudositá épen ez időben a portát, hogy Ferdinánd részéről egy, a török ellen intézendő had fővezérségével, jutalmul az ettől elnyerendő birtokokkal, s a Dunán innen fekvő részekkel kinálják (1627 oct. 22). Ha, mi nem lehetetlen, ezzel a portát rémitgeté, hogy a szőnyi békét ne ratificálja, ugy az is bizonyos, hogy ő lett volna első, ki hasonló feltételt elfogad, ha az komolyan tétetik, ha ily módon a protestánsok üldöztetését megszüntetheti, ha reménye lehet, hogy ezt valóságra viheti. De ennek hiányzott minden garantiája Eszterházyban s magában Pázmánban is, ki előtt ez eszmék megpendittettek. Ily körülmények közt azután kelle törnie, mit biztos reménye volt elérhetni: bevégzésére a lengyel háborunak, ha másként nem lehet, oly áron is, hogy a tehetetlen s öreg Zsigmond helyett ő választassék meg, s szoros egyesülésre Gusztáv Adolffal. S ezért nem csak a svéd királylyal, hanem nehány lengyel főurral is érintkezésbe tette magát, megtette a portánál a szükséges intézkedéseket, hogy egy lengyel hadjáratra engedélyt nyerjen s 1629 elején nagy mérvben készülődött is. Ez időben járt nála a svéd királynak egy követe, Farensbach s ő is inditott követeket Gusztáv Adolfhoz. Ezeket Ferdinánd letartoztatta s mialatt azon munkált, hogy szabadon bocsáttatásukat kinyerje, betegsége láthatólag

roszabbra fordult, Vizkórságban szenvedett — mely, daczára, hogy mindenféle fürdőket használt, s még egy külföldi orvos is fordult meg nála (az akkori közvélemény ugy hivé, hogy épen ez idézte elő betegsége sulyosbulását) naponként veszélyesebbé vált. Midön végre hirét vette, hogy sógora megbékelt a lengyel királylyal, már minden késő volt. Az év kezdete óta betegeskedvén, gondja volt, hogy mindent biztositva, rendezve hagyjon hátra. E czélból kiment Váradra, hol a tanácsurakkal s a Részek befolyásosabb embereivel tanácskozott, átrándult Debreczenbe, hol Murtéza budai basával értekezett. Végrendeletét már ez előtt aug. 31-én megkezdte irni. Ennek terjedelmesb bevezetése utasitás arra, hogyan kormányoztassék Erdély s hogyan viselje magát neje az utána következő „fejdelem“ az adott viszonyok közt, s hogyan bánjanak vele tanácsurai és rokonai? Aztán következik maga a rendelkezés, melyben megemlékezett az országról, a császárról, a svéd királyról, a brandenburgi választóról, nejéről, a kormányzóról, számtalan főurakról, cselédjeiről, udvari papokról, az udvari hölgyekről, tanitókról, a fehérvári iskoláról nagyszerűen, több más iskolákról, ispotályokról, gyakran tetemes s többnyire jelentékeny összeggel, Váradon nov. elsején irván azt alá.

Tizenöt nappal utóbb Fehérvártt teljesen megfogyott erővel papirt és tollat kért: „ha Isten velünk — irá — kicsoda ellenünk? senki nincsen, bizonyára nincsen.“ Nehány percz mulva meg volt halva.

Bethlenről az egykoruak, kik ismerék, lelkesedéssel s bámulattal irnak. Magasztalják eszét, vitézségét, liberalitását, fáradhatatlan tevékenységét. „Tekintetében oroszlán, conversatiójában nyájas, józan életű, könyörgésében nem külsőképen tettető, de buzgó, az tudósok társaságában gyönyörködő; a hazafiaknak atyjok, a vitézlő rendnek mind jó tanitójok s tükörök;“ künn tekintélyes, családi körben szelid volt. Szerette a zenét, tánczot, lakomát, de módjával, a fényt, de pazarlás nélkül.

Sokat épittetett, de jó gazda volt s gyülölte a vesztegetést. Ilyennek festi Kemény, ki udvari embere s utóbb a fejdelemségben egyik utóda volt, és ki a mindennapi vele együttléttel eléggé meg tanulta ismerni. A pénztár telve, a várak jó karban, a hadsereg szervezve maradt hátra, s Erdély be volt vonva az európai politikába. Pedig szegény, inséggel küzdő volt, midőn átvette, melyre a két oltalmazó nagy hatalmasság épen nem gyakorolt jótékony befolyást. De ő nyugodt biztossággal vezette hajóját, s a 42 csatában megfordult hadvezér, kinek már egy izma sem volt ép, még több diplomatiai harczot állott ki diadallal. A törvénykezést szabályozta, a közigazgatásba rendet hozott, a gazdászatot, bányaipart fejleszté, a kereskedelmet felvirágoztatta, a tudományokat előmozditá, a hit dolgában teljes mértékben türelmes volt, annyira, hogy a jezsuitáknak is házat adott országában. Minden kellékével birt egy nagy uralkodónak, ki 16 éves kormányzásával Bocskai kezdeményét hatalmasul fejleszté. A pontnál halt meg, midőn a munka befejezésére tette az előkészületeket, midőn végre oly szövetséget hozott létre, mely nem csalta volna meg, mint a korábbi. Mi lesz a protestántismus kérdésből, ha ő nagy sogorával egyszerre lép fel? hogyan alakul Magyarország sorsa, ha ekkor vezet serget Pozsony felé? minő alakot nyert volna Magyarország szövetkezése Németországgal, mely mint hagyományos, mint keresztyén szövetkezés, a legfényesebb diadalok után sem lett volna mellőzhető?

VII.

Bethlen halála napján már a pártok, melyeket ő eddig egyensúlyban tartott, ujra szembenálltak egymással. Utódja özvegye Katalin volt, de korlátolt hatalommal, a kormányzó Bethlen István gyámsága alatt, mint ezt 1626-iki fehérvári törvényekben a IV-ik fejdelmi conditio rendeli „minden gubernatio és gondvise-

lés, mostan és következendő gubernator (t. i. István ur az 1620-iki választás alapján) uram ő nagyságán legyen és tanácsokon, és semmit ö felsége az országnak közönséges dolgaiban ő nagyságának és tanácsoknak akaratja és hirek nélkül ne cselekedjék.“ Gábor sem ezt, sem a többi feltételt gyengitni nem igyekezett. Mióta testvére István kormányzóvá választatott, tekintélyesebb állást foglalt el az első tanácsurnál, s az ország igazgatásában némi részt birt. A boldogult arra számitott, hogy ez a dolgok folyamába be levén avatva, neje nevében és czime alatt, az ő elvei szerént fogja intézni a dolgokat. De hogy ez intézkedést megbánta volna, hogy ennyi jogkört sem akart volna utolsó éveiben nejének engedni, arra semmi biztos adat sincs. Ellenkezőleg testvérét, tanitványait, creaturáit végrendeletében is, Isten előtt teszi felelősekké, hogy a fejdelemasszonyt védjék, támogassák. Mig élt, még gyengeségei iránt is elnéző volt e hölgynek, s midőn gyanakodott, hogy ennek a morva Zieratinnal „alkalmatlan familiaritása van“ a kegyenczet szép szin alatt eltávolitá. Többet nem tett s azután is lovagias és előzékeny maradt a hölgy iránt, ki oly messziről jött sorsát megosztani.

Ugy látszik, Katalin nem volt méltó hozzá, épen ugy, mint István ur nem volt alkalmas nyomán haladni. Gábor halála senkit se lépett meg véletlenül, havak óta el voltak rá készülve, sőt pár hettel halála előtt, Apafi Györgyöt főkövetül István a portára küldé, hogy ott ez eshetőségre mindent előkészitsen*) és még is a pártszenvedély rögtön tág tért nyert minden agitatióra, mely végre is a dolgoknak nem várt fordulatait idézte elő, Erdély erejét megbénitá s alkalmatlanná tette, hogy a bekövetkező világfontosságu eseményekben szerepet játszhassék. Csak a török részről lőn a szükséges elő-

*) Kemény Apafit a fejdelem halála napján jelöli ki portai követté. Ő téved, mint ezt a felséges kir. főkormányszék levéltárában levő eredeti török levél bizonyitja.

készület megtéve: Apafi az adót beadván, hat pontot terjesztett elő, mely a legszükségesebb intézkedésekre vonatkozott, s melynek alapján Murtéza budai pasa fermánt kapottt a szultántól, hogy készitse sergeit s ha Erdélyből meghivást kap, segélyhadaival ez országba nyomuljon.

A fejdelem halála napján összeültek a tanácsurak. Kitűzék a temetési határidőt(1630. jan. 25-re) s a portára és Bécsbe követeket inditottak. Ferdinánd készületeket tett a hét vármegye vissza foglalására, s hogy intézkedéseinek nyomatékat adjon, készült, bár nov. 30-áról részvétiratot küldött Katalinhoz s Eszterházy dec. 1-ről a megyék békés átengedését tanácslá. E készülődéseknek a budai basa más okát gyanitá, s dec. 3-áról megirta István urnak, hogy hadait összevonta, a hajdukat pedig hűségre inté. A porta mély sajnálattal vette a halálhirt, melyről az napon értesült, midőn Apafi bucsu látogatását tette a divánban. Nyomon intézkedéshez fogtak: dec. első felében (6—16 között) Katalinnak elrendeltetett a zászló és bot, ugyanakkor ő a fejdelemségben ujra, István ur a kormányzóságban megerősittettek, a budai basa Murtéza, kit már Ázsiába rendeltek, parancsot kapott, hogy ideiglenesen állomásán maradjon, tiz nap mulva a moldai vajda s határszéli bégek utasitva lőnek, hogy harczkészen álljanak*). A porta dec. 2-áról figyelmeztette Ferdinándot, hogy Erdély ügyeibe ne avatkozzék, s a törökök mindenütt talpra állottak megelőzni az ellenséges szándékokat.

De a bécsi kormány nem fegyveres elfoglalásra gondolt. Az a párt, mely Báthorit meg akarta buktatni, mely Bethlen ellen trónra léptekor sikra szállt, most is létezett. Tagjai, mint hajdan, jobbadán a catholicus főurak voltak. Czéljok annyiban modosult, hogy a Ma-

*) Török levelek a k. kormányszék levéltárában. „Mély fájdalomba merültem, mit leirni nem tudok" irá a nagyvezér Gábor haláláról István urnak.

gyarországhoz visszacsatlást ez idő szerént még lehetetlennek tartván, a kormányzót akarták megbuktatni, Katalint a fejdelmi jogok teljes birtokába juttatni, s ennél maguk számára teljes befolyást szerezni. Gróf Dietrichsteinnak, Ferdinánd követének, a részvétirattal Fehérvárra érkezése jeladásul szolgált a pártnak a fellépésre, s Katalin megnyeretett. Csáky István, ki a fejdelemasszonynak kegyét teljes mértékben birta, de ki maga nagyravágyó, alattomos és nem tiszta jellemű férfi volt, attól tetemes összeg pénzt vett át, hogy azzal hadakat gyüjtsön s a temetés alkalmával tartandó országgyülést vagy a Katalin feltételei megmásitására, vagy saját megválasztására kényszeritse a körülmények szerént. E czélból a hadsereg megnyerésére tett lépéseket, egy Kővárvidéken tartozkodó mezei kapitányt, Kovács Pétert, átállásra is birt, maga Magyarországban kezdett toborzani, s a megnyert hadakat Fehérvár körül szállásolta el. István ur belátta, hogy e had épen elegendő lesz arra, hogy a gyülés szabad tanácskozását semmivé tegye. Ezért Toldalagit, székely és megyei hadakkal Kővárvidékére küldé, ki aztán Kovács Pétert kiveré az országból, maga pedig a „vele egyetértőkkel összeesküvék, hogy az ország oltalmára egyetértenek.“ A temetés 1630. jan. 25-én az országgyülés megnyitása napján s ennek részvétele mellett ünnepélyesen véghezment minden háboritás nélkül. A rendek nagy többsége Bethlen párti volt, daczára, hogy Katalin a jószágadományozást vesztegetésig üzte, Csáky pedig ennek aranyait nem kimélte, s a szárnyaló hirek ellen, hogy a jezsuiták befolyásának engedve, Katalin áttért a catholica vallásra, mindjárt eleinte oly hangosan felzudultak azok, hogy Katalin jan. 27-én a templomban nyilvánosan urvacsorát vett, a kedélyek megnyugtatása végett, Csáky Almásra szökött, hadai pedig nyomon rá visszamentek Magyarországra.

A rendek Csákyt menedék-levéllel visszahivták az országgyülésre, s ez nem tartotta tanácsosnak nyiltan

szembeszállni, visszajött. Apafi már jan. 15-én meghozta a hirt a portai készülődésekről, vele jött Juszuf aga is, nem sokkal utóbb megjöttek a megerősitő fermanok a tatár khánhoz, a szomszéd beglerbégekhez s az oláh vajdákhoz irt és segélyadást parancsoló leiratok. Mind ez Csáky párthiveit visszavonulásra birta, s a gyülés a Bethlen-pártiak teljes diadalával végződött. Katalin és a rendek letették az esküt, de az első hatalma ujabb korlátok közé lőn szoritva: magán pénztárát az országos kincstartó kezelésére bizák, hogy hadat többé az ország ellen ne fogadhasson; kiadványai pedig csak akkor érvényesek, ha azokat a korlátnok is ellenjegyzi. E gyülés Toldalagit a portára küldé, hogy az uj uralkodás megszilárditására megkivántató dolgokat végrehajtsa. Ugylátszott, minden rendben van, s még május közepén a brandenburgi választó követei azon hirrel tértek viszza urokhoz, hogy nővérének ügyei jól állanak.

De az eddigi eseményekben sem Csáky, sem Katalin nem nyugodtak meg. Az első nem mondott le nagyravágyó czéljairól, s azok kivitelére Katalinnal s a magyar- és erdélyországi catholicusokkal még szorosabban szövetkezett. Tervök volt a határszéli várakba hadakat gyüjteni, azzal fenyegetni Erdélyt s akkor uj választást eszközölni vagy a maga részére, vagy az általa feltolandó Prépostvári Zsigmondéra. E czélból Katalin készpénzét, kincseit — nehogy a kincstartó rájok tegye kezét — átadta Csákynak s a munkácsi kapitánynak Ballingnak parancsot adott, hogy e várat ereszsze át Csáky kezébe. Balling megtagadta az átadást, s a kegyencz is csuful megcsalta asszonyát, kieszközlé ugyan, hogy Erdély szélei felé csapatokat inditott a nádor s maga is szedett némi hadat, de a pénz tetemes részével uradalmat vásárolt magának.

A dolog időnap előtt világosságra jött. A kormányzó Fehérvárra sietett (a fejdelemasszony többnyire Fogarasban tartózkodott) megirta a mozgalmakat

Adsem Haszán uj budai vezérbasának, a portára követtől Sculthetust küldé, hogy ez ottan Katalin ellen fermánt szerezzen, s Medgyesre jul. 10-ére országgyülést hivott össze. Mind a kormányzó, mind a fejdelemasszony párt hivei, nagy számmal gyültek itt össze s a gyülés zajos és ingerült volt. Csak nehezen sikerült a mérsékeltebbeknek kiegyezést hozni létre, mely közbocsánatot hirdetett, a régi fejdelmi conditiókat megujitá, de a kormányzót is oda utasitá, hogy csak a tanácsurakkal egyetértőleg intézkedhetik érvényesen, nélkülök ne fogadhasson, ne küldhessen követeket. Ugyanakkor a főurak hitlevéllel biztositák Ferdinándot, hogy Erdély a békét nem fogja felbontani. Jul. 16-án az állam tanács kitiltá Csákit az országból, s ha neki a bejövetel utóbb megengedtetnék is, rendelé, hogy csak hadak nélkül jöhet be, a fejdelemasszonytól kihallgatást pedig egyedül a kormányzó jelenlétében nyerhet. Másnap jul. 17-én a gyülés eloszlott.

Pár hét mulva Sculthetus, a portai követek is visszajöttek a fejdelemasszonyhoz kormányzóhoz s a rendekhez intézett fermánokkal, melyek jul. végén adattak ki. Ezek élesen kikelnek a mozgalmak ellen, figyelmeztetvén az illetőket, hogy meghódolásuk Ferdinándnak minő veszélyeket fogna eredményezni, hogy a lázadókat maguk büntessék s ne várják be a szultáni sergeket „mert az igen drága orvosság.“ A kajmekámnak egy titkos irata Bethlen Istvánhoz szól: Kérdezzék meg Katalintól, meg akar-e maradni a fejdelemségben vagy nem? ha igen, mondjon le Csáky Istvánról. A török sergek behivására készen állanak*). Katalin aug. 12-éről válaszolt a kajmekámnak: mentette magat a vádak ellen, ő hive a portának s e hűségben megmarad s ugyanakkor István ur is megnyugtatta a portát. De bár a kajmekám e válaszszal megelégedett, Katalin boszusága Scul-

*) Török levelek a k. főkormányszék levéltárában. U. o. a válasz az aug. 12-iki levelekre.

thetus ellen oly nagy volt, hogy ezt utóbb is orozva gyilkoltatta meg. Azalatt aug. 4-én a kormányzó s az országtanács is Eszterházynál kérdést tettek, hogy mi okból rendelé el a generalis a megyék felülését?

Ez intő-levelek sem használtak semmit. Bornemisza János magyarországi hadakkal az ország szélein táborozott, s ngyanakkor Katalin a kormányzót Szamosujvárba hivta, oly szándékkal, hogy ott elfogatja s megöleti. De hadai ez alatt fia a „kis gróf" és veje Zolyomi Dávid vezérlete alatt Bornemiszát megtámadák s vissza nyomák, maga a kormányzó pedig az őt fenyegető veszélyről értesülve „kiszinlé magát Szamosujvárból." E váratlan fordulat a magyarországi urakat nagyobb tevékénységre ösztönzé: Forgács Miklós kassai generalis Szikszónál vont össze magyar tábort, s a hajduk közt toborzott, Homonnai János pedig lengyel hadakkal készült az országba ütni, hogy a békeszegést megboszulják. A kormányzó aug. 7-éről Eszterházyhoz irt levelében tagadta ugyan részvétét a Bornemisza megtámadásában, de azért fegyverkezett. Ugyanakkor a fejdelemasszony is hasonlót tett, országgyülést hivott össze Kolosvárra sept. 21-ére, s ugyan oda az ország hadait is összeparancsolta. Megbuktatása már ekkor el volt végezve.

A fejdelemasszonynak fő szerencsétlensége az volt, hogy nem a hazafiakkal fogott kezet, hanem ellenök s megbuktatásokra a catholicus pártot fegyverezte. István urral folytonosan rosz viszonya volt. A kormányzó, mint fogadott fia Gábornak, magát sokáig utódának is tartotta, s Katalinnak nem bocsátotta meg, hogy e reményétől elütötte. Az is igaz, hogy e hölgy ledérsége alkalmas fegyvert adott kezébe, s ezt ő eleinte a maga hasznára akarta kizsákmányolni. Az utolsó időben már nem bizott saját erejében, s a Katalinnal való kibékülést is lehetlennek tartotta. Épen ezért minden áron fedezni akarta magát főként azon veszélyek felől, melyek Magyarországról fenyegették. Ily czéllal a kis

grófot s Zolyomit Patakra küldé, hogy Rákóczy Györgyöt a Zsigmond fiát a fejdelemséggel megkinálják. Az első ezenkivül a budai basát is fölkereste s Rákóczynak megnyeré.

Ezalatt másként alakultak a Kolosvártt megnyilt országgyülésen a viszonyok, mint a kormányzó várta. Minden párt belátta, hogy a fejdelemasszony uralkodása tarthatatlan, pápás urak és protestánsok kiegyeztek egymással s a békes indulatu kormányzó fejdelemmé választását közösen elhatározák. Ezért sept. 28-án a fegyveres rendek egy követsége Katalint lemondásra birta. Két nap mulva Katalin visszavonult fogarasi várába s még másfélévet töltött magyar földön. De pazárlása és nehány csaló, vagyona tetemes részétől megfosztván, végre is elhagyta Erdélyt s miután Szombathelyt catholisalt, Bécsbe ment lakni.

A kolosvári országgyülés ugyancsak sept. 28-án Bethlen Istvánt fejdelemmé választá s a hirrel még az nap követeket küldött a portára. Ugyanakkor István ur is gyors futárt inditott veje és fia után, hogy térjenek vissza. De már késő volt: ezek Rákóczyval tisztába hozták a dolgot. Rákóczy kezdetben nem akarta elfogadni a fejdelemséget, de miután a kis gróf biztositá, hogy Váradot — mert ő volt ennek kapitánya — kezébe adja, Zolyomi pedig megesküdött, hogy a székelyekkel részére áll, hozzá fogott a toborzáshoz, csakhamar szép csapatot gyüjtött össze, s oct. 1-én megindult, 3-án pedig már Nagy-Váradon volt.

Ezalatt oct. 2-án István ur felesküdött a piaczi nagy templomban. De midőn Rákóczy közeledéséről hirt vett, mint különben is kevés szilárdsággal biró férfiu, nem mert komolyabb rendszabályokhoz nyulni. Veje, fia Rákóczyval voltak s saját szava által is kötelezve érezte magát. Más felől segélyt remélt a császártól s bizott, hogy a porta is meg fogja erősitni. Kolosvártt összevont hadait nem bocsátá el, de támadni sem mert, főként, mert tudta, hogy a hajduk a váradi táborban vannak.

Egyezkedésbe bocsátkozott Rákóczyval s Topán oct. 24-én hat heti fegyverszünetet kötött vele, mialatt országgyülést fog összehivni, mely eszközöljen uj választást. Most Rákóczy pártszerzéshez látott s igéretekkel, adományokkal sokakat maga részére csábitott. Bethlen ez alatt a császárnál és portán tett lépéseket, hogy megmaradását ezek kieszközöljék. Öt nappal a topai egyezkedés után Ferdinánd követe Sennyei Sándor megfordult nála s ő is részéről Haller Istvánt Bécsbe küldé. Ugyanakkor a portára is irt levelet, tudatta Rákóczy fölkelését, a vele kötött fegyverszünetet, a nádor készülődéseit, igyekezetét, hogy a hajdukat megnyerje s kérte, hogy a határszéli basák utasitassanak, hogy továbbra is (Demeter napja már elmult) fegyverben mardjanak s ha kell segélyére legyenek.

Mindez már késő volt. Rákóczy is tett lépéseket, hogy a portát megnyerje, és ez ugylátszik, hogy be akarta várni a dolgok lefolyását s Erdély választására nagy pressiot nem akart gyakorolni. De annál inkább beleelegyedett Brandenburgi Katalin, ki határozottan gyülölte a karmányzót s mindent elkövetett, hogy Rákóczy megválasztását keresztülvigye. Ő hatott rá, hogy a porta két fermánt adott ki s azok egyike Bethlent, másika Rákóczyt ajánlá a rendeknek s a csausz pedig utasitva lett, hogy a körülmények szerént mutassa fel valamelyiket. Ő küldött pénzt s ő szerzett kölcsönt az utóbbinak, sőt midőn nov. 26-án Segesvártt az országgyülés megnyilt, legelőször az ő követe és megbizottja Kemény János legelébb is Rákóczyra szavazott. S a csausz is azon fermánt terjeszté a gyülés elé, mely Rákóczyt ajánlá. Mindamellett zajos volt a gyülés, azonban Rákóczy győzött. Megválasztása még az nap megtörtént, s Dániel Mihály és Mikó Ferencz a hirrel Váradra siettek. Apró csatározások melyeket ezalatt Eszterházy és Zólyomi hadai folytattak egymással s melyekben ez utóbbiak győztek, a dolog folyamára semmi befolyással sem birtak s az uj fejdelem decemb.

20-án Kolosvártt ünnepélyesen fogadtatott, honnan nyomon a fejdelmi székvárosba, Fehérvárra indult.

VIII.

Rákóczy György leggazdagabb s leghatalmasabb volt a felső-magyarországi protestans urak közt. Bethlen első támadásakor kassai generalissá lett, s aztán is nagy buzgalommal szolgált annak, de az ügyek fordulata nem engedé, hogy azt nyiltan tehesse. Ragaszkodása protestans vallásához s politikai meggyőződése, mely őt az Erdélyhez csatlakozásra ösztönzé, sokkal ismertebb volt a nádor előtt, hogy sem ő Ferdinánd alatt előmenetelre számithatott volna. Annyival örömestebb fogadta meghivását az erdélyi fejdelmi székre s az nap óta főként azon munkált, hogy megerősitését keresztülvigye. Beigtatása Fehérvártt dec. 22-én megtörtént. De bár Katalin üdvözlésére sietett s családját ajándékokkal látta el, bár a rendek szivélyesen fogadták, a nehézségek csak ezután kezdődtek. S valóban Rákóczy tudván, hogy a nádor ellenséges szándékkal van iránta, hogy István urat a fejdelemség visszavételére még mindig biztatja, sietett a portát megnyerni. Követeket küldött Konstántinápolyba a megerősitő athname kieszközlésére.

Eszterházy megbuktatására gyorsan akart eljárni. Mindenekelőtt meginté, hogy a fejdelemség elvállalásával a köteles hűséget mint a császár alattvalója, megsérté — ezt az engedély kinyerése előtt nem lett volna szabad tenni, s felszólitá, hogy mondjon le. Rákóczy válasza gunyos volt: rosz tanács egy ökörpásztortól őt arra akarni birni, hogy székéről mondjon le s azt spanyol rabszolga kezébe bocsássa. Ugyanakkor a nádor az ellenségeskedést is meg akarta kezdeni: „nem hagyom — mondá — megtollasodni repülésig, hanem miglen csak pehes, addig előzöm meg.“ Ürügy volt kéz-

nél: a fejdelemségnek jelentés nélkül elvállalása, s hajduk megnyerésére tett kisérletek. Ezek Szabolcs megyével Gábor halála után visszaestek Ferdinánd uralma alá, de valójában a protestáns Erdélyhez szitottak, s nem akarván, hogy Básta szava beteljen rajtok, hogy a kormány „egyik állatot a másikkal maratja" tömegesen állottak Rákóczy zászlója alá. Megfékezésök végett a nádor Kassán gyülést tartott a felső megyékkel s azokat felkelésre szólitotta fel. A megyék visszatetszéssel fogadták a rendeletet, s azt hanyagul vagy épen nem teljesitették.

Ekkor már békealkudozás is folyt a nádor és a fejdelem biztosai közt. Rákóczy január végén kiindult Váradra s innen követeket küldött Kassára. Ő — izené — nem kiván mást, mint hogy a császár ne háborgassa birtokait s közbocsánatot hirdessen. Eszterházy halogatta a dolgot, kitérő válaszokat adott, mignem közbejött körülmények engedékenységre birták. Apróbb csatározások folyton folytak, s kezdetben Rákóczyra szerencsétlenül. Egy csapata Szathmár közelében februárban megveretett, egymást — erdélyi hajduk voltak — Szinér-Váralyánál Kovács Péter vert szét márcz. 8-án. De mind e vereségeket fényesen boszulák meg márcz. 15-én a kis gróf és Zolyomi, kik Rakomáznál Eszterházy dandárát tönkre verék s Kallót, melynek várát eredmény nélkül ostromlák, felégették. Azután Pázmán a nádornak már ez időben is nyilt ellensége, kéz alatt biztatta a fejdelem követeit, forduljanak Bécsbe „mert nem a császár akarata, hogy ily rigide tractalnak velök." Hozzájárultak a külviszonyok: Gusztáv Adolf a svéd király Németországban fényes diadalokat aratott a császári sergeken s Eszterházy eredmény nélkül ujitgatta kérelmeit segélyhadaik iránt. Végre a törökök is felléptek, egy felől Érsekujvár környékét pusztitották, másfelől Toldalagi török s tatár csapatokat hozott váradra. Mindez — bár Bécsben a Rákóczy követeit nem fogadták el — engedékenységre birta a nádort: Kassán

apr. 3-án megkötötte a békét: ö elismerte Rákóczy fejdelemségét s ez viszont kötelezte magát, hogy a császár ellen nem fog fegyvert, nem biztatja a törököket, tatárokat. Pár hettel utóbb a porta is kiadta az athnámét, melylyel Rákóczyt megerősité. A béke ezzel még nem állott helyre s a Nyirségen Császár Péter vezetése alatt támadt pórlázadást fegyverrel kelle levernie.

Rákóczy elismerése Eszterházy részéről nem volt őszinte. A kormány ugyanazon politikát követte, mit Bethlen iránt: a kassai béke nem hozott minden viszályos pontot tisztába s ezek minduntalan fennmaradtak egy uj háboru esetlegeiül s sürgetéseire, hogy ezek végett uj egyezkedés kezdessék meg, eredménytelenek maradtak. Tisztában állott, hogy Rákóczy uralma koránt sincs még Erdélyben sem megszilárdulva s az ő keze meg van kötve. Igyekezete, hogy roppant vagyonát ujakkal növelje, a csaknem határozott erőszakoskodás, melylyel Katalint a munkácsi és fogarasi uradalmak eladására kényszerité, növelte ellenségei számát. Igy történt, hogy a Fehérvártt a jun. 5-ére hirdetett országgyüléssel „az ártalmas és nyughatatlan elméjű emberek“ ellen törvényt kelle hozatnia, mely a vádolt Haller Istvánnak kegyelmet szerzett ugyan, de felhatalmazá a fejdelmet, hogy hasonló esetekben „az ország régtől fogva megirt decretumot“ alkalmazhassa.

Ferdinánd ez időben szorongatott körülmények közt volt. Hadvezérei Gusztáv Adolf ellen szerencsétlen háborut folytattak s a svéd hadak diadalmasan járták be Németországot. Csehország elszakasztása az osztrák örökös tartományoktól többé nem látszott lehetetlennek, de hogy ezt végre hajthassa, szükség vala Rákóczyt is fegyverfogásra birni. Megbizottak egyengették az utat s 1631 végén Strassburg Pál mint követ, ennek kieszközlésére Erdélybe és a portára küldetett. Rákóczy 1632. febr. 11-én ünnepélyesen és megkülönböztetve fogadta, de határozott biztatások nélkül ereszté el. Nem volt ugyan idegen e vállalattól, mely részére végered-

ményében, előnyösnek s kecsegtetőnek mutatkozott, és szerencsés körülmények közt szövetkezett volna is a királylyal, de ez idő szerént még jónak látta nem tenni mindent koczkára, főként mert Eszterházy még nem mondott le a reményről, hogy helyette Prépostváryt tegye fejdelemmé. De ha ő nem akart koczkáztatni, annyival hajlandóbb volt erre Zolyomi, s a svéd követekkel — Kemény János szerént magával Strassburggal is — egyezkedésbe bocsátkozott. Lehet, hogy a kis gróf is egyetértett vele, s valószinű, hogy határozott biztatásokat nyert. Ugyanakkor tehát, midőn Rákóczy biztatta a svédeket „hogy csak alkhassék meg az árusokkal (svédekkel) jó helyen járatja barmát," Zolyomi a Részekben a császárnak ez évben ujra feltámadott porhadát szétvervén, ujabb készülődéshez fogott, hogy Sléziába rontson. Rákóczy ezt nem nézhette el a gazdag hatalmas kevély ifjunak mint magán vállalatot sem, melynek sikere az ő megbuktatását vonta volna maga után. Maga is készülődni kezdett, de azért hajlandóbb volt békésen elintézni a dolgot s a Zolyomi ellen küldött hadak vezérei Csomaközi András, Kékedi és Ibrányi meg voltak bizva, hogy ha lehet, egyezkedéssel egyenlitsék ki a dolgot. Ipa az öreg gróf nem helyeslé a mozgalmat s a kis gróf is óvatosságra inté. De fegyveres támadást maga sem akart s hadai egy részét elbocsátva ugyan, de erős fedezettel Erdélybe ment, kiegyezett Rákóczyval, hitlevelet adott magáról, azonban az udvari kapitányságról s mezei hadak generalisságáról lemondott. Zolyomi visszatért a Részekbe, s hogy terveit más uton kivihesse, Prépostváryt ösztönzé támadásra.

Ez időben egy másik trónkövetelő is támadt: az ifju Székely Mózes fia, a hasonnevű fejdelemnek*). Az aty-

*) Szász források, Oltárd, Gunesch (Transchnál I. 301, 313. II. 3.) azt irják, hogy ez fia volt Károli Susánnának, ki elébb a Székely Mózes neje volt. Hogyan egyezik ez azzal, hogy Bojti Károli Zsuzsánnát hajadonnak irja, midőn Bethlen elvette?

jának adott athnáme utódául öt jelölte ki, ő maga ennek számüzetésében Temesváron született s a szultántól évpénzt huzott. Ismerétsége volt a beglerbégekkel s a Rákóczyval elégületlen székelyek, Pettki, Maróthi, ösztönzék, hogy lépjen fel mint trónkövetelő. Előtte állt a Bethlen példája, ki ily módon buktatta meg Báthoryt s társaival 1632 nyarán Temesvárra Murad basához ment. Ettől biztatásokat nyervén utját Budára vette, hova a fejdelem Toldalagit Ugront, Kapronczait és Kannegiesert küldötte, hogy Muza basa elmejét elforditsák tőle, hogy távozásának okát kitudják. Székely átalános panaszokkal állott elő s most a porta parancsára Konstántinápolyba küldetett. Rákóczy Mikó Ferenczet, Haller Pétert, Reitsot nyomon ide küldé az évi adóval s ajándékokkal, kik az állandó követ Szalanczyval egyesülve kieszközlék, hogy Székely „az torokban való várba“ záratott. Kiadatását minden sürgetésök daczára sem vihették ki, az 1633. febr. elején kelt fermánok*) ezt megtagadák, mert a török „ser és kanun“-nal ellenkezik. Különben megnyugtaták a fejdelmet, ha már neki adták az országot, csak hű legyen, nem juttatják más kezébe. A kaftányokat Juszuf műteferrika vitte meg Fehérvárra.

E mozgalom, Zolyomi hetvenkedése, Prépostváry igyekezete aggasztá Rákóczyt. Gusztáv Adolf elesése Lützennél, a legnagyobb szerencse volt, mely Ferdinándot érheté s ez az Erdély feltámasztására irányzott czélzatokat is háttérbe tolta. De nem volt-e oka Rákóczynak tartani, hogy most a nádor több sükerrel fog ellene bujtogatni? Nem kelle azon igyekeznie, hogy ha lehet, azokat megelőzze? Ezért kétszeres hévvel sürgette, hogy a kassai egyezkedésben el nem intézett pontok rendbe hozására elrendelt értekezlet hivassék össze. A mult évben még határozottan kivánta, hogy a kibujdosott Prépostváry, kinek ő erdélyi jószágait elkoboztatta

*) Török levelek az Erd. muz. egylet birtokában.

s őt magát meg nem jelenése miatt nótáztatta, Magyarországon is fogassék perbe. Kéry, mint a császár biztosa, e dologban, s lehető titkos szándokai kitudása végett kétszer is fordult meg nála, s Rákóczy mindig biztositá őt, hogy nincs forróbb szándéka, mint a békét megörzeni. Sürgetéseinek lett annyi eredménye, hogy 1633 elején követei számára megkapta a menedék-levelet s a tracta febr. 5-én Eperjesen csakugyan megnyilt.

Ez értekezleten Rákóczy biztosai Kovasoczy korlátnok, Kapi András, Balásházi voltak. Mikó s a többiek még nem tértek haza a portai követségről. Apafi, Bornemisza, Kemény s mások egyik másik beglerbéghez nyertek megbizatást. Szóval azok, kik Zolyominak „jó akarói s atyjafiai és az országban tekéntetesebb, keményebb emberek voltak, imide amoda“ szétküldettek, s akkor, midőn már Rákóczy erélyes ellenzéstől nem tarthatott, fölvétette a szerencsétlenek ügyét. Ellene sok volt a panasz a fejdelemnél: erőszakos ember, erővel hajtja zászlója alá a nemeseket s szigoru és kegyetlen. A fejdelem intései nem használtak, a gőgös ur hatalmába bizva mitől sem félt: „a mely karddal felemeltem Rákóczyt — mondá — azzal teszem le.“ S ez volt mit Rákóczy meg akart előzni, mert befolyásától, tekintélyétől, népszerűségétől, mely a rakomázi diadal s a császár hadai szétverése óta nagy volt, igen tartott. 1633 elején Bethlen István a „kis gróf, modestus, okos, elmés, tanácsos ifju ember“ meghalt. Márcz. 24-én fényes és ünnepélyes temetése volt Fehérvártt, hova Zolyomi is, mint a boldogult sógora eljött. A fejdelem őt még a mult év végén kolosmegyei főispánná tette, megelőző volt irányában s terveit épen nem árulta el. Temetés után Vásárhelyre mentek, s a boldogtalan itt vesztére a fejdelem szolgálatából száz embert a magáéba csalt át. Apr. 4-én ebéd után a fejdelem szállásán, s annak nevével Kornis Zsigmond és Erdélyi István egy szigoru feltételeket tartalmazó hitlevelet terjesztettek elébe, melyet ő aláirni vonakodott. A palota már ekkor körül

volt véve az udvari hadakkal s Zolyomi rögtön fogolylyá tétetett. Innen — útközben vasat verve lábaira — Fogarasba s utóbb Kővárba szálliták. Az apr. 24-én tartott országgyülés az általa elfoglalt jószágok visszaadását elrendelé, az aug. 21-ikin perbe fogása is bekövetkezett. Régi hitlevelei fel lőnek mutatva, s erőszakoskodásai, a fejdelmi katonák elcsábitása a közvádlónak elég anyagot szolgáltattak. Elitéltetését a hatalmas urnak még is nehezen vihette ki a fejdelem. Javai elkoboztattak s maga haláláig (1649) fogva tartatott. Ugyan-e gyülés Székely Mózesre és párthiveire is kimondá a nótát, s Mikó Ferencz vezérlete alatt fényes követséget küldött a portára, mely kiadatását szorgalmazá.

Ez alatt az eperjesi tracta folyton folyt. Brandenburgi Katalin birtoka s Prépostváry ügye képezték a főnehézséget, az elsőért nem akart kárpótlást adni s az utóbbit nem kivánta felmenteni a fejdelem. A nádor fegyveres támadást javasolt, Pázmán erről hallani sem akart. Az első győzött s midőn Rákóczy belátta, hogy komolyan fenyegettetik háboruval, ha követeléseitől el nem áll — végre engedett. Eperjesen sept. 28-án megköttetett a béke a megelőző kassainak alapján s annak megtoldásával: Onodban egyedül a fejdelem tart őrséget, megtartja Munkácsot, Katalint ezért és Fogarasért kielégiti, Prépostváry és Csáky jószágaikat visszakapják. De e béke s azon körülmény, hogy a portát a következő évben (1634) nem segittette kellőleg Lengyelország ellen intézett hadjáratában, sőt titkon a lengyelekkel egyetértett, gyanuba hozták Konstántinápolyban. A portai svéd követek éleszték a tüzet, ezeknek érdekökben állott olly fejdelem kezébe játszani Erdélyt, ki hajlandó legyen velök szövetkezni. Pártfogoltjuk, az ifju Székely Mózes némi biztatásokat nyert a portán s ő az erdélyi elégületlenekkel ujra egyezkedni kezdett. Meg kell vallani, ez volt a legroszabb ut, melyet ök követhettek, mert azok, kiket Rákóczy megbuktatására felléptettek, ezzel ész és kitartás dolgában nem mérköz-

hettek s a svéd szövetség tervét ilyen kisérletekkel mindig meszszebb tolák. Székely Mózes kisérlete, hogy Lupul moldvai vájdával 1635 végén beüssön, nem sült el a székelyek éber vigyázata miatt, kiket Rákóczy kiváltságaik megerősitésével s lustrák tartásával lekötelezett, s amaz vissza került a jedukulába, hogy Bethlen Istvánnak adjon helyet.

István urnak kétségtelenül sok méltó panasza volt Rákóczyra. Semmi azok közül, mik a topai egyezkedésben részére biztositva voltak, nem lőn megtartva. Családját kifosztotta, vejét börtönbe vetette s most Pétert, egyetlen fiát is semmivé akará tenni: ki vigyázatlanul, de nem szándékosan egy szolgáján halálos sebet ejtett. Péter a cseléd anyjával ki akárt egyezni, Rákóczy meggátlá ezt, sőt Pétert megidéztette. Ez Ecsedre menekült. Hasztalan volt a rokonok közbevetése, a koros atya kérelme, a fejdelem nem akarta e kedvező alhalmat elszalasztani, melylyel a mindig rettegett vetélytárstól menekülhet s szászsebesi táborából magát Bethlen Istvánt is megidéztette. E hirre István ur panaszával a portához fordult, de maga is sereget gyüjtött s várait hadi lábra állitá, Leveleket intézett 1636. jan. 12-éről Ecsedről, a városokhoz, megyékhez, főurakhoz: felsorolja megaláztatását, sérelmeit, a fejdelem hitetlenségét. Lefoglalta a pénzt, melyet testvére saját siremlekére s a fehérvári iskolának hagyott. Lábbal tiporja az ország jogait, saját conditióit. Ő nyugalmas békés ember, de most önvédelemre lett kényszeritve. S miután Ecsedet fia Péter őrizésére bizta, maga átment Budára, hol a vezérbasa szives fogadtatásban részesité s honnan Laskai Istvánt a sérelmek egész hosszu sorával a portára inditá.

A mult évi kellemetlen visszonyok után e határozott lépés Rákóczyt megdöbbenté. Már akkor 1635 végén a mint meghallá, hogy István ur a portához fordult, maga is követeket küldött oda, s most ujabban Huszár Pétert inditá utnak A nádorhoz hitlevelet küldött 1636

jan. 1-éről melyben a köteles hűség megtartását igéré *). A rendeket febr. 15-ére Kolosvárra összehivta, kik elhatározták, próbálja meg a fejdelem az ország nevével egyezkedni Bethlennel, elvonni tőle a törököt, de ha mind ez nem fog sikerülni, ők fejök fennállásáig fogják védelmezni. Bármily biztató kötelezettség volt is ez: a fejdelem még sem nyugodott meg. Még a gyülés folyama alatt febr. 20-áról reversalist szerzett a segesváriaktól, hogy szorongattatása esetére erődjűket megnyitják előtte, annyira tartott véletlen támadástól. A rendeket febr. utolsó napján bocsátá el, s másnap márt. 1-én az ország követei Szalánczi, Kőrösi, Pettki, Filkenius megindultak Budára kettős feladattal: kiegyezni ha lehet Bethlennel s elvonni a vezérbasát pártfogolásától. Az első iránti alkudozások sikeretlenek maradtak az utóbbit illetőleg apr. 7-én biztatásokkal indultak haza Erdélybe. Hasonló bizonytalan biztatásokat márcz. 28-áról Huszár Péter is hozott haza a portáról, melyeket Rákóczy a megtagadás előpostáinak vehetett. „Szabad Bethlennek folyamodni s a porta az ilyeket ki sem adja.“ Ilyes szavai a fermánnak mutatták, hogy jót nem várhat. S minthogy ettől tartott is, már korábban folyamadott Ferdinándhoz, kitől támogatást kért, irt Eszterházynak, Pázmánnak. Az első nem látott számára más menekülést, mintha lemond, az utóbbi kitartásra ösztönzé. De ugyan ez időben követei a lengyal királynál kieszközlék, hogy ez országban toborzhat. S most maga megkezdé a támadást: Husztot ostrom alá fogta, honnan azonban hadait Bethlen Péter csapatai szétverék.

A máj. 25-ére összehivott országgyülés még egyszer próbát tett István urat visszalépésre birni, s Rákóczy jul. 1-éről felhivta a magyarországi rendeket, hogy ezt, mint Ferdinánd alattvalóját tiltsák el a török segély keresésétől. Már késő volt minden: a porta István urat oltalmába fogadta, a fejdelem követeit letartoztatá

*) Fogalmazvány az Erd. muz. egylet birtokában.

rendeletet adott a határszéli beglerbégekhez, hogy segélyezése végett felüljenek, egy csausza által pedig parancsot küldött Rákóczynak, hogy hagyja el a fejdelemséget, a rendeknek, hogy álljanak el melőle s válaszszanak más fejdelmet. A parancs septemberben érkezett Erdélybe. De Rákóczy, bár időközben értesült, hogy Ferdinándtól segélyre nem számolhat, elhatározá mint végső eszközt, a fegyverek szerencséjét megpróbálni, a csauszt elzáratá, s minthogy István urnak s a török hadaknak közelgéséről értesült, az erdélyi sergegeket sept. 16-ára Tordára rendelé, honnan oct. 2-án Várad alá elindult maga is.

Bethlen Gyula felől közelgett török hadakkal. E hirre Ibrányi a váradi kapitány, Kornis Zsigmond s Huszár Mátyás székely csapatokkal elébe siettek, Szalonta és Madarácz közt táborba szálltak, várva a fejdelmi hadakat. Bethlen, hogy ezt megelőzze, a temesvári basát 14,000 emberből álló török haddal oct. 6-án Szalonta alá küldé. A csata eldöntetlen maradt — mert mindkét fél megszaladt. Annál szerencsésebb volt Győri Jakab támadása, ki kicsinyke csapatával a már is remegő török hadat megtámadta s megszalasztá. Ezalatt Rákóczy Várad-Ősiig haladt, honnan a hirre, hogy a budai vezérbasa, Illye felé indult, maga is Boros-Jenő alá ment. A török hadak Lippa alá érkeztek s a fejdelem Paulisig nyomult — de bár az apró csatázások napi renden voltak, derekas ütközetre nem került a sor. Az őszi esőzések beálltak, szent Demeter napja közelgett s ez a basákat hajlandóvá tette alkudozni. De Rákóczy sem akarta végletekig vinni a dolgot s ezért hajlandó volt rá. Mindkét részről kezeseket cseréltek s hosszas alkudozás után megkötötték a fegyverszünetet a törökkel a békét Bethlennel a topai egyezkedés alapján, mit aztán Rákóczy Segesvárt dec. 4-én ratificalt. A szultán boszus volt: a budai basát hivatalából elmozditá, a temesvárit meg ölette, de a dolgot nem változtathatta meg, miután neve alatt az egyezségi pontokat a budai basa

dec. utoljan kiadta: Rákóczy fejdelem marad, a szultánnak 40,000 tallért s a többi basáknak is meghatározott összegeket fizet, Bethlent többé nem háborgatja, s a hajduságot Dereczkéről elszállitja. Valóban e béke sok tekintetben megalázó volt a portára nézve és Murád szultán ingerültségét Rákóczyra és Erdélyre nem titkolá, felbontását azonban külháborui miatt, bármennyire akarta is, nem eszközölheté.

Rákóczy magán kiegyezését István urral csak annyiban hajtá végre, hogy 1637. márcz. 1-ei medgyesi országgyülésen az ellene hozott articulusokat eltöröltette. Többi igéreteit, mennyiben a Bethlen Gábor féle hagyományok visszafizetésére s Zolyomi szabadon bocsátására vonatkoztak, teljesitetlen hagyá. Fejdelemsége annyira meg volt szilárdulva, hogy többé versenytársaktól nem tarthatott, s épen ezért, ha a porta parancsait más különben teljesité, ezt szabadon merhette is. Sőt merhetett többet is: valódi zsarnoki hatalmat alapitott meg. Az erdélyi felségsértési törvények rugalmas természetűek voltak, sokat lehetett alkalmazásba venni, anélkül, hogy betűi megcsonkitást szenvedjenek. Ez idő óta „nyugovék az ország, mondja Kemény János, annyiban, hogy külső hadakozásuk nem lőn, de belsőképen szüntelen oppressio, az fejdelmeknek az országon szélyel járások, törvényes székeknek, octáváknak, diaetaknak celebrálása az igazságnak folytatásáért — de mind csak a fejdelemek haszonkeresések vala és mások nyomorgatása törvényes szinek alatt.“ S e részben legjobb eszköze volt a „piszkos“ Kassai, czimnélküli korlátnoka, egy fösvény kapzsi de eszes s a köz és magánjog minden tömkelegében jártás ember, ki minduntalan kész volt nótaperekkel. A főurak erős és nem eléggé szabatos hitlevelekkel köttettek le, melyek mindenki felett egy-egy Damocles kardjaként függöttek s Rákóczynak annál szabadabb kezeket engedtek. És valóban ő rengeteg vagyont harácsolt össze jószágokban, uradalmakban s nemes érczekben. A harminczadok, bá-

nyák jövedelme, a só, kéneső, mész, viaszk egyedáruskodása, megbizottak utján folytatott kereskedése s a szabad kereskedésnek a nemzet kezéből elvétele, egyiránt megtölték az országos és magán-pénztárt.

De ha Bethlen Gábor liberalitása után e fösvénysége elfojtott visszatetszést szült is alattvalóiban, azok méltányolni tudák, hogy más tekintetekben a nagy fejdelemnek méltó tanitványa. Eszély, kitartás, szilárdság, csak ugy megvoltak benne is, s a diplomatiai cselvetéseket is megtanulta tőle. Erdély függetlenségének fenntartása, hatalmának nevelése volt a fő elv politikájában s ez őt is épen ugy, mint Bethlent éles ellentétbe hozta Eszterházyval. Annyival inkább fájt neki, hogy Pázmán, ki Ferdinánd környezetében egyetlen őszinte pártfogója volt, ki az 1636-iki eseményekben is buzgóan védelmezé — mert az erdélyi fejdelemség fennállásának szükségéről meg volt győződve s mert ezt jó kezekben látta — 1637 elején meghalt, s nem is minden czélzás nélkül irá Eszterházynak „nem volt oka tartani, hogy szegény kárdinál uram a mit vele közlött, elárulja, s hogy rosz akaróit titkon vagy nyilván ellene bújtassa.“

Ez időben már tett előkészületeket, hogy a harmincz éves háboruba ő is cselekvőleg befolyhasson. Haga Kornél hollandi, Roussillon franczia követ megfordultak udvarában s levelezésben állottak vele, kivülök értekezett más meghatalmazottakkal is. De bár akkor, midőn Franczia ország maga is támadólag lépett fel, ujabb sürgetéseket vett a csatlakozásra, ennek ideje még nem jött el. Maga Murad nem nagy barátja volt s szövetségeseinek portai alkudozásai sem szereztek kellő biztositékot. Aztán 1637 és 38-ban a szultán parancsából segélyhadakat kelle adni Lupul moldvai vajdának, ki Máté havasalföldi vajda ellen ment. E hadjáratokat — hiven az erdélyi hagyományokhoz — ovatosan s kiméléleg folytattatá, a vajdák közt békét hozott létre s ez utóbbit szövetségre s évi adófizetésre kötelezé. Ugyanez

időben vallásos kérdések is foglalkodtatták, főként a szombatosok ügye, kiket több izben notáztatott, s ujolag sivar türelmetlenséggel notáztatni, üldözni, börtönöztetni kezdett. Mind a mellett 1639-ben már gondolt csatlakozásra a szövetkezettekkel s Toldalagit határozott utasitással küldte a portára, hogy ott gazdag igéretek mellett a támadásra engedélyt szerezzen. Valóban az időben Magyarországon nagy volt a félelem egy török hadjárattól, a gyanakodó Eszterházy buzgón kérte hogy viselje maga előtt „keresztyénségét, Istent, az igazságot, s ezt a szánakodásra jutott egy marok magyar nemzetünket magával együtt ne bocsássa ennek a veszedelemnek.“ Rákóczy válasza megnyugtatólag hangzott, tudositá a nádort a kajmakám megöletéséről s ennek haláláról, de nem állhatá meg, hogy jegyzést ne tegyen a nádor fennebbi soraira „te lészesz oka ennek, nem mi.“ Toldalagi nem nyert kedvező választ s a portai változások is halasztást ajánlottak.

Az uj szultán Ibrahim kevés önállósággal biró ember volt — de legalább elődje és bátyja ellenszenvében Rákóczy iránt nem osztozott. S most, midőn készületei még leplezve vannak, országa békében, hatalma magas polczra emelve, a fejdelemségnek családjában megerősitésére gondolt. Az 1642-ben febr. 16-án Fehérvártt tartott országgyülés minden nehézség nélkül, hogy az interregnum veszélyei kikerültessenek, fiát, ifju Rákóczy Györgyöt utódává választá, de oly módon hogy atyja életében a kormányzásban csak annyi része lehet, mennyit ez ad, s az előszabott feltételekre felesketék. A porta nem késett az athname megadásával s az uj fejdelem sokkal nagyobb fény, sokkal több ünnepély közt vette át mint atyja. Egy év mulva febr. 30-án ugyan ő megtartotta nászát Báthory Zsofiával a roppant Báthory vagyon egyetlen örökösével. Ez napon a két magyar haza leggazdagabb családja kétségtelenül a Rákóczyé volt.

IX.

Magyarországon sem Eszterházy tekintélye sem Pázmán befolyása nem tudták meggátlani, hogy II. Ferdinánd uralma alatt politikai és vallásos sérelmek ne halmaztassanak össze. A nádor és bibornok versengesének, kik Erdély ellenében is az egymásétől merőben eltérő tanácsokat adtak, ez utóbbinak 1637-ben történt halála véget vetett, s minthogy jól ismerék a hatalmas gróf befolyását III. Ferdinándra ki hasonlag 1637-ben vette át a kormányt, jobb időket vártak. Maga és barátai egyiránt csalatkoztak, mind az mi a Bethlen Gábor három békéjében, Magyarországot illetőleg kiköttetett, feledékenységben maradt A felső vármegyék hangulata valóban a legroszabb volt, s az élesszemü Eszterházy aggodva nézett a jövő elé. Mindig és mindig a sérelmek orvoslását sürgeté: Rákóczy ellenében, egyetlen sikerrel használható fegyvert látott csak, az alkotmányosságnak őszinte megtartásában. De tanácsai e részben Bécsben nem hallgatattak meg, s hogy intő leveleit épen ezért Fehérvárt még kevesebbe veszik, az iránt ő is tisztában volt.

Eszterházy gyülölte Rákoczyt csakugy mint Bethlent — de Rákoczynak ellenszenve iránta, a Bethlenénél is nagyobb volt. Ellenséges magatartását az István urral folytatott versengésében soha sem bocsáthatta meg, a bibornoknak jó szolgálataiért mindig hálás volt, s miota ez meghalt egyetlen ember sem volt ki támadási szándékáról képes lett volna leverni. Az a dölyf melylyel Eszterházy ellenében mint „török vazall ellenében“ hazafiságát fitogatta, azok a czélzások melyekben sok volt az él és fojtott epe, valahányszor a fejdelemnek irt, tőle mind inkább távoliták ezt, ki maga is jó hazafinak tartotta magát s elvei helyességét csak oly jó okokkal tudta védelmezni mint akár a nádor. S mennél gyakoriabbaknak kelle állásoknál fogva levelezésőknek lenni, annál élesebbé lett az ellenszenv.

Rákoczynak meg kell vallani sok igaza volt. Látta, hogy Eszterházy minden igyekezete mellett sem tudja a sérelmek orvoslását kivinni. Ismerte a felső megyék ügyeit csak oly alaposan mint bár ki. Miért vinnök vissza tettei indokát egyedül az önzés rugójára? miért tagadnánk meg czélzataitól a hazafiságot? miért kellene elhinnünk Kemény Jánosnak, hogy a fejedelmek csak ürügynek csinálják az Isten dicsőségét? Ő maga felsővidéki nemes volt, tagja azen megyéknek hol leginkább elszaporodtak a sérelmek, hol a vallásgyakorlat a törvények daczára koronként háborgattaték. E megyéket Erdély természetes szövetségesének tekintette, vallásoknál elveiknél fogva oda tartoztak azok, s régi hagyományok is oda vonzották. A harmincz éves háborunak kedvezőbb fordulata, a svédek diadalai kilátást nyujtottak tervei elérésére s a szövetkezésre ezekkel komolyabban gondolt.

Alkudozásai a franczia és svéd urakkal már régebben voltak. Mint Bethlen idejében, most is Konstanczinápoly volt a hely, hol ügynökei a franczia, hollandi, svéd residensekkel tanácskoztak s maga a porta, melynek megnyerésén mindenek fölött igyekeztek. Innen jöttek egyes ügynökök, hogy az ottani kezdeményeket tovább fejleszszék — igy Du Bois 1642 öszén, a svéd Rebenstok 1642 septemberében, ki pár hetig tartózkodott Fogarason. De Kassai, a béke-párt vezére, e törekvések elibe gördülő akadályokat mindig ügyesen felhasználta s azoknak nem lett eredménye, igy Du Bois is elfogadhatlan feltételeket vitt haza. Ez alatt azonban a portán ügye haladt, daczára hogy a császár és szultán biztosai Szőnyön 1642. márcz. 19-én uj békét irtak alá. Ennek ratificalása mind tovább tovább haladt, s hogy az komoly valósággá valjék, mint a császár óhajta, arra gondolni sem lehetett. S mialatt Eszterházi jó viszonyt tartva a beglerbégekkel, Rákóczy czélzatait gyanusokká tudta tenni előttök, és azokat ellenséges tudositások tételére megnyeré, a fejdelem az udvar czéljait állitá a portán fekete színben elő.

Az ifju György menyegzője alkalmával a dolog megérés pontján állott. A fejdelem már febr. 7-én irá a nádornak, hogy a hazának szabadságáért csak azt nem cselekszi, a mi lehetetlen. E hang már egészen olyan volt, mint a milyen Bethlen alatt a háborut meg szokta előzni, s még az is hozzájárult, hogy mint ennek idejében éretlen és bántó gunyirotak szidalmazák nemcsak őt az elég gyengeséggel birót, de nejét a feddhetetlen életü, magas szellemi tulajdonokkal biró Lorántfy Zsuzsánnát is. S csakugyan nem sokkal utóbb franczia és svéd ügynökök tartózkodtak nála még mindig nagy titokban, s apr. 26-án Fehérvártt létre is hozák a kiegyezésnek körvonalait: melyek szerént Rákóczy a porta engedelmével fegyvert fog Ferdinánd ellen, ha birtokát elveszti, a szövetkezettektől évenként 40,000 tallért kap; ezek a háboru első évében 200,000, a többiekben 150,000 tallérral segitik. E pontokat Torstenson svéd tábornok a királyné nevében jul. 10-én ratificalta s megigérte, hogy a franczia és hollandi udvarok is elfogadják. Az okmányt Rákóczy sept. 26-án irta alá Fogarason, honnan Rebenstok vitte magával.

Az apr. 26-iki szerződés fogalmazása után pár nappal a császárnak egy követe, Örsi Zsigmond érkezett udvarába. April 24-ike ota együttültek a rendek, de mint Örsi meggyőződhetett, ezeknek hangulata is harczias volt. Titkos megbizatása volt a béke fenntartására tenni lépéseket, a nyilt: kieszközölni, hogy a fejdelem birtokáiból szabad legyen a királyéba menni szolgálat és tanulás végett. A rendek tagadó választ adtak s articulussal kérték a fejdelmet, hogy a „császár részéről való katonák és hajduk illetlen és modnélkül való háborgatásait" nyugodtan ne tűrje. De e hangulat mellett is a dolog még nem volt kiütésig érve: annak első és fő feltétele a portai engedély hibázott. A császár követei Greifenklau és Szelepcsényi, de la Haye franczia residens sikeres müködéseit sem hátráltatni sem megsemmisitni nem tudták: a porta a fegyverkezésre szükséges

előkészületeket megtette s 1643. dec. elején elfogadta Rákóczy feltételeit: a felülési engedélyért ő 25 ezer tallért fizet, (valójában 40 ezeret adott) s ha sikeresen fog segittetni évenként a hét megyétől 20,000 tallért (= tiz ezer arany) adózand. A magyar földi basák, az oláh vajdák parancsot kaptak fölkelésre, Rákoczy támogatására, s ez utóbbi engedélyt hogy „az ennek előtte is Erdélyhez tartozó vármegyeknek lakosit okosan és elmésen Erdélyországához" foglalja.

A ferman 1644 elsején már a fejdelem kezében volt. Ekkorra felsőmagyarországi párthiveivel is kiegyezett s szokás szerént menedék-levelekkel biztositá magát. Jan. 3-ára országgyülés volt hirdetve Fehérvárra, mely a szokásos ünnepélyekkel együtt tiz napig tartott. Végzései közt egy pont sincs, mely harczias volna, s mig a 20 forintnyi adó első részletének befizetéséül is késői határnap jun. 1-eje lőn kitűzve. A gyülés bezárása után a portai engedélyt, a szövetséges okmányokat, terveit a rendek elibe terjeszté s az udvari és országos hadakat febr. 2-ára Kolozsvárra rendelé. Ez napra csakugyan a megyék hada együtt volt s idősb fiát Györgyöt kormányzóul hátrahagyva, és a moldvai s havasalföldi segédcsapatokkal és székelyekkel egyesülve megindult. Három csapatra osztá sergét: az egyikkel maga Váradnak, a másikkal kisebb fia Zsigmond Nagy-Károlynak, a harmadikkal legtehetségesebb tábornoka Kemény János Szathmárnak indult. Kiérve a részekbe a már elébb megnyert királyi hajduság, a nemesség nevezetes része, némi török erő, sőt a magyarországi hadak egy csapata is Bakos Gábor vezérlete alatt hozzá csatlakoztak. Kállót febr. 15-én Barkóczy László feladta s két nap mulva e városból szétbocsátá nyilatkozványát s had-felhivását: a felső megyék untalan sérelmeiket panaszolják, melyek valóban tetemesek, s őt hivták segélyül, mert orvoslást felső helyről nem nyernek. Ez okok ellen természetesen a nádor intő levelei mitsem használtak. Hijában figyelmeztette, hogy

a háboru vesztesége a remélhető nyereményekkel nem áll arányban, hijában jelenté ki neki, hogy ő is a végletekig mindent elkövetend ellene. Hijában bocsátott szét maga a király is felhivást, intve a magyarországi megyéket hogy legyenek hivek, tartózkodjanak az erdélyinek önző czéljaitól, s az erdélyieket hogy térjenek vissza hazájokba. Ők teljesen elhanyagolták a kellő intézkedéseket: a várak rosz karban voltak, a megyéket Rákoczy már nyerte, s a sérelmek orvoslását a vallás-szabadság biztositását azok ettől várták. Meglepettek s a fejdelem nagy szerencsével haladt előre.

A protestáns nemesség s még maga Bethlen István által is támogatva, komoly ellenállásra csak ritkán találva rövid idő alatt nagy előmenetelt tett a fejdelmi had. Kemény János kitünő hadvezér volt, ki mindig és mindenütt fel tudta használni a kedvező alkalmat. Gyulai Ferencz dandárparancsnok márcz 10-én Kassa alatt állot s tractat kezdett ennek átvétele iránt. Forgácsnak nem volt ereje, melylyel megvédhette volna: kénytelen volt feladni. Két nap mulva Rákóczy fényes és ünnepélyes bevonulását tartá s ezzel mondhatni a felső megyék sorsa legalább ez idő szerént el volt döntve. Szatmár Kemény Jánosnak, Szendrő, Ónod, Diosgyör egymásután elestek. Egy hadcsapat a Vágvölgyön át Kapronczay György alatt Galgócz-felé, és más Bakos Gábor és Bornemissa Pál alatt a bányavárosok megvételére, maga a fejdelem Keménynyel, Kornissal a Garan vidékére indult. A törökök bár lassan készülődtek s a végeken megkezdék az ellenségeskedést: rablást és behódoltatást, de korántsem derék had kiállitását, daczára a budai basa megujuló igéreteinek s a porta parancsainak. Nekik mondhatni semmi hasznát sem vette a hadjárat s az eredmény nélkülök éretett el: Fülek, hol Wesselényi Ferencz tractat kezdett, de azt menten megszegé, apr. 17-én felégettetett, s Szécsény apr. 21-én elfoglaltatott.

Ez alatt a nádor s más felől a császár is megtették

az intézkedéseket, hogy a fejdelmi haddal mennél tetemesb erőt állithassanak szembe. Eszterházy a még hű megyék közt toborzott s az elfoglalt helyekről kibujdosókat fogadta zászlai alá, Ferdinánd pedig Gőtz és Puchaim tábornokokat küldte Magyarországba mintegy 12,000 emberrel. A fejdelem terve volt Torstenson svéd tábornokkal Morvaországban egyesülni s ha Torstensont a dánok beütése Svédországba vissza nem szólitja, e tervét végre is hajtotta volna. Szövetségesének visszavonulása mondhatni egész évi hadjáratát semmivé tette s ezután nem lehetett más terve, minthogy nyereményéből a mit lehet megtartson Ily czéllal kerülte a derekas csatát s fő feladatává az ellenséges hadseregnek fárasztás által gyengitését tüzte ki, addig is, mig a viszonyok fordulata által kedvezőbb helyzetbe jön, s annyival inkább, mert a Németországban megedzett hadaknak természetes előnyük volt fölötte. April végén hát — midőn e hó 20-áról a nádor jelenté neki, hogy megindult — megkezdte visszavonulását, de a két fél dandárai folytonos harcza közt.

Döntő ütközet, nagyobb vérontás a küzdelemben nem fordult elő, s annak elkeseredett jelleme épen nem volt. Bár mennyire gyülölték is egymást a nádor és fejdelem, bár egyegy epés nyilatkozatban az ki is tört, folytonosan leveleztek egymással. Mindkét fél békülékenynek mutatta magát s a hadakozás felelősségét a másikra igyekezett tolni. Szemrehányásaik daczára s az epe mögött is, és ellenére az elvi különbségnek, mi őket elválasztá, a higgadt olvasó fel fogja találni leveleikben a hazafias indokokat melylyel mindenikök önmagát védelmezni tudá. Nem puszta ámitás és ürügy volt, ha békülni akartak, nem csupán önzés és nagyravágyás, ha békülni nem tudtak. Nem találták még meg a közös alapot, mely őket összehozza, vég kivánataik közt nagyobb volt még az ür, hogy sem kiegyezhettek volna. Már korán emlegettek egyezkedést: de a király a fejdelemnek feltétlen kivonulását s ez a politikai és

vallásos szabadságnak kellő biztositását követelte. Ez volt, mi a szendrői máj. 19-iki értekezletet meghiusitá, hol Kemény és Lónyai a fejdelem küldöttei magukkal a vezérekkel, Eszterházyval, Puchaimmal, Götztzel alkudoztak. Kemény meleg szava „nagyságod jól meggondolja, ketten vagytok az urammal, kikre a magyar nemzetnek szemei néznek, ha a ti egyenetlenkedéstek miatt az ti időtekben vész el az magyar nemzet, mind ez világban micsoda emlékezetek marad!“ ott még akkor visszhangra nem talált. Ferdinánd serge Lévát, Füleket, Szendrőt, Szerencset visszafoglalta s jun. elején már Kassa alá nyomult, s azt fogta ostom alá. Homonnai s nehány felsőmagyarországi ur még a hadjárat kezdetén Lengyelországba szaladt, hogy onnan zsoldos hadakkal térjen vissza. A nádor és a német tábornokok már várták e csapatokat, melyeknek feladata lett volna Rákóczy erejét háta mögött támadni meg.

A fejdelem ez időben már Palanknál táborozott, hova máj. 22 én érkezett meg. Daczára hogy a nagyvezér máj. 8-áról ujabban biztositá, hogy a török hadak ki vannak rendelve, nem érkeztek ezek, s a boszus Rákóczy jun. 3-áról ujabb levelekkel sürgette a segélyt. Válaszolólag a nagyvezér ez utóbbi levelére, felemliti a késedelem kárait: a hét megyét már az országhoz csatolta, s ha a törökök megérkeznek, tovább is ellentállott volna a németeknek, s azokat ennyire előre nem bocsátotta volna. Muza pasa akaratja volt, hogy a segély megérkezése előtt derék csatába ne ereszkedjenek — most már a lengyel király felajánlá magát, hogy a béke megkötésére közbenjáró lesz, s maga a nádor is békét ajánl. Akarja-e a porta, hogy a hét megyét megtartsa? vagy visszabocsássa? ám erről tudositsa őt a nagyvezér s a származható károkért ne tegye felelőssé. Keserübb hangon ir a budai basának: ha azt akarja a szultán, hogy a hét megyét megtartsa, küldje a segélyt — ha nem küldi, kénytelen lesz azokat visszabocsátni. S budai ügynökét Szentpálit figyelmeztette: „bár csak

tizezer embert küldene neküuk az vezér bizony actum esset germanis.“ Ez napon a német hadak Kassa alá érkeztek s azt ostromolni kezdék. Jun. 4-én a fejdelem is felülette sergeit, hogy annak megvedésére siessen s Budáról ujabb levelével sürgette a segélyt. Szentpáli eljárta a bégeket „valami czigányságukat tudta, nagynak kicsinynek szemére hányta,“ a vezérbasa nagy zajjal divánt gyüjtött, s egyetértve nyomon elhatározzák hogy a hadak elinduljanak. Igy sem lett belőle semmi: a német ügynök Beygott Dániel, azon igéretével, hogy pár nap alatt főkövet jön, minden eredményt meghiusitott, s a vezérbasa későn, csak jun. 25-én felelt: hagyjon fel a béke megkötésének s a megyék visszaadásának gondolatával.

Ezalatt a fejdelem a segélyhadak megérkezése nélkül is szerencsével folytatta a hadjáratot. Derék hada Kemény alatt jun. 12-én Szerencsét — hol a német hadak családi sirboltját feldulták s ősei hamvait szélnek éreszték — visszavette, s nehány nap mulva Kassát is fölmentette. A nádor és a tábornokok reményökben, hogy a lengyel hadak segélyökre megérkeznek, csalatkozván, Keménytől folytonosan háborgatva, visszavonultak Sáros alá s azt ostrommal vették körül. Rákóczy a budai basa kétszinü eljárása által bántva Lónyai Zsigmondot, Serédit, Klobusiczkit a nádor táborába küldé, kik itt jun. 24-én békét ajánlottak s ennek feltételeit nyolcz pontban (melyek a sérelmek orvoslására s Rákóczy kártalanitására vonatkoztak) felterjeszték. A nádor válasza azokra elutasitó volt. De hadai, minthogy élelemben is hiányt szenvedtek, visszavonultak, folytonosan háborgatva Keménytől a felső Vágvölgyön át s Nyitrán tul, Bajmocz mellett megerősitett táborba szálltak. A csatározás itt is folyt: de miután Murányvárát a kalandor természetü Szécsy Mária Wesselényi Ferencz kezébe játszta, s Homonnai lengyel csapatai egyesültek a német és nádori hadakkal, Kemény üzetve Puchaim által, visszavonult, s minthogy segélyt a fejdelemtől

hijában sürgetett, a vezérségről lemondott. Lemondása nem fogadtatott el, de nem gátolhatta meg, hogy a királyi hadak Szendrőig ne nyomuljanak (sept. 7).

Rákóczy aug. 4-ére Kassára a keze közt levő vármegyék és városok követeit összehivta. Megelőző nap csausz érkezett a portáról kaftánnyal s (jun. 26 — jul. 5) kelt fermánokkal, melyekben figyelmeztették, hogy a 15 ezer aranyra emelt erdélyi s a hét vármegye után járó 10 ezer arany adót várják, s egyszersmind a rumeli hadak kirendeléséről tudositják. Irtak onnan a lengyel királynak is, hogy ha ellenséges szándékai volnának, azzal felhagyjon. Sem e biztatások, sem az hogy Mussza basa helyett pár hét ota Ozman ült budai basaságban, nem változtatták meg czéljait, s a gyüléssel legelébb is követet neveztetett ki a császárhoz, felkérni ezt, hogy a megkezdett egyezkedés folytatására biztosokat nevezzen ki. E dolognak titokban kelle maradnia s a budai orator (aug. 17-éről) utasitva lett, hogy ezt ha a vezérbasa tudomást szerezne rola, igyekezzék elsimitni. Ugyanakkor a lengyel királyhoz két követet inditottak utnak, kik annál Homonnai beütése miatt emeljenek panaszt. A gyülés utolsó napján aug. 14—16-án egy svéd megbizott is tartózkodott Kassán, hirt hozva „azoknak a hadaknak állapotjáról.“ De ez időben a fejdelem fegyverei szerencsétlenül harczoltak. Ibrányi megveretett, meg maga Kemény is. Sept. 27-én Szerencs elesett, kiraboltatott s a fejdelem atyjának, őseinek hamvait a német hadak szétszórák. Más felől a feljött rumeli hadak Budán álltak mozdulatlanul, török erő nem jött s a mi kevés a fejdelmi seregben volt, sept. 5-ig az is elszökött. Rákóczy elfogott levelekből meggyőződött, hogy az uj budai basa Ferdinánd kezére dolgozik*) s ezért ujolag a portához fordult: sept.

*) Aug. 22-én irja neki, hogy a nádor elfogott leveleiből olvassa, „hogy nagyságod neki hitére szakallára esküvék, hogy nagyságod mi mellénk segitséget nem ád a német ellen,“ sőt az ott levő vitézeket is visszahivatja. (Eredetiről.)

3-áról megbizta az aug. végén beküldött Maurer Mihályt, hogy eszközöljön fermánt, mely a budai basát utasitsa, hogy „csinálna nekik distractiot mind Horvátország felől, mind itt az végházak körül.“

Pár hét alatt a had-folytatásba s ezzel kapcsolatban az alkudozási kisérletekbe uj fordulat állott be. Torstenson Németországban diadalmaskodott a császári hadak felett s Csehország felé közeledett. Ennek következtében Götz a magyarországi hadak egy részével ellene küldetett, s Puchaim visszavonult a Vág vonalra, üzetve Kemény seregétől. A fejdelem reményeit e kettős fordulat felhangolá, s Ferdinánd azon követelésére, hogy hadait vezesse haza, mert az alkut addig nem kezdi meg, késznek csak azon feltétet alatt nyilatkozott, ha maga a király is feloszlatja belföldi hadát, a külföldieket kiviszi. Ily követelések mellett a fejdelem követei Lonyai Zsigmond, Nyári, Csernel s a felső megyék megbizottjai csak october elején mentek Nagy-Szombatba, hol a nádor Lippay, Tiefenbach és Questenberg a király követei sept. 14 ota vártak rájok. Bár a fejdelem hadmozdulatai, jelesül Rima-Szombat ostromlása s az erdélyi hadaknak ujra felparancsolása által is nyomást akart az egyezkedések folyamára gyakorolni, az nehezen haladt. Kivánatai: a 14 megyének átadása s a jezsuiták kiüzése tárgyában elfogadhatatlanoknak találtattak.

Ozmán budai basa magatartása meggyőzte Rákóczyt, hogy ez meg van vesztegetve. A nádornak egy el fogott levele már gyanakodová tette őt, a rumeli hadaknak Budán tartóztatása s elfogott tiszteknek vallomása „hogy másodszor alá nem jüttek volna ha az budai vezér nem assecurálta volna hogy bátran jöhetnek felölük“ gyanuját bizonyosságra emelte. Midőn a nála levő pár száz török is elszökött, ismét a portára fordult: „az jó vitézek — irá sept. 5 — elég botránkozást töttek hiveinknek szívekben, az ellenségnek pedig uj szívet adtak elmeneteleikkel. A mit megtudott nyerni

annyi volt, hogy sept. végén a magyarországi beglerbégek parancsot kaptak, hogy Rákóczyt a hét megye birtokában megtartsák. Az első engedély is a mit kapott, csak e hét megye elfoglalását engedte meg, azon tul most sem akart terjeszkedni a porta, s ennél többre egyik beglerbég sem kapott engedélyt, hijában sürgette azt ügynöke Maurer által (nov. 9-éről). Ez évi mind két visszavonulása azzal állott kapcsolatban. A dolgon mit sem változtatott hogy Ozmant a vezérbasaságban Huszein váltotta fel, sőt a portán az irányban nem sokára még roszabb hangulat állott be. A császár az 1642 szőnyi béke ratificalására s az ott kikötött gazdag ajándékokkal 1644 őszén báró Czernin Konstantinápolyba küldötte. Egy orator s hihetőleg a budai basa egyengették ennek az utját, s bár maga a szultán első fogadáskor a nagy követ iránt nem volt barátságos, ratificaltatott a béke. Czernin fő törekvése volt a svéd és erdélyi ügynökök igyekezetét meghiusitni s ez, segittetvén Lupul moldvai vajdától, sikerült is neki. A porta Ferdinánddal háboruba ereszkedni nem akart s nov. 10-én kiadta a fermant, mely tudatta Rákóczyval, hogy a hét megye birtokában meg fog ugyan védetni, de más felől neki is meghagyatott: „ti is a német birodalomban (érted Ferdinánd birtokaiban, a mi tul van a hét megyén) való bemenetelre egy lépést se tegyetek; valameddig azok reátok nem indulnak reájok ne menjetek.“ Egy másik ferman dec. 10-éről tudatja, hogy az erdélyi adót Serédy kézhez adta s februarra a szultán a hét megye illetékét is várja.

Rákóczy, midőn e fermánokat kezéhez vette, már rég téli szállásán volt, Ónodon. Maurernek egy korábbi hire, hogy a császár maga is ki akar jönni, megijeszté. „Ettől Isten oltalmazza — irá követének — Magyarországon bizony csak hirétől is elrémülnének.“ De nem kevéssé megijeszté a porta a makacssága is s ennek elforditására mindent elkövetett. Dec. 20-áról terjedelmesen fejtegeté hátrányait annak, ha nem mind a 13 vármegye adatnék

alája „a sok pártos pápista urak is mind a német pártra esnének" de terjedelmes jószágokat birván a hét megyében is, mindent elkövetnének azok visszaszerzésére. Dec. 27-éről intézkedett, hogy Serédi a hét megye adóját is befizethesse, s dec. 31-én kelt sürgönye némi hireket közölvén és segélyt sürgetvén, áttér a 13 megye dolgára: „a békességnek végben menetele — irá — rajtunk áll. Tudjátok meg az portától akar-e ugyan valóban oltalmazni ezekben az vármegyékben, mivel ezek egymástól nem akarnak elszakadni." Maurer valóban mindent elkövetett, eljárta a nagyvezért, a diván tagjait, szembe lett a szultánnal, igért, vesztegetett. Biztatást és igéretet kapott: ugy mint Bocskai birta, az ország neki fog adatni, csak az adó-hátralékot fizessék ki. S midőn azt jan. utolsó felében Serédy kézhez adta, hozott haza sok szép leveleket a diván tagjaitól telve biztatásokkal. De az 1645. jan. utolján kiadott ferman nem ugy hangzott mint várta: kérelmére, hogy az ország ugy adassék neki mint Bocskainak a zsitva-toroki békében, s e czélból mellé hadak rendeltessenek, a budai vezér s az egri beglerbég utasittattak, hogy neki segélyt adjanak, ha Kassa s a hét vármegye birtokában megtámadtatnék, de másfelöl „a német részre ő se lépjen ki."

1645 elején a fejdelem Patakra, Zborora s innen Bártfára ment, hova febr. közepére összehivta a 13 megye rendeit. Itt a franczia király követével Croissival febr. 18-án találkozása volt, ki „igen ravasz, practicus jó deák canis filius vala." Czélja ott létének az 1643-iki svéd szerződés némely pontjainak átalakitása volt „melyek tangálják vala az religiókat is, melyek felől nem köteleztethetik vala a franczuz, mert ő religio dolgát nem okozza vala császár ellen való hadakozásban." Marcz. elején a svéd követ is megérkezett. Croissival az alkudozás „mert sokakban megakarja vala az fejdelmet csalni" apr. 22-ig folyt, midőn végre meg lett állapitva, hogy a franczia király 1644-re 100 ezer, a folyó évre 65 ezer, s az általa igért csapat tartására

évenként 48,000 tallért tartozik fizetni, kötelezte magát hogy a portán kieszközli a németek megtámadását tiltó fermanok visszavételét, mi ha nem sikerülne, a fejdelem külön békét köthet a császárral. Ez egyezkedés kezdetén, azon czéllal, hogy a megkezdendő hadjáratot mennél biztossabb alapra fektethesse, febr. 28-án fölterjesztést küldött a nagyvezérhez, melyben a januar utolján kiadott fermanokra vonatkozólag ujolag kéri, hogy miután sem Bocskainak, sem Bethlennek nem volt meghatározva hogy meddig mehetnek, öt se akadályozzák hóditásában, mert „a Kassához tartozó várakból a német sok kárt tesz.“ Küldjenek neki segélyt, mert a német elbizván magát az vármegyéket is mind irása, izeneti által fenyegetni kezdi,“ s hogy ő is „kereshesse fel az németet a hul vagyon s fogyathassa el.“ Ugyane napokban a bártfai gyülésből a sérelmek hosszu sorozatát küldték a királyhoz, s uj utasitást a nagyszombati biztosokhoz. Ezek közel egy félév ota valóban haszontalanul töltötték itt az időt, de az uj utasitás megérkezése után sem tudván semmire menni, marcz. utolján eloszlottak. Ferdinánd, Tőrös János kamara-tanácsos által békével s a hét vármegyével april folytán még egyszer megkinálta a fejdelmet — a fennforgó viszonyok közt akkor ilyen ajánlatot legkevesbbé fogadhatott el Rákóczy.

A svédekkel s francziákkal megkötött egyezkedés alapján a fejdelem összeparancsolta hadait. Czélja volt Morvaországba menni hogy ott egyesüljön Torstensonnal, ki a marcz. 6-án nyert jankowi fényes diadal után gyors léptekkel közeledett a magyar határokhoz. Maj. 30-án a fejdelmi hadsereg, erdélyiek s magyarországiak csak, mert segédcsapatokat nem nyerhetett, megindult Tokajból magának Rákóczynak vezérlete alatt. De alig érkezett jun. 18-án a had Rima-Szombat alá, midőn Bekzade Mehemet portai csausz meghozá a maj. 27-én kelt portai válaszokat febr. 28-iki folyamodványára. A diván a mint egyszer ratificálta a

békét s Ferdinánd által a hét megye átengedéséről biztosítva lett, el volt határozva azt fenntartani s további hadfolytatásról hallani sem akart. A nagyvezér fermánja eléggé határozottan hangzott: „ugy hallatik hogy fényes rendeletem ellenére a németet és nádort meg akarod támadni. Ő felsége a padisah ezt rosz neven veszi. Baráti levelem vétele után szükség hogy magadat tüsténti a korábbi szultáni parancshoz alkalmazd.“ Szigoruabb volt a budai basáé, melyet ugyanakkor Ali csausz vitt a táborba: „levelünk a mikor és mely órában nagyságodhoz érkezik az német birodalmának háborgatásától mindjárt megszünjetek, és vissza térjen.“ A dolog nagy titokban tartatott, csak fia, Kemény és Rhédei Ferencz tudtak róla s csak is ezekkel tartott Rákóczy haditanácsot. A svéd és franczia szövetséget igy minden kisérlet nélkül feladni még is szégyenlették, s ezért tovább folytatták utjokat, de hogy a dolog megmásítására kisérletet tegyenek, Bekzadet Rákóczy folyamodványával a portára és Szentpáli Istvánt a budai basához küldötték. Ez ember, maga is főoka az ellenséges fermánoknak hajthatatlan maradt, s minthogy a fejdelmi hadak nem csak folytatták a támadást, hanem jun. 20-án Füleket fel is égették, ujolag s még sürgetőbben irt Rákóczynak, szemére hányta, hogy hadai a hódoltságban pusztítottak, melynek következtében a lakosok innen szétszaladtak, hogy a békét megszegte, hogy a világos rendeleteket mellőzte: „nem illik ez — irá — eszes emberhez“ s végül figyelmezteté, hogy a portára mindenről jelentést tett.

Rákóczy e jun. végén kelt levelet Kis-Tapolcsányon kapta, hova jun. 30-án a Garánon átmenvén érkezett. Visszatérnie ekkor még kevesbbé lehetett, mert a svédek közeledéséről már hire volt, s csakugyan jul. 4-én a Nyitrán tul, Nagy-Tapolcsányon Bakos Gábor hadosztálya egyesült Douglas svéd tábornokkal. Hozzájok csatlakozott fia Zsigmond s Kemény János. Az egye-

sült erő bevette jul. 9-én Nagy-Szombatot, s jul. 16-án átment Morvaországba a Brünnt ostromló Torstenson segélyére. A vállalat szerencsétlenségére a főparancsnokot nem lehete rábirni, hogy hagyjon fel a czéltalan ostrommal, mely heteken át tartott, mialatt maga Rákóczy is átment a Morván s Gődingnél ütött tábort. Aug. 4-én az ostromló sereg egy csapata Kemény és Douglas alatt előre küldetett, de közeledésök hirére az ellenség elvonult s minden eredmény nélkül tértek vissza az ostromló táborba aug. 18-ára.

S most valóban roszul állottak a fejdelem ügyei. Begzade Mehemet a jun. 18-iki levéllel jul. közepén a portára érkezett s ez alatt megjött ide a budai vezérbasa ellenséges jelentése is. „Az budai vezért, irá jun. 9-én Rákóczy portai ügynökének Serédynek, lekötötték az sok ajándékkal," s utasitá azt ismét és ismét, hogy a svéd szövetség minden előnyeit mutassa fel, s a hét megyéhez legalább még kettőnek Sáros és Ungnak megtarthatását eszközölje ki. Hasztalan. Sem ő sem a franczia residens nem tudtak semmire menni. Jul. 24-én egy minden korábbiaknál szigorubb fermant adott ki a nagy vezér: „a német földjére egy lábnyomnyira se menjetek; irjátok hogy a hét vármegyéből az igért adó ki nem telik. Csoda dolog ha ki nem telik, miért igértétek az előtt? A hatalmas császár előtt ilyes mit nem lehet megemlítni. Arra hogy a franczíákkal egyesítsd sergedet nem vagy felhatalmazva, s azoktól Erdély védelmére segélyt kérni illetlen volna. A hét megyénél sem kijebb sem elébb ne lépjetek, s arra, hogy ő hatalmassága akaratján kivül veszekedjetek engedelem nincs." E fermant aug. 19-én kapta Rákóczy. A porta saját szavaival fogta meg: ő a Bethlen által birt megyék elfoglalására kért engedélyt — s mint ennek neki sem voltak hajlandók akkora hatalmat adni, mely veszélyessé is lehetne. Még megdöbbentőbb volt, hogy a budai vezérbasának egy (hihetőleg a nádorhoz irt) levele került a fejdelem kezébe:

„Rákóczy — irá — fösvény és telhetetlen, sok ártatlant öletett, tömlöcztetett és az ő bolondságából sok népet gyüjtött össze hatalmas császár akarata ellen, és azokkal háboruságot csinált;“ a porta rendeletet adott hogy Erdélybe más fejdelmet ültessen „ki az ország előtt; kedves legyen“ (Székely Mózest még mindig Konstánczinápolyban hizlalák) s ő ennek végrehajtására gyüjtött hadakat. Tőle is segélyt vár. Ugyan akkor egy Puchaimhoz irt levél is kézrekerült, mely ezt felhatalmazá, hogy a fejdelmet megtámadja. S valóban Puchaim Szendrő fölmentésére sietett, melyet a fejdelemnek egy hátrahagyott dandára ostromolt. De ugyan akkor a kormányzó is levelet küldött, hogy a határszéli basák Erdélyre készülnek s „fegyvert denuncialtak“ neki, hogy magyarországi hódoltságát már pusztítják is a szándzsákbégek. Mindez együtt hatott: a magyar hadi tanács elhatározá a visszatérést. Aug. 20-án a fejdelem és vezérei összejöttek a svéd tábornokokkal Lednitzében s tudatták velök a dolgok fordulatát. A tábornokok a svéd és franczia követek hasztalan probálták lebeszélni. Egy ünnepélyes és fényes, de nyomott hangu lakoma után még az nap el váltak, s az erdélyi hadak aug. 21-én nagy sietséggel visszaindultak.

Rákóczy a dolgok e fordulatára számítva, a királylyal kötendő békére nézve lehetőleg előre biztosítá magát. Ez egész hadjárat alatt főhadi szállásával hordozá Renard gróf franczia, Urbejger svéd, és Tőrös János magyar királyi megbizottakat. De tulajdonkép szerepe csak Tőrösnek volt, kivel az egyezkedést soha sem szakította meg. S valóban Ferdinánd helyzetét a svéd magyar had egyesülése és közelsége kényessé tette s neki még akkor is, midőn a porta jóakaratáról biztosítva volt, óhajtania kelle, hogy a Bécset fenyegető két erő választassék el egymástól. Ez fejti meg, hogy már aug. 8-án az előleges egyezkedések alapján megküldte Tőrösnek azon békepontokat, melyek Rákóczy szemé-

lyére vonatkoznak s életbelépendők voltak az napon, melyen az a svédektől elvált s visszatért saját birtokaiba. Ezek szerént: Tokajt és Tarczalt továbbá Regéczet némi fizetés mellett, Ecsedet s Felső- és Nagy-Bányát Bethlen István és fia magtalan halála esetében örökösen nyeri. Kapja a hét megyét, melyek közül a Tiszán inneni öt, halála után visszaszáll, de kettő Szathmár és Szabolcs, fiáé marad, Szathmárvára pedig nemzetsége kezén hagyatik, mig ez Erdély székén ül. E pontokat Rákóczy aug. 22-én Lambersdorfban ratificálta maga is kötelezvén magát, hogy a svédektől eláll és elválik nyomon, hogy az elfoglalt javadalmakat visszaadja: a bánya városokat a királynak, a magánosok uradalmait a levéltárakkal együtt tulajdonosaiknak. Az okmányt utóbb oct. 20-án Fehérvártt ünnepélyesen kiadta.

Még hátra volt a magyarországi vallásos és alkotmányos sérelmek rendezése, mely a fegyverfogásnak hasonlag egyik czélja volt. Az erre vonatkozó alkudozásokat biztosaik Linczben folytatták mignem dec. 16-án Linczben csak ugyan létrehozák a nagy fontosságu békét: az 1608-iki első törvényczikk, a koronázási okmány 6-ik czikke tartassanak meg tejles érvényben, s a vallásszabadság városokon ugy mint falukon biztosíttatik, a protestáns papok sehonnan se üzethessenek el, s az elvett templomok adassanak vissza. A sérelmek s függő kérdések ügyében hivassék össze országgyülés, mely e békét is igtassa törvénykönyvbe.

Ez alatt Rákóczynak főgondja volt a török porta megengesztelése. Korábbi leveleiben figyelmeztette a szultánt, hogy a hét megyétől kikötött adót nem lesz képes fizetni, s valóban számítván arra, hogy a velenczei háboruval elfoglalt porta elnéző lesz, sept. közepén csak a régi tiz ezer aranyat küldte be. Főkövete Serédy bemutatta ez összeget s oct. 11-én a fermán és kaftányok kiadattak, de az előbbeniben intés ment a fejdelemhez, hogy a pótlék 5 ezeret s a hét megyéért járó 10,000-et haladéktalanul küldje be. Különben a

fermán engesztelékeny hangon szólt: „a német követek itt lévén ellenetek és a hét vármegye ellen szorgalmatoskodott, de beszédének helyt nem adtunk.“ De a kivánt összegeket még sem küldte, s midőn 1646 februárban a szultán a Serédit felváltó állandó követét Szalánczy Istvánt fogadta, oly mérgesen rá rivalgott az, oly bőszülten fenyegetőzött, hogy más fejdelmet állit Erdély élére, hogy a követ belebetegedett. De annyit még is kivitt, hogy az öt ezer arany felverés elengedtetett az erdélyi adóból.*).

A linczi békére Rákóczyt a porta magatartása kényszeríté. Nem volt hadakozó ember s oly kitünő vezéri tulajdonokkal mint Bethlen nem birt (két éves hadjáratát Kemény János vezette) de terveivel még sem akart felhagyni. 1646 februárjában ajánlatot tett a franczia királynak, svéd királyasszonynak, miután követeikkel értekezett, hogy vélök korábbi szövetségét megujítja, s ha a portától engedélyt nyernek, (melynek költségeit három negyedrészben a szövetségesek viselnék) megkezdi a háborut Ferdinánd ellen. Nem sokkal utóbb a Ferdinánddal kötött békében fennmaradt pontok tisztázása végett, Tokajban értekezletre gyültek össze, mely azon évi julius közepéig tartott. Ekkor a fejdelem Szathmár-Németiben volt, hol a terjedező puritanismus és presbyterianismus kiirtása végett a protestáns papokkal zsinatot tartott. Minthogy pedig a svéd szövetség megujitása nehezen haladt, ez évi novemberben Szentpáli Istvánt kiküldé Krisztina királynéhoz. A követ elfogadtatott — de a kihallgatáson egy álöltözesű jezsuita is volt, ki annak beszédét megküldte Ferdinánd királynak, s ez viszont a fejedelemnek. A dolognak semmi következménye sem lett: nem csak mert a Szentpáli utján megujitott ajánlatok nem fogadtattak

*) Az 1643—46-ig terjedő portai viszonyokra vonatkozólag számtalan török levél és minuta van az Erd. muz.-egylet birtokában, melyeket egyenként idézni feleslegesnek tartottam.

el, hanem a porta magatartása miatt is, mely a Ferdinánddal kötött frigyet nem volt hajlandó felbontani.

Ezekhez más kelemetlenségek is járultak. Megelőző évben az erdélyi hódoltságot sanyargatták a birtokos timárok és zaimok, azután kiütéseket tettek az erdélyi Részekbe. Rákóczy panaszára 1646 marcz. 8-án Murteza budai basa tiltó fermánt adott ki, de ennek épen semmi eredménye sem lett. Rákóczy e dolgot ürügyül akarta felhasználni, hogy a Részek adójának elengedését eszközölje, s 1646-ról csak a tiz ezer aranyat küldte be. Az uj nagyvezér Salih pasa a dologról nem akart tudni „ne hidd hogy gondviseletlenségünk miatt a dolog feledékenységbe megy. Az üdvezült fővezér idejében mi a defterdárságnak tisztiben voltunk, azon kanon (t. i. kanun) szerént való levelek most is kezünkben vannak.“ A fejdelem látván, hogy igy nem boldogul 1647 october elején utasítá Szalánczit, hogy abból legalább öt ezeret alkudjon le, „mert az egri törökök az budai vezér akaratjából az hét vármegyét kezdették rablani.“ Készebb ezeket visszabocsátni, hogy sem 15 ezer tallérnál többet fizessen. Uj oratorával Gyárfással azonban az erdélyi tiz ezeret ezuttal is beküldötte — de ezt Salih be sem merte a szultánnak adni. „Hatalmas és győzhetetlen császárunkkal — irá ez nem minden boszuság nélkül — annak fényes portájával, és mivelünk micsoda kereskedéstek vagyon? ennek a dolognak végit és kimenetelit nem gondolod-e meg?“ Mindegy volt, Rákóczy ez uttal nem engedett, s az emiatt boszus törökök pusztitásait fia Zsigmond, ki Reőthi Orbán után kassai generalis lett, nem volt képes meggátlani.

Rákóczy ekkor már gyöngélkedett. Ereje lassanként fogyott s nagyravágyó terveinek, hogy a megürült lengyel koronát elnyerhesse, melyre a szükséges előintézkedéseket megtette, 1648 oct. 11-én bekövetkezett halála véget vetett.

Rákóczy kétségtelenül erélyes ügyes uralkodó volt

A Bethlen Gábor iskolájában növekedve, ennek nyomdokin fejdelemkedett. Mint a protestáns felső megyék fia, Erdély önállóságának fenntartását tüzte ki czélul, s ha maga fösvénységeért, bizalmatlanságaiért keménységeiért nem volt is népszerű, az ország és Részek buzgóan támagatok ügyét, mert országos érdekeiknek erélyes képviselőjét látták benne. De nem csak karddal és diplomatiai fogásokkal védte azt: más különben is Bethlen nyomdokin haladt mennyire fösvénysége engedé. A várakat kijavíttatta, templomokat emeltetett, országházat építtetett. Buzgóan vallásos volt a türelmetlenségig, s ha a maga egyházáért mindent megtett, annyira, hogy a papi állomások betöltéséti s figyelemmel kisérte, a nem recepta religiók iránt, mert erre törvényes joga volt, semmi kiméletet sem mutatott. Ezért üldözé a zsidózókat, ezért pártolta azon oláhokat, kik a reformáltak szertartásaihoz szabták magukat, s engedett egyházi igazgatásukba befolyást püspökének Geleinek.

De Rákóczyval a Bethlen politikája sirba szállt, utána ovatosság helyett támadás lett a jelszó az ország vesztére. S ebből a megváltozott viszonyok után az országos állapotok felforgatása következett.

X.

A XVII-ik század eleje óta Erdélyben, a fejdelmi kornyéta protestáns s jelesül helvét hitü uralkodók fejét ékesité. Az utolsó Zápolya a protestántismust s szabad vallásgyakorlatot diadalra juttatta. Utódai 33 éven át az egyetlen unitarius Székely kivételével, katholikusok voltak, de maga a katholicismus az országban meg volt bukva s sem üldözés sem térités nem tudta felemelni azt. Azután hogy Mihály meghódította, Básta subjugálta, azután hogy a szenvedések minden nemén, mi egy országot eltiporhat végig gázolhat, keresztülment, Erdély végre felismerte hivatását. A három nemzet

országa magában kisebb volt, hogy sem támasz nélkül kivivhatta volna függetlenségét s fennállhatott volna. Az első a török segélyt, az utóbbi a Részekkel csatlakozást tette szükségessé.

A magyar korona területén kiválóán a keleti vármegyékben terjedt a protestántismus akkép, hogy stabilialódjék s az ellenreformatiónak ellentállhasson. Valamint Európában mindenütt, ugy itt is, a politikai eszmékkel s magával a kormányformával jött kapcsolatba. Nem véletlen, de a dolgok természete, hogy az egyház-kormányzat alkotmányos formái a politikai kormányzat alkotmányos formait öltsék magukra. Európának az a fele, mely a keleti byzantinismusnak sem caesarismusát, sem vallását nem birta, a XVI-ik század folytán már két táborra oszlott, melyek közt egy nagyszerű, mindent elboritó conflagratio már csak idő kérdése volt. Azon államoknak, melyek a kérdés focusa Németország körül feküdtek, sorakozniok, szint vallaniok kellett. Magyarország is ezek közé tartozott, s a küzdelemből nem maradhatott ki — de helyzete szerént, egyik fele egyik, másik fele a másik táborhoz csatlakozott. A török barbariese igazolta, hogy a nyugoti megyék a katholikus államoknál keressék azon remélhető segélyt, mely az elnyomott Hódoltságot felszabadítsa, s a vallás kérdése akará, hogy a keleti megyék e várakozásban e reményekben nem osztoztak.

Az európai uralkodó eszmék befolyását kell hát felismernünk a tényben, hogy egyiránt alkotmányos, egyiránt hazafias, egyiránt szabad elvü államférfiak indulatos és elkeseredett tollharczot folytattak egymással, de a hazafiságnak fellángolását és fékét találjuk fel a tényben, hogy a köztök kétségtelenül létezett gyölölet nem hagyott maga után oly véres irtó nyomokat, mint ugyanazon időben Németországon. Aztán más kérdések is járultak hozzá: az alkotmányosságnak s török szomszédságának kérdése. Korának egyik államférfia sem igazolta szebben Erdély fennállásának szükségességét, mint egy

katholikus egyházfő, ki maga is az események élén állt s bizalmasan levelezett Erdély fejdelmeivel. „Hiszen — irá Pázmán Rákóczynak — elég példánk vagyon arról, hogy Erdélyt német segítség meg nem oltalmazhatja a török ellen“ — s viszont ő mondá egyszer Keménynek: „Átkozott ember volna, ki titeket arra késztetne, hogy a töröktől elszakadjatok, ellene rugodozzatok. Mert noha ám látod édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztyén császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni.“

Döntő két ok igazolva a viszonyok által. S mit e téren kivivni, elérni lehetett, mit megtartani biztosítni hazafias kötelesség volt — kivivta, megtartatta a félszázad három nagy uralkodója: Bocskai, Bethlen, öreg Rákóczy. Azon csapások után, melyeket a Magyarországgal egyesülés megfontolatlan kisérlete hozott Erdélyre, nekiek el kelle fogadniok a török védelmét, ha idő előtti hasonló kisérletek által hasonló veszélyeket nem akartak felidézni. Bizonnyal perfid szomszéd, zsaroló protector volt a török, de ha „megtömték“ adománnyal, nem volt megférhetetlen. Bizonnyal önző volt politikájában, kevély bánásmódjában, de legalább a belügyekkel nem törődött. Való igaz, nem tudta fékezni beglerbégjeit, szándzsákjait s ezek nyomorgatták a hódoltságot, pusztították a végeket még béke idején is, de a porta nem volt süket a fejdelmi fölterjesztésekre s nem egyszer feláldozta azokat a fejedelemnek. El kelle hát ezeknek fogadniok a helyzetet a mint volt, mert a porta mióta belátta, hogy nagy hatalmi kérdése függ Erdély megtartásától, nem akarta feláldozni ezt, s itt a fölmentésre őszinte akaratot és csatlakozást sehol sem találtak. A magyar király a vallás kérdése miatt kiengesztelhetlen ellenségök volt, s mióta ez örökös tartományaiban a protestántismusnak és alkotmányosságnak összefüggését felismerte s azo-

kat együttesen irtotta ki, hasonló sors kikerülése az ország keleti részét még távolabb taszította magától. Ime még Pázmán is az alkotmányosság kedvéért szükségesnek tartja Erdélyt. De Erdély ez időben csak mint protestáns állam állhatott fenn s fejedelmei csak mint protestánsok számolhattak Erdély s a Részek őszinte csatlakozására.

S ha egy felől a Magyarországgal egyesülésnek áthághatatlan akadályai voltak, más felől a bánásmód a szultán udvarával, sok államférfiui bölcseséget, higgadtságot kivánt. Bethlen minden befolyásával s hatalmas udvarok támogatásával sem tudta kivivni, hogy háromszor cserbe ne hagyassék, s Rákóczyt diadalai közepett állították meg oly ürügygyel, mely államiratok elcsavart értelmezésén alapult. A hatalom, mely az ország fennállásának támasza volt, féltékenyen gátolta hatalmasodását. A curialis stilus hizelgései alá takart epe, az alapos érveknek kimeritő felszámlálása, nem birhaták más utra a megátalkodott divánt. Nehezíték ez állást a belső és külső hivatalnokok folytonos változása, az ezzel kapcsolatban fölmerült esetlegek, melyek elhárítása gyors elhatározást, de egyszersmind nagy ovatosságot is kivánt. Csoda-e ha a dolog mélyébe látni nem akarók megragadák a külszint, s az államférfiui bölcseséget politikai perfidiának keresztelék?

Ily körülmények közt az ország belső fejlesztése kétszeres nehézséggel járt, de kettős érdem is volt. Az alkotmányosságot nemzeti fejdelem, lett légyen különben bármily zsarnok, soha sem függesztette fel, a három nagy uralkodó emelte. Saját sorsát maga intézte az ország: ellenőrzötte a külügyeket, megszabta a belpolitikát s irányt adott a belkormányzásnak. Kétségtelenül sok függött a fejedelemtől s a környezettől, melynek megválasztásában ez teljesen függetlenül járt el. Államférfiai mindenik maga nevelte, de utánok ezek a hagyományos politika cultusát oly mélyen bevésték

következőik szivébe, hogy századok mulva is, midőn az már irányt cserélt, a mester iskolája modorukon szemlélhető.

Semmi sem gyakorolhatott a magyar nemzeti érzület fejlődésére jótékonyabb befolyást, mint egy nemzeti udvar létezése, mely a magyar elemnek központja volt. Ez volt a minta, mely szerint rendezték a főurak maguk háztartását. Mindenik egy-egy palaestra lett, melybe már a gyermekek mint inasok (apródok) bevonattak, s mint felserdültek, a politika hagyományaival megismertettek. És hogy az egész szorosabb viszonyba füzessék, felállítá Rákóczy a nemesi társaságot, nőtelen ifjak számára, akkép rendezve, hogy az ifju nemesség szine, mint ennek tagja, udvarában egymásután megforduljon. Mint a spártai asztaltársakat, a süssitia tagjait, közös bajtárság füzte ezeket össze, s mint a középkor lovagjainál nálok is a három erény: a szeplőtlenség, vallásosság s vitézség elengedhetetlen kellék volt. S a mit az udvarnál tanultak, ennek megfelelt, s őt számítva volt arra is, hogy ne csak az udvarnak, hanem a hazának is támaszaivá legyenek.

E viszonyok hatása alatt aztán nem csak a vallásos, hanem a nemzeti irodalom is jelentékeny fejlődésnek indult.

A jezsuiták Kolozsvártt 1603-ban a négy hóval az előtt elfoglalt tanintézeteiket visszanyerék.... sőt többet, az unitáriusok székesegyházát is, mig a királybiró Tótházi Mihály Déván lefejeztetett. A bécsi béke után azonban a piaczi székesegyház s az óvári iskola visszavétettek a jezsuitáktól, mely tényt kevesebb mint két év mulva (1707 jun. 10) a szerzetnek országgyülés általi kitiltása követte. A rendekkel politikai szerepléseikre való visszaemlékezés iratta: „mostan is nagyságod birodalmából minden helyekről kimenjenek, és soha ez az szerzet többé ez országba be ne vétessék.“

De szószerint a rendelet végrehajtva nem volt. Ezután is lappangtak egyes jezsuiták egyes főuraknál,

várva alkalmas időt, mely befolyásuknak ujabb tért nyisson. Bethlen első kibocsájtványában helyreállítá a szabad vallásgyakorlatot, a jezsuitáknak (1615) megengedte a bejöhetést az országba (Monostor, Szászfenes, Bács és Jegenye helységekbe) csak rendi öltönyeik hordozásától tiltá el őket, sőt 1625-ben egy Karánsebesre települő missiót e szabály alól is felmente.

A katholikusok tanügyét Erdélyben, ha nem is egészen az atyák kezelték, de mindenesetre ők vezették. Csökkenése e szerzet viszontagságaival összefügg. Az 1607-iki határozatok után e szerzet nagy részben a székelyföldi barátklastromokba menekült, ezen kivül egyes papokat tartottak magoknál. Csak midőn 1615-ben a jezsuiták bejöhetése megengedtetett s a kolosmonostori zárdát kezökhez kapták, nyitották ki az addig bezárt iskolát, hová a kath. szülők tömegestől vitték fiaikat növelés és tanitás végett.

A reformált vallás ez idők folytán Erdélyben uralkodóvá lett. A főurak nagyrésze azt követte, pöspöke nagy befolyású személy volt a tanácsban s a fejdelem udvari papja eszéhez, tehetségéhez képest nem volt elzárva a politicai szerepléstől. Kétségtelenül sokat tett erre a következő fejdelmek vallásossága, bőkezüsége, melylyel az egyház és nevelés ügyét előmozdíták, mely a reformáltaknál virágzó tanügyet hozott létre, s mely Bethlen Gábort rábirta, hogy a ref. lelkészeket s ezeknek utódait nemesi kiváltságokkal ruházza fel. Báthori Gábor az 1608-iki országgyülés által felhatalmaztatott, a reformáltaknak Kolosvárt templomot ajándékozni, mely czélra ő az óvári (1600-ban lerombolt) templomot jelölte ki; a mellé épített iskola továbbra is az unitariusoké maradván. A templom jó karba helyezését ujabb adományozások, s az iskola fölelevenitése követték Báthori és Bethlen részéről: az első 1610-ben az egyház és iskola számára a városi dézma felét, az egész harminczadot, Bethlen pedig ezek-

nek koronkénti szaporítása s megerősítése után 1622-ben a belső farkas-utczai templomot és iskolahelyet, mely 1603-ban, mint a jezsuiták birtoka leromboltatott, engedé át a reformáltaknak. A majus 1-ei országgyülési végzés kiköti, hogy azon a helyen „akademianak erigálása legyen," tehát az ottani iskola nagyobb tanintézetté emeltessék.

E tervet Bethlen nem ott vitte ki. Ugyanazon országos végzés eléggé határozottan mondja: „hazánk gyakorta és véletlenül oly motusakat szenved, hogy a miatt nem csak az akadémia, hanem egyéb helyek és állapotok is megháborodhatnak, kellett oly közönséges és illendő helyről gondoskodnunk a ki mind securitással, mind állapottal, helylyel arra alkalmatos lehessen." Talán épen ezen indok, mely Kolosvárt jelölte ki, birta rá a fejdelmet, hogy azt Gyulafehérvárt hajtsa végre. Ez volt a fejdelmi székhely s gyülhelye az aristocratiának. Aztán itt is volt már a kolosvárihoz hasonló iskola, mely 1580-ig az unitariusoké, de azóta a reformáltaké, s melynek azon időben tanitója a kassai születésü Dávid Zsigmond, mint iró is, kitüntette magát. Utóbb a jezsuiták kezébe került, kiktől Báthori Gábor vette el. A nagy fejedelem alatt az iskola emelkedni kezdett. 1621-ben „a német költészet atyja" a sléziai születésü Bobersfeldi Opicz Márton, s ennek távozása után a később püspökké lett Csulai voltak tanárai. Itt e helyen czélszerűbbnek tartá a fejedelem az „akademia erigálását," s ennek kezdetéül fel is állít egy tanintézetet. A terv nagyobb mérvben kivitele élete végnapjaira maradt. Azon évben, mikor halálát gyászolta Erdély, — 1629-ben meghivta Németországból Alstäd, Bisterfeld és Piscator tanárokat, „igen nevezetes és tudós embereket, kik oda fel is ritkák és kedvesek valának," meghivta Molnár Albertet, kinek számára a sors oly tragicus vég napokat tartott fenn.

A végzet nem akarta, hogy ez ünnepelt férfiak

benne Moecenásukat üdvözöljék. Megérkezésök előtt meghalt. De az intézetet virágzó állapotban hagyta hátra, s az „imperium"-beli tudósok valóban el is foglalák székhelyöket benne, hol ezer tallér fizetéssel valának dotálva, s hol kivülök meg 3 collaborator foglalkozott az egyenruhás papjelöltek képezésével. Különben sem feledkezett meg arról. Azonkivül, hogy számos növendékét a külföldi egyetemekre küldé, s könyvtárát gazdagitá, jövedelmei szaporítására s alumniumokra öt egész falút, több rész jószágot, másnemű jövedelmeket 74 ezer (német) tallért és 9 ezer tallér értékü pénzgyüjteményt adott át még életében, mig végrendeletileg is gazdagitá husz ezer forinttal s az általa megkezdett épületnek bevégzésére hat ezer frtal. Hány ember van korunkban is, kinek a tanulhatás módját e példátlan bőkezüség adta meg.

Halálával az akademia ügye Erdélyben végkép megbukott: s e czélra irodalmi törekvéseknél egyebeket alig tudnánk felmutatni. A gyulafehérvári intézet maradt akademiai gymnasium s később lett belőle ugy nevezett főiskola.

A három birodalmi tudós, még öreg Rákóczy alatt, biztosítá az intézet virágzását. Bisterfeld János Henrik született Nassauban s Heidelbergből Erdélybe jövén, itt a theologiát s világbölcseséget tanitá. A nép a necromantia tanárának nevezte a számtanban és büvészetben jártas tudóst, s élete végén a Faust sorsára juttatá; széttépték az ördögök (megh. 1655-ben). Számos munkái közt növendékek számára egy philosophia, s egymás, „a tiszta latinság veleje" (a Vendelin munkája nyomán) találtatik. Bisterfeld ipja Alstäd János 9 éven át volt gyulafehérvári tanár. Ő is nassaui születésü, s midőn uj honába jött, hire intézetébe külföldről is csalt hallgatókat. Terjedelmes levelezést folytatott kül és belföldön, s tudományos munkát oly nagy számmal (több mint 60-at) hagyott hátra, mint kortársai közül alig valaki. Épen e fárasztó munkásság okozta

halálát is, mely a még életerős férfinak félszázados életpályája után adta meg a nyugalmat. Theologiai és philosophiai munkáin kivül egy latint szótárt és nyelvtant s egy héber és chaldaeus nyelvtant nyomatott az ifjuság használatára. Végre Piscator 1645-ben hagyta el Erdélyt s tért vissza Németországba.

De midőn ők többé nem valának s midőn a Bisterfeld helyett megválasztott Basirius is visszatért s Cséri Kolosvártt tanított, II. Rákóczy György uralkodása vége felé az intézet hanyatlani kezdett, s ujabb emelkedéseig erős megpróbáltatásokon ment át. Azonban a fejdelmi példa Erdélyben a legjótékonyabbnak bizonyult: a főurakkal az országban jószágaikon mindenfelé iskolákat állítottak fel s azok bőkezüségéből a mesterek és lelkészek buzgalma folytán a népnevelés oly korszerű eszme volt, mint akár korunkban.

A Bethlentől elejtett tanügyet utódai karolták föl. Özvegye, Brandenburgi Katalin, Erdélyi István tordai és Cserényi Farkas belsőszolnoki főispánok által külföldi tanitókat hivatott meg s adományleveleit megerősité. Az óvári ref. egyház már 1628. máj. 14-én átadatott a kolosvári reformált vallású de magyarul nem tudó szászoknak. Midőn azonban a Bethlentől nyert s romladozott farkas-utczai épület elégtelennek mutatkozott, az 1638. apr. 3-diki fehérvári országgyülés a templom renoválását s iskola és paplak épitését rendelte el. A végrehajtást öreg Rákóczy György eszközölte. Ő a templomot „nagy szép vesszős faragott kövekre megváltoztatta“ kurlandi mesterek által s 1647-ben fölszenteltetté; az iskolát fölépíttette s annak elidegenített javait visszaszerezte: ugyanazon vallásos buzgalom, mely a fejdelem tetteit vezérlé, s mely őt a tordai, dézsi, fogarasi egyházak épitésére birta. Mindazáltal a kolosvári iskola felsőbb tanintézetté még ez ideig sem nőhette ki magát. Rendesen egy, néha két

vagy három tanitó vezette, kik között irodalmilag ismertek is vannak: Bihari György, ki Bethlen első neje Károly Zsuzsánna temetésére verseket irt, s Bátai György és Porcshalmi András. Csak midőn az elitélt és kegyelmet nyert s tudományával korát és a német philosophiát tulszárnyaló Apáczai vette kezéhez vezetését, lett azzá, a mivé lennie rendeltetve volt: collegiummá.

Kevésbé kedvező volt ez időszak a szászok tanügyének, mely az alatt, mondhatni, lételéért küzdött. A brassai gymnasium könyvtárát Weiss Mihály, a Báthori elleni küzdelemben elhiresült biró, a Sixtinus-féle könyvgyüjteménynyel gazdagitá ugyan, mely által ez intézet e részben is versenyezhetett a szebenivel, de más tekintetben csakhamar alászállt. Midőn az utolsó Báthori Brassót megtamadta s végelpusztulással fenyegette, a küzdelemben a tanulók is résztvettek. Nehányan Feketehalom (Zeiden) átadásánál jelen voltak s ott lélek halálukat; 39-en Földvárnál (a Barczaságban Marienburg) egy halmon, az 1612. oct. 16-iki csatában hullottak el. Csak lassan emelkedhetett az érintett gymnasium Abelius, Fuchs Márk és Vermes Mátyás alatt, ki a gymnasium százados ünnepét először tartotta meg, sat. A szebeni intézetet még jobban sujtá a Báthori-korszak; mert ezalatt meg volt szünve s tanitója Hasler Endre 1614-ben sebje következtében meghalt. Utódai Oltard, Pancratius és mások emelkedéséről gondoskodtak utóbb. De mind e mellett uj intézetek is támadtak: a medgyesi és beszterczei közép iskolák, mig a segesvári megujittatott. A szász-sebesi ellenben, már akkor hanyatlásnak indult. A szászok vallásszabadsága ez időben sem volt fenyegetve. Egyházaik emelkedtek, s papjaik sok buzgalommal teljesiték a nemzetre nézve szomoru napokban is kötelességeiket azon befolyás folytán, melyet népök felett nyertek. S midőn Báthori Zsigmond ezeknek kiváltságait csorbitni akarta, superintendensök Ungler férfias beszéde elforditá fejökről a vészt. Ungler

utóda Schiffbaumer a medgyesi zsinatban eltiltá az ujitásokat s határt szabott az azon időben nagyon is divatos szószéki polemiáknak, eltiltva a többi felekezetek ocsárlását.

Az egység-hivők vallása hatalma hanyatlásával hiveit is naponként kevesedni látta. A század elején Kolosvártt magánháznál tartá isteni tiszteletét, s iskolái sem virágzottak annyira, mint mikor Dávid Ferencz vezette volt azokat. Egyes falvakban a reformáltakkal közös egyházakban tarták isteni tiszteleteiket s papjaik is vegyesen voltak. 1622-ben e helységek közül 62 székelyföldi a ref. vallásra tért át, azon vizsgálat következtében, melyet Bethlen Gábor az „orthodoxus“ püspök keserüi Dayka János inditására rendelt el, kitudandó, hogy a reform. egyházak közül melyiknek van egységhivő lelkésze, s midőn ezek elmozditásával helyöket reformáltakkal tölté be. E körülményt leginkább az akkori superint., Radecz Bálint, magyar nyelvben járatlanságának tulajdonitvan az egységhivők, 1632-ben határozottá lett, hogy jövőben csak magyar ajku lehet unit. püspök. De nem sokára öreg Rákóczy György uralkodása alatt a püspökválasztásban a szász és lengyel egyfelől, a magyar egyházak másfelől meghasonlának, az elsők Ráv Mátyást, az utóbbiak Beke Dánielt éltetvén. Toldalagi János főur felszólalása következtében s a rendek és a fejdelem eszközlésére a deézsi complicatio véget vetett ugyan a viszálynak, de nem minden csonkitása nélkül az egyházi tekintélynek.

E complanatióba nem foglaltatott bele a zsidózóknak annyiszor eltiltott felekezete. A szombatosok — mint másként hivták őket — szerették magukat a martyrnak tekintett Dávid Ferenczczel hozni kapcsolatba, ama férfival, ki az ujitás terén megindulva, többé határt tartani nem tudott. János Zsigmond halála után az országgyülés átalánosan minden ujitást eltiltott s a szom-

batosság is csak titokban fejlődhetett. Azonban fél-rendszabály, irásba tett, de végre nem hajtott tilalom soha sem gátolja valamely hit terjedését. Aztán vallási türelmetlenség nem is divatozott Erdélyben. Eleinte az országgyülések elégnek vélték általán csak tilalmazni a vallásos ujitást, később Báthori Gábor 1610-ben már névleg megemlité s tiltá a zsidózást, mig Bethlen Keményebb hangon szólt. „Az Isten igaz hitének védelmezésére s rettentő boszujának elkerülésére“ tarták szükségesnek a titkos felekezetek kiirtását, s felhatalmazák a fejdelmet előbb a meg nem térök büntetésére (1618). Ugyanezen évben az erdő-szentgyörgyi zsinaton maguk az egységhivök is felléptek ellenök, s kizárták őket kebelökből. Négy év mulva a rendek szigoru itéletöket enyhiték, a fejdelmet csak törvényes marasztásokra hatalmazva fel (1622). E kiméletet alig hanem az ország korlátnokának, Péchy Simonnak köszönhették.

Péchy, eredetére nézve cseh, fia egy pécsi szücs mesternek, mint gyermek Kolosvártt települt le. Onnan a szent erzsébeti unit. iskolába ment tanitónak, de kitünö tehetségei általános figyelmet ébresztvén, egyes jóltevők lehetővé tették neki külső egyetemek látogatását. Mint ismeretdus férfi tért vissza, jártas a két classicus és öt keleti nyelvben, megáldva tekintélyes külsővel, kellemes modorral, s teljesen alkalmasan államférfiui szolgálatra. Már Bocskai titoknokává tette, s mint ilyen a főrangu Kornis Farkas leányát, Juditot nyerte nőül. Tekintélyével vagyona is nőtt s Bethlen alatt 70 falunak volt tulajdonosa. Ő maga a szombatosok felekezetéhez ragaszkodott, mint látszik, gyermeksége óta, s lelkének egész erejével, legyőzhetlen abrándozással éneklé:

Rólunk nem rázzuk le szent szombatod nevét,
Szombatosok leszünk, mert sátán erejét
Elálljuk, nagy mérgét,
Türéssel meggyőzzük sok kegyetlenségét.

Hihetőleg Németországon ismerkedett meg a chrypto-socinianusok sectájával, s Erdélyben Eőssy szombatosaival csatlakozott. Maradt fenn Wittembergi Avitusnak egy hozzá irott levele, mely mindkettőjök mesteréül Seidel-t, a Socinusok kortársát emliti. Miként ez, ugy ők is a tizparancsolatot vallják vallásuk alapelvének, de a Messias várását s a zsidó szertartásokat elvetik, s midőn ekkép csak egyedül az észszerüt fogadák el, a korlátnok felekezete Dávidnál és Eőssynél egy lépéssel tovább ment.

Ily felekezet létezhetését csak dogmájok titkolása s fejök a hatalmas udvaroncz tekintélye biztosithatá. A törvények ellenére nem üldöztettek, csak megtéritésök rendeltetett s legfőbb egyes átalkadottabbak itéltettek el, s elnézték, hogy midőn a püspökök sürgetése s az országos végzések ellenök fellépést szükségeltek, azok magukat egységhivőknek vallák. E türelem akkor sem csökkent, midőn Péchy árulással vádoltatván, Bethlen haragját magára voná s ő „honesta custodiában — mint Kemény mondja — fogva tartatott Kővárban.“ Innen kezességre szabadon bocsáttatott, sőt Rákóczy uralkodása kezdetén nevével viszont a főurak közt találkozunk.

Mindez nem tartott sokáig. A zsidózók napjai meg valának számlálva, elkövetkezett azon idő, melyről Péchy zsóltárforditásában mondja:

Tömböczbe, mély sötétbe,
Engemet taszitál,
Halálos foglyok helyén
Mély fenékbe tartál.

Az 1635-iki országgyülés megujitá a zsidózók elleni törvényeket s midőn az unit. püspökválasztás feletti versengés alkalmat nyujtott Rákóczynak a püspök Gelei Katona s udvari pap Medgyesi által felytonosan sürgetett beelegyedésre s ennek folytán a deézsi complanatio véghezvitelére: az 1638-iki fehérvári gyülés eltörölte e felekezetet s hiveit megsententiázta. „A

mely önekik az üdvösséges megtérésre nagy jó alkalmatosság lőn: mondja Katona a Titkok titka előszavában. Csakhogy ez sivár türelmetlenséggel lőn végrehajtva s Erdély korábban alig látott vallásos üldözés tanuja lőn. Rákóczynak a notázásra s Kassainak a jószágkobzásra tág mezeje nyilt. A gyülés — szokatlanul — több hétig tartott s annak végeztével egy Toroczkai nevü „isten káromlásért“ — talán mert vallásos buzgalmát kelleténél hevesebb szavakkal nyilvánitá, — megköveztetett. Ezalatt a nótázottak a deézsi puszta egyházba zárattak, honnan, mihelyt számuk a százat felül haladta, várakba hurczoltattak, ùgy hogy a lánczot is alig győzték nekik késziteni, s mindaddig sánczmunkával foglalkodtaták, mig a bevett vallások valamelyikére át nem tértek. Sokan elhagyják „Izrael aklát,“ de jószágaikat ezek sem nyerék vissza, annyival kevésbbé azok, kik Dávid martyr koszoruját kiérdemlették. Utóljára Péchy nótáztatott, de két évi fogság után reformálttá lett. „Mivel immár vénségemre — irja nyilatkozatában — Isten kedvem ellenére is az igazságot velem megismertette, abban állhatatos, tökéletes és nem képmutató lészek.“ Tömérdek jószágai közül csak Szenterzsébetet nyerte vissza 72 ház jobbágygyal. A hol pályáját mint iskolatanitó kezdte, itt vonta meg magát a megtört agg, hogy háboritatlanul foglalkodhassék az ó-szövetség magyarra tételével. A törvény ebben nem gátolhatta. A philosoph aggnak ez volt kárpótlás eltünt hatalmáért, elvesztett vagyonáért s fényes nevének megbélyegzéséért.

A mozgalmas XVII-ik század első feléből, midőn a theologia épen ugy érdekelte a fejedelmeket és főurakat, mint a hitfelekezetek lelkészeit, midőn „hallottál volna egész Erdélyben falun, városon, étel ital közt, estve reggel, éjjel nappal a praedicatoroktól a praedicáló székből sok disputatiót és módnélkül való kárpálódásokat“ — élénk s tüzetesen fejtegetett vallás-irodalom nyomait tudjuk felmutatni. A reformált vallás mindkét

házában tekintélyre vergődött. Az egyikben nádorok, a másikban fejdelmek választattak hivei közől. A catholicismus hanyatlása tanügyök elárvulását idézte elő. „A püspököknek nem voltak más iskolái mond Szántó, csak nagyon hitványak, s ezek sem emelkedtek a humaniorakon felül.“ Ily időben lépett fel Pázmán Péter egy kis birtoku, de előkelő család sarjadéka, a jézsuiták növendéke. Reformált vallását 13 éves korában változtatta s lelkének minden tehetségét, elragadó szónoklatának minden varázsát ama hit gyöngitésére fordità. Mint térítőt látjuk őt a főurak házainál, a szószéken s irótollal kezében. Egy aklot és egy pásztort akart. S e czélra semmi fáradalmat nem tartott nehéznek, gyámolitva lévén Ferdinánd buzgalma által is. Szónoki pályáját külföldön kezdé, egy féltizeddel előzve meg irodalmi föllépését, mely kezdetben mindjárt polemia volt. (1603-ban. Felelet Magyarinak „Az ország romlása okairól“ czimü munkájára.) A polemiákat azon időben (mindkét részről) türelmetlen heves hang jellemzi. A kitételeket soha sem válogatták, s a „morgó“, „dühös“, „veszett“ stb. czimek osztogatásával épen nem fukarkodtak. Ez megszokott hang volt, durva és kiméletlen az igaz, de mindenkor és minden esetben a legerősebb meggyőződés tolmácsa. Ők az ellenfélt a térről teljesen leszoritani, leverni akarták. Hitvallásukat tudományuk paizsával védelmezék, a gorombaság mérges nyilait sebzésre használták, s ha e részben semmi tekintet sem fékezé őket, s polemiájuk gorombasága minden határon tulment, a mennyire ez csak a sajtó korlátait nem ismerő országban történhetik, de a felületesség és üresség vádja nem illetheti azokat. Ismeret nélkül senki sem lépett a küzdtérre, meggyőződés nélkül nem fogott tollat, s ezekben vélt jogot találni a kiméletlen hangra.

E viták a hit felett többet tettek mintsem egyszerüen a könyvek számát szaporitották volna. Általános elterjedésre levén számitva, magyar nyelven irattak.

Pázmán Péter erőteljes prózája megérdemli, hogy tanulmányoztassék, sőt többet: követendő mintául szolgálhat. Ez a velős gyökeres magyar nyelv, ez az erős okoskodás, ez a mély logica volt az, mely őt álneveiben: Jemici János, Sallai elárulá. Polemiaiban sok a csipős guny s ez és a példabeszédek gyakori alkalmazása hatalmas fegyver volt kezében. E kettő ügyes és könnyü vegyületével ellenfelei okoskodásának gyakran egész lánczolatát, épitményeiknek egész fellegvárát ledönté, legalább a nép előtt, mely mindent inkább megbocsát, mint az unalmasságot. S ez nagy előnyt nyujtott ellenfelei felett, kik nem birták, mint ő, a dogma száraz tételeit kellemes modorban előadni, bár mennyi ismerettel és alapossággal álliták is ki különben. De épen munkáinak ragyogó tulajdonai ösztönözték ellenfeleit is versenyzésre. Érezve előnyeit, nyomába igyekeztek hágni, kerülték a pongyolaságot s azon voltak, hogy felületesség vagy épen üresség által az ügyet ne koczkáztassák.

Pázmán első vitája Gyarmatival a szentek tisztelete felett kevéssé érdekel bennünket. Egy másik Jemici név alatt folytatott, hasonlóan nem vág be Erdély irodalomtörténetébe. De szorosan ide tartozik levelezése Alvinczival.

Alvinczi Péter született Nagy-Enyeden. Gondos neveltetésben részesült s Nagy-Váradon végezvén tanulását, bejárta Olaszországot, Svájczot s a német földet. Tanári pályáját a lelkészivel cserélte fel, s mint ilyen Kassán irta és adta ki legjelesebb munkáit. Pázmánnak egyik legeszesb versenytársa, hatalmas szónok s éles tollú polemicus. Ennek lángeszét legyőzni nem tudta ugyan, s ez emberismerő utját sem sikerült ketté vágnia, de diadalát nehezité s küzdelmével sok gondot adott neki. Gunynyal nevezte ugyan ez éles tollú iró „hangos szavu réti fülemülének, téjjel mézzel folyó beszédünek“ de ha igazságos akart lenni, önmagában megvallá, hogy a guny fele való. Többször kelle „dignitása“ czáfolatá-

ba ereszkedni s mindannyiszor a tudomány fegyverén kivül szükségesnek látta a satyra metsző kését is igénybe venni ellene.

1613-ban vagy tán elébb egy tudakozó praedicator (ref. lelkész) nevében őt állitólag kérdő, valóban czáfoló levél intézteték Alvinczihez. A tudomány fegyverének ügyes felhasználása elárulta a munka irójául a már akkor tekintélyes névre szert tett Pázmán Pétert. Báthori Gáborhoz „az nyomorult Magyarországnak csillagához," a hajdu vitézek, lelkészök Föktüi Mátéval élükön némely óhajtásokat terjesztének fel. Ezekben a „bálványozó" czim többször fordul elő. A praedicátor és egy catholicus ember disputatiót kezdenek e czim felett, mely utóbb öt különböző tárgyról öt levélre szaporodik. Természetes, hogy a tudakozó praedicátor szörnyü együgyü ember, ki nem csak nagy megveretéseket szenved, hanem hitében is megingattatik s kétségbeesésével e felett Alvinczihez fordul: „hogy a miben megakad, annak igaz fejtegetését vezérének bölcs oktatásából vegye."

Alvinczi nem maradt adós a felelettel. Csak hamar rendszeres czáfolatába ereszkedett az öt levélnek, kiadván Feleletét az egy tetetes (álnevü) neve vesztett Pápista embertől S(alvis) T(itulis) D(omini) P(etri) P(ázmán) küldött szines öt levélre, melyben épen oly éles, kiméletlen irmodort használ, mint a milyennel meg volt támadva. Pázmán, hogy Alvinczi „meg ne zabállanék a felelet tételből származott kevélységében, s hogy megismertesse, hogy nálok (t. i. hitfelekezeténél) is sóval sóznak," már a következő évben (1614.) kiadott egy munkát: „Az igazságnak győzedeleme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmán Péter." Ezt 1619-ben uj válasz követte, s midőn 1616-ban a kassai lelkész kinyomatta „Itinerarium Catholicum"-ját, a tollharcz megint kiütött, s a tinta megint akó számra folyt. E munka korában sok zajt csinált. Alaposabb tudományossággal volt dolgoz-

va, mint az előbbi polemiák, s hathatósan védelmezé a tant, melynek zászlója alatt küzdött. Csak négy évvel később (1620) bocsátkozott Pázmán e munka czáfolatába: „Rövid feleletében két kálvinista könyvecskére," melyek közül egyik (a második) a kérdéses Itinerarium.

Az első válaszul szolgált e kérdésre: „miért nem felelnek a kálvinista praedicatorok a Kalauzra?" „A hodoegus igazságra vezérlő Kalauz" 1613-ban, tehát az öt levéllel egyszerre s hihetőleg még előtte látott világot. Pázmán munkái közt egyik legelterjedettebb s még Bod Péter tanuság tétele szerint is, a nagy tehetségü szerző „ékesen szólásának és elmés találmányainak vastag folyamatját kiöntötte az ellenkező vallásuak ellen." E páratlan dialecticával készült, s irály tekintetében classicus munkának irója téritgetései körül nagy segitséget tulajdonitnak. Még a külföld figyelme is ráfordult, s évtizedek mulva is ereszkedtek bonczolgatásába. Bálduin Wittembergben, Pósaházi közel félszázad mulva, Zvonarich és Nagy pedig röviddel megjelente után megtámadák, de mig Balázsfi bozsnyai püspök a két utóbbiak, az általa ugynevezett csepregi morgó praedicátorok ellen egy terjedelmes munkát adott ki, addig Bálduint maga Pázmán czáfolta a „Lutheristák vezérlőjé"-vel (1627).

Pázmán hatása Erdélyben kevéssé terjedt ki, s épen ezért egyenes föllépés ellene ritkán történt itt, hol a fejedelmek protestánssága is ellensulyozá befolyását. Ide csak irományai jutottak el, se szónoklata se modora nem hódithatott. És még is az erdélyi protestantismus harcza a magyarországi katholicismus ellen csaknem kizárólag Pázmán személye körül forgott s a legkisebb protestáns irók legtöbb munkájokban kitértek személyére. Versengést azonkivül keveset tudnánk felmutatni s lényegest is csak egyet. Midőn Káldi kiadta a hiressé lett s ma is használt biblia fordítását, az ennek „sarkához bigyesztett" „oktató intését" Denge-

legi Péter egy kolosvári születésü nemes ifju, utóbb enyedi pap s esperest, czáfolgatá még szülői házánál létében s épen akkor érkezvén haza a külföldi egyetemekről. Munkája: „Rövid anatomia“ jó hangzatuvá tette nevét az egyház-irodalomban. A kath. hittani irodalomban kivülök Forró György egyházi szónoklatokat irt, s Szilvási János egy munkában a kath. vallás örök tartását bizonyitá, de ez utóbbi még Zsigmond korában (ennek is ajánlotta munkáját) mig az első a nagyszombati akadémiának második rectora volt, s igy Magyarországban élt.

Magában Erdélyben épen ez idők alatt több elkeseredéssel folyt a harcz az egységhivők és reformáltak között. A reformált erdélyi fejedelmeknek, személyök szerint hajlandók levén a türelemre, eszökbe sem jutott a bevett vallások törvényes szabad gyakorlatát kétségbe vonni. Udvari lelkészeik s püspökeik e hajlamukban nem osztoztak, s néha találtak is módot kinyerni a fejdelmi segélyt téritgetési buzgalmoknak. Visszaéléseiket e részben is legszigorubban a törvényesség köpenye alá kelle rejteniök. Szabadabb és korlátlanabb tér nyilt nekik a vallásos polemia mezején. Itt egészen elemökben lehettek, s tetszésök szerint felhasználhatták s semmi által nem korlátolt sajtó fegyverét.

Különösen két kitünő unitarius iró ellen volt e versengés intézve. Enyedi György superintendens, a Gismuuda irója, egy latin kézirati munkát is hagyott hátra — mint az első czikkben emlitém — a Szentháromságról. Ezt Toroczkai Máté hasonlag superintendens, magyarra forditva s 1619-ben latin nyelven ki is nyomatta. Bethlen István pedig az 1622-iki országgyülésen kihirdette, minélfogva a kolosvári tanács elismerése jeleül egy aranyos kupát adott neki. A másik unit. iró Csanádi Pál volt, kolosvári tanár, korában hasonlag ünnepelt tudós s kitünő férfi. Ő is a Szentháromság ellen irt s adott ki két munkát, egyet 1615-ben Bethlen

István rendeletére, s egy másikat 1620-ban. Már az első alkalmat adott az egyházi vitatkozások megujulására. Keserüi Dayka János, Bethlen Gábor udvari papja s 1618 óta erdélyi püspök inditására — mert e szigoru és türelmetlen férfiu határozott befolyást gyakorolt urára — 1617-ben, ez irt munka következtében, Gyulafehérvárt nagy vételkedést tartott, melyen maga udvari népével együtt jelen volt. A versengés hasonlitott a Dávid korabeliekhez s Csanádi egyedül fejdelme szavának köszönheté, hogy kimélytelen kifejezéseiért nem lakolt.

S most e hitvallást tárgyazó munkák ellen a czáfolatok egész sora látott világot, miket azonban az ellenvéleményüek felelet nélkül hagytak. Talán Dávid példája rettentette őket vissza. A székely származásu Szentkirályi Benedek, ki Bethlen István neje, Csáki Krisztina költségén végzé tanulmányait, s járta be a külföldet, Marpurgban létében nyomatta ki latin czáfolatát Enyedi munkájára. A kül- és belföld tudósai a kor szokása szerint, magasztaló versekkel szavazták meg neki elismerésöket; mig ugyancsak az ellen intézte Almásy András, ki a külföldi egyetemeket, Bethlen István költségén járta meg (1640) „A szentháromságról egy Istenségben“ Franekéraban kiadott müvét. Azonban egy más munka, általánosabb elterjedésével, ezeknél több hatást eszközölt. Melotai Nyilas István, Bethlen Gábor udvari lelkésze, az előtt debreczeni tanár, utóbb kállai, majd szathmári pap és tisszamelléki superintendens, már ez időben kitünő irodalmi nevezetesség s a többi közt szerzője azon agendának, melyet erdélyi hitfelei a confirmálások alkalmával sok ideig használtak, és egy másik a „Tévelygések“ ellen irott munkának (Mennyei tudomány szerint való irtovány. Debreczen 1617) Enyedi ellen a sorompópa lépett a háromság tüköre czimü magyar művével. Bethlennek ajánlotta, kinek jótéteményeiről az előszóban bőven megemlékezett. Az általános figyelem, mely e vallásos kérdés felé

fordult, egy még azon időben csak tanuló ifjút is ösztönzött a vele való foglalkozásra. Ez Tállyai Mihály volt, ki azonban munkáját, melyben Socinust, Enyedit sat. egyszerre támadta meg, csak később, Németalföldön adta ki.

De senki sem lépett fel ellenök annyi készülettel s vallásos buzgósággal, oly ékesszólással, és annyi kitartással, mint Gelei Katona István. Született e férfiu Magyarországon, Eger környékén. Féléves korában árvaságra jutott. A Szolnokon kótyavetyén eladott szegény csecsemőt csak hamar feltalálta anyja, s fogadása szerint papságra szentelte. Tanulmányait Patakon végzé, nyelvekben és tudományokban egyiránt kitünő előmenettelel. A csengeri zsinat ajánlatára Bethlen Gábor két izben, először magában, utóbb unokaöcscsével Bethlen Istvánnal küldé egyetemekre. Utolsó utjából a kiütött 30 éves háboru kényszerité visszatérni növendékével egy ütt. A hazatérőt a fejdelem nem sokára tábori papjává tette s mivel hire és buzgósága a püspök Daykáéval megegyezett, befolyása az udvarra folyton nőtt és tartott Rákóczy alatt is, kinek korában az enyedi zsinat 1633-ban püspökké választá.

Gelei Katona kora protestánsai közt első helyen áll. Müködése a Pázmánéval nem esik össze, s igy nem is folytatott vele rendszeres harczot, mint Alvinczi. Legfölebb egyes kitérések és oldalvágások, a miket ama tiszteletre méltó főpapnak juttatott. Többet felesleges-nek tarthatott, mert a bibornok befolyásától nem félté Erdélyt. A helyett egész erejét a háromságtagadók ellen fordità, annyi észszel és annyi ismerettel, hogy munkái érdemesek a Pázmán Philippikáival egyszerre emlittetni, kinek korszakot alkotó stylusánál az övé sem alábbvaló. Irályának velősségét maga is érzette, midőn a Titkok titka előszavában, épen saját irmodoráról szólván, igy ir: „ki fordithatja tehát méltán énnekem vétkül, ha én is ennyi sok elegy belegy különböző formák között, valami kiváltképenvalót követek?“

Inditására, vagy mint maga mondja roszul palástolt szerénységgel, a fejdelem és esperesek tetszéséből, több megelőző apró versenygések után Csanádi Pállal 1641. jun. 10-kén nagyobbszerű vitatkozás tartatott Kolozsvártt a háromságról. A vitás zsinat négy napon át folyt délelőtt és délután. A fejdelem személyesen, neje és kisebb fiuk Zsigmond és az egész fényes udvar jelen valának, „unalom nélkül, sok terhes és szorgos dolgaiknak haladékjokval.“ A zsinat folyamáról maga Gelei értesit bennünket a Titkok titka előszavában. Bisterfeld és Gelei valának a fő versenyzők a protestánsok részéről. A deézsi complanatio által terrorizált egységhivő papok nem mertek megjelenni, csak iskolamestereiket küldték. Ezek nemsokára bevallák járatlanságukat a bibliában s „minden discursusok inkább csak a természeti ratiókból állott.“

Ez alkalommal tartott szónoklatából s a versenygésekből került ki Geleinek Titkok titka czimü nagy munkája, intézve Enyedi György ellen, a Szentháromság tanának védelmezésére. Ennek folytatása s bizonyos tekintetben kiegészitése a Váltság titka első kötete, mely nem rendszeres czáfoló munkai mint az előbbi, hanem e tárgyra tartozó s azt fejtegető egyházi szónoklatok gyüjteménye. A két munka egy évben 1645-ben jött ki egymásután több mint öt évi fáradságos, de betegség és elgyöngülés által hosszabb időre félbe szakasztott szorgalom eredménye, Fehérvártt a Rákóczy bőkezüségéből láttak világot, követte azokat a Váltság titka 2-dik (1647) 3-dik (1649) kötete. Az áradozó styl, a tudományos szinezet, „mely az együeknek elméjét felyül haladja“, nem gátlák, hogy a munka nagy elterjedést ne vivjon ki magánuk, mert korszerüségén kivül tiszta magyarság, folyékonyság s nehol elegantia jellemzék, Legkitünőbb érdeme az uttörés az ortographiában, mely leginkább a hangoztatásra s nagy részben az etimologiára fektetve, csak hamar uralkodóvá lett az utána irók munkáiban is.

Gelei fáradhatatlan buzgalmát egy más ügy is igénybe vette; a presbyteri és puritan rendszerek naponkinti terjedésének meggátlása. E párt már Báthori alatt nyilatkozott. Hodászi Lukács tiszamelléki superintendensnek, mint ilyennek, megtagadta a kellő engedelmességet Ujfalvi Imre váradi esperes. De az ügy csak 1615-ben, Bethlen alatt igazittatott el végkép, a „zürzavar elméjü Imre papnak“ számüzésével. Az ügy most ellhallgatottnak látszik, de csak azért, hogy nem sokára nagyobb erővel törjön ki.

A harmincz éves háboru folyama alatt a németországi egyetemek helyett a németalföldieket kezdék a magyar ifjak látogatni, s tömegesebben és gyakrabban mint az előtt. Ezek közül csak hamar kitünt Tolnai János, a váradi egyház pártfogoltja. Egy boldogtalan kimenetelü szerelem Angliába üldözte, hol épen akkor a szerencsétlen Károly alatt a puritan és presbyteri rendszerek kezdtek terjedni. Tolnai megtanulván kevés idő alatt az angol nyelvet „mert meg kell vallani, volt benne szellemi tehetség s Istentől nyert ajándék,“ az elsőhöz csatlakozott, s csak hamar egy szövetkezést hozott létre annak szülőföldjén terjesztésére. Eskütétel, kötelezvények nem maradtak el, s midőn 1638-ban visszatért, bejárta Erdélyt és Magyarországot. „Angyali kegyesség s szentségnek ábrázatában mutatta föl magát.“ Ruházata és szokásai egyszerűsége összhangzott dorgáló szónoklataival, melyekkel nem szünt meg ostorozni az egyházi szolgák romlotságát és gondatlanságát. Rákóczy kinevezte Sárospatakra tanárnak s ily minőségben előljaróival tantételei miatt csak hamar meghasonlott. Pártja naponkint nőtt, mert „sokaknak szemek előtt kedvesebb egy idegen országi tar varju, hogy nem mint egy hazájokbeli hizlalt borju“ s Gelei naponkint ujabb ostromlásokkal fordult fejdelméhez az ujitó és pártja ellen, utalva az Angliában már akkor kitört mozgalmakra, s hosszu parlamentre. Végre miután sem az egyházmegyei, sem a kerületi törvényszék

sükeres intézkedést tenni nem birt, nyolcz évi küzdelem után 1646. jun. 10-ére Szathmárnémetiben nagy zsinat tartatott. Az egyházak követei 110-en jelentek meg s azonkivül feles számu hallgatók. A zsinaton Gelei elnökölt. Az ellenféllel folytatott hosszas vita után Tolnai és társai hivataluktól megfosztattak. Hogy pedig jövőre ily visszaélések utja elzárassék, Gelei megbizatott a fennálló rendeleteket törvénykönyvvé alakitni. Ez volt eredete a Gelei kanonoknak, mely 1649-ben épen akkor, midőn Ángliában a puritanismus diadalát ünneplé, bevétetve s a fejedelemtől megerősitve ma is fenn áll. Ezenkivül kiadta ő ama zsinat történetét is. Egy tekintet Gelei küzdelmes pályájára s rendszeres müködésére meggyőzhet, hogy tán e pillanat volt életében legboldogabb. Nem hiuság, hanem vallásos buzgalom s azon tudat, hogy egyházában a rendnek egyik megalapitója, szerezhették meg azt az erdélyi protestántismus ez előkelő s tiszta felfogás, világos és rendező tehetség által kitünő „oszlopá"-nak. — Müvére maga is elégültséggel tekintett vissza: „igyekezetem — ugy mond — Istennek hálá nem is lött foganat nélkül, mint akárki is eszébe veheti, ha a mostani állapotot az előttivel egybeveti."

De ezzel a küzdelem, mondhatni az egyházi és világi elem küzdelme az uralkodásért, nem volt befejezve. Az eszme erdélyi harczosai közt mint iró is kitünt Medgyesi Pál, ki képzését hasonlag belga és angol egyetemekben fejezte be, előbb debreczeni professor s több helyen pap s később Lorántfi Zsuzsánna, Rákóczy György nejének udvari papja. Theologiai munkai közül az: Imádkozásra és Praedicatió irásra és tételre való táblák (1650) első és derék magyar homiletika, továbbá a szent atyák öröme, kegyesség gyakorlata stb. egyes hittani kérdésekről, korukban épen oly ünnepeltek voltak, mint egyházi szónoklatai s ezek között jérémiási lélekkel irott „Magyarnak hat jajja!" elmondva történeti nevezetességü gyászos események alkalmával.

Ezek nagy részét profétai ihlet s apostoli szellem lengi át, mig az akkori állapotok élénk festése s vonatkozásai a napi eseményekre, a történetiró előtt is becsesekké teszik. Némely munkái, sőt egyes szónoklatai is a presbyteri rendszer mellett küzdenek, mint a Politico egyházi párbeszéd (1650) mely annak behozatalát terveli s kikél az episkopálisok ellen. Medgyesi ugyanis egész munkásságát e rendszer terjesztésére fordítá. „Nem inditottam — mondja irt munkája előszavában — legkisebb méltó botránkoztatással is magamtul semmit, noha nagy hibákat s fogyatkozásokat láttam", s csak egyes észrevételekre, megjegyzésekre szoritkozott és zsinatokon egyházi fő embereknél, a világi főuraknál s magánál a fejdelemnél sürgette annak behozatalát, de bár pártja naponkint nőtt, eredmény nelkül.

Annál élesebben összetüzött Gelei Katonával. E vita csendesen, alig észrevétetve s minden zaj nélkül folyt le, mindkettő higgadt s fejdelmi kegy által korlátolt férfi levén. Ugy látszik, köztük magán és nem irodalmi téren több történt, legalább nem minden keserűség nélkül emliti Medgyesi föllépését a superintendens mellett, „elhitetve levén, hogy az egyházi hatalmat akarnák benne elnyomni," mit később, midőn Gelei egész rendszerének elleneszegült, annál keservesebben megbánt. Irodalmi téren roszul palástolt nyilatkozatokra szorultak s tekintve a felvont s titkon bökdöső hangot, mely mindkettőnél egyegy nevezetlen ellen észrevehető, vagy a többes szám általánossága alá rejtett epéskedéseket, nem lehet tagadni, hogy egymás rendszerét felette igen gyűlőlék. És ez a fő; mellékesen, mint pap, Katona dogmaticus, Medgyesi moralista; mint szonok Katona pedáns, Medgyesi korszerűséget szenvelgő, s ez ellentét-hajhászatot még irályukba is átvitték, mert Medgyesi neologizaló volt a graphiában ortolog püspöknek ellenében.

Mind e polemiák munkáik előszavaiban vannak

elszórva. A többi csak ezeknek illustrálása. Gelei maga is szép bánásmódot ajánl az „eltévedtek"-kel, mert „a lelkiismeretek, a melyeket szakadatlanul gyötörnek, kintatnak, sokára ugyan neki táskásadnak és keménynyednek, mint az igát vonó ökröknek a nyakok, és osztán a hallgatók csak a fülök mellől bocsátják a feddőzéseket," s felsohajt hogy „az ujitókat az ur Isten napról napra érlelje, hogy ők a kegyességnek ne csak puszta nevét viselnék." Nem győzi eléggé ajánlani az óvatosságot, s bevallja, „hogy ha sziute némely dolgot magán szabadosnak és hasznosnak lennie láttam volna is de az állapothoz képest lehetetlennek ismertem s jobbnak véltem, hogy el ne kezdessék, mint bódulás is legyen miatta, közönséges botránkozásával s véghez se mehessen." Mire Medgyesi önzését, alattomos rágalmazásait, a zsinatok megvesztegetését veti szemére, mint „kinek semmi török tatár is nem volt eleitől fogva gyülöltebb nem-barátja, mint a ki e követ feszegette."

Ennél több nem is történt. A hamu alá rejtett tüz nyilvános kitörésre soha sem ért meg s annyival kevésbé, mert magában Erdélyben, s a fejdelmek magyar földi birtokain belől az „ánglia mirigy" „Krisztus két zörgetése" daczára is alíg talált hivekre, a Keserűi Dayka ébersége s Gelei Katona müködése következtében. E részben őt maga az irodalom is segité, s nem csak a polemicus, hanem a dogmatikai irányu munkákkal is. Mert vajmi kevés az oly hittani könyvek száma, mely hahár csak egyes helyekkel ne küzdene, részint ez, részint az egységhívők ellen. E téren kitünőbb nevek: Szentmiklósi Mihály, ki egy kézirati könyvet hagyott hátra a Biblía másalóiról. Eleinte egységhivó volt s ezek kolozsvári iskolájában tanult. Péchi Simon zsidózóvá tette és ennek udvari papjává lett. Ura elitéltetése után ő is börtönbe vettetett Fogarasban, hol Gelei áttérité. Kiszabadulta után nagy szónoki hirre tett szert. Tolnay István Rákóczynak,

még mint főurnak, udvari papja, magyarra forditá s ennek fejdelemségében Fehérvártt (1632) kiadta a wittembergi egyetemnek a vallásért szenvedő csehekhez küldött vigasztalását. Mogyorosi Elek kolosvári pap és professor, Franekerában létében kiadta a keresztyén ember egész fegyverét magyarázatául a szt.-irás azon helyeinek, melyekből az ellenvéleményüek hitök védokait meritik. Kereszturi Pál fehérvári professor, Rákóczy kedves embere s fiainak nevelője, elhiresült tanitásügyességéért. Egyenes ösvénye egyes szónoklatokat tartalmaz, csecsemő keresztyénje a fejdelmi fiak számára irt agenda, kikhez maga Rákóczy is irt intéseket, miket ezek latinra forditva kiadtak. Keserü Dayka János püspök, kinek megrendelt bőjtjét a fejdelem sem merte meg szegni, kiadta a Bethlen első neje Károlyi Zzuzsánna felett mondott halotti beszédét. Medgyesi ily tartalmu szónoklatai is hiresek voltak, s még inkább Geleinek két kötet (1638 és 40) egyházi beszédei. A korszellem egy magas állásu hölgyet is a sorompóba lépni késztetett. Rákóczy Györgynek művelt lelkü és vallásos neje Lorántfy Zsuzsánna — kit a pataki iskola fő jóltevői közt emlit — „Mózes és a próféták" czimü könyvében némely hitágazatok erősségeit mutatja. Azon tisztelettel, melylyel e munkát Erdély fogadta, ellentétben állt némely magyarországi irók gunyja, kik sértő epigrammokkal akarák azt nevetség tárgyává tenni, s oly kiméletlen modorban, hogy a megbántott fejdelem az irók megbüntetését sürgette.

E kor egyházi irodalmában s még inkább a magyar nyelv körül kitünő nevet vivott ki magának Szenczi Molnár Albert. Székely származásu, s ősei Mátyás király korában a Mátyus földére vándoroltak ki. Szenczen született 1574 aug. 30-kán. A szülői háztól 12 éves korában elszakadva további életét bujdosásban tölté. A deáki tudományokat hazájában három iskolában végezte. A tudvágy külföldre vitte. Wittembergből elindulva még öt egyetemet látogatott meg, beu-

tazta Német- és Olaszországot, kiaknázta a gazdag heidelbergi könyvtárt, mindenütt ismeretséget kötve kora legnevezetesebb tudósaival s ezekkel levelezést folytatva. Strassburgban mint költő megkoszorúztatott s csakhamar föllépett az irodalmi pályán: szótárával és magyar nyelvtanával. Az előbbi még életében három kiadást ért s mint első rendszeresebb magyar munka e nemben oly nagy tekintélyt vivott ki szerzőjének, hogy midőn azt ő Prágában Rudolf császárnak, kinek a deákmagyar rész ajánlva volt, bemutatta, ennek tanácsosai 50 frt. uti pénzzel s Unverzagt ajánló-levéllel ellátva, a bécsi egyetem korlátnokához utasiták, oly czélzattal, hogy áttéritése megkisértessék. De ő „nem akarta próbára vetni" hitét s nem ment el, inkább visszatért Németországba. E közben szülőföldjére is több izben kapott meghivást, a pataki iskolába Batthyányi Ferenczhez s Bethlen Gáborhoz. De „a török s tatár hirekkel elrémített gyönge német háza népét" — neje a hires Kruziger Gáspár wittembergi tanár unokája volt — nem hozhatta be, bár maga személyesen a két hazát beutazta, s beérte az oppenheimi iskolai rectorsággal. Midőn végre 1629-ben engedve fejdelme harmadik meghivásának, elfogadá a fehérvári iskolaigazgatóságot, magára nézve legroszabbkor tevé. A fejdelem meghalt s Molnár a bekövetkezett zavarok közt nem alkalmaztatott. Igy állomás nélkül maradva, Kolosvárra huzódott, hol tudománya s fényes tulajdonai csakhamar közirigység tárgyává tevék, s a nép mint Bisterfeldet az ördöggel való czimborázással vádlá. Családja fenntartása s könyvkiadásai csakhamar adósságokba keverték. A legnagyobb örvény szélén akadt pártfogója — mint maga mondja, egyetlen pártfogója — Fintai Darholcz Ferencz személyében, ki adósságait lefizette, az élet legterhesebb gondjaitól fölmenté s módot nyujta jegybenjáró leánya kiházasitására. Midőn elhagyottságának hire elterjedve a külföldre meghivásokat kapott, már késő volt. Kolosvártt 1633-ban

59 éves korában meghalt. Tragicus vég, oly hasznos és munkás élet után, találólag festve Bisterfeld epigrammja által „kegyencze valék a muzsának, de nem a sorsnak, a német föld segélyem, hazám számüzési helyem volt.“

Mint iró páratlan szorgalmat és munkásságot fejte ki. Segitve külföldi fejdelmek, különösen Móricz hesseni tartománygróf, s előkelők, továbbá magyar városok és egyes főurak sőt polgárok által is, számos nyomtatványa jelent meg. A Károliféle bibliát kétszer adta ki javitásokkal, példabeszédekkel, és utóbb görögggel bővitett latin-magyar szótára háromszor hagyta el a sajtót. A reformatio százados emlékét, Skultetus Postilláját (egyh beszédek), Kálvin tanitásait magyarra fordità s utolsó inségében Kolosvártt Ciegler György „Legfőbb jóról“ (1630) irt könyvének kiadásában keresett vigaszt. Szótára s magyar nyelvtana mellett, melyekkel a nyelvtudományi irodalmat jóval előbb vitte, első helyen említendők zsoltár fordításai.

Az egyházi énekek a mult század közepe óta nyert alakjokban kevés előhaladást tettek, a zsoltárokat pedig mind a Károli fordítása szerint használták. Molnár 1607-ben kiadta a magáét Béza és Marót nyomán franczia schemák szerint dolgozva. E mű az egyházi költészetnek ma is kiváló gyöngye. Tartalmasság, vallásos érzés, zengzetesség s magasan repülő ihlet és emelkedettség párosulva nemes egyszerűséggel jellemzik, melylyel 130 különféle dallam lőn a protestánsok közt meghonosítva. A keresetlen csin és izlés, egyéb tulajdonaival, annyira kora fölé helyezék, hogy napjainkban is kétségbe nem vett köz érvénynyel bir s általánosan éneklik hitsorsosai; előszavában a verselés némely kivánatait is szóba hozta. E klassikus mű — mondja Tóldy a Költ. Történetében — zárköve lett zsóltárköltészetünknek, valamint az öreg Gradual a prot. egyházi költészetben megállapodást szült.

A Gradual keletkezésének történetével maga Katona

ismertet meg előszavában. Már ifjuságában foglalkozott annak eszméjével. Mint Bethlen udvari papja az akkori püspök keserűi Daykát figyelmezteté a szent-énekek fogyatkozásaira, s addig ösztönzé, mig rászánta magát egy uj Énekeskönyv készitésére. A hymnusokat kiigazitá, rimekbe szedte s énekhez alkalmazá; a hiányokat pedig különböző példányokból kipótlá. Az előhaladt munka megtetszett Bethlennek s ez a készenlevőket leiratta s gazdagon beköttető. Ez állapotban maradt Rákóczy koráig, midőn ő „meglátván azt a nagy öreg Gradualt templomunkban, elméjét ottan annak kinyomtatására birta.“ De Dayka mindjárt az első ivek elkészülése után meghalt s befejezése Katonára várt, mint eddig is dolgozó társára. Most ő az egész munkát uj javitás alá vette, igazított rajta, hagyott ki belőle, s ujakkal részint saját szerzeményeivel szaporitá, s ekkép „mintegy negyed résznyivel öregbité.“ Végre 3 év mulva kész volt, kinyomva 200 példányban. Ezek közül egy sem adatott el, hanem a fejdelem által sajátkezüleg aláirva s symbolumával ellátva, a példányok a népesebb egyházak közt kiosztattak, melyek azon idő óta ott használtattak is, mig a kisebb egyházak a Göncziféle (1592-iki) koronként változott s Molnár zsóltáraival megtóldott keresztyéni énekeket vették be. Azon szerzemények közt, melyekkel az ujabb kiadások szaporíttattak koronként, Bethlen Gábor, a buzgó s vallásos fejdelem dicsérete (gyakorta való buzgó könyörgést....) szerzője magas állásáért első helyeni említést érdemel.

Az egységhivők énekes könyvét Toroczkai Máté püspökjök adta ki. Egy mást német nyelven Radecz Bálint püspök nyomatott, mely a szokásos egyházi énekeknek az egységhitüekhezi alkalmazásából állt jobbadán. E téren mint szerző említtetik Bethlen alatt Tordai János kolosvári iskolatanító, ki szenténekeket irt s a zsoltárokat is fordította.

Az e korban készült egyházi énekeket a hit emel-

kedettsége helyett a kor száraz dogmatizáló szelleme jellemzi. Az egyházi versengés nyomai azon is meglátszanak. A buzgalmat és ragaszkodást philosopháló hitkutatással pótlák: mint ha ez a kenetesség helyét be tudta volna tölteni. De van egy kivétel. Ez a szombatosok énekes könyve, jobbadán Péchy Simon munkája, részben szent szombatok s ünnepekre készült régibb dalok gyüjteménye, részben zsoltár-daraboknak pongyola és szabad, de költői lélekkel eszközölt s a Mólnáréval egykoru forditása. Az énekek Istenben tántoríthatlan hitet, fenséges nyugalmat s önmegtagadást lehelnek s a zsoltárforditásokkal közös eredetüeknek látszanak. Egy üldözött felekezet merített erőt és kitartást magának belőlük, melyek mindenikén „ugyanazon ünnepélyesség, — mondja Lugossy — ugyszólván sábeszi fényöltöny lebeg, mintha a sátoros ünnepre meggyujtott hét águ arany gyertyatartó fénye káprázatná mindegyikben szemeinket. Ugyanazon nyelv és szóllás, ugyanazon verskezelés mindegyikben; ugyanazon rövid, velős rabinszellemű, következetesen kivitt versfők" találtatnak az énekek és zsóltárok között.

A szászok egyházi énekes könyve a németországiak utánnyomása volt. Eleinte Brassó és Szeben példájára, a Luther énekeit használták, mig ez utóbbi városban 1616 s 1617-ben Fiebigk Benő egy németországiakból szerkesztettet adott ki. E gyüjteményben csak egyetlen van, mely erdélyi viszonyokra vonatkozik s igy hihetőleg erdélyi termék s csak nagyon kevés, a mit németországi eredetiekre ne lehetne visszavinni s ezek is messze maradtak Sommer malasztos énekeitől.

Épen ily kevéssé önálló a szászok egyházi irodalma e korban, mindamellett, hogy külterjedelmére nézve is jelentéktelen. Basilius Leonhard szebeni iskolaigazgató s utóbb lelkész (megh. 1613) theológiai tételeket, Besodner Péter szebeni iskolaigazgató s több helyen

pap, hasonlag theologiai tételeket irt s kiadott egy könyvet (Frankfurt 1608) a jelesebb bibliák s azok magyarázóiról, Fogarascher Tamás pedig, iskoláit Danzigban végezvén, ott némely thologiai vitatkozásokat s egy könyvet irt a Krisztus testének jelenvalóságáról, természetesen mindnyája latin nyelven. Mi e tárgyba vágó német nyelven jelent meg, az csak gunyirat volt. Szebenben a XVI-ik század közepén a papság s polgárság közt ingerült harcz ütött ki, mely némely esetben az erőszakos kitörésig csigázódott, s csak erélyes fejdelmi beavatkozás által csendesült le. E viták következményei voltak az álnevü „Kläger Justus"nak. „A lelketlen lelkészség," „Sátán synagógája," „Nabal háza" stb. czimű gunyiratai.

Az egységhivők egyházi irodalmában, a Ráv Mátyás-féle püspöki versengések alkalmával, egy polgári szózat vonta magára a közfigyelmet Régeni János művelt lelkü asztalos mestertől, ki e zavargások ellen keményen kikelt. A polemicusokon kivül említtetnek Dalnoki Mihály kolosvári isk. tanító, a Theologia összege szerzője (1636) s Árkosi Gelei Benedek, ki Paduában a philosophia és orvostan s egy évvel később (1640) a theologia dicséretéről szónokolt. Bécsben kiállott fogság után térhetett vissza Erdélybe. Az egységhivők német egyházirodalmát Stegman Joakim képviselte, ki danzigi reform. lelkészi pályáját socinianus elveiért krakói tanitósággal kénytetett felcserélni; innen Kolosvárra jött (1632), hol mint pap és tanitó működött. Munkái: „A socinianismus egyszerű igazságai," „Krisztus községe," „A hamistan ismertető jelei."

Az egyházirodalomnak a magyar literaturára jelentékeny befolyása kétségbe sem jöhet. Bár inkább a hittan meddő részeivel s nem egyszer transcendentalis kérdésekkel foglalkoztak, bár azokban száraz dogma, sőt olykor sötét ascetismus uralkodott: de mind e dolgokat más szemekkel tekintették. Az élő és uralkodó

irodalomnak legnagyobb részét alkották s a fejdelmi udvartól az utolsó pórkunyhóig — hol csak magyarul beszéltek — érdekeltséget tudtak felkölteni, annyira hogy számos könyv a fejdelmek, különösen Bethlen és Rákóczy bőkezüségének köszönhette megjelenését, kik e czélra tetemes összegekkel járultak. Ne feledjük, hogy ugyanakkor Németországban a duló hadjáratok közepett hanyatlás állott be, mely a két országnak összeköttetését megzavarta s a helyett másokkal, a belga és angol földekkel ujat hozott létre. Aztán a tudományos alapot tőlük megtagadni nem lehet, s annyival kevésbbé, hogy gazdag ismeretek forrásai voltak. Ez természetesen arányban állott a korral, melyben még mindig a theologia volt a tudomány. A mi azokat ma a kor izlése változtával unalmasokká teszi, az akkor keresettekké tette ; s ez bizonynyal gazdag ismereteket föltételez a társadalom különböző rétegeiben. Egy két munka mit sem bizonyítna, a hol egy virágzó irodalmi ág elég hangosan beszél minden kétség eloszlatására. Igaz, hogy ennek polemicus iránya s magának a dolgozatoknak is türelmetlen hangja volt. De az ne hozzon zavarba. A ref. püspök irhatta magát orthodoxus püspöknek, a munkák használhattak kemény kifejezéseket más hitfelekezetek ellen, s keserűi Dayka nevezhette az egység hivőket eretnekeknek, mint Pázmán az ő hitfeleit. Mindegy. A négy bevett vallás egyike sem panaszkodhatik a vallásos türelem czélzatos vagy tettleges megsértéséről. A papság befolyása az udvari politikára kimutatható ugyan, s Magyarország cath. irói szemére is vetették ezt egyik másik püspöknek, de mind az inkább csak személyes volt. Az egyház függetlensége az álladalomtól, a szabad papi jurisdictio, a papok kizárása az országgyülésről és politikai hivatalokból, s a fejdelmek magatartása, kik bár buzgók, hitökhöz ragaszkodók voltak, de ez elveket nem szegték meg, eredményezték ezen vallásos türelmességet. De más felől az irodalom sokat tett a vallá-

sos érzület felköltése s ébrentartása körül s talán még többet a magyar nyelv felvirágoztatására. E tekintetben Péchy énekei nem maradhattak hatás nélkül s a Molnár zsoltárai megbecsülhetlen szolgálatot tettek. Az irály nemesbülése, a helyesirás tisztulása, mely hittani irók által eszközölteték, koronként kimutatható; valamint rendszerezettebb magyar nyelvtanokat is azok kezéből nyerénk. Szenczi Molnár Albert Móricz hasszsiai választó buzdítására irt s ennek költségén kiadott magyar nyelvtanával a XVII-ik század elején a tudománynak ujabb lendületet adott, mig Gelei Katona magyar Grammatikája s a Graduálhoz ragasztott helyesirási szabályaival a század közepén ugyanazt tovább fejté, s mindkettő oly sikerrel, hogy a nyelv történetében kitünő helyök el nem vitatható.

A nyelvészet különben leginkább iskolai könyvekből áll, s ha a magyar nyelvben természetszerű előhaladásokat tett is, de a többiben mondhatni ez alig tapasztalható. Ugyanez áll a philosophiáról is, melyet leginkább Alstäd és Bisterfeld képviseltek, kik theologiai készültségöket e részben sem tagadták meg s ezt azzal szoros kapcsolatban tarták, rajtok kivül az idegen nyelvészet terét — természetesen iskolai könyvekkel — művelték: Alvinczi, a hittudományi vitatkozásairól ismert iró, Molnár Gergely latin nyelvtanát versekbe szedte. Albelius Simon brassai pap pedig Comnen Ámos Nyelvek kulcsát (Janua lingvarum) adta ki, mely korszakot képző s általánosan használt munka volt, (1638). A classikai irodalom szintén gyöngén volt képviselve. Leginkább iskolai kiadások vagy szemelvényekből állt. Egyetlen kiemelkedettebb példát tudunk felmutatni. Forró Pálnak, egy nemes család sarjadékának, köszönjük azt. Ifjuságát a szerencsétlen Báthori Endre bibornok udvarában töltötte e férfiu. Bethlennek oratora (követe) volt a külföldi udvaroknál. Ily alkalommal Bécsben, „hogy idejét hiában ne töltené,“ fordítá le Curtius historiáját magyarra s némely

helyeit magyarázatokkal látta el. A fejdelem a munka kiadását eszközlé Debreczenben 1619. Ezen kivül midőn 1595-ben Rudolf, Náprági Demetert, mint követet, Lengyelországba küldte, egy üdvözlő költeményt irt hozzá. Ő irta a Károlyi Zsuzsánna sirversét is. Az utleirásokkal sem állunk jobban. Daczára a gyakori utazásoknak, melyeket a főurak saját, a tanulók pedig többnyire ezeknek költségén tettek, s mely annyira napi renden volt, hogy a műveltség első kellékének tekinteték, talán épen azért, mert általánosan üzték, alig jutott valakinek eszébe külföldi élményeit közzé tenni. A Básta és Mihály vajda-féle villongások korában Aszalay Mátyás vécsi ref. pap, török földre menekült, bejárta Görögországot, Kisázsiát s végre Stambulban megpihent. Itt a magyar főurak bőkezűségéből tartá fenn magát. Ő legalább leirta élményeit, melyek azonban sajtó alá nem kerültek. Épen ily bámulatos, hogy a Törökországgali viszony daczára is, ez ország ismertetésére, szintén semmmi sem történt, ha Házi János, Bethlen Gábor török diákja s tolmácsa munkáját kivesszük. Ez az „En varul Asikin"-t, a török hitrendeletekről és erkölcsökről irott munkát fordította le „Mahumet Proféta vallásán levő egy főirástudó doctornak irásából," mely munka ura költségén jelent meg. A jogirodalom terén Bethlen kiáltó szükséget tölte be a „specimen juridici processus" kiadásával, mely a törvényes eljárásokat szabályozta. Törvényeket az évenként több izben különböző helyeken tartatni szokott országgyülések hoztak, melyek általános kötelező erővel birtak, s olykor csak a meglevőket módosították. Szükségtelen mondanunk, hogy e törvények a történeteknek is nevezetes forrásai.

Mind ez irodalmi ágak a mult században is kevéssé voltak képviselve s igy hanyatlásról szó sem lehet. Az irodalom többnyire a kor igényeivel áll párvonalban s épen ennek folytán legtöbb erőt a theologia emésztett fel. Innen a teljes meddőség a többiben. A valódi tudomá-

nyosság a felé fordult s ezeket elhanyagolta. De az Európaszerte többé kevésbbé ugy volt, s nekünk e miatt panaszra alig lehet okunk. Hanyatlás csak a szépirodalomban volt tapasztalható.

XI.

Mióta a dalnokok elnémultak, a krónikás énekek dolgozása körüli buzgalom is hanyatlani kezdett s a sajtó termékei legnagyobb részben a mult századi maradványok utánnyomásából állottak. Ami ujat irtak, az is jobbadán a mult utánzása volt, hasonlag minden magasabb emelkedettség nélkül. Nem csoda. Kizárva a főurak termeiből, s ezeknél többé nem lévén a költészet lelki szükség, legfölebb csak pillanatnyi elszóródás szerzője, a népnél és középosztálynál talált menhelyet. S még itt is alkalmazta magát a kor szokásaihoz: többnyire szenttörténeti tárgyakat dolgozott fel. Nevezetesebbek: Szentmártoni Bodó János, kolosvári unit. pap (1623—45.), kit kora első rangu költőjének tartott. Túri Mihály kolosi aknamester (1647) és Varsolczy János a krakói iskola növendéke, kolosvári isk. tanitó, gyász verseivel (1618). Hasonlag Erdélyben szólalt meg azon férfi lantja is, kit kortársai Balassa dicsőssége utódjának tekintettek: Rimay János. Született 1564 körül fő uri szüléktől, tudományos és classicai neveltetésben részesült, s ismereteit és tapasztalatait külföldi utazásokkal is nevelte. Báthory Zsigmond udvarában látjuk őt 1595-ben, midőn ez a törökök ellen hadjáratra készült:

„Katonák hadnagya, Istennek jobb karja
Kit ő segit annak vagyon éles kardja,
Segiti s épiti, vele jár, nem hagyja"

sorokkal kezdődő hadi dalt szerzé a táborozásba induló fejdelem és harczosai számára, tele buzdítással és meg-

győződéssel a szerencsés kimenetel iránt, s már alakilag oly hangon tartva, mely tárgyának leginkább megfelelt. Utóbb Bocskaynak volt tanácsosa s fejedelme halála után a a dicsbeszédet felette Kassán ő tartá. Azután II. Mátyást szolgálta, de már II. Ferdinánd trónra léptével Bethlen udvarában találjuk, ki alatt két izben viselt török követséget. Haladó kora a diplomata költőt magánybavonulásra birta s fejdelme halálát nem sokkal élte túl (1631). Költeményein jobbadán borult hangulat ömlik el s a csalárd világ ellenében Istennél keres vigaszt. Költői kedélye kortársai fölé emelik s forma tisztasága tekintetében is lépcsőt képezett a haladásra. Ide sorozandó Opicz „Zlatna vagy a lélek nyugodalma“ czimü német müve is, melyet ő gyulafehérvári tanársága korában készitett. Ennek első része Erdélyt festi, másika pedig dogmaticai tartalmu. A német költészet Opiczczal számítja emelkedését. Egy másik, Erdélyt illető munkába is fogott, de ez befejezetlen maradt. E kis hazában nem tudott megszokni. A honvágy bántá, mert lelkületével semmi sem egyezett, a „levegő, viz, bérczek, az emberek, minden ellenére volt“ s csak Zalathna szépségében talált megnyugvást, mint előszavában maga megvallja. S egy évi tanárkodás után el is hagyta (1622), hogy nyugtalan vándorlásait, mely őt pihenni egy helyen is alig engedé, más fejdelmi udvarokban folytassa.

Ezenkivül csak egyes elszórt darabokat tudunk felmutatni, melyek korukban csak kéziratban keringtek s inkább napjainkban lesznek ismertekké. Ilyenek a lipcsei énekes codexben „Historia az Erdélyországnak nyomruságáról és magyaroknak Báthori Gábor ellen való feltámadásáról“ — s egy más „ugyanazon zavarokról,“ kihetőleg 1611-ből, s leginkább a Forgács hadjáratára vonatkozók, oly világos czélzattal irva, hogy a fejdelem ügyének szerezzenek népszerűséget. Az ellenpárt a nemzeti önállóság árulójaként szerepel benne, s Báthori a protestantismus hőse. De még több

ragaszkodást tanusit hozzá a fejdelem „bucsúztatója“ egy sirontuli szózat e „vitéz és daliás“ kényur halála után, sok bensőséggel irva s néhol az elégia megható hangjáig emelkedve. — A szebb példányok egyike e nemben „Brandenburgi Katalin éneke“ (1630), nem annyira uj — de bizonyítást váró — történeti adataiért, mint inkább azon bünbánó és töredelmes hangért, mely az egészen elömlik, s mi az ő szájába adva, saját vallomásaként feltüntetve, annak érdekét neveli s e bünbánó Magdolna irányában felkölti részvétünket.

Ime a krónikás versirók utódai. Egyes történeti mozzanatokat dolgoztak fel, s nem lánczolatait az eseményeknek. De erre nem is vala szükség, mióta a hegedősök megszüntek szerepelni az urak palotáiban máskép mint udvari bohóczok, s helyöket lantos gyermekek foglalák el, maguk a krónikás versek pedig csak olvasmány tárgyaivá lettek. Az ily apróbb darabok alkalmasabbak szélesebb körben elterjedésre s e czéllal irva bizonynyal többször tolmácsai a nép közvéleményének, a köztük uralkodó hangulatnak a napi események felett, mi korábban legalább bizonyos tekintetben a hegedősök ajkain nyilatkozott. De már ez osztály alig létezett többé, legalább régi minőségében épen nem. A kor eseményeit pedig, a szenvedések és dicsőség napjait, a diadalokat s a honfi ügynek olykori bukásait a szereplők és nézők jegyzették fel.

Az erdélyi történetirás uj szakba lépett, mely lényegesen különbözik az előbbitől s inkább csak a haza jelenére vonatkozik. Már megalakult állam, nemzeti önállósággal, szerepet játszva az európai politikában, nem létéért küzdve, hanem olykor segitőleg a testvérhaza ügyeibe elegyedve. A külhatalmakat követei képviselék a fejdelmi udvarban, keresve ennek szövetségét, barátságát. S itt valóban oly fényt és műveltséget találtak, mely Gyulafehérvártt mulatások idejét nem tevé

számüzéssé, a honnan nem egy édes emléket vihettek hazájokba vissza. Ez bizonynyal sokat tett, hogy helyesb fogalmak terjedjenek el róla, mint a minőket a XVI.-ik század geographusainál találunk följegyezve. Idegen tudósok járultak ismertetéséhez s belmozgalmairól és sorsáról érdekes dolgokat jegyeztek fel. A század első éveinek nyomorai lessanként enyésztek; a mit a béke és nyugalom adhatnak, a kereskedés és ipar áldásai mindinkább terjedtek. A haza többé nem volt sivatag. A vallonok és tatárok nem perzselték fel a falvakat s a kor irói följegyzéseiket nem illustráltak Jeremias panaszaival. A nemzeti dicsőség és hatalomkora volt ez. S valóban ez öntudat a legegyszerűbb napló-följegyzéseken is megtetszik, mint munkálatain oly haza polgárainak, mely nem áll Európától elszigetelt helyzetben, hanem szerepet játszva annak mozgalmas életében. Eris almája két szomszéd hatalmasságnak; fejdelmei jól tudák, hogy lételök egyik föltétele e kettő közti habozás s fentartásának és ereje növelésének legbiztosabb módja azok egymással versengése. S Bethlen és öreg Rákóczy minden ebből származható hasznot ügyesen ki is zsákmányoltak maguk és államférfiaik által, kiknek megválasztásában ritka tapintattal s annyi emberismerettel jártak el, hogy még utánok is ez iskola növendékei tarták fenn a bekövetkezett szomoru időkben a hazát. De tulajdonképen az erdélyi történetirás fénykora akkor kezdődik, mikor már ez emberek a cselekvés terén felléptek: a század második felében. Az elsőben a vallás versengésekkel elfoglalt sajtót kevéssé látjuk működni. Minden szem a jövő felé tekintett s a mult kritikai megrostálásának kora még nem érkezett el. De mig alig találkozott, a ki a történet eseményeit kora tanulságául kiaknázza — mert Palóczy Horváth Jánosnak II. Rákóczy György titoknokának 1629-ben Paduában kiadott Mnemosyne Historicája figyelmeti s alig érdemel, — a tollakat a jelen följegyzéseinek gondja foglalá el, évkönyvi és emlék-

irói modorban, kevés hajlammal a kritikára s többnyire befolyása alatt az uralkodó közvéleménynek. Magok az évkönynek is legnagyobb részben inkább csak emlékiratok, nem szánva sajtó alá, nem dolgozva műgonddal, forma és stylus tekintetében jóval utána maradva az egyházirodalomnak. Annál fontosabbak, mint történelmi források. Erdély szétdaraboltsága nemzetiségi és vallási tekintetben, az érdekek ebből származó különbfélesége, de bámulatos egyesülése egy hatalmas fő alatt vagy a veszély perczében érthető sem volna azok nélkül.

Az első évkönyvirók a XVII-dik század elejéről Erdély leggyászosabb napjainak befolyása alatt irtak. Wolf (vagy Lupinus) Fuchs (vagy Vulpinus) Nössner munkái egy gyüjteményt képeznek az 1586—1618 közti éveket tárgyalót. Nössnert maga a munka höltevényi lelkésznek nevezi. Fuchs brassai pappá lett s mint ilyen szolgált 1619-ben bekövetkezett haláláig. Wolf nagysinki születésü volt; 1592-ben nagycsüri, 1597-ben pedig szebeni pappá választották, hol az iskolai élet javitása körül nevezetes érdemeket szerzett magának. Második házassága 1605-ben, kevés hiján a párizsi vérmenyegzőhöz lett hasonlatossá. Rhener szebeni polgármester, mint násznagy Rácz Györgygyel az „ebhajduk“ rosz hirben álló vezérével összeegyezett, hogy ő e napon rohanja meg a várost, a vendégeket s a magyar érzelmü polgárokat gyilkolják le. De a terv fölfedeztetett s ő czinkostársa Sorbán Rádulnál keresett menedéket. A két utóbbi iró munkája Báthori István lengyel király halálától Szeben bevételéig Báthori Gábor által, Erdély legbecsesb évkönyvei közé tartozik. Tanui az eseményeknek, melyek Erdélyt annyi nyomorral áraszták el, hazafi bánatoknak a beállott hanyatlásért, méltatlankodásoknak a versengők kegyetlenségei megbirálásában szabad tért engedtek. S valóban e gyászos idők borzalmait munkáikból pontosan ismerni tanuljuk. Ők sohasem részvétlen szemlélők,

ritkán pártemberek s egyetlen soruk sincs, mely az ügy bukásán kárörömöt árulna el. Az apró küzdelmek, a kisszerű pártérdekek a nemzetet ért nagy csapások előtt elenyésznek: az inség leirásába könyeiket vegyitik: s ezek okozóit határozott kárhoztatásokkal sujtják. Igaz hogy erejök nagy részét az események illustrálására forditák s épen azért a napok történeteit kisérik figyelemmel: de a gondos olvasó könnyen kialakithatja magának a szereplők jellemét, mit legtöbbször egy oda vetett szó, egyegy rövid mondat fest. Munkájokhoz csatlakozik Weiss Mihálytól: az erdélyi zavarok és hadi mozgalmak rövid leirása, mely 1612. jun. 9-ig terjed, kiegészitve 1613-ik év végéig egy ismeretlentől, s itt Bethlen trónra léptével 1619-kig folytatva Nössner által. Weissnak Erdély történetében is szerep jutott. Atyja Csehországból származott Erdélybe, jelesül Medgyesre, hol polgármester volt. Fiát gondos nevelésben részesité, s ez már korán latin verseket irt. Az 1586-ban dühöngő ragály csaknem egyszerre fosztá meg szüleitől, s a fiatal ember császári szolgálatban kereste kenyerét. Eleinte a szatmári parancsnok, a rosz emlékü Hardegg titoknoka volt, azután Prágában a magyar cancellariánál alkalmaztatott, hol testvéreivel egyetemben nemesi rangot nyert. 1590-ben Erdélyben, jelesül Brassóban látjuk, hol városi hivatalokat viselt, s mint az udvarnál ismeretes, diplomatikai alkalmaztatásokban részesült. Különösen Básta korában e kényur haragját probálta városáról elforditni, midőn az Székelynek kényszeritett s épen nem őszinte segélyelyezésért megsarczolá: minden eredmény nélkül. Ezután országgyülésen látjuk mint követet, majd Bocskai, Rákóczy Zsigmond s Báthori küldözék hol a bécsi udvarhoz, hol a portához, hol Radul oláh vajdához. Az Olt melletti csata után, melyet épen ő a Géczi tanácsa ellenére rendezett, életét veszté, épen akkor, midőn a küzdtérről Brassóba akart menekülni. Testét a hajduktól nagy öszvegért válták vissza: de fejét Szebenben bitófára

akaszták. Naplójánál fontosabb bevégzetlen munkája az erdélyi zavarokról, mely mutatja az avatott tollú irót a részletek és fontos adatok közlése körül. A munka folytatása Báthori haláláig az ő szellemében készült. Ezután világos rokonszenvvel találkozunk a Bethlen irányában, ez azonban kevés kárpótlás a krónikai szárazságért, s a történeti becs hiányáért. Ugyanez áll Oltard János (1617 30-ig) szebeni papnak munkájáról is, ki némely apróbb költemények irásán kivül, az előbbi évkönyvek folytatásával szerzett magának érdemet, s azt 1629-ig egészité ki. Azonban ő a kor nagyszerűségével lépést tartani nem tud, hiányzik nála a politikai képzetség, mely egyedül tehette volna képessé az események rendkivüli folyamát követni, s ekkép csak száraz adatokat közöl, nem ritkán egy-egy kósza hir nyomán, az észrevételtől visszatartja magát, s ha néha mégis egy kipattan száján, az is többnyire esetlen. E munkák ekkép együtt egy egészet képeznek, Erdély történetét Bethlen haláláig (s némi idegen tóldással Rákóczy tronra léptéig) tüntetve fel, de annak egy s más tekintetben még is csak egyoldalu s kivált a végefelé inkább a szász közvéleményt visszatükröző képét adva.

A kép másik felét a magyar évkönyvekből tanuljuk ismerni. E korból csak három évkönyvirót tudunk felmutatni: számra keveset, azonban történetünknek mégis első rendü forrásait; adatokkal a század küzdelemteljes első negyedéhez, de nem a dicsőségesb utolsó negyed történetéhez is, járultak. E három iró Mikó, Bojti és Laskai.

Hidvégi Mikó Ferencz született 1584-ben. Inas (azaz apród) éveit Bethlen Gábor mellett tölté: a kor szokása szerint, mely a főranguakkal gyermekeiket tapasztalás végett valamely országnagy udvarházába adatá. Külföldi utazásából visszatérve, Báthori 1611-ben Csikszéki alkapitánynyá tette, s Bethlen alatt Csik,

Gyergyó, Kászon főkapitányává, tanács-ur és fokomornyikká s végre kincstartóvá lett. Azonban Bethlen István mozgalmai korában a gyanakvó Rákóczy alatt kegyet vesztett „mért aligha a török közé nem megyen vala, mert a religio dolgában is offendáltatott vala s a háromszéki kapitányságnak is másnak, közembernek collátiójával“ s nem sokára ezután 1635 aug. 28-dikán meghalt. Szerencséje Bethlen alatt érte el tetőpontját, ki őt különböző követségekre használta, jelesül 1619-ben a fényes portához, melynek történetét kisérői egyike Benkő Máté, rövid naplókönyvecskéjében leirta, 1625-en pedig tagja volt azon követségnek, mely Bethlen számára először a II-dik Ferdinánd kisebbik leányát, utóbb a brandenburgi választó György Vilmos nővérét Katalint kérte meg, s el is nyerte, mindamellett, „hogy Mikó Ferenczneк süvegéből a daruttollakat a szél levevé“ mi „rosz omenje lőn a jövendő dolgoknak.“ Egy más alkalommal 1628-ban a portánál képviselte urát egy erdélyi indiai utazónak elfogatásáért és megöletéséért, 1631-ben pedig Rákóczyt a bécsi udvarnál. Mikót Kemény önéletirásából tanuljuk ismerni. „Értelmes, elmés, expertus jó bátorságu familiaris, jó hazafi“-nak irja, a ki különben „minden szépet (értsd nőket) szeretett volna, de őtet nem, mert Isten ostora volt rajta, hogy szerelmes szivet adott beléje s ahoz rut termetet, mert kisded, igen szőrben borult, szőke, igen kék szemei valának. Religiójában — folytatja Kemény — névvel unitarius, de valósággal semmi religioju ember vala:“ mert a többi felekezetek, különösen a szombatosok hitágazatiból — mint Péchy Simon sógora — izlése, meggyőződése szerint saját ecclecticus hitvallást alkotott magának. Az általa Hidvégen alapitott iskola halálával megszünt. Becsületes s a haza szolgálatában dicsőssséggel megfutott pályájának méltó emléke történeti műve „Erdélyországnak siralmas változásai,“ (megjel. Kazinczy Gábor kiadásában ajánlva Bethlen Gábornak s magában foglalva az 1584—1612

közti kort. Kevéssé terjedelmes, de tartalomdus s mindenekfelett becses, mintegy a kor eseményeibe avatottnak nyilatkozata. A szerencsétlenség legfőbb okának az 1594-iki mészárlást hirdeti s mind annyiszor, midőn egy-egy ujabb csapást ir le, visszatér a „haza hasznos oszlopinak“ elfogyatásához. Általában elbeszélésébe közbeszőtt naiv s többnyire bánatos felkiáltásai alkalmasabb részvételt gerjeszteni az olvasóban. Terjedelmesebben tárgyalja Básta korát s Báthori Gábor dolgait, kiben a dalias bajnokot az őszinte tisztelet s ragaszkodás egy nemével emliti, de a közbeeső Bocskayról keveset szól, „mert azokban, akkor hazáján kivül lévén, nem forgott“, azonban nem állhatja meg, hogy e férfiu megöletésekor, habár a legnagyobb tisztelettel adózik is neki, fel ne kiáltson „Istennél az itélet!“ egyenesen vonatkozva „ama régi nagy uraknak kiváltképen az ő tanácsából esett ártatlan halálokra.“ E munkának egy kis folytatását készité Biró Sámuel 1612 s 13 évekről, jobbadán compilatiot Bojtiból.

Bojti Veres Gáspár született Magyarországban, de 1617-ben a heidelbergi egyetemet Bethlen költségén járván meg, ezáltal nyeré is alkalmazását kezdetben Maros-Vásárhelytt mint isk. tanitó, utóbb a fejdelmi udvarban, mint annak titoknoka s végre mint a fehérvári káptalan requisitora: mely hivatalát Rákóczy alatt is megtartá. Bethlen Gábor Panegyrisát Heidelbergben léte alatt nyomatta ki, a Károlyi Zsuzsánna felett tartott halotti beszédek gyüjteményét Gyulafehérvártt 1624-ben. Kéziratban hátrahagyta: XII. Könyv Bethlen Gábor viselt dolgairól czimü latin történeti müvét, melynek ma már csak háromk önyvét ismerjük; a többi, ha ugyan bevégeztetett, vagy lappang, vagy elveszett történetünknek mindenesetre nevezetes kárára. Tartalmát teszik: Bethlen fiatal kora, neveltetése s szolgálatai Báthori Zsigmond korától fejedelemmé lett választásáig s uralkodása 1614-ig, kitérve azonban s mindenüt előadva a hazának akkori ügyeit, tehát egyszersmind az

akkori történetek. Mint a latin iskolának növendéke s egyszermind utánzója, munkáját mügonddal készité, és a classicai formák kivánatait nem téveszté el szem elől. Hiányzik ugyan belőle az, mit a „történet törvényszékének“ neveznek s Bethlen iránti — leginkább állásából folyó — elfogultságát szemére is vetették, sőt Báthori Gábor elleni kifakadásait a szász följegyzések erősségéül használák fel némelyek: azonban szabatossága, az adatok gondos összeállitása, a lelkiismeretes utánjárás, melyet ezek felkutatására forditott, a tények szándékos elferditésének figyelmes kerülése s mindenek fölött az eseményeknek magasabb szempontból felfogása s avatottsága még néha az államtitkokban is, tiszteletreméltó helyet mutatnak ki számára történetirodalmunkban. Azok közé tartozik, kiket az államiratok a a legfőbb esetben nem czáfolnak, hanem igazolnak. Stylusa gondos, világos, bár áradozó, de soha sem elmosódott, s közhelyeket vadászó. Egy más munkája Fejdelem Bethlen Gábor nemzetségéről a gr. Kemény József gyüjteményében találtatik. (Kiadta Engel.)

A magyar évkönyvirók harmadika Laskai Csókás János munkája: Erdélyországnak szerencsés és szerencsétlen viszontagságai 1588—1622-ig terjed s négy könyvből áll, mely közül azonban az utólsó a Bethlen dolgait tárgyaló, terjedelmesb a 3 elsőnél s annyival fontosabb, mert az Erdély történetét illető följegyzések épen e korban leggyérebbek, mintha a nemzet átalános szerencsétlensége után, a felüdülés és dicsősség első örömérzete némitotta volna el a korirókat.

Az évkönyvek hiányzását némileg pótolják az emlékiratok s annyival inkább, mert a kettő jelentékeny része közt a felfogásra és előadásra nézve nehezebb határvonalt huzni s a különbség inkább bizonyos modor s terjedelemben van. Mert alig láthatni krónikát, mely bizonyos tekintetben családi napló ne volna, s viszont a diariumokba többnyire koruk eseményeit is

beszőtték. És már e téren több névvel találkozunk s nagyobb sürgést találunk. Csikszentkirályi Bors János, Zsigmondnak Szinan elleni hadjáratától a XVII-ik század elejéig (azontul csak egyes jelentéktelen eseményt közöl 1619-ből) terjedő naplója rövid kivonatos és száraz s inkább csak egy pár székely adata érdemel figyelmet. Kornis Zsigmond „tanácsur, szenteltvitéz, biharmegyei főispán s háromszéki főkapitány" leirta „kik és hol estek el táboron Básta s Mihály vajda idejében" Bordán Tamás szelindeki pap s a theologus Besodner mostoha atyja 1601—3 közti német följegyzése „Virtus Coronata" azon veszélyeket tárgyalja, melyeknek Szeben s a Zsigmondtól hasonlag elpártolt szász helyek kitéve voltak, ugy szintén Schirmernek ennek folytán Bástához lett küldetését és az ő megbizása következtében a prágai udvarhoz menetelét s ottani fogadtatását irja le érdekes és a kort jellemző adatokkal, melyekben azonban nem hiányzik a veszélyek nagyitása (megj. Fundgraben 1. k.) E korból egy más latin irat Kolosvár ostromzárolását adja elő Székely Mózes által 1603. apr. 21. jun. 9-ig; s viszont egy másik, hasonlag latin krónika Bocskaynak 1604 és 5-ben viselt dolgait.

Báthori hadjáratát a szászok ellen legtüzesebben a legjobban fenyegetett szászok tárgyalják s Weiss már idézett évkönyvein kivül még két német emlékirat maradt korunkig: Brenner Simon szebeni polgár leirta „hogyan viselte magát a zsarnok Báthori Gábor Szeben irányában s mit mivelt benne 1609—1612" a másik Leirása Szeben bevételének s az oláhországi dolgoknak (Fundgraben 1. k.) egy névtelen által. Kétségtelenül alapos oka is volt a szászságnak panaszkodni Báthori ellen kiváltságaik erőszakos megtámadásáért, de igyekeztek is szenvedélyes kifakadásaikkal visszatorolni a vett sérelmeket, a gyülölség legerősb hangján árnyalák s emelék ki a „gőgös, álnok és hitszegő" fejdelem tetteit, vakok és siketek maradván szép tulajdo-

nai iránt. Ez utóbbi névtelen legterjedelmesebben s épen nem palástolt kárörömmel irja le Báthori szerencsétlen végét, Bethlen trónra emelését sőt röviden az 1631-ig terjedő eseményeket. A Báthori korból egy más s azt más szinben illustráló latin emlékirat: „Erdélyi fejdelem Báthori Gábor ellen intézet 1611-iki összeesküvés története.“

Az erdélyi emlékirók sorában kintünő nevett vivott ki magának Borsos Tamás, fia a hasonlag emlékiró Sebestyénnek. Született 1566-ban s 1594-ben Maros-Vásárhely polgáráva lett. Nem sokkal ezután Borsost (1597) városi hivatalban látjuk, s már a század utolsó évében főbiró volt. Mint ilyen, különös érdemet szerzett magának a maros-vásárhelyi vár felépitése által: mi annyival nehezebben sikerült, mert a székely törvények tilták földükön a váremelést, s lakosainak egy része is kényelmesbnek hitte az erdőkbe menekülést, az azon időkben gyakori tatárfutások alkalmával, a várépités terhes munkájánál. Ez ügyben tett gyakori követsége alkalmával a fejdelmi udvarokban ismeretséget szerzett az ottani főurakkal s ez uton ildomossága és eszélyessége tért nyitott neki magasb pályára. Báthori Gábor a már akkor fejdelmi táblai ülnököt, a fényes portánál állandó követének nevezte ki (1612) hol azonban minden buzgalma mellett sem sikerült az ékesszóló s mint maga Bethlen nevezé „kitünő jelességü“ ügynöknek ura vesztett ügyét megmenteni. Báthori bukása után Bethlen még csaknem egy évig ott hagyta s ekkor és itt irta „Életrajzát vagy inkább egész életének vándorlásait“ és ennek folytatását „Itinériumát a fényes portához“ honnan azonban még azon év közepén visszatért, nem mint kegyvesztett, hanem mint más minőségben alkalmazott. A következő évben azon biztosok sorában látjuk, kik a nagy-szombati békét kötötték. 1618-ban pedig ujabban Stambulban, melyet egy más terjedelmesebb munkában: „második portához való járásának közönséges historiája“ irt le. Munkái több

tekintetben fontosak. Életrajza (1584—1613) rövidebb s vázlatosb, s inkább csak egyes eseményeket emel ki, de eléggé elfogulatlan, hogy rövid megjegyzései is adalékokat nyujtsanak a kor megértéséhez. Itinerariumai (az elsőt gr. Kemény s Kovács, az utólsót gr. Mikó adták ki) tulajdonképen a főbbek. Egy bizalmas csevegőt látunk benne, ki néhol hosszadalmasan, de többnyire érdekesen s mindenesetre naiv közlékenységgel mondja el élményeit, panaszkodik bajain, s avat be néha titkos dolgokba is. Olykor fontoskodik, de soha sem az igazság rovására, s oly őszinte, hogy az embert önkéntelen megnyeri. Nagy történeti becsüvé munkáit azon körülmény emeli, hogy a porta s Bethlen közti viszony megértésére nélkülözhetlenek. Itt ő első rendü forrás, különösen második itinerariumában, mely egyszersmind utólsó irodalmi müve, mi ránk maradt, habár a közpályáról még nem lépett le. 1624 ujólag Magyarországba s 1626-ban Konstantinápolyba küldetett, mig 1630-ban a zajos medgyesi országgyülésen, mint kiengesztelőt látjuk müködni a Katalin és Bethlen István versengő pártja közt, barátja s 1624-ben követtársa fejdelmi tanácsos s marosszéki főkapitány Toldalagi Mihálylyal, kinek két naplója Emlékezetül hagyott irásai hasonlag egyike a fontosabb erdélyi történeti kutfőknek. Irója egy előkelő család sarja, már korán közpályára szentelte magát s azon élte fogytáig lankadatlan buzgalommal szerepelt. 1603-ban, már mint Székely Mózes levélnökét Básta elzáratá, s az onnan kiszabadultat a gyászos brassai csatában Radul foglyai közt leljük. Egy évtized mulva Borsos visszahivása után a fényes portáról, Bethlen Gábor, testvére István s Erdélyi István követei mellett őt küldé ügynökül helyébe. Ez kezdete volt diplomaticai müködése lánczolatának, melyet Bethlen és I. Rákóczy alatt kitünő tapintattal folytatott. 1622-ben a porta és lengyelek közti egyezkedésben, 1625 s 27-ben a gyarmati s szőnyi békekötésekben vett részt, 1630-ban Csáky párthiveit Marosszék hadaival

kiveri s utóbb I. Rákóczyt szolgálta, jelesül mint portai követ, ura jogait védve Bethlen István ellenben. És ennek korában készült naplója Báthori kiüzésétől, Katalinnak Erdélyből távozásáig terjed. Toldalagi „egyszerüen szép s tényhü korrajzai“ Bethlen életének illustrálására nevezetes adalékot képeznek. Fontos és többnyire rövid följegyzéseiben mindig látjuk a jól értesültet, a politikába beavatottat.

Bethlen István, Katalin és I. Rákóczy György korát (1629—30) s a későbbi 1632-iki évet tárgyalja göncz-ruszkai Kornis Ferencz naplója. Egymás emlékirat, melyben (1630 elejéről) megiratik „mi dolgok folytak mindennap a fejdelmi udvarban“ mint korrajz érdemli meg figyelmünket. Ugyane kort irta le, s folytatta 1644-ig hallerkői Haller Gábor tanácsur naplójában. 1630-ban ref. vallásra tért át s mint ez ideig Brandenburgi Katalin szolgálatában álló, a fejdelemasszony távozását felhasználta külföldi utra s német, belga és angol egyetemek látogatására, mit napló-könyvében le is irt. Visszatérve gazdag ismeretekkel mint képzett és tudományos férfi, 1635-ben Rákóczy szolgálatába állt, s ennek halála után is részt vett a közügyekben, s mint követ több izben terhesb küldetésekkel is terheltetett. Két alkalommal Ali basa el is fogta, mignem 1663-ban a török táborban lefejeztetett. Terjedelmesb naplója 1645-ig sok érdekes adattal járul hazánk történetéhez. A Rákóczy-féle hadjáratot két napló tárgyalja: losonczi Bánffi Györgyé 1644-ből s köröspataki Kálnoki Istváné 1645-ből, kik mindketten a fejdelmi sereg harczosai közé tartozának, s a sereg mozgalmait napi jegyzetekkel kisérék és e részben mellőzhetlenek. Magát az egész kort felölelte az unitarius Segesvári Bálint naplójában.

Ez eseménygazdag félszázad gazdagodó történeti irodalmat is eredményezett. A fegyverek zaja, az öntudatos nemzeti élet, kül dicsőssége s belfejlődése, egyesinek polgárerényei s mindnyájának áldozatkészsége a

házáért, mindez, mi e lapok tartalmát teszi, az utókornak tanulságul szolgálnak. S ez bizonynyal bő kárpótlást nyujt a müvészi alkotó kéz csaknem teljes hiányáért. A mult század történeti irodalmához képest nem tagadhatunk meg némi haladást. Amott tulnyomólag látjuk kegyelve a classikai formákat s irodalmunk jelentékeny része azok utánzásából állt. Itt a magyar évkönyvekben és naplókban alapját látjuk megvetve a nemzeti történetirásnak, mely még emelkedett ugyan a második félszázadban, de hogy nem fejlődhetett ki, bizonynyal nem az ő hibájok.

HATODIK KÖNYV.

I.

Öreg Rákóczy György 1649. jan. 10-én temettetett el, fejdelmi pompával Gyula-Fehérvártt, hol az összegyült rendek a jan. 21-én kezdődött gyülésben az 1642-iki választás alapján s az akkori conditiok értelmében II. Rákóczy Györgynek átadák a fejdelemséget. A gyülés sietett a sérelméket, mennyire lehetett, orvosolni: mindenekfölött a szabad kereskedést állitá helyre s a fejdelmi egyedáruskodást korlátolá. 1648-ban az öreg fejdelem egy csomó felségsértési pert kezdett az akkori gyülés helybenhagyásával — ezeket, az egyetlen Nadányi Istváné kivételével, megszüntették. Maga az ifju fejdelem fényes követséget küldött a portára, mely székfoglalását bejelentse, az erdélyi adót, melyet a szultán 15,000 aranyra emelt, s az atyja által ki nem fizetett, és a két megyéért járó 20,000 arany két évi hátralékot megvigye. A követség a befizetések után 1649. jul. elején megkapta az athnamet, jelvényeket, s egy kapucsi basa kiséretében nyomon visszaindult Erdélybe. Az okirat szerént II. Rákóczy az országot birja az eddigi adó mellett, de ugy, hogy azon hódoltság, mely Gyulához, Jenőhöz, Szolnokhoz, Lippához, Temesvárhoz tartozik, s Báthori Zsigmond lázadásáig oda adózott, e kötelezettségének jövőre is eleget tegyen, hogy Erdély Párkány és Almás vidékeinek ügyeibe ne elegyedjék: mind ezekért a tatárok az oláh vajdák s a határszéli basák vele jó szomszédságot fognak tartani. Könnyen és gyorsan el volt igazitva azon

kérdés is, mely a magyarországi viszonyokból támadhatott, az által, hogy a kikötött öt megye haladéktalanul visszaadatott a magyar királynak. Ily módon mind két szomszédos nagy hatalom jó akaratát megszerzé magának az ifju György, kinek most első gondja volt, hogy a pura fiscalitások összeirása által a kincstári uradalmakat kérdésen kivülivé tegye.

S e lépések mellett, melyek arra voltak számitva, hogy künn jó akaratot ébreszszenek, benn minden aggályt eloszlassanak, csakhamar történtek oly dolgok, melyek az óvatosabbak tetszésével épen nem találkoztak. Az ifju fejdelem önfejü és nagyravágyó volt, neki nem tetszett „az öreg fejdelemtől maradt tanácsurak“ óvatossága s ezek nem minden aggály nélkül vették észre, hogy véleményadásra ritkán szólittatnak fel, hogy az ifjabbak, kik a kidült öreg oszlopok helyett a cabinetbe jutottak, őket, a megmaradtakat egészen tulszárnyalák. A kapitányságokban, végvárak tisztségeiben is uj erők kerültek fel, s a legfontosabb megyének Szathmárnak főispánsága — minthogy e hivatal betöltésének joga felett Bécs és Fehérvár közt per támadt — megürült állapotban hagyatott, mi magában a megyében zavart és rendetlenséget, kivül a Részeken izgatottságot szült. De magában az erdélyi hódoltságban is könnyen veszélyessé válható mozgalom támadt, midőn a jeneiek egy török spáhit meggyilkoltak. Haller Gábor a várparancsnok távol volt s a magyar és moslim harczosok közt véres visszatorlásokra került a dolog, mignem a háborgókat egy portai biztos s a jenei alkapitány lecsendesiték.

Nagyobb volt a csapás, mely ez időben magát a fejdelmi családot érte. Az özvegy fejdelemasszony, a magyar anyák és háziasszonyok örök tiszteletre méltó példánya, a pataki uradalomban vonta meg magát, s lön ott a népnek, vidéknek, vallásnak, és tudományoknak őrangyalává. Ugyan oda ment kisebbik fia Zsigmond is, egy jól indult és értelmes ifju. A kormányzati ügyek-

től mindketten elvonták makukat s a herczeg semmi erdélyi hivatalt sem akart elvállalni, bár mint óhajták is ezt az ifju György és a rendek, mert nem akart testvére alá rendelve lenni. A herczeg házassági tervekkel foglalkozott — s bátyja lépéseket tett, hogy Lupul moldvai vajda csoda szép leányát nyerje el. A vajda már fiának Ferenczneк is keresztatyja volt, s a dolgon kapva kapott — mi azonban nem kis boszuságára elmaradt. Zsigmond herczeg Fridrik bujdosó cseh királynak leányát vette nőül. De e házasság, mely a Rákóczy családot hatalmas dynastiákkal hozta sógorságba, boldogtalanság forrásává lett — a herczegasszony alig három hóval azután, hogy Patakra jött, 1651 öszén meghalt. A herczeg 1652. febr. 4-én az imádott nőt sirba követte s maga a fejdelem is elkapta a járványos himlőt. A dolog nagy rémületet okozott, s a febr. 12-ére Fehérvárra összegyült rendek, azon törvénynek, mely gyermek megválasztását tiltja, ez egyetlen esetben való felfüggesztésével, a hét éves Ferenczet fejdelemmé választák, oly módon, hogy ha atyja elhalna, a kormányzást Kemény János vigye, de a rendek a homagiumot nem teszik le addig, mig az ujon választott maga is meg nem esküszik a készitett feltételekre, s mig biztositva nem lesznek, hogy a reformált valláshoz hű marad. Az előleges portai megerősitést Hasszan basa márcz. 8-ára meghozta, de midőn a fejdelem felgyógyult, még ez év folytán gondoskodott, hogy az első megerősitést egy második kövesse s az e czélból a portára sept. 9-én elindult fényes követség magával hozta a jelvényeket.

A családi veszteség fájdalma végre enyhült, s sem a szatmári, sem a jenei összeütközés nem lett komolyabb következményüvé. A béke évét egy rég érzett szükség pótlására, az 1540 óta hozott országgyülési végzések összeszedésére fordità. Ezek irásban s 1610 óta nyomtatásban kiadott példányai megritkultak, s Bethlen Gábor perrendtartási szabályzata a munkát nem tette feleslegessé. Annak létrehozásával már öreg Rákóczy

is foglalkozott; fia e végre Bethlen Ferencz korlátnok elnöklete alatt, a három nemzetből egy bizotmányt nevezett ki, mely az összegyüjtött és rendezett articulusokat codificalva az 1653. jan. 15-én megnyilt országgyülés elibe terjeszté. Két hónapig maradtak a rendek együtt, megvitatták a törvénytárt s végre a fejdelem márcz. 15-én ezt, mint ugynevezett „approbatae constitutionest" megerősité és kinyomatta.

De a béke és nyugalom ifju Rákóczynak nem volt inyére. Birtokában roppant vagyonnak, szomjuhozva hirt és dicsőséget, ez időben már messze kiható tervekkel vajudozott. János Kázmér lengyel király háborut folytatott a kozákokkal, kiknek hetmánja tőlök elszakadni készült. Rákóczy Bethlen János által segélyt ajánlott a királynak s 1652. vége felé Mikes Mihály alatt csapatokat is küldött hozzá. A kiegyezés nem sokára létrejött ugyan a háborgók közt s Mikes visszahozta a csapatokat, de a gyermek Rákóczy Ferencz hála fejében lengyel nemesi rangra lőn emelve. E segélyadást nem jó szemmel nézte Lupul, kinek leányát a kozák hetmannak Chemjelnitzkynek fia vette el. A moldvai máskülönben is haragudott Györgyre, mióta Zsigmond herczeg visszautasitá leánya kezét s természettől is ármánykodó levén, amazt a portán mindenfélével vádolni kezdte. A fejdelem visszatorlásra gondolt, s könnyen talált erre ürügyet. A bojárok rettegték és gyülölték Lupult „ki husokat ötte meg és véröket szopta mint a kigyó annyi esztendeig" s ellene Rákóczynál kerestek oltalmat. Nyertek is. Lupul háborut folytatott Máté az oláh hospodár ellen, s Rákóczy egyetértve annak nagy logothétjával, 1653 tavaszán, hogy ezt meg segélje Boros Jánost az előcsapattal s Kemény Jánost nehány dandárral Moldvába küldé. Lupul segélyhadakért vejéhez szaladt s Kemény Jassyban távolléte alatt Gyorgyi Stepánt a logothétot tette vajdává. De Lupul csakhamar visszatért s a kozákok Borost Foksánynál, maga Keményt Koprinkánnál megverte. Nyomon Oláhországba

vezette sergét, honnan azonban visszanyomatott. Ezalatt Rákóczy a Bárczaságba hadat gyüjtött s a lengyeleknél segélyt keresett. Nem sokkal utóbb Petki székelyekkel s Lubomirszky lengyelekkel Moldvába nyomultak, egyesültek Gyorgyival és Seliánál Lupulon és Chemjelnitzkyn erőt vettek. Az első Ukraniába szaladt, az utóbbi napával Szucsávába zárkózott, hol a vajda összeharácsolt kincsét őrzé. E vár keményen tartá magát az erdélyi s lengyel hadak ellenében, de midőn ősz folytán Kemény uj csapatokkal s tüzérséggel bejött, a kozákok szabad elvonulás mellett feladták. Lupult a segélyére küldött tatárok lánczokba verveKonstántinápolyba küldék. A következő 1654-ben Máté oláhországi vajda meghalt s utódjává Sorbán Konstántin hasonlag Rákóczy védencze lett. De ez üres pénztárt vett át, s nem lévén képes a szeménységet fizetni, elbocsátá őket. A kenyér nélkül maradt had fellázadt s Heriza Vornikot tette vajdává, ki aztán Konstántint meg is szalasztá. De Rákóczy nem hagyta védenczét — 1655 tavaszán személyesen vezetett hadat Havasalföldére, Plojest mellett egy válságos ütközetben leverte a lázadókat s Konstántint visszaültette székébe.

Most már Rákóczynak mindkét oláh vajda hűbérese volt. De ez emelkedést egyik szomszédja sem nézte jó szemmel: nem a porta, mely a hűbéres tartományok ügyeibe a beavatkozást már korán eltiltá s utóbb is csak a süker kedvéért nézte el, nem a bécsi kormány mely Rákóczy nagyravágyásától különben is tartott. A népek közvéleménye ez aggályokban nem osztozott: szemében a fejdelem hatalma a valónál nagyobbra emelkedett. A süker azonban őt magát is elkábitá s ez volt mi őt előbb-előbb üzé.

Ez időben már a Wasa háznak két ága: a protestáns svéd és catholicus lengyel királyok közt háboru folyt. Észak Pyrrhusának X. Károlynak a harmincz éves háboru tüzpróbájában megedzett katonái diadalokat arattak Kázmér kurtányain (quartiának, sorkatonák) s Rá-

kóczy már 1655-ben beavatkozásra gondolt. Más utat választott mint atyja. Nem eléglé, hogy a porta országa belügyeiben szabad kezet enged neki, függetlenné tette magát — mint ama két, a diván engedelme nélkül kezdett vállalata mutatá — a külügyekre nézve is, s a nélkül, hogy ott az utat egyengette volna, az európai udvarokkal egyezkedéseket kezdett. Egy követét Schaum Konstántint 1655. máj. 4-én fogadta Anglia lord protectora, s husz nappal utóbb Schaum egyenes felszólitást nyujtott be ehhez, hogy urát fogadják be a protestáns fejdelmek szövetségébe. Ez időben kezdődött meg az egyezkedés a svéd királylyal is s egy más Kázmérral. Egyiknél ugy, mint a másiknál, nehezen haladt a dolog, mert György beavatkozásának drága árt szabott: magát a lengyel koronát. Kázmérnak még 1655-ben ajánlá, hogy catholicussá lesz, ha fia lengyel trónörökössé neveztetik ki, mitől a lengyel udvar eleinte nem volt idegen, de midőn az csatát csatára vesztett, országától elhagyatott s maga is bujdosóvá lett, elfordult ez eszmétől. S most daczára, hogy a lengyel király követe, Pramorski korlátnok által, fiának Ferencznek megigérte a trónt, hogy a királyné ez eszme iránt nem mutatkozott idegennek, a lengyel nemesség bizonyos összeg fejében a Szepesség átengedését megigére, s magában a fejdelmi tanácsban is a nagyobb rész a lengyel barátság fenntartására szavazott, nov. 20-án Károlylyal véd- és daczszövetségre lépett, mert ez a porosz részek nélkül az egész lengyel koronát neki magának s nem fiának igérte, mert ez vallás változtatás nélkül is elérhetőnek látszott, mert a dissidens lengyelek s kozákok támogatásukat felajánlá s tervben volt, hogy a frigybe Németország protestáns fele bevonassék. E kilátásban elegendő garantiát látott ama nem közönséges nehézségek ellen, hogy a porta jó akarója, hogy a bécsi udvar szövetségese a lengyelnek, s mig az elsőt egyszerűen csak értesité, az utóbbit 1657. jan. 6-áról küldött követe által figyelmeztette, hogy szigoru semlegességet tart-

son, különben szövetségeseivel ugy védi magát mint lehetend.

Már ekkor befejezte hadi készületeit. A táborbaszállás helyéül és idejéül Visket s 1657. jan. 14-ét tüzte ki, midőn a zsoldosok, hajduk, mezei és országos hadak ide megérkeztek s maga is — Rhédei Ferenczet, Serédi Istvánt és Barcsai Ákost helytartókul hagyva hátra — megtartá fényes bevonulását s visszabocsátá a lengyelek részére békét kérő orosz követeket, jan. 17-ére gyülésre hivta össze a rendeket. Ezek megszavazták a hadi adót s megköszönték, „hogy csendes békesség megmaradásra s szép békesség szerzésre csipőjét felövedzé*)."

Másnap jan. 18-án a had — az oda rendelt két oláhországi fegyveresekkel együtt közel 40 ezer ember — elindult. Az idő kedvezőtlen volt s a következő napokban mindjárt nagy hó és nagy olvadás váltották fel egymást. A társzekereket csigákon huzták fel a hegyekre s a katonák övig jártak hólében. Az előcsapatot Kemény János vezette, a fősereg jan. 29-én ért lengyel földre. Az előhaladást a fejdelem nehány napi betegsége gátolta, annál jobban sietett előre midőn felgyógyult. Febr. 23-án Ferdinánd császárnak mint fölkért közbenjárónak követei táborába érkeztek s Szelepcsényi György mindent elkövetett, hogy visszatérésre birja, igérvén ezért Kázmér részéről a Szepességet 44 ezer aranyért, Lublót és a krakói vajdaságot. Hasztalan, a követség márcz. 7-én visszatért anélkül, hogy valamit végezhetett volna. Az erdélyi had már megszaporodva kozák csapatokkal, márcz. 28-án Krakó alá érkezett, mely már a svédek kezében volt, s hol Virtz a várparancsnok nagy fénynyel és szivélyességgel fogadta. A fejdelem Bethlen Jánost hátrahagyva apr. 12-én egy kis faluban Simsonban egyesült a svéd királylyal. E hó

*) Ez articulusok aláirása volt az egyetlen uralkodói tény, mit fia Ferencz elkövetett.

21-én átkeltek a Visztulán, egy hó mulva Lithvánia határához értek, s máj. 27-én Varsó feladta magát. A hadjárat eddigelé apró csatákból s egyes várak bevételéből állt, de az erdélyi sereg Kemény János szigoru kiadványa ellenére, embertelenül dult, rabolt, égetett.

Ime már mindkét főváros kezökben, de azért megh**ó**ditva semmi sem volt, mert a föld, melyről tovább vonultak, nyomban távozások után fölkelt s előttök, utánok, mindenütt ellenséges sereg, ellenséges ország. S most egymást érték a kedvezőtlen hirek: midőn állandó követe Tisza István január 24-én tisztelkedett a nagyvezérnél, ez figyelmeztette, hogy urának „békességes országa, nagy gazdagsága, senkitől semmi bántodása; üljön veszteg, ne mozogjon: megárt.“ S nyomon rá egy kapucsi basa indittatott Erdélybe körültekintés végett, ki ide febr. 12-én érkezett. Barcsai a helytartó hiában titkolózott, a kapucsi látható boszusággal tért vissza. S most amaz e hirrel követet küldött a fejdelem után, ki Prsemislből febr. 22-éről Török Jánost a portára bocsátá. A nagyvezér megujitá parancsát, hogy Rákóczy visszatérjen — de Török bár május végén már Lengyelországban volt, nem juthatott a fejdelemhez, mert Bethlen János Krakóban visszatartá. De ha erről nem volt tudomása, csakhamar értésére esett, hogy Mohammed Girai tatár khán, kit követe Sebesi Ferencz hiában igyekezett megnyerni, száz ezer harczossal Lithvániába nyomult, hogy I. Leopold atyjának Ferdinándnak Kázmérral kötött szövetségét nemcsak megujitá, hanem szélesb alapra fektette, s 16 ezer ember kiállitását igérte; hogy egy lengyel csapat Lubormirszki vezérlete alatt a Részeket s főként a Rákóczy uradalmait kiméletlenül égeti, dulja, rabolja, Munkácsot felégette s a beregszásziakat „mint egy oltáron megáldozta vala,“ s hogy, mi mindenek közt leginkább leverheté, a dánok megtámadták Svédországot, minek következtében jun. 23-án a svédek haza fordultak. Most a fejdelem is visszaindult csüggedten, reményvesztve, baljóslatu jövő köszőbén, bukását egész

nagyságában érezve. S valóban mennél előbbre nyomult, a visszatérés annyival nehezebb vala: mert három ellenség fenyegeté s nem tudá, hogy hol és mikor fogja lengyel, német, vagy tatár utját állani. Érzé, hogy a mit eddigelé keresve keresett: megütközés az ellenséggel, az most vesztét fogja okozni. Átkelése a Visztulán jul. 2-án rendetlen volt — sergéből sokan a folyamba vesztek. Utja azután, hogy pár nap mulva a kozákok is elváltak tőle, még bizonytalanabb volt: a tatárok Galicziából nyomultak elő s egy lengyel sereg hátulról fenyegette. Igy haladt előre küzdve éhséggel, nyomorral s egyes csapatokkal, mignem jul. 21-én Czarnastrog és Miendzyboz közt a köztársaság hadára bukkant s két napi alkudozás után jul. 23-án nem annyira békét mint kegyelmet vásárolt: „haza érkezése után a lengyel királyt ünnepélyes követséggel fogja megengesztelni, a svéd-szövetséget felbontja, sőt ha kivántatni fog Kázmérnak ad segélyt, az elfoglalt várakat visszaadja s hadi költségül 1,200,000 frtot fog fizetni.“ De a lengyel hadak, kezesek kicserélése után is folytonosan üldözék az erdélyieket, mignem jul. 26-án megjött a hir, hogy a tatárok nyomukban vannak. A fejdelem nehány főurral s némi kisérettel elvált s ugyanazon az uton, melyen oly fénynyel jött, hogy „a kik a belső titkokat nem tudnák, hogy kész királyságra menne, azt állithatnák,“ álruhában bujdosott haza. Hadának egy része Moldvának vette utját, de ott levágatott. Az ekkép leolvadt táborral Kemény János maradt, mely folytonos csatározás közt folytatta visszavonulását. Trembowlánál utolérték a tatárok s alkudozást kezdettek vele. Szin volt az egész, mert miután a khán Keményt táborába csalta, megrohanta az erdélyi serget s végső elkeseredéssel folytatott küzdelem után legyőzte. Kemény és a megmaradtak mindnyájan Krimbe hurczoltattak, de az összes hadi készlet s minden mi a táborban találtatott, zsákmánynyá lett. Csak egy táborrész, a Bethlené talált haza aránylag kevés veszteséggel.

Rákóczy testben lélekben megtörve, aug. 4-én Ecsedre érkezett. Innen aug. 17-ére Szamosujvárra ment, s sept. 2-ára elébb Deézsre, s utóbb tartva a nemzet átalános ingerültségétől, Szamosujvárra országgyülést hirdetett. A rendek összegyültek s az napra Bethlen hada is megérkezett. Kétségbeejtő találkozás, lefesthetetlen szomoru viszonyok közt! „Barcsai Ákos — irá Horváth Kozma a visszatérők egyike — a statusokkal a csűrben az összegyülekezésnek helyén lévén, és minket látván kijövének előnkben és minket köszöntének, könnyes szemekkel excipiálván mi egymást. Ha láttál valaha szomoru gyülekezetet a volt ez, mivel ott láthattad volna, hogy sirás és zokogás miatt rendszerént folyni szokott szók félbehagyattak és jó ideig hallgatásban volt a gyülekezet, ki apját, ki fiát, ki bátyját, ki öcsesit, ki barátját, ki rokonát, ki felebarátját, ki szolgáját, ki hazáját, ki nemzetét, ki a magyarnak égig felhatott hirének nevének eltapodtatását, ki a szegény hazára s abban megmaradott kicsiny nemzetre következhető veszedelmet emlegetvén. Ugy, hogy nem volt senki abban a gyülekezetben, kinek sirásra elegendő materiája ne lett volna.“ Azonban könny és kétségbeesés nem használt ott, hol gyors intézkedésre volt szükség. S valóban a helyzet válságos a jövő fenyegető volt. A fejdelem betegen feküdt a várban, de hogy betegsége szinelt, arról mindenki meg volt győződve, s ezért ingerültségét senki sem zárta magába, sem az utczákat ellepő és gyászba öltözött nők és árvák, sem a gyülésben a rendek. Hiában mentette magát Rákóczy feltételeiben, „hogy az emberi okosság haszontalan, minden szorgalmatosság gyenge paizs a magosságbeli kézből reánk lőtt nyilak megtompitására.“ A mi künn tüntetés volt, az benn komoly kérdéssé lett. Ki volt a hadjárat oka, ez volt a propositiók félretevésével sürgető kérdésök Rákóczyhoz s ez megrettenve halasztást kért. A kérdés ujra sürgetőbben tételték fel s a fejdelem atyjának 1644-iki régi szerződéseire hivatkozott. A válasz senkit sem elégitett ki s most a tanács-

urakat egyenesen feleletre vonták. Ezek mentegették magukat, a hogy tudták: Barcsai, hogy ő nem az országnak hanem a fejdelemnek kötötte le hitét, mások, hogy nem volt részök benne, mások a tatár rabságban sinylő Kemény Jánosra tolák. „A svéd szerződést — felelék — nem akarta megmutatni, s ha kérdezék azt válaszolá, hogy ingét is megégetné ha tudná.“ Támadt is emiatt ingerültség s csak fiainak kérésére és szerencsétlen helyzetének meggondolására napolák el ennek vád alá helyezését. Ezalatt Keménytől követ jött, Ráduly László ennek aug. 6-án még a táborból irott levelét hozva magával, melyben saját és rabtársainak kiváltását sürgeté, s ezzel érkezett a tatár khánnak is egy főrangu követe, szinleg a kiváltás ügyében valóban a raburak vagyoni állapotáról biztos tudomást szerzendő. A tanácskozás tárgyát ez megváltoztatá s most a kiváltás kérdése nyomult előtérbe. A rendek méltányosnak találták volna, hogy az ügyet Rákóczy vállalja magára s azon pénzt kezdék emlegetni, mit az országnak Bethlen Gábor hagyományozott. De a végrendelet nem volt kéznél s a fejdelem roppant kiadásaival, kiürült kincstárával mentegeté magát, különben minden jót igért. Nem igéretre, tettre volt itt szükség, az a jajveszéklő özvegyeket, árvákat nem vigasztalá. Végre is nem tehettek egyebet, mint alkudozást kezdeni a haragvó portával a kapzsi khánnál. A szultánhoz Sebesi Ferenczet, Bakcsi-Szerajba Balog Mátét küldék, megbizva, hogy a Rákóczy letételét sürgető szultánt megengesztelje, hogy ez utóbbinál igyekezzék a raburak kiváltását egy collective fizetendő összeggel eszközölni.

Elébb Sebesi tért vissza. Portai alkudozásai semmit sem eredményeztek, s a magával hozott és sept. derekán kelt fermán határozottan rendeli, hogy az régi szokás és Kanun szerént „mást, Erdély országának hasznára alkalmatost, válaszszanak.“ Ugyanakkor a tatár khán is tudatta, hogy hadai készen állnak beütésre, ha e parancsnak nem engedelmeskednének. Mit vala tenni?

Nov. 1-jére Fehérvárra összegyültek a rendek s egyezkedést kezdtek Rákóczyval. Végre is hajtották nov. 4-ére: tetemes uradalmakat inscribáltak neki, megengedék, hogy tetszése szerént Erdélyben is tartozkodhassék, büntetésre jelölék ki „az olyan háladatlan indulatu embereket, kik ő nagysága méltóságos személyét illetlen szókkal mocskolni merészelnék, s kötelezték magukat, hogy igyekezni fognak a portát, a khánt, a vezéreket megengesztelni s ha ez sikerülne, vissza is fogadják őt.“ Megelőző nap már meg volt választva helyettese az öreg Rhédei Ferencz, ki azonban az egyezkedéshez hiven, hogy Rákóczy visszalépését jövőre mise gátolja, nem eskettetett fel, s hogy ez lehetővé legyen, Budára Konstántinápolyba követeket küldöttek az ország és lelépett fejdelme.

Rákóczy elégületlenül, boszusan Balázsfalvára ment. Az országban kétségtelenül nagy pártja volt, s a Részek, főként a váradi kapitány Gyulai Ferencz, föltétlen hivei. Nem is maradt sokáig az egyezség szerént, szemlélője az eseményeknek: egy kozák követség, fordult meg udvarában mely biztatásokat hozott a hetmantól s vele egyezkedni kezdett, azután pedig tőle az uj fejdelemhez ment és annak a visszalépést tanácslá. Rákóczy nagyravágyása ujra felébredt — lehetőnek hitte, hogy svéd és kozák segélylyel török ellen is fenntarthatja magát, s a kozákok távozása után Tasnádra s annak uradalmaiba utazott és a hajdukat gyüjteni kezdé, a kozákokat és oláh vajdákat segély-adásra szólitá fel, s Leopoldhoz is, hogy őt részére nyerje, követeket küldött.

Rhédeynek hasonlag voltak hivei a főurak közt, főként a kik a porta támadásától tartottak. Ezek annak beigtatását teljesen végre akarták hajtani, hogy igy Rákóczy egy befejezett ténynyel álljon szemben. Ez időben fordult meg egy csausz nála: s tanácsuraival egyetértve, ezt egy követséggel együtt a portára küldte, hogy ott a jelvényeket haladéktalanul kieszközöljék s mikorra

azok visszatérését várá, 1658. jan. közepére Medgyesre országgyülést hivott össze, melyen aztán a fejdelmi esküt is le volt teendő. A portát mi sem tartoztatta, hogy Rhédeyt meg ne erősitse, de e körülményt birtoka nevelésére akarta felhasználni. Mind elébb is annyiszor, ujra Jenőt követelte.

Mind arról, mi a fejdelmi udvarban történt, Rákóczy ott levő hivei által pontosan és jól volt értesitve még a titkos tervről is, mely a beigtatás siettetésén munkált. Ezt ő minden áron gátolni akarta. A jenei ügy alkalmas volt az izgatásra s legelébb is e várat biztositá. Azután, értesitve lévén, hogy a székelység már részére van nyerve, megindult a hajdusággal, s utközből koronként leveleket irva a rendekhez, figyelmeztetve őket, hogy a török csak azért akarja fejét az országtól elszakasztani, hogy ezt könnyebben elnyomhassa, közeledett Medgyes-felé. A rendek már jan. 10-ike óta tanácskoztak itt s szorongva várták az eseményeket; Rhédey Sebesi Ferenczet (jan. 16.) Budára küldé, hogy onnan segélyt eszközöljön, s előbb Bánfi Dénest, utóbb pedig Barcsai Ákost fényes követséggel Rákóczyhoz, hogy azt visszatérésre birja. Barcsai ellenkezőt tanácsolt s Rákóczy jan. 20-án már Ekemezőn, 21-én a város alatt volt s 22-én azt ostromolni kezdé. A székelység s a főurak egy része mellette nyilatkozott s az alkudozás vele megkezdődött. A gyülés még az nap biztositá, hogy székébe visszaülteti s bebocsátá a városba. Rhédey lemondott s Rákóczy az egybeült gyüléssel jan. 24-én megtartá az országgyülést.

Az ekkép átalakitott gyülés egy nap alatt bezáratott: Rákóczy visszatételét indokolá azzal, hogy az ő elmozditása csak ürügy volt, hogy az ország területét, főként Boros-Jenőt a török annál könnyebben elfoglalhassa. De a végrehajtott tény következményeit sejté s ezért olyan felfegyverkezést parancsolt, milyet csak a végszükség indokol: felül az ország egész népe a portai kulcs szerint, a nemesség maga helyett zsoldosokat fo-

gad, de ha kell, személyesen is táborba száll. Mielőtt ez bekövetkeznék, még próbát tettek megengesztelni a törököt. Azonban e czélból irt levelöknek szükségeskép ellenkező hatást kelle ébresztenie: ugy hangzott az, mint hadizenet. Visszaültették Rákóczyt, mert a hatalmas császár Jenőt követeli, mert az ország elfogyására tör; a szultán igéreteit meg nem változtathatóknak hitték s ime azok felforgattattak; ők ragazkodnak ugyan a császár köntöséhez, de mig athnámejuk épségben tartatik. „Ha mi — irák — mindeneket és a hazának véghelyeit, határait fejdelmünk botjáért kiadjuk kezünkből, végre fejdelmünk nem országnak, hanem botnak leszen.“ E szavak politikai fordulatot mutattak legalább Rákóczynál, ki gyülés után Bánfi Dénest kecsegtető ajánlatokkal Bécsbe küldé, hogy ott szövetséget hozzos létre. Neki azonban tudnia kellett, hogy ily kihivólag a nagyvezérrel nem beszélhet büntetlenül, s hogy azok jelentőségét Kiuprili Mehemet tudni fogja. De meggondolta-e, hogy még nem jött el ideje a portától elszakadásnak? hogy Leopold tartózkodni fog az ő kedvéért ezzel háboruba elegyedni? s hogy szövetségeseire épen oly kevéssé támaszkodhatik? Ő az ország önállóságának és épségének bajnokává vetette fel magát, e bizonynyal hazafias eszmékkel izgatott s nevezetes pártot tartott össze, de épen ezekkel annak eldaraboltatását s földre tiportatását idézte elő. A valóságban azok határtalan nagyravágyást, politikai éretlenséget, megbocsáthatatlan gőgöt árultak el, hárhozatosabbat a Báthori Zsigmondénál is, mert ez még kecsegtethette magát a siker lehetőségével, mig arra neki kilátása sem lehetett. Kevés idő mulva beláthatta volna csalálmait, ha nem lett volna oly vak, megátalkodott, s önuralkodásra képtelen ember.

Az oláh vajdát — hűbéresét — már febr. havában kiverte egy török had s ez nála keresett menedéket. Nem volt más ut a moldvai vajda számára is, ki rövidd el utóbb hasonlag földönfutóvá lett. Ezalatt Balogh Máté is megjött a khántól, azon válaszszal, hogy a tatár

együttesen semmi alkut sem fogad el, s mindenik urért külön egyezséget kiván. A hirre, apr. 9-ére összehivta a rendeket, s ezekkel elvégezteté, hogy a ki Jenő átadását az ellenségnek megigérné, örökre számüzessék, s hogy az ország Kemény Jánosnak 116,000 s Kornis Ferencznek 60,000 frtra menő sarczából egy negyedrészt kifizet. A többiek magukra hagyattak s ha rokonok könyörülete némelyeken segitett is, sokan ott vesztek, mások összes vagyonukat áldozák oda. A gyülést ezzel elnapolta a fejdelem, hogy majd ha követei visszatérnek, akkor a nyerendő válaszok szerént intézkedjenek.

Május folytán mind megjöttek, s e hó 24-én megnyilt az elnapolt gyülés. Legelébb Bánfi Dénes számolt be a maga követségével: „felolvasták ő felsége levelét, mely nagyon docte et artificiose volt ugyan irva, de semmi bizonyost sem tartalmazott.“ Azután a budai követek Balog és Fodor adták elő, hogy a vezérbasát nem lehetett megengesztelniök; erre a török deák a tatár khán levelét fordità le, mely hasonlag Rákóczy elmozditását sürgeté; utóbb a rabságból haza bocsátott Sélyei István pap s Szigethi Péter a Kemény inasa tették jelentést: a khán már felkészült és Kemény Istenre kéri az országot, hogy a portától el ne álljon. Még ez napon Mustafa aga portai követ is megjelent az ország előtt. Rákóczy hagyja el az országot s Rhédei foglalja vissza székét, különben az ország semmivé fog tétetni. Ez volt a szóbeli izenet: Kiuprilinak két fermánja közül az országhoz irott a két oláh vajdának kiadatását is követelte, a Rákóczyhoz czimzett pedig felhivta ezt, hogy jelenjen meg a portán, nem lesz baja, s mentse ki magát. Neki azonban nem volt kedve ilyesmit koczkáztatni s máj. 25-én az adandó válasz felett folyt a tanácskozás, mely Mustafának 27-ikén kézbesittetett: „ő, a fejdelem kész ujra lemondani, de csak azon feltétel alatt, ha a porta athnámével biztositja az országot, hogy Jenőt nem bántja, a hódoltságot nem zaklatja, az adót nem neveli, s több fejdelmet nem tesz le.“

A dolog már nem ugy állott, hogy feltételeket lehetett volna szabni. Máj. 28-án levél érkezett Sebesi Ferencz kapitihától: már elindult a nagyvezér Drinápolyból hadával s azon nyilatkozattal: „ha egy kopját a földbe szurna Rákóczy s aranynyal boritná el, még sem bocsátnék meg neki.“ Ugyanakkor uj levél is jött ettől már Sófiából: „miért nem jösz urad küszöbéhez, hogy fekete pofádat az irgalom vizével mossa? Ime most egy részről a rumeliai s anatoliai földön el nem férő sergeket, az összes vezéreket beglerbégeket mirmiránokat a szpáhi és kapukoli néppel, s a magasztos khánt ellenség törő tatárcsapataival ellened inditottuk.“ Máj. 29-én a budai basa sorait vették „igyekezzék a fenyegető óriási veszélyt valahogy kikerülni.“ A gyülés most valóban zajossá lett, a rendek Bánfi Dénes által kérdést tettek a fejdelemnél: hogyan fogja ő e veszélyeket elháritni? Rákóczy válasz helyett maga is kérdezett: meg fogják-e a rendek hűségesküjöket tartani s fognake fegyverhez nyulni? A válasz felett több napon át folyt a vita, több izenet váltatott a nélkül, hogy végmegállapodás jöhetett volna létre. S midőn végre Rákóczy megizente, hogy ő a szerencsére bizza magát, s mivel az ország tőle elállani készül, bár elégtelen a székelység s nemesség nélkül ennyi ellenséggel küzdeni, zsoldosaival is ellent fog állani, de ha az országot veszély éri őt ne okolják, — a rémület és kétségbeesés átalánossá lett.

Ily passiv ellenmondás nem volt képes a fenyegető veszélyeket elháritni, s a meghasonlás mindkét félre zsibbasztólag hatott. Rákóczy második székfoglalása óta csak rontotta a dolgokat s ujabb botorságaival még nagyobb ingerültséget támasztott maga ellen, az ország ellen. Már hirt vett, hogy az oláh vajdák készülnek, hogy a budai basa utban van. Helytartókul Barcsai Ákost, Petki Istvánt és Hermann Mihályt hátra hagyva, s Bethlen Jánost magával vive, zsoldosaival a Részekbe ment. Jenő környékén már megkezdődtek a csatározá-

sok, ide érkezett a budai basa is, s maga Rákóczy is intézkedvén, hogy Mármaros és Erdély felől a havasok elzárassanak, fizetett hadaival s a hajdusággal ide sietett. Jun. 26-án egy heves ütközetben visszanyomta a budai basát s utóbb jul. 5-én még egy diadalt aratott.

Győzelmeinek valóban kevés haszna volt, maga is érzé, hogy azok még rontanak jövőjén. Mit sem ért, hogy udvari papja Várallyai Lőrincz a táborral fényes isteni tiszteletet tartott. Erdélyben nagy volt a csüggetegség s maga is megdöbbent a hirekre, hogy három oldalról a nagyvezér, a tatár khán s a két uj oláh vajda közelgetnek. Az elsőnek megengesztelésére még egyszer követséget küldött, s a jenei tábort sietve elhagyva egy éjjel meglátogatta anyját. Innen Székelyhidra menvé, korlátnokát Mikes Mihályt s Bethlen Farkast Leopoldhoz küldé, hogy tőle eszközöljenek segélyt, a helytartóknak pedig parancsolt, hogy Fehérvárra aug. 1-ére tábort és országgyülést hivjanak össze. Barcsai meg is tartá a szemlét s a gyülésből Csulait a püspököt, Bethlen Jánost, Nemes Jánost és Waldorfot a fejdelemhez külde, hogy azt hivják be. Ez még mindig a fegyveres ellenállást sürgette s bejövetelét bizonyos feltételekhez kötötte. Már az is késő volt. Sem Rákóczy, sem az ország nem tudtak kellő időben határozott lépést tenni, s a széleket mindenfelé tatár hordák és ellenséges sergek boriták. Ekkor Jenőhez közeledvén válaszolt a szerdár-nagyvezér Rákóczynak, s e válasz maga egy menedéklevél volt: jöjjön maga személyesen elibe, a táborba, ha kegyelmet akar nyerni. Ő esküszik, hogy sem fejének, sem lelkének, sem javának nem fog bántodása lenni s ő maga lesz a kezes. Rákóczy oly kevéssé engedett ennek (mely aug. 24-én már kezénél volt) mint a korábbi felhivásoknak, de Erdélybe sem ment — saját sorsára bizta országát a legnagyobb veszély perczében. Elveszteni való idő azonban nem volt: s a helytartók Nagy-Sinkre aug. 8-ára országgyülést hivták össze. Nem sokan gyültek össze s a három helytartó

közül csak egy Barcsai volt jelen. Két napi tanácskozás után abban egyeztek meg, hogy Barcsai, Dániel Ferencz és Lutsch János mint követek menjenek a nagyvezérhez s ha kell, tovább is. „A kegyelmetek elmenetelek — mondák — a mi megmaradásunk, a kegyelmetek visszavonulása a mi elpusztulásunk.“ El is indultak s sept. 1-én Déván megkapták a menedéklevelet. Három nap mulva, sept. 4-én — Jenő alá érkeztek, melyet sept. 2-án a várparancsnok Ujlaki minden védelem nélkül feladott, miért (sept. 7.) Rákóczy által lefejeztetett.

Ez napon már Erdély nagy része ki volt pusztítva. Aug. derekán a khán a szilisztriai basa s a két oláh vajda 200 ezer emberrel áttörtek a bodzai szoroson, melyet némely székely csapatok védelmeztek s ellepték a Barczaságot s Háromszéket. Utjokban egy falu sem maradt épen, a kastélyokat, udvarházakat felperzselték, a kerített városokkal roppant sarczot fizettettek. A mi kezökbe akadt, minden zsákmánynyá lett s a barmokat és embereket vegyes tömegben hajtották maguk előtt. Sept. 5-én Fehérvár alatt állottak s ez és a következő napon a fővárost dulták fel, mely „minthogy minden fegyveres oltalmazó nép nélkül, s különben is nem derekas erősitéssel volna, kész zsákmány volt.“ Kiraboltatását rendszeresen hajtották végre, nem kimélve a fejdelmi sirboltot sem, mely annyi nagy magyar hamvait őrzé. Azután a templom székeit a kettős torony alá hordák s ugy gyujtották fel, azután a collegiumot, iskolát, fejedelmi drága épületházakat s az egész nagy rakott épületü külső belső várost porrá és hamuvá tevék. A könyv- és levéltár, mely az egyház déli oldalához volt ragasztva, az ovatos előkészületek daczára hasonlag lángok áldozatává lett. Hasonló barbarismussal rabolva és gyilkolva haladtak elébb Kolosvár alá, melylyel 60,000 tallért fizettettek, s mely alá jött a nagyvezér parancsa, hogy a hordák siessenek Várad alá, mert ő már tett fejedelmet.

A dolog valóban ugy volt. E perczig Kemény Já-

nosnak volt reménye, hogy elnyerheti a kornyétát, s e czélból a tatár khán fia fejdelmi öltönyben Tergovist alá hozá, honnan ő sept. 1-éről Szigethi Pétert azon utasítással, hogy megválasztása mellett működjék, ez országba küldé. Szigethi bejött, körüljárt s talán merithetett volna is reményt, ha egy a nagyvezér által tett kinevezés kilátását semmivé nem teszi.

Barcsai Ákosnak, mint lugosi s karán-sebesi bánnak ismeretsége volt a határszéli basákkal. Mint locumtenens ha nem nehezítette is, de nem mozdította elő az augustusi gyülés azon törekvését, hogy Rákóczy az ország védelmezését személyesen vezesse. Ez utóbbi lehetetlenné tette magát s ő, midőn a nagy vezérhez elindult, már tudomással birt, hogy ez által fejedelemmé fog neveztetni. A közvélemény Jenő feladását is neki tulajdonítá s ha ártatlan volt is ebben, annyi kétségtelen, hogy más uton egyengette felemeltetésének utját s oly jelentéktelen embereket vitt magával, kiknek ellentmondásától nem tarthatott. Sept. 4-én érkezett meg a követség, s alkudozásait a nagyvezérrel sept. 7-én kezdette meg. Három pont adatott elibök, mint a kitakarodás feltétele: Karánsebes és Lugos adassanak át, ajánlják meg az adó felemelését 40,000 aranyra s 500 ezer tallér hadi költségnek kifizetését; ugyan akkor egy Barcsaival tartott magános értekezlet után a fejdelemséget is felajánlotta ennek a szerdár. Az alkudozás hét napon át tartott, s a követség semmit sem vitt ki, még annyit sem, hogy visszamehessen, s a feltételeket a rendek elébe terjeszthesse. Minden, az utolsó pontig önkénytes és szabad akaratból történt felajánlásnak czimét viselé: Karánsebest és Lugost Barcsai, mint ezek bánja, társainak tudomása nélkül adta fel, s azután sept. 14-én elfogadta az ajándékokat és azzal kineveztetését. Igéreteire vonatkozólag két hitlevelet adott magáról. Bizonnyal midőn pár nappal elébb fejét ajánlotta a nagy vezérnek, az nem volt egyéb mint társai elamitására kigondolt szinlés. „Az ördög-

nek kell a fejed," mondá ez. Sept. 16-án Barcsai haza ment s másnap a nagyvezér is elindult. Oka volt a sietésre: egy Ázsiában kiütött lázadás nagy remegést okozott Konstantinápolyban, s annak leverésére rendeltetett haza. Utjában őt a két vajda, a khán, a szilisztriai basa Gyulánál érték utol. A Körösön itt 500,000 ember ment át, köztük 180,000 fogoly.

II.

Erdély, a letiprott Erdély porig lett alázva. E perczben semmivel sem volt több, mint akármelyik Oláhország, melynek vajdája annyi sem volt a szultán szeme előtt, mint a legkisebb beglerbég. Alkotmányának legsarkalatosabb pontja lett megváltoztva: fejdelmet kapott kinevezés utján. E napig maga választá, ez nap óta tudomásul vette a kinevezést. Mind az a mit birni hitt, nem volt egyéb illusionál. Az athnamék, két oldalu szerződések ez előtt, csak a nevet tartották meg; ezentul nem birtak több jelentékenységgel mint egy ferman. E tény még is nagy horderejü volt: az utálatos erőszak felnyitotta az ország szemét, s a töröknek minden rokonszenvet mit ennek körülmények, kényszerüség biztosítottak, el kelle vesztenie. Többé alig ámithatá magát valaki eziránt.

S mind azt, mitől az ország ez napon megfosztatott, két emberének bűne miatt veszté el. Ezek számára a történet lapján semmi mentség. Hol volt Rákóczy a veszély perczében? Megszaladt, bujdokolt egyik várából a másikba. És mit tett Barcsai? olyas valamit, mi közel jár a hazaáruláshoz s legjobb esetben esküszegés. Értekezleteit a nagyvezérrel — a négy szemközti kivételével — pontrul pontra ismerjük. Nem forgott halálos veszélyben, még csak nem is kényszerítették. Kiuprili hét napon át füleibe kiabált. És e hét napos kiabálás birta őt arra, hogy az ország területét meg-

csonkítva, azt elviselhetetlen teherrel megrója, tul menjen megbizatásán s főbenjáró dolgokba avatkozzék. Erdélynek alig fele volt kirabolva, de serge még épen állt. Kemény, mint az ország választására kijelölt fejdelem már utban, a szerdár pedig visszatérőben volt. Lehet, hogy ezekről nem volt tudomása, mert egy napon minden moszlimet eltávolítottak tőle, a ki tudott magyarul. Mindegy. Midőn a táborba ment, tudta, hogy a fejdelemség elibe megy s hogy ezt neki nincs joga a szerdár kezéből elfogadni. És még is hét napig árverezett rá. Attól tartott, hogy Erdélyt ki fogják rabolni? hát attól nem tartott, hogy alkotmányát elveszti? attól félt, hogy Erdélyt basasággá változtatják? hát mi volt ő más, mint keresztyén szerdár?

Midőn haza ért kétségbeesett arczok, elbusult emberek fogadták, kerülték, félték, s az oct. 4-ére Segesvárra hirdetett gyülésen sem a Rákóczy, sem a Kemény párthivei nem jelentek meg. Akik ott voltak, az ő emberei, azok a nagyvezér szigoru fenyegetésére oct. 5-én megválaszták s a feltételeket elibe szabták. E gyülésre egy kapucsi-basa meghozá a fejdelmi jelvényeket, eléggé fényes kisérettel, melylyel a jelenlevők kis száma nagy ellentétet képezett. Oct. 10-én miután, ez a pusztulás megtekintése végett egy körutat tett, átadta Barcsainak a jelvényeket, ki nyomon beigtattatott s a jelenlevőket megesketé. De másnap, vak lármára, hogy Rákóczy közeledik, a bot zászló hátrahagyásával Dévára szaladt. Minthogy ezután egymást érték a fermanok, hogy az ország ismerje el őt átalánosan, hogy a ki ellene áll, ölessék meg, nov. 6-ára Maros-Vásárhelyre uj országgyülést hivott össze. E gyülés valamivel népesebb volt, maga az uj fejedelem török haddal jelent meg azon, s mindenek fölött a nagyvezér leveleit olvasák fel. Engedelmeskedniök kellett s a megválasztást és a feltételeket beigtatták az első articulusba, de valóban oly módon, hogy a kényszerítést még csak nem is titkolták el. „Nem tagadhatjuk — irák — mind

magunknak, mind boldogtalan maradékinknak nem kicsiny szomoruságunkra lenni, hogy nagyságod fejedelmi méltóságos tisztiben való beállítása“ nem az eddig megtartott szabad választás szerint, hanem a török parancsára történt. De hálát adnak Istennek, hogy ő nagysága keresztyén ember s nem basa, egyszersmind köszönik, hogy „nem nézvén mi uton módon lépett fejedelmi tisztiben“ (azaz daczára annak, hogy kineveztetett) elfogadta a conditiókat.

Nemcsak a bevezetésben, első articulusban adják elő a választás kényszerűségét, maga a rendek által letett eskü is nem más volt, mint a körülmények közt lehető tiltakozás az ellen: hűséget esküsznek Barcsainak, de csak addig, mig Rákóczy a portát meg nem engeszteli, s oly módon, hogy ennek kegyelemnyerési törekvését hátráltatni nem szabad. Különben igyekeztek a kinevezés törvénytelenségét lehetőleg enyhíteni s már a conditiókkal tetemesen korlátolák a fejdelmi hatalmat. Bethlen Gábor óta felelős volt az országtanács, s Rákóczy Ferencz megválasztásakor hatáskörében tetemes tágitást nyert. Egyik törvénynek sem volt foganata, s most nemcsak ezeket ujiták meg, tágiták ki, hanem magát az országgyülést is felhatalmazák, hogy fejdelmi megerősítés nélkül is hozhat törvényt s az ekkép egyoldalulag alkotott articulus is törvény; továbbá a kincstartót közösen a tanács és fejdelem alá rendelék. Ugyane gyülés kivetette az óriási sarczot, mely még éveken át is roppant teherként nehezedett az országra, hadfölkelést rendelt el, s határidőt tüzött ki a Rákóczy pártiaknak a meghódolásra.

E perczben két fejdelme volt Erdélynek, s maga az ország területe is köztök két felé volt szakadva: a Részek és székelység Rákóczyval, a szászok és megyék Barcsaival tartottak. De mindenik félt a másiktól s mindenik alkudozott törökkel, némettel, sőt egymás között is egyezkedéshez kezdtek. Barcsai még Vásárhelyről felszólitá Rákóczyt, hogy a Részeket adja át,

Bécsbe küldte Haller Jánost egy terjedelmes röpirattal (Innocentia Transilvaniae, irta Bethlen János), mely Erdély állapotát, az abból származható veszélyeket festé, s annak szükségét mutogatá, hogy a magyar királynak Rákóczyt nyugton maradásra kell birnia, ügyét a császár portai követének Reningernek sajátkezű levelével ajánlotta, s végre Sebesi Ferencz által a temesvári basától az elfoglalt Deszni várának visszaadását s segélyküldését kérte. Rákóczy is sürgetett segélyt Leopoldtól, megnyert egy pár alsó rendü törököt s Mikes János által Barcsait a fejdelemség átadására hivta fel. De a magyar király még nem akart kilépni a semlegességből s a török hatalmasok Rákóczyról tudni sem akartak. Közeledés helyett a két versenytárs közt gyülöletes tollharcz fejlődött ki, leveleket váltottak, nyilatkozványokat adtak ki, melyek telve voltak recriminatiókkal, egymás fejére szórt vádakkal és szitkokkal. Mindez láthatólag nehezité Barcsai helyzetét, mely különben is terhes volt a miatt, hogy a sarczot szednie kellett, s hogy az országban mindig voltak török csapatok annyira, hogy ő különben is ingatag ember, lemondásra gondolt s e szándékától elállásra csak Bethlen János és Haller Gábor s a török fenyegetése birhaták, kitől Sebesi azon választ hozá, hogy egyik kezében kard, másikban kenyér legyen, a meg nem hódolótól vegye el a kenyeret s adja a meghodolónak. Ez alatt Budáról Konstantinápolyból uj csauszok s utóbb csapatok is érkeztek. A török az adót követelte, s Rákóczy meg nem támadásában árulást látott. Hogy megengeszteljék, csapatokat gyüjtöttek, az oláh vajdáknál segélyt szorgalmaztak s Rákóczy megtámadására a bonczhidai országgyülésen készületeket tettek 1658 végén; a mit pedig a sarczból összehozhattak, 50 ezer tallért beküldék a portára. De itt az összeget csekélylették s az oratorokat a jedikulába záratták.

Rákóczy komolyan volt fenyegetve. Székelyeivel az oláhok harczoltak s ezektől és a határszéli bégektől

még más segélyt is várt Barcsay. Annak reményei egymásután meghiusultak s midőn az ország, a támadás megkezdése előtt Kálnoki Mihály és Vrescher György által, 1659 elején ujra egyezkedésre hivta fel, most erre hajlandónak mutatkozott, azon feltétel alatt, ha jószágait biztosítják, s megigérik, hogy visszafogadják azon esetre, ha neki sükerülend a törököt megengesztelni. A Beczterczén febr. 26-án összeült rendek e feltételeket elfogadhatóknak találták, s a biztosítást megküldék. A helyzet megfontolása, Basire Izsák lángszavai, hogy: „tisztességesebb lesz önként lelépni, mint akaratlanul kiüzetni, s ha csak Isten közbe nem lép, kitöröltetni és historiává lenni" végre hatottak — april 1-én ünnepélyesen lemondott s Váradot és a Részeket kezeiből kibocsátotta.

A viszály ezzel még korán sem volt kiegyenlítve. A porta a kiegyezést rosz szemmel nézte, egy ujabban beküldött 50 ezer tallérnyi sarczrészlet sem elégité ki s Barcsai maj. 26-án a nagy vezértől rendeletet kapott, hogy mindenkit tiltson el a Rákóczyval való közlekedéstől. Épen ez napra Szász-Sebesre országgyülés nyilt meg, s midőn az ujon kinevezett budai basa utjából ugyan ezt sürgeté, a dolgot ezen tárgyalni kelletett. Maj. 31-én felolvasák a leveleket s a végzés a török parancsa szerént ütött ki: mindenkinek fő és jószágvesztés büntetése alatt megtiltatott Rákóczyval közlekedni, ennek korlátnoka Mikes letétetett s helyére Bethlen János választatott. Hogy pedig a csak most visszanyert Részeket biztosítsák, Várad parancsnokává Haller Gábort nevezték ki. Ugyanakkor articulariter megtagadák részvétöket a viski végzések hozatalában. De mi Rákóczyra még kellemetlenebbül hatott, az a fiscalis uradalmak visszavevése volt. A gyülés sokáig, jun. 15-ig ült együtt s Rákóczy ezek miatti panaszait manifestum alakjában még ide megküldte. A válasz megirásával egyik itélőmester Nadányi Mihály bizatott meg, ki azt éles tollal, kiméletlen hangon fogal-

mazta, mindent, képzelt és igaz sérelmeket felhordott, fejére hányta az ország két éves szenvedéseit s ő és atyja uralkodását 28 éves nyomoruságnak nevezte. Hogy miért lett ő, Rákóczy oly notoriussá? kérdje meg a portától, ők most is azt siratják, hogy vérrel kezdé az uralkodást. Nem kivánja az ország romlását? de miért? mert 7 ezer jobbágya van. Ugy látszik, hogy saját becsületére nagyon vigyáz — csak látszik, mert „ország hadaival két izben odahagyta a becsületet s életét megtartotta hol szaladással, hol jó idején való elköltözéssel.“

Ennyi guny és kiméletlenség a különben is ingerlékeny Rákóczyt vérig bántá. „Nadányi Mihály az eb — irá jun. 19-én,*) midőn a pasquilt megkapta — nem viszi sokáig,“ s minthogy jószágait foglalni, embereit fogdosni kezdék, maga is hasonlóval fizetett. A bécsi udvartól, melynél a porta kiadatása iránt eredménytelen lépéseket tett, kapott biztatást, hogy uradalmaiért Erdélyben a király szót fog tenni, hogy elnézik, ha saját védelmére csapatokat gyüjt. Más felől az oláh vajdával Mihnyével szövetségre lépett, várait őrséggel rakta meg s a hajdukat fegyverzette. S mind erre volt is oka, nem csak, mert valóban méltatlanul bántak vele, hanem legfőként, mert Barcsai is tábort hirdetett Keresztes mezejére s nem csinált titkot belőle, hogy Rákóczyt magyarországi uradalmaiból is ki akarja forgatni. Aug. vége felé már mindketten fegyverben álltak, Rákóczy Székelyhidánál, Barcsai Keresztesmezején. De az első gyorsan nyomult előre, a váradi nép hozzá hajlott s a kapitány Haller akarata ellenére semlegességre kötelezte magát. Sept. elején már Erdélyben volt, s e hó 3-án Torda alatt ütött tábort. A fejdelmi had nem állott meg előtte, részint mert valóban nem volt készen arra, hogy megütközzék, részint

*) Rhédei Ferencznek, kivel ez időben sok levelet váltott. Megvan a több felhasználtakkal az erdélyi Muzeum-egyletben.

mert Rákóczy iránt több rokonszenvvel viseltetett. Elszéledt, a fejdelem pedig Dévára szaladt. S most megint alkudozáshoz fogtak. Barcsai elébb a tatár rabságból ez év tavaszán kiszabadult Kemény Jánost s azután Bethlen Jánost küldé Rákóczyhoz alkudozás végett. Eleinte ugy látszott, hogy Barcsai kész lemondani a Kemény részére s hogy ebbe a török által gyülölt Rákóczy is bele fog egyezni — de ily tény végbevitelére több önmegtagadás kivántatott volna, mint mennyivel akármelyök is birt s az első Dévától lemondás nélkül, ellenkezőleg segély nyerése végett, Temesvárra szaladt, az utóbbi pedig Maros-Vásárhelyre sept. 24-ére országgyülést hivott össze, melyen ő egyszerűen a lemondási ténynek mellőzésével, visszaült fejdelmi székébe, általános bünbocsánatot hirdetett, melyből csak Nadányi és Mészáros voltak kivéve, az ellene hozott korábbi törvényczikkeket eltörölte s végezetre maga is felesküdött és felesketé a rendeket. A gyülés oct. 6-áról s másnapról Rákóczy felszóliták a magyarországi rendeket, hogy a királytól számokra segélyt eszközöljenek. Ez időben Kemény János elhagyta az országot s magyarországi uradalmaiban vonta meg magát, hol Lónyai Annával házasságra lépett. Várad pedig nem sokkal utóbb visszakerült Rákóczy kezébe, de Leopold a török intésére megtiltá alattvalóinak, hogy neki segélyt nyujtsanak.

Erdélynek ujra két fejdelme volt: egyik az ország birtokában, másik mint bujdosó künn a török földön. S mi alatt ez a szomszéd beglerbégek hadaival beütésen munkált, Rákóczy is készülődött. Mert a porta megengesztelésére, daczára az utolsó vásárhelyi törvénynek, hogy attól elszakadni nem fog, gondolni nem lehetett, fölvette a régi tervet, hogy a magyar királylyal s oláh vajdákkal törökellenes coalitiót hozzon létre. Leopoldhoz már korábban is járatta követeit s most is küldött egyet, Mihnyével a havasalföldi vajdával korábbi egyezkedéseit ünnepélyes szövetséggé ala-

kitá át, s a vele Rukarban oct. 15-én történt találkozásban megállapitá a követendő hadjárat tervét, mely minthogy erejök szétforgácsolására adott alkalmat, bukások egyik okává lett. Mikes Kelemen Erdélyből tizezer emberrel segélyére ment, ugyanannyi csapatot állított ki ő is s e két had megtámadta Ghikát, a moldvai vajdát megszalasztá s helyét Konstántinnak adá. Már ekkor utban volt egy tatár horda Havasalföldje megtámadására s most az egyesült győzelmes had ellen fordult, roppant vérontás után nov. 2-án fényes diadalt aratott rajta, Ghikát Oláhországba vitte, Mihnyét pedig sereg-maradványával Erdélybe nyomá. E lehangolt, vert erő keveset használt Rákóczynak, ki már maga is szorongattatott.

Szidi Ahmed budai basa Barcsaival Rákóczy elővigyázatai daczára a Vaskapun át berontott, s feltartatás nélkül Déva környékéig nyomult. Rákóczynak 17,000 embere volt, melyen Szidi csak nagy erőfeszitéssel s igen véres ütközet után tudott Zajkány mellett nov. 22-én diadalt aratni. Rákóczy harczosai körül 3,700 vitéz feküdt a csatatéren, nehány ágyuja s több zászlója esett török kézbe. Most visszahuzódott Fehérvárra, s onnan Radnótra. Nehány nappal utóbb dec. elején azon hirre, hogy a Részekből uj csapatok érkeznek ennek támogatására, a budai basa hadával elősietett s a pár ezer emberből álló ujoncz hadat Tordánál megverte. De e két diadallal még nem volt Erdély visszafoglalva. A basa Rákóczy után nyomult s ez előle Vásárhelyre huzódott. Barcsaihoz szétszórt felhivásai daczára alig csatlakozott egy két ember, az általa dec. 11-ére Medgyesre hirdetett országgyülés annyira néptelen volt, hogy a boszus basa türelmetlenül kiálta fel: „hol vannak az ország népei? mit várok utánad? én nem várakozom, ha itt nem kellesz jere velem Tömösvárig, tavaszszal ismét behozlak.“ Barcsai hivei nem voltak e véleményen, s másnap az egész tábor Nagy-Ekemezőre ment. Innen a basa és Barcsai Ugron An-

drást és Bedőházy Tamást Szebenbe küldék kieszközölni e városnál, hogy Barcsait s török és magyar hadai egy részét fogadják be. Megtagadni a kérést s ily módon a török ellen nyilatkozni, valóban veszélyes dolog lett volna. Habozás nélkül visszaküldék a követeket méltányos feltételekkel s Szidi Ahmed elhagyta az országot, Barcsai pedig Haller Gáborral, Bethlen Jánossal s más hiveivel — miután dec. 16-áról a kellő hitleveleket beküldték — dec. 18-án bevonult. Vele török és magyar had volt. Ime a szegény ország most másodszor sodortatott egy török háboru esélyeibe.

Ennek hirére Rákóczy megindult sergeivel s dec. 20-án már Szelistye alatt volt. Innen felszólítást irt a szebeniekhez, hogy Barcsait kötözve adják ki s a törökökhöz, hogy távozzanak az országból. Azután dec. 24-ére hadai a város alá száguldoztak. De Szeben védelmére meg volt téve intézkedés, a városi hatóság megtagadta kivánsága teljesítését, udvariasan és sima hangon. Annál gorombább volt a török „várj csak tavaszra, felkeresünk s meg nem maradhatsz, ha még az ökörnek a szarvába búsz is.“ De ez időben nehezen ment az ostrom, még ha kellő szerekkel ellátta is magát a támadó, oly próbált erősség ellenében mint Szeben. Sem apró csaták, kiütések, bombázások, támadások, milyenek gyakran fordultak elő, nem idéztek elő valamely fontosabb következményt, bármily éles fenyegetések, bármily gunyos levél-váltások fordultak is elő a verseny-fejdelmek közt, bár mennyire vádolta is egyik a másikat törvénytelenséggel. Barcsai még az ostrom kezdete előtt tudosításokat s követeket küldött az oláh vajdáknak, Dsán Arszlán szilisztriai basának, s magára a portára is, mindenfelül segélyt kérve. Neki valóban kevés kedve volt az ostrom terheit türni s testvére által hajlandónak nyilatkozott a lemondásra. De a főbb védelmi pontok török kézben voltak, s Barcsait Bethlen és Haller kitartásra ösztönzék: mert ugy találták, hogy szükség Erdélynek egyik pontját megtartani a

porta hűségében s ez által meggátlani nehogy ennek kedve kerekedjék azt pasasággá alakitani. Az önvédelem politikája volt ez, mert bármi csekély védelmet sem várhattak más felől. Drinapolyból a nagyvezértől nem sokára válasz érkezett: oláhok, tatárok, Bali aga, a budai basa utasítva lőnek, hogy felszabadítására serget vezessenek „egyébiránt, irá az, te egy ország fejdelme volnál s csak egy parányi sergecskéd sincs? Erdély nagy népességéből senkikkel sem vagy összeköttetésben, kik ily állapotodban körületted gyülekeznének? Micsoda fejdelemkedés az ilyen?“ Végül Rákóczy ármányaira figyelmeztetve mondá „hidd el, hogy az az átkozott neked soha békét nem hágy. Különben akár hiszed akár nem, a hadjárat neked lesz hasznodra *).“ Oly jelentéktelen azonban, milyennek a nagyvezér akarta mutatni, még sem volt a Barcsai pártja daczára annak, hogy Szebenen s Déván kivül egész Erdély a Rákóczy kezében volt. És ez minden igyekezetével sem tudott semmire menni, hijában fenyegetőzött, hogy kozák, svéd és orosz csapatokat vár, hijában irta, hogy Leopoldtól biztatva van, hijában kettőztette meg ügyes tábornoka Gaudi Andrással a támadásokat, — mennél közelebb volt a tavasz, annyival inkább közeledett a felmentés ideje. Tavaszszal mindkét fejdelmet nagy csapás érte: Barcsai neje Szalánczi Erzsébet a hasonlag ostromolt Déván mart. 9-én meghalt: s Rákóczy, ki korábban is megengedé, hogy ahoz orvos menjen a várba, vigasztalá „kegyelmed szomoruságát Isten vigasztalja, adjon helyette kegyelmednek egy tenyerén tomboló, friss, csillagok közt tombolót.“ Nem sokára magának is vigaszra volt szüksége s april végén már beirta a várba versenytársának „kegyelmedet nevelte s emberré tette édes anyánk 18 praesentis (apr.) holt meg.“ De az ostrom mindig hevesebbé válva, maj. 14-ig,

*) Török eredetiből mely van Mózsa J. ur birtokában Dézsen, forditva Szilády Áron által.

mely napra viradólag Rákóczy hada eltávozott a város alól.*) Ekkor már a budai basa nagy sereggel közeledett ellene, dulta, rabolta magyarországi jószágait s Erdélybe nyomult. Kolosvártt hasztalan szólítá fel a meghódolásra, saját birája Linczig János, s magának a basának táborából, ellenzett azt. Itt e város alatt találkozott Rákóczy hada a basával s ütközött meg azzal maj. 22-én reggel Gyalu és Fenes között, de szerencsétlenül. Rákóczy egyik szárnya megszaladt, s midőn ő a futók közé vágtat a rendet helyreállítani, sisakját elejté. Körülvétetett s több sebet kapott fején, miglen lováról lehanyatlott. Ez eldönté az ütközet sorsát. A magyar sereg, ágyui hátrahagyásával szétszaladt, s a beteg Rákóczyt az ónodi lovasok szekeren Váradra vitték, hol ez jun. 7-én meghalt.

Szidi Ahmed nem meré a futó hadat üldözni, hanem még az napon bekülde Kolosvárra „száz öreg késért, az fejeket nyuzni“ és „tiz szekérért a melyre a fejeket köl rakni“ s negyven öles hosszu lánczért a rabok számára. Két nappal utóbb a várossal hatvanezer tallért fizettetett, s maj. 25-dikén ujra kocsikat hozatott ki a városból.

III.

Szebenben máj. 23-án a gyalai csata hire már tudva volt. A budai basa a Szamos mellé a bonczhidai rétre huzodott, Barcsai elibe egy török csapatot küldött, ki Szebenből máj. 28-áról kiindult. Még ekkor minden ugy volt, mintha ellenséges földön haladt volna ez, az utban eső városok vagy kelletlenül hódoltak meg, vagy nem hódoltak be, sőt Segesváron követét Toldalagi Mihályt (a nagy nevű államférfi fiát s magát is fejdelmi tanácsost) a felbőszült nép meg is gyilkolá. Midőn

*) Magáról az ostromról több följegyzés maradt fenn. Legterjedelmesebb a Kereszturi Demeteré latin nyelven s kiziratban.

végre a találkozás és egyesülés megtörtént, megindultak a Részek meghóditására. Szurdoknál hallák meg Rákóczy halálának hirét s hogy testét Ecsedre szállitják. Ezzel a hadjáratnak tulajdonképeni oka megszünt, de nem ürügye is s a behódoltatási czélok nem sokára nyilvánvalókká lettek.

Barcsait ez utban egy másik hir is találta: Ali basa april 16-dik óta szerdárrá van kinevezve, s Temesvár felé közeledik. A történendők iránt a fejdelem nem tudta magát tájékozni s Haller Gábort követség élén a szerdár üdvözletére küldte Nagy-Bányáról, honnan ők is — miután utközben Kővárt, az ide bezárt nép, parancsnoka Mikes János ellenére feladta — Ecsed felé indultak. Ecsedet Mikes Mihály védelmezé s a budai basa, hogy ezt feladásra kényszeritse, a vár elibe akasztófát állittatott és bezente Mihály urnak, hogy testvérét erre függeszti fel, ha tovább is ellenáll. „Am tegye — izent be ez — mert testvérem bizonynyal nem akarja, hogy árulással mentsem meg életét.“ Szidit e szilárdság meglepte, meg kegyelmezett Jánosnak s Barcsaival együtt az alsó vidékek felé vette utját.

Ali ez időben már Temesvárhoz érkezett. Titkos utasitása volt a nagyvezértől folytatni az ez által két év előtt megkezdett behódoltatásokat, tudván, hogy Erdély maga komoly ellenállásra elégtelen, s számitván rá, hogy a bécsi kormány részéről elnézéssel fog találkozni. Valóban ugy is volt. Midőn Jenő s a két bánság elesett, egy egyszerű izenettel, hogy a mozlim sergek nem lépik át a Tiszát, kivitték, hogy a magyar megyék, német hadak összedugott kézzel nézték a foglalást. Még jegyzékváltás is alig történt, sőt a porta Rákóczynak kiadatását követelte. Nem nyerte meg, de más felől mindent, mi a nagyvezérnek támadásra ürügyet adhatott volna, gondosan kerültek. Igy lőn Rákóczy magára hagyatva. Halála után a nádor jelentést küldött Bécsbe, hogy Váradot veszély fenyegeti s most „a magyar és német titok-tanács“ elhatározá, hogy kell

valamit tenni. Tettek is. Souches tábornokot egy hadtesttel a Tiszához küldék, ki Szathmár és Szabolcsmegyéket átvette, Tokajt elfoglalta, más várak őrségét feleskette s Kálló és Rakomáz közt táborba szállott. De a szerdárnak Lambach kapitánytól izenetet küldött: „nem fog tullépni a határon s eddig is csak azért jött, hogy a béke fenntartására ügyeljen.“ Hű is maradt ez izenetéhez, összedugott kézzel nézvén a bekövetkezett eseményeket.

Hallert a szerdár hidegen fogadta, sőt egyenesen letartoztatá, s seregeit föl, Váradfelé vezette. Ez alatt Barcsai fermánt kapott a nagyvezértől, mely őt továbbra is szerdár Ali basa alá rendelé. „A mely koborlók (értsd Rákoczy-pártiak) azokat ne szánjád, hanem hatalmas Ali basának megmutasd, hadd büntesse meg őket. Arra ne tekints, hogy teveled egy hiten vannak. „Figyelmezteti, hogy Mohammed hitében kétféle szó nincs s esküdözik, hogy ha áruláson éri az eb Rákóczynál is nagyobb ellenségévé lesz. E fermán olyan formán hangzik, mintha a szerdárnak a Rákóczypártiakat lett volna feladata büntetni, de hogy valóban más czélja van, Barcsai gyanitani kezdé. Ő Szidi Ahmettel, ki már nem volt budai basa, de utasitva lett a fejdelmet akaratja ellenére is magával vinni, a szerdárhoz sietett, kivel aztán Aradnál találkoztak. Ali bár ismerőse volt, hidegen fogadta őt is, sőt letartoztatá, Haller lábára pedig 63 fontos vasat veretett. S most innen egyenesen és gyorsan siettek Várad felé. E várban kilenczed félszáz bajnok volt csak, Balog Máté, Rácz János és Szalárdi a történetiró felügyelete alatt; maga a kapitány Gyulai Ecseden volt. Már tudták, hogy minő veszély fenyegeti őket, figyelmeztetve levén erre Barcsai által, s még azon feltétel alatt is, hogy a király hűségére esküdjenek, hajlandók lettek volna német őrséget befogadni. Hasztalan sürgették: Souchet igért de nem adott s Erdély fejdelme fogolylyá, tehetetlenné volt tevé. Ez alatt megerősiték a várat mint tudák, mignem

Ali jul. 14-dikén nagy táborával megérkezett, s megkezdte az ostromot. A maroknyi csapat páratlan hősiességgel védte magát a tenger had ellen — de segély sehonnan sem jött. Souchet rakomázi táborában várta az események fejlődését, mi alatt zsoldosai a vidéken „rettenetes csintalanságokat“ követtek el, daczára annak, hogy őt a felvidéki megyék gyülése s a nádor kérve kérték, hogy siessen a vár fölmentésére. Negyvennégy napig védték magukat a váradiak, az ostromlókban nagy károkat tettek, s több rohamot visszavertek. Végre a vár árkából lecsapoltatott a viz, egy lőportáruk a levegőbe röpült s maguk is megtizedeltettek. Ekkor aug. 17-dikén feladták a várat azon feltételek alatt, hogy a váradi uradalom birtokain kivül semmi sem fog behodoltatni, hogy az őrség szabadon, fegyveresen elvonulhasson, a városiak háboritatlanul birhassák birtokaikat, az iskola s nyomda illetetlenül maradjanak s Erdély adója szállittassék le; Ali hit levelet adott e feltételekről *) s a nép csakugyan bántatlanul mehetett Debreczenbe.

A fontos végház bukása roppant hatást idézett elő. Bármily aljas és szivtelen volt is az, a mit a szerencsétlen országgal két év óta tett a török, ilyen árulásra az ország egyik államférfia sem volt elkészülve. Diadalának eme napja erős ellenpártot szervezett és hanyatlására nevezetes tényezőket támasztott, mert Barcsait tehetetlenné, magát pedig gyülöltté tette. S mialatt a török ez utálatos tényt végrehajtá a Segesvártt julius 5-ikén tartott országgyülés szigoru rendszabályokat hozott, melyek szerint kelle az adó- és sarcz-hátralékot behajtani, mint melyeket Ali sürgetett s melyekért lőnek Haller és Barcsai letartóztatva. „Ez időben — mond Grafius egy német évkönyviró — Szebenben nem verhettek elegendő tallért, annyi nemes zúzatta össze

*) Mind a pontok mind a hitlevél az Erd. Muz.-egylet birtokában.

ezüst ékszereit, annyi polgár és paraszt feleségének övét és kapcsait.“ Minthogy a behajtás kérlelhetetlen szigorral folyt, annak egész gyülölete a helytartóra, Barcsai Gáspárra s a kinevezett bizottmányra esett. De fizetni kellett s a szegény néptől nem csak az ékszereket, hanem a marhákat is beszedték. Végre 44 erszényt *) (egyben 500 tallér volt) beinditottak, mely Várad eleste után három nappal érkezett a táborba. Most Barcsait szabadon eresztették s Hallerről levették a lánczot.

Erdélyben valóban felfordult világ volt. A zsarolás és behodoltatás nem olyan dolgok, melyekkel a Rákóczy-pártiakat meg lehetett volna nyerni s ezek még Várad ostroma alatt Bánfi Dénest, Kemény Jánoshoz küldék, ki a nádor testvérének özvegyét vevén nőül, ezzel közelebb viszonyba lépett. Barcsait most sem voltak hajlandók elismerni, Kemény által a császár segélyét akarák megnyerni, s ez Bánfit a rakomázi táborba küldé. De az alkudozás lassan haladt ez alatt s Barcsai visszatért a forrongó országba, hol a Rákóczyhoz ragaszkodó székelyek, jelesül a csikiak s háromszékiek már nyilt lázadásban voltak, a fogságából nem rég menekült Lázár István vezérlete alatt. Ezek is Keményre gondoltak, s sept. 18-ikán tartott maksai gyülésükből tőle kértek a teendők iránt utasitást. Barcsai Gáspár helytartó ezek ellen átalános fölkelést hirdetett, a háromszékieken a baráti téren diadalt aratott. Itt a lázadókat embertelen kegyetlenséggel büntette, akasztatta, csonkittatta s azután a csikiak ellen ment, kik pater Kászonit elébb a helytartóhoz azután magához a fejdelemhez küldék, hogy tőle átalános bünbocsánatot nyerjenek. Barcsai hajlandó volt erre, de Lázárt és Székely Sámuelt ki vette abból, kik aztán Gyergyó bérczei közt vonták meg magukat. Most Csík is meghódolt, az ország lecsöndesültnek látszott s a fejdelem nőül vette Bánfi

*) Nyugtatvány a fels. k. kormányszék levéltárában.

Ágnest, kivel Segesvártt az oct. 20-ára hirdetett országgyülés folyama alatt esküdött meg. E gyülés a Barcsai ellen hozott korábbi végzéseket eltörölte s a sarcz-hátralék befizetése végett, melyet egy török követ most is sürgetett, nemesekre s városiakra egyiránt, minden jobbágy után külön fizetendő egy tallérnyi fejadót vetett ki.

E gyülés alatt hire futott, hogy Kemény János egyesült a Rákóczy-pártiakkal s hadat szervez. Barcsai nem hitte a dolgot s a helytartó néhány embernek levágatta fülét, orrát, hogy rémitsen. Pedig a dolog valóban ugy állott. Kemény alatt sorakoztak a Rákóczy-pártiak, a nádor engedélyt, biztatást nyert a királytól annak támogatására; s a gyülölet nem csak a Részeken, hanem magában Erdélyben is oly nagy volt Barcsai és a török ellen, hogy az időt méltán elérkezettnek hihették annak megbuktatására, ennek kiüzésére. Semmi kétség, hogy Kemény mind ezt tekintetbe vette, sőt épen ezekre számitott, midőn a Bánfi Dénes s a székelység hivásának engedve, mint a magyar király védencze, a nádor barátja nov. 21-kén Aranyos-Medgyesről utnak indult Erdély felé, „nem mint ellenség — irá megelőző napon kelt kiadványában — nem is megháboritására a hazának, sőt inkább jól meg sem aludt belső tüzének megoltására.“ S a perez is teljesen alkalmas volt, hogy a két magyar haza ereje a török ellen inditandó vállalatban egyesittessék s épen ezért a beütésre is jól választva.

Barcsai nov. 26-án értesült, hogy Kemény „kivánsága felett sokad magával“ jön, s tüstént Görgénybe, testvére András pedig Fogarasba zárkozott. Tanácsurai már elszéledtek, sergét szétbocsátá s Kemény csaknem minden ellenállás nélkül nyomult elő, miután Örményesen az ellenálló Barcsai Gáspár felkonczoltatott, a Buzamezőn táborozó oláh hadat pedig egyik hadnagya Szentpáli szétveré. Legelébb Maros-Vásárhelyen állapodott meg, hol Barcsainak két legelőbbkelő tanácsurát Haller Gábort és Bethlen Jánost

fogadta. Ezeket téritvényadásra kényszerité. Szerencsétlenebb volt nálok egy harmadik tanácsur Lázár György, kit ut közben Kemény egy hadnagya legyilkolt (nov. 29-én).

Keményhez a székelyek s Rákóczy-pártiak rögtön csatlakoztak. Maga Görgényt fogta könnyü ostrom alá, fia Simon pedig Fogarast. De czélja nem e várak megostromlása volt, hanem egyezkedés Barcsaival, kit e czélból Bánfi Dénes által személyes találkozásra hitt fel. Barcsai beleegyezett s dec. 11-én Görgény-Szentimrén jöttek össze tanácsuraik kiséretében, hol ezek közt heves vita fejlődött ki, anélkül hogy a kiegyezésre alapot tudtak volna találni. De Barcsai és Kemény hosszas négyórai együttlét után csakugyan kiegyeztek: Szász-Régenbe dec. 24-ére országgyülést hivnak össze s a mit ez végez, abban mindketten belenyugosznak. Mindketten szétküldték a meghivó leveleket. Kemény dec. 14-ről, hogy a haza felháborodott állapotán tanácskozzanak idegen beavatkozás nélkül, „melyek mostoha executorok fognak lenni“ s hogy magok oltsák magok tüzét és Barcsai dec. 11-éről azon egyet kötve ki, hogy sem az ő, sem más hazafi megrontására semmi végzést se hozzanak.

Már e két meghivó is mutatta, hogy a diadal az országban a Kemény-pártiaké lett, s hogy Barcsai székét ujabban el fogja veszteni. De bár Kemény még mindig szükségesnek látta azt hirdetni, hogy a portától nem fog elszakadni, a beszéd, melylyel a régeni országgyülést megnyitotta, a hév, melylyel kiemelte, hogy „megmeztelenittetett Erdély az ő lakosaitól, megfosztatott aranyától, ezüstitől, és megfogyatkozott erejében,“ a nyomaték, melylyel elmondá, hogy a haza „bővebben öntöztetett keresztyén vérrel, hogysem égi harmattal,“ mutatták, hogy a személyváltozással más alakulásokat is várhatnak. De erre az ország meg volt érve s Keménynek a nádor barátjának személye a magyarországi és németbirodalmi segélyt képviselte. Barcsai lemon-

dását tudomásul vévén és azt Görgénynyel kárpótolván, Keményt 1661 jan. 1-én közakarattal s lelkesedéssel megválaszták s a fejdelmi conditioknak elkészitésére bizottmányt neveztek ki, melynek munkálatát jan. 3-án elfogadák s rájok Keményt is megesketék. Jan. 4-én az ország tette le az esküt s 5-én Barcsaihoz Görgénybe követeket küldöttek, kik az ország biztositó levelét (melyben a többi közt Görgénynyel, Szent-Imrével, Zsúkkal megajándékozák) megvigyék neki s 6-án ez ott kiadta ünnepélyes lemondását, hittel és menedéklevéllel kötelezvén magát, hogy „ez országon kivül való helyekre“ nem irogat, nem izen, az ország s a fejdelem dolgairól nem tractál, a fejdelemséghez nem tartja jogát s fejdelmi czimmel nem él.“ Ugyanakkor egy más okirattal Keményt fejdelménck ismeré el, ügyének előmozditására kötelezvén magát. „Ő kegyelmével — irá — igazi atyafiságot tartok.“

IV.

Kemény a szász-régeni gyülésen nevezetes leleplezéseket tett. Már megválasztása előtt emlité, hogy a török Erdély végleges behódoltatását vette czélba. S megválasztatása után jan. 9-én olyan okmányt közölt a rendekkel, mely e czélt valószinüvé tette: egy fermánt, mely Bihar, Kraszna és Szolnok megyéknek a váradi pasaságba kebelezését elrendelé. Másnap (1660. dec. 20-án kelt) levél jött a portai ügynököktől: tudositás, hogy az oláh vajdák s a szilisztriai és magyarországi basák parancsot kaptak az ország megrohanására, ha Kemény fejdelemmé választása valósulna. De hisz erre el lehettek készülve. Tudhaták, hogy a porta nem fog szivelni más fejdelmi változást, mint azt, mely az ő érdekében történik. S ez esetre, a bekövetkezendő küzdelmek esetére a magyar király segélye kilátásba lőn helyezve azon levelekben, melyeket a nádor s az esztergomi

érsek Keményhez irtak s melyeket ez felmutatott, hogy a rendeket a német szövetség eszméjére elkészitse. Nyilt elszakadásra azonban még nem tarták alkalmasnak az időt; előlegesen Bánfi Dénest és páter Kászonit Leopoldhoz küldék, hogy nála a remélhető segély iránt tájékozzák magokat. Ezzel jan. 12-én a gyülés eloszlott.

Kemény mindenek fölött a még át nem adott várak kézhezadását sürgette s e czélból Barcsaival Régenben találkozott. E tehetetlen ember, ki versenytársával szemben mindig gyenge, de alattomban mindig kész ellene ármánykodni, mint hajdan Rákóczy, most Kemény iránt is kétszinü szerepet játszott s elrendelé azok átadását. Legelébb Szeben esett kezébe némi alkudozások után, melyek alatt a szászok aggodalmaikat nyilvániták s azon kikötéssel, hogy a török ellen hadfolytatásra ne kényszerittessenek, azután Déva, melyet az őrség magyar fele a töröknek akart elárulni, s mely czélzatot a várparancsnok Springer meghiusitott és utóbb Fogaras, melyet márcz. 15-én Barcsai András testvére parancsára adott át, ki aztán ezen utóbbihoz vonult Görgénybe. Sőt végre Barcsai Ákos saját embereit Görgényből is elbocsátá, s Kemény őrségét bebocsátá e várba.

A helyzetnek ily módon Kemény urává lett, de nem sokára éreznie kellett, hogy a dolog a portával törésre kerülend. Az első fermán a nagyvezértől, melyet febr. 19-én kapott, szigoru engedelmességet követelt. Nem sokkal utóbb tudomása lett, hogy mint értelmezik ezt a portán. Követeit a szultán febr. 16-án fogadta s kiadta nekik a választ: fizesse le a kétévi adó- és sarczhátralékot, küldje be fiát mint kezest s maga menjen Temesvárra a fejdelmi jelvények átvételére. Elfogadhatatlan feltételek, de Kemény — minthogy Bécsbe küldött követeitől még nem kapott választ — kényszeritve volt azok felett alkudozásba bocsátkozni, daczára hogy a váradi pasa ugyanakkor a bihari, krasznai és

szolnoki helységeket csellel és erőszakkal s legtöbbnyire a parasztok felláziásával, egymásra hódoltatta. Miután azonban követei Bécsből visszajöttek s a német udvarral leendő szövetkezésre elegendő kilátást hoztak magokkal, nem folytatta tovább az alkudozásokat s a rendeket apr. 23-ára Beszterczére összehivta.

Tulajdonkép négy év óta volt igyekezete egy hatalmas erdélyi pártnak szövetkezni a bécsi udvarral. Az alkotmány egyik sarkpontjának, a szabad fejdelemválasztásnak megsemmisitése, az ország feldulása, megsarczoltatása igen sokakat megtéritett a porta hivei közül s czek most örömest csatlakoztak ahoz, ki által segélyt reméltek: elébb Rákóczyhoz, utóbb Kemény-hez. Soha sem volt e tervek iránt részvétlenebb, tartózkodóbb, megfontolóbb a bécsi kormány mint épen ez idétt. Portia a miniszterelnök minden áron fenn akarta tartani a békét s ha a Rákóczy kiadására vagy megyilkolására tett felhivásokat boszusan utasitá is vissza, Reninger a portai követ által nem mulasztá el kijelenteni a portán, hogy annak törekvéseit élesen kárhoztatja, daczára, hogy titokban csakugyan nyujtott neki biztatásokat. De e beavatkozástól nem is tartott a porta, mely egyegy nyilatkozat-tétel mellett kényelmesen folytatta a behódoltatásokat, s azokban sem fenyegetések sem német sergek megjelenése által nem engedé magát gátoltatni. Várad elfoglalása végre feszültebbé tette a porta s a bécsi udvar viszonyát, Reninger ezt békeszegésnek nyilvánitá s az európai udvarok háborujával fenyegetőzött. „Hadd jöjjenek, mondá a nagyvezér, ha kedvök van az ozmán erővel megismerkedni.“ S valóban Kemény felemeltetése arra látszott mutatni, hogy a szakadás a két udvar közt elkerülhetetlenné lett.

Beszterczére apr. 23-ára összejöttek a rendek, s két nappal utóbb megnyilt e gyülés. A fejdelmi propositiok megvitatása után Kemény egy bizottság elé terjeszté a török követeléseit az ő és fia személyére, az adóra és

sarczra vonatkozólag, melyekkel arra czéloz, hogy az országot elszegényitse, hogy aztán könnyebben elfoglalhassa. E nyilatkozat a kérdésre vezetett „hol találnak Isten után refugimot?“ s feleletet arra Kemény adott „a német császárnál“ s apr. 29-én átadá a rendeknek vele folytatott levelezését. Ez nap délutánján páter Kászoni adta meg a szükséges felvilágositásokat, melyeknek alapján határozatba ment, hogy Bánfi Dénest „ultimaria plenipotentiával“ Bécsbe küldik. Neki — Kemény utasitása szerént — feladata volt a bécsi udvartól nyerendő segély iránt mindenesetre kiegyezni. A gyülés még az nap elvégezé, hogy „török az ellenség“ s Bánfi nyomon elindult Bécsbe.

A gyülés a következő napokban Barcsai Ákos árulását tárgyalá. Esküje, hitlevele ellenére, széke visszafoglalására gondolt e nagyravágyó ember s a határszéli törökökkel levelezést folytatott. A rendek ugy végeztek, mint Kemény kivánta: hogy e miatt a hazát több veszedelem ne érje, Barcsai ellenében az ő saját hitleve értelmében járjon el, ő nagysága hasonlag a hazaárulók ellen is rövid utú és rendkivüli pert kezdhessen — tényleg tehát az ország alkotmánya fel lőn függesztve. A gyülés máj. 5-én eloszlott s másnap Kemény Görgény alá ment vadászatra. A két Barcsait kihivatta Görgényből s ebéd után felmutatá nekik áruló leveleiket. Azzal mindkettőjöket elfogatta. Ákost nejétől elválasztva Görgénybe küldé hivével Budai Zsigmonddal, Andrást pedig Fogarasvárába, hol máj. 16-án a piaczon felakasztatá.

Egyuttal Kemény megkezdé készülődéseit, mert hirt vett, hogy a török is hasonlót tesz. Ekkor érkezett meg Kálnoki Mihály Ali basa ultimatumával: mondjon le Kemény a fejdelemségről s válaszszanak a rendek helyette mást, ki aztán illő kisérettel személyesen vigye meg az adó- és sarczhátralékot. Kemény jun. 2-ára Medgyesre ujra összehivta a rendeket s nem közönséges ékesszólással mutatta ki előttök, hogy mind ennek vég-

czélja közte és az ország közt szakadást idézni elő. Mint várni lehete, ama feltételek el lőnek vetve. Az elszakadást a töröktől ujabban kimondák, felhiván Keményt, hogy a német segélyt ismét és ismét sürgesse. Ugyan e gyülés megujitá a Barcsaira vonatkozó beszterczei végzéseket s felette birává Keményt tette és az általa elkobzott javaknak visszafoglalását elrendelé. Ezzel jun. 6-án eloszlott. Minthogy pedig a török erő közeledett, s Keménynek tartania lehetett, hogy ez Barcsai kiszabaditását czélozza, elrendelé ennek Kővárba szállittatását. El is inditák őt Budai Zsigmonddal együtt kocsi fenekére lánczolva, utközben azonban, Répa nevü falutól nem messze mindketten — Ákos és Budai — meggyilkoltattak. Keménynek e kettős áldozat nem volt elég: azokat, kiket Barcsai-pártiaknak ismert, azután is üldözé: Dobai Istvánt felakasztatá, Apor Lázárt börtönbe vetteté, Zolyomit Magyarországba zavará. S csakhamar jun. 18-ára Maros-Vásárhelyen maga is táborba szállt, nejét pedig több főrangu hölggyel Szamosujvárba s onnan Kővárba viteté.

Ez alatt egymásra járatta követeit Bécsbe, értesité az udvart a törökök közeledéséről, Teleki Mihály és Kászoni páter által ujabb jelentéseket tétetett s Bánfi Dénesnek ujabb utasitásokat küldött. Itt május és junius hónapokat tanácskozással tölték el, követeket küldtek Konstantinápolyba s Temesvárra, kiket azonban roszul fogadtak, mignem végre megálapiták a hadi tervet: egy kis csapatot, mintegy ezer embert Keménynek segélyül küldenek, mialatt két hadtestet állitnak ki, egy, mely mint repülő csapat (camp volant) gróf Starhemberg parancsnoksága alatt a Tiszához nyomuljon s Keménynyel lépjen összeköttetésbe, a másik a fősereg álljon meg a Dunánál. Az egész felett a főparancsnokság Montecuculi Rajmundra bizatott, kinek terve volt hogy „Erdélyt Erdélyen kivül segitse“ s ezért Budát vagy Esztergomot akarta ostrom alá venni. Hadai felett — összesen 15 ezer válogatott harczos volt — Komá-

romnál tartott szemlét, s kirendeltetésének hirét Bánfi Dénes vitte meg a fejdelem bonczhidai táborába.

Már ekkor a török hadak az országban voltak. Szerdárrá a porta Alit nevezte ki, e szigoru és ügyes embert, kit a korábbi hadjáratokból jól ismertek, s ki személyesen vezette a korábbi behódoltatásokat. Az ország több felől lett megrohanva, egy csapat jun. 28-án a Körösvölgyén, Izmail budai basa jun. 30-án a Vaskapun át nyomult be s pár nappal utóbb a szerdár is jött a derék sereggel s a tatárokkal. Ő is ez utóbbi uton haladt előre táborával, mely szélében egy mértföldet fogott el, a kies Hátszegvidékét teljesen kirablá, Szászvárost, Szászsebest felégette s Gyula-Fehérvárnak ment. Irt a rendeknek hogy válaszszanak uj fejdelmet; hasonló figyelmeztetés a konstantinápolyi internuntiustól is jött: „római császár ő flge tekintetiért hatalmas császár a szabad electiót nagyságtoknak megengedte.“ Nem éltek vele a rendek ezuttal s a császártól kirendelt segélyre vártak. Kemény annak megérkezte előtt nem akarta hadait a nagy erő ellenében koczkáztatni, s maga felfelé vonult. De a székelyeket Petki István és Lázár István alatt elválasztá táborától s benn hagyta az országban, hogy a törököt nyugtalanitsák, mely mindenütt nyomában levén s az ország belsejét kérlelhetlenül égetvén és pusztitván, Kemény Szamosujvár — s innen a tatárok elől sietve Huszt alá ment, hol a vár oltalma alatt tábort ütött. A tatár hordák tőle nem messze száguldoztak Szathmárig, Domahidáig maguk előtt hajtva rabjaikat, s maga Ali is benyomulván a Részekbe, Kemény Tiszabécsnél e folyam tulpartjára vetette magát. Azonban a szerdar aug. 6-án elhagyta Nagy-Bányát s Szinérváraljára és Nyalábvárig száguldott, mialatt tatárjai Ungot, Munkácsvidéket, Mármarost égeték. Kemény ennek következtében visszament a Tiszán, de még mindig háborgattatván a tatárok által a Tisza és Bodrog közt Semlyénben állapodott meg, bevárandó itt a német segélyt.

Montecuculi ekkor csakugyan utban volt — de kedve ellenére. Tervét, hogy a Dunánál müködjék, megváltoztatta a hadi tanács s neki, fölterjesztései ellenére is Kemény megsegéllésére kelle indulnia. „Némely miniszternek — mond Montecuculi emlékiratában — több a hatalma, mint a belátása, s csak azért nem követi más tanácsát, hogy ne láttassék, mintha arra rászorult volna.“ Kemény is sürgette Teleki által a segitséget s végre boszusan kedvetlenül megindult. Aug. 18-án Tokajnál volt, honnan Szathmár közeliig 12 nap alatt vonult. E hó 30-án Majténynál egyesült Keménynyel, késedelmének okait seregének rosz élelmezésében keresvén, s innen épen ilyen lassusággal folytatván utját Erdély felé a magyar hadakkal együtt.

Ali a német tábor közeledésének hirére visszaindult. Utját Nagy-Bányáról Beszterczének vette, s e város alól feszólitá a szász hatóságokat, hogy táborába követeket küldjenek. Tatárjai most az országnak megkimélt nyugati részét dulták fel s ez alatt maga sept. 3-ára Vásárhely alá ment, hol 170 ezer fogoly felett tartott szemlét. Itt megállapodott, hogy a fejdelem-választás kérdését elintézze. De e pontnál meg volt akadva, követelései olyanok voltak, melyeknek végrehajtására senki sem akart vállalkozni. Még benyomulásakor megkinálta a fejdelmi székkel Zolyomi Miklóst, de e szándékát Rhédei Ferencz meghiusitá. Most Petki Istvánnak ajánlá fel, s minthogy ő sem akarta felvállalni, sept. 12-én a táborába érkezett szász követekre rá parancsolt, hogy válaszszanak „Ők — válaszolák másnap — csak egy a három nemzet közül, s erre nincsenek feljogositva.“ Némi tanácskozás után a követek egyikéhez Soter Péterhez fordult: „Ki vagy?“ — „Én a budai (t. i. bodendorfi) pap vagyok.“ — „A budai basa nagy ur, lehetsz fejdelem.“ — „De én igen szegény vagyok!“ — „Elég gazdag a szultán, nagy urrá tesz.“ Ide sülyedt a fejdelmi méltóság, hogy ekkép kelle rá árverezni. Végre Ali belenyugodott hogy a fejdelmi

székre magyar nemest kell emelni s midőn sept. 14-én többen a Kemény táborából haza oszlottak közül nála megjelentek, egy környékbeli főurnak, Apafi Mihálynak személyét hozták szóba. Mihály fia volt Györgynek, a hatalmas tanácsurnak, s nemrég szabadulván ki a tatár rabságból, jószágán, Ebesfalván vonta meg magát. Mint szelid becsületes tudományos ember jó hirben állt, s Ali basa utána küldött. Nagy volt a rémület az ebesfalvi udvarháznál, midőn a törökök megjelentek. A ház asszonya Bornemisza Anna épen, gyermekágyban feküdt s Mihály ur nagy szorongások közt vált el tőle. De alig indult el, midőn egy utána küldött lovas legény tudtára adta, hogy neje fiat szült. A táborba érve már mint fejdelmet üdvözlék, fényes sátorba vezették s diszőrséggel látták el. Rögtön hozzá fogták a választáshoz s a formákat jól roszul megtartva, Libancson (egy rét Maros-Vásárhely közelében) megválaszták. Ali sept. 16-án a csengei mezőn fiává fogadta, s feldiszité a jelvényekkel. Apafira nehéz idők vártak: a sarcz- és adóhátralékot kérlelhetetlen szigorral kelle behajtania, főként a nemességen és szászokon.

E választásról Kemény Kolozsvár tájékán értesült, hova Montecuculival együtt épen ez időben érkezett. Kemény sietteté a megütközést, de hasztalan. Montecuculi kerülte a csatát. E nevezetes hadvezér emlékirataiban sokkép igyekszik eljárását menteni: kimaradt az igért magyar segitség, rosz volt az élelmezés, utjában mindenütt csak üres tárházakat talált, táborában kiütött a ragály, a kulcsos városok egy nevezetes része elveszett, és mi ennél roszabb, a lakósság iránt ok ellenszenvvel viseltetik — még a szászok is nyiltan ellenök nyilatkoztak, Apafi részére állottak. Való igaz, mind ez nehezség volt, de bármennyire igyekszik is magát menteni, látszik, hogy küldetésében kedvetlenül járt el, hogy a meg nem ütközhetésre maga készité el az utat. Tudomása volt, hogy a kormány nem nagyon érdeklődik Kemény személye iránt, s nem az a czél, hogy

a fejdelmi szék ennek biztosittassék, hanem átalán, hogy Erdélynek fejdelem választási joga fenntartassék. Ily körülmények elhatározák a visszavonulás megkezdését, s sem Kemény előterjesztése, sem táboruknak naponkénti szaporodása nem birta határozata megmásitására: „nem fogja koczkáztatni ő felsége sergét, melytől a keresztyén világ üdve függ.“ Kemény sept. 17-én tudatta táborával a visszavonulást „még több és nagyobb segitséget várnak.“ S csakugyan sept. 18-án megkezdetett a visszavonulás. Kolozsvár őrségét más fél ezer emberrel megszaporiták, meg Bethlen- Kővár- és Szamosujvárét. Kiérve a németek Borhidnál, a magyar zsoldosok Erdő-Szádánál lőnek elhelyhezve.

Ali a németek távozásának hirére szabadabban lélekzett. Azon körülmény, hogy megütközés nélkül elvonultak, már diadal volt neki, s most a Vásárhelytt összegyült népet szétbocsátá. Ugyanakkor a még mindig ellen álló székelyeket felszólitá, hogy hódoljanak meg, de nem tevék s Ali most feldulásokra küldött hadat. Legelébb Marosszéknek eddigelé megkimélt részét, azután Csíkot boriták lángba, hol megvesztegetett kalauzok az ellenálló csapatok háta mögé vezették őket. Háromszék meghódolt. Kemény beindult az országba megsegélésökre — de fiának Ferenczne k véletlen halála miatt elkésett. Többet nem tehetett, mint hogy a szorongatott Fogarasba Bethlen Gergelylyel hadakat küldött. Maga pedig Bikszádra ment. Ugyanakkor Montecuculi Tokajba s Ali is Szeben alá vezette sergeit s végre elhagyá a borzasztólag felégetett, kiprédált országot, Ibrahim basát hagyván hátra kétezer lovassal s tizennyolczszáz oláhval az Apafi védelmére.

Apafi nov. 20-ára Kis-Selykre országgyülést hivott össze, mely csakugyan összeült, s melynek tulajdonképeni feladata volt az ő megválasztását törvényes formák közt végrehajtani, mit nyomon meg is cselekedtek azok „valakik hatalmas császár kegyelmességéhez és fényes köntöséhez ragaszkodának.“ Nyomon elkésziték

a feltételeket: Kemény 21 conditiojához három pontot adtak: hogy az ország rendeitől reversalist nem csikar, a hazafiakat nem katonáskodtatja az ország határain tul, s a rendektől nem követel korlátlan hatalmat maga és tanácsa számára, melyekre Apafi meg is esküdött. Azután elvégezék a rendek, hogy Ali basától 10 ezer török harczost kérnek, elrendelék, hogy az őrségek adják fel a várakat, a hazán kivül levő főurak egy hónap alatt visszatérjenek, s az adóhátralék hajtassék be. A gyülés nov. 23-án eloszlott.

S most Apafi felszólításokat küldött Kemény párthiveihez, hogy siessenek hozzá, teljes bocsánatot s jószágaik visszaadását biztositván számokra. E levelek Kemény kezébe estek, ki most egy határozott lépést akart tenni széke visszafoglalására. A percz kedvezőnek látszott; mert a forrongó országban alig volt valami török erő. Ugy hivé, hogy a kulcsos városok könnyen kezébe esnek, s bár tanácsurai szándékát ellenzették, segélyt kért a szatmári kapitánytól s elindult. 1662. jan. 3-án egyesült a német hadakkal, de az esőzés miatt megromlott utakon nehezen haladt. Jövetelének hirére Apafi Segesvárra indult s Keményhez egyezkedés, Alihoz pedig segélykérés végett követeket küldött. Ajánlatait Kemény visszavetette, Apafi pedig egy nép zavargás daczára kezéhez vette Segesvárt. Ezalatt Kemény megérkezett a szász földre, de megjött Kucsuk is, kit Ali segélyhadakkal küldött Erdélybe, s egyesült Apafival. Keménynek most tanácsurai visszavonulást ajánlottak, de nem fogadta el, nehogy megszaladni láttassék. Jan. 23-án Nagy-Szőllősnél megütközött Kucsukkal, de teljesen megveretett s maga is a csatatéren maradt. Harczosait nem üldözte Kucsuk, ezek részint Magyarországba, részint a szomszéd várakba menekültek.

V.

Az erdélyi fejdelemség ez idétt már alig volt árnyéka a réginek. Az eddigi behódoltatások birtokainak csaknem egy negyedétől fosztották meg, az utolsó évi hadjárat, a 250,000 tallérnak felhajtása, az adóhátralék felszedése, a pusztitások, számos lakosának rabságra hurczolása hihetetlenül elgyengiték. Már öt év óta egymást érték a csapások, de legnagyobb ez utolsó évi volt. De még ez sem töré meg egészen, reményeit ez sem lohasztá le. Az a párt, mely Rákóczy alatt kardott kötött, hogy lerázza a török jármat, azután is hogy két fejdelme maradt a csatatéren, akarta folytatni a függetlenségi harczot, annyira kétségbe esett, elkeseredett volt. Az utolsó évben már megtörtént a német beavatkozás s minthogy ettől várta a sükert, bármily nagy veszteségnek tartotta is különben Kemény halálát, abban nem látott ügyére nézve végcsapást. A nagyszőllősi csata után e párt fejei részint a közeli várakba, részint Aranyos-Medgyesre szaladtak, s János ur fia Simon körül sorakoztak. A pártot Kemény Péter szervezé, mely aztán néhány nap mulva utnak inditá Bécsbe Macskási Boldizsárt s utóbb Bethlen Farkast, kérni Leopoldot, nehogy kivigye az országból hadait.

A bécsi kormány eljárása Erdély irányában soha sem volt habozóbb, ingatagabb, határozatlanabb, mint épen ez években. Portia a miniszterelnök semmi áldozattól sem volt idegen, csakhogy a békét fenntarthassa, s ezt bámulatos vaksággal mindig remélte is. Más kormányczélok elérése végett elnézte a török hatalom óriási terjeszkedését, el Erdély megnyirbálását s bizonynyal a rakomázi kudarcz épen ugy, mint Montecuculi tétlensége nem egyedül csak a vezéreknek róható fel. De a szerencsétlen Erdély oly nyomoru sorsra jutott, hogy e megpróbáltatásokat is türnie kellett. Macskási és Bethlen biztatásokat kaptak Bécsben, s

pater Kászoni — még Kemény János követe — minden jót igért nekik arra nézve, hogy a német őrségek nem fognak az országból kivitetni. Ez igéret azonban még nem tett annyit, hogy erélyes segélyre számolhatnak, mert Portia még mindig hitte, hogy a bomladozó békét vissza fogja állithatni s e czélból Berist Konstántinápolyba küldé. Hiu remény. Itt a mult év őszén meghalt Mohammed Köprili helyett nagyravágyó fia Ahmed Köprili lett nagyvezerré s ez nem csinált titkot belőle, hogy Erdélyt a szultán örökös tartományának tekinté. Ezért kivánta, hogy a német őrség Erdélyből vonassék ki, s ezért sürgette ezt Apafi által Ali basa is. Ily körülmények közt, hasonló sürgetéssel az erdélyi rendek is küldtek követeket Bécsbe, Sárosi Gergelyt és utóbb Dániel Istvánt, s most a császár időnyerés végett Szentgyörgyi Ferencz váczi püspököt Erdélybe inditá, hogy onnan a dolgok valódi állásáról felvilágositásokat hozzon.

Ezalatt az erdélyi kormány részleteket nyert Kemény Simon törekedéseiről. Nem kis csapás volt e pártnak, hogy Bethlen és Szentpáli Fogarast Keresztesi pedig Dévát s a Görgénybe szorultak e várat is feladták Apafinak, de Kolozsvárt német őrsége s főként határozott jellemü parancsnoka Redani Dávid még mindig tartották s feladásról hallani sem akartak, többszörös felhivások daczára sem. Ezenkivül meg Betlenvára s Szamosujvára is Simon urral tartott, kinek aztán e három erősségbe irott leveleit Apafi hivei elfogdosák. Ez iratokat a fejdelem a Görgény-Szentimrére márcz. 10-ére hirdetett országgyülés elé terjeszté, mely a végzés hozása körül a megelőző évi határozatokat vette zsinórmértékül: notázta a két Keményt, Kapi Györgyöt, Bánfi Dénest, Bethlen Farkast, Teleki Mihályt több másokkal, Kemény János adományozásait megsemmisité s felelevenité azon beszterczei végzést, mely az ország alkotmányát felfüggeszté. E szigornak tulajdonkép más oka is volt. Apafi azon igyekezett,

hogy a várak mennél hamarabb hódoljanak meg. Kemény elesténck hirét sietett Alinak tudtára adni, azon kéréssel, hogy Kucsuk Mehemetet hivja vissza, miután ennek az országban léte felesleges. Ali febr. 15-éről tagadó választ adott: nem addig, mig az ország várai mind kezében nem lesznek. De ezek visszafoglalásával siessen, mert ha ő megy értök, törököket fog e várakba rakni.

Mialatt hát Apafinak s Kemény Simonnak követei Bécsben egy időben de egymással ellenkező válaszokat sürgettek, meg kelle kezdeni a várak ostromát. Apafi elindult Kucsukkal, de lassan, vontatva s ágyuk nélkül. Nem akarta a bécsi udvart magára haragitni s szerette volna elismertetését onnan is kivivni. Végre megjött Dániel Bécsből azon válaszszal, hogy a német őrség nem fog Erdélyből kivonatni, Kucsuk is sürgette az ostromot, Ali esküdözött, hogy maga fogja bevenni a várat. Ily körülmények közt Apafi 8000 s Kucsuk 4000 emberrel apr. 25-én Kolozsvár alá mentek s előbb Görgényből, azután Szamosujvárból ágyukat hozatván, hozzá fogtak az ostromláshoz, mely azonban lassan haladt, s Redanit sem külső szorongattatás sem a városiak sürgetése nem birhatta fegyverlerakásra.

Apafi helyzete valóban kényes és kétes volt. Nekie mint a török pártfogoltjának kevés reménye lehetett, hogy Leopold által el fog ismertetni. „Ő — nyilvánitá a császár — nem a kellő formák közt, a török erőszakolására lőn megválasztva, s az országnak már is nevezetes részeit idegenité el.“ S még is, ha csak nem akart a keresztyénség ellenségének tekintetni, ez elismerés megszerzésére mulhatlan szüksége volt. Más oldalról a török szorongatá, fenyegeté a várak miatt, a be nem fizetett adóért, sarcz-hátralékért s egyszersmind a behódoltatásokat is folytatta. Ily körülmények közt a táborában összegyült fegyveres rendek jun. elején háromfelé küldtek követet: Bécsbe Fekete Pétert, hogy a német örség kivonását sürgesse, Daczó Jánost Kon-

stantinápolyba, hogy Kucsuk zsarolásaiért panaszt emeljen és Haller Gábort Temesvárra Alihoz. Ali ugyan is titkon Piri basa által egy deftert készittetett s ennek alapján Biharon kivül Krasznát és közép Szolnokot, Kolos, Belső-Szolnok és Doboka megyéknek részeit követelte, s a behódoltatásokat folyton folytatta. Ez és más sérelmei ellen még ez év elején Apafi a nagyvezérnél keresett orvoslást — de elutasittatott: Erdély ügyei Alira vannak bizva, volt annak válasza. A mit nyerhetett, mind össze egy fermanból állott, melylyel a szultán megdicsérte „természeti virilitását" s két öltözet ruhából melylyel megengedi, hogy tovább is „fejedelmeskedjék." *) A berátból mind az, mi a régi athnameknak megadta valódi jelentőségét, azt t. i. hogy két oldalu szerződés legyen, hiányzott s nem volt több egyszerü kinevezésnél. Ez uttal hát e részről ennyivel kelle megérnie Apafinak, de a behódoltatásnak felfüggesztése végett Hallert Temesvárra küldé, hol Ali nem fukarkodott az igéretekkel, komolyan azonban mitsem tett azok megszüntetésére. Az ifju, nagyravágyó nagyvezér hasonló magatartásának valódi oka az volt, hogy nem akarta kezét megkötni, mert nála Magyarországnak haddal megtámadása már el volt határozva. De hogy készületeit annál biztosabban tehesse, mind ezt titokban tartá, sőt épen nem mutatta magát idegennek attól, hogy a bécsi udvarral megujitsa a békét, melyet ez különböző követei által ez évben több izben sürgetett.

Apafi e szorongattatásai közben érkezett meg Szathmárból, hol hosszabb ideig tartózkodott Szentgyörgyi. Küldetésének azt a szint adta, hogy a németeket a várakból kivonulásra birandja s Apafi ezért örömmel látta el menedéklevéllel. Sőt e részben annyira ment hitegetése, hogy jun. 15-én Apafi s az ostromlott kolosváriak közt fegyverszünetet hozott létre. Valóban

*) A Rozsnyai-gyüjteményben gr. Mikó ő nmlga birtokában.

más volt a czélja: biztatni Redanit, hogy a várat körömszakadtig védelmezze, s tudatni vele, hogy segélyt várhat. De a püspök elég vigyázatlan volt elárulni magát, egy a császártól küldött s elfogott levele leleplezé titkát. Erre a boszus Kucsuk elfogatta s Apafi és a rendek közbevetése daczára Temesvárra kisértette. A szegény püspök most már komolyan hozzá látott, hogy a várak kézbe adását eszközölje — későn, mert tábornok Schneidau német segélylyel már utban volt. Az ekkép három oldalról, a közelgő had, Szamosujvár, Kolosvár által fenyegetetett Kucsuk Apafival visszavonult Keresztes mezejére s Schnaidau jul. 5-én segélyt hozott Kolosvárnak. Másnap jul. 6-án a keresztesi táborba Daczó János parancsot hozott a portáról Apafinak*) és Kucsuknak, hogy ezutánra minden ellenségeskedéstől visszatartsák magokut.

Ekkor már a békealkudozások javában folytak. Reninger egy uj okmányt nyujtott be s a nagyvezér ezt elfogadta alapnak, hogy a készülődéseket annál háboríttatlanabbul tehesse. Az ostrom nem lőn tovább folytatva, de Szentgyörgyit fogságából csak a halál szabadítá ki. Az ország sorsán a két udvar alkudozása mit sem változtatott. Meg szállva két ellenségtől, marczangolva mindeniktől nyomoruságos napokat élt. A két féle sereg által oly zsarolásnak volt kitéve, mely lakosait végpusztulással fenyegetve, s oly fizetésekre szoríttatott, mely erejét felyül multa. A németek megszállták a sóaknákat, a török hadak „magyar kalauzzok lévén“ csoportonként jártak, s a városokhoz a fejdelemnek ujabb ujabb összegekért kelle fordulni.**) Az országgyülés mind ezen keveset segíthetett s a Medgyesen oct. 20-án és Kézden 1663 febr. 22-én hozott pénzügyi rendszabályok, a kiváltságolt osztályok meg-

*) Az Erd. muzeum-egylet birtokában.

**) Erre vonatkozó érdekes levelek a Nemzeti Társalkodó 1835. és 1836-iki folyamában.

adóztatása, korántsem fedezé a teméntelen szükséget. Jobb hatásu volt az utolsó gyülés azon határozata, mely a Kemény-pártiakat (Simon kivételével) kik nagy részben már is meghódoltak Apafinak, kivette a nóta alól. Ez alatt a két udvar követei 1663 januarjában kiegyeztek a béke-praeliminarek fölött s elég sajátságosan Temesvárott. A porta ugyan is ennek folytatását Ali basára bizta, s a bécsi kormány meghatalmazottul báró Goest küldte ide. Az előleges feltételeket, bármily kedvezőtlenek voltak is, Bécsben örömmel fogadták.

Kora öröm volt. Mind ezzel csak a bécsi kormányt akarák elaltatni, s ez teljesen sikerült. A török teljesen befejezte készülődéseit s midőn martius derekán egy nagy sereg Magyarország felé utnak indult Leopold kormánya teljesen készületlen volt. A hadat az ifju nagyvezér vezette s most Goes és Beris ijjedve szaladtak Temesvárról Belgrádba, hova ez jun. 8-án érkezett. Hidegen lőnek fogadva, s kihallgatást is alig nyertek, annyival kevesbbé tarthaták fel a nagyvezért.

De nem csak a bécsi udvar, Apafi számára is különös meglepetéseket készített a nagyvezér. Temesvárról tavasz óta az adó- és zsoldhátralékot mindig sürgették. Hasztalan fordult kérelmével apr. 12-én a szultánhoz Apafi, hasztalan küldözé Temesvárra embereit Csepregit, Pünkösdit, hasztalan tettek ezek Daczóval a főkövettel s Haller Gáborral jelentéseket, „hogy egyfelől határa foglaltatik, másfelől az elviselhetetlen nagy adóval emésztetik“ Ali basa boszusan fogadta őket, Daczótól megvonta a követi praebendat s Hallert figyelmeztette, hogy ezek beszolgáltatása „már a portának is meg volt mondva.“ Haller és társai maj. 24-éről leveleket irtak a fejedelemnek s tanácsurainak, hogy „ez nemzet előtt embernek szavát, irását ugy kell viselni egy nyomban találtassanak,“ s sürgeték a küldeményt „mert itt nincsen helye a mentségnek.“*) Mialatt hát az adó felhaj-

*) Levelek Rozsnyai gyüjteményében.

tásához készületeket tettek, egy kapucsi basa érkezett Fehérvárra, ki már nemcsak a pénzt sürgette, hanem parancsot hozott, hogy Apafi ültesse fel összes fegyveres erejét és csatlakozzék a megindult táborhoz. A megrémült férfi jul. 23-án kézbesité mentségeit a kapucsi basának, hogy a Leopolddal szövetkezett lengyelek miatt sem vonhatja ki országából hadait, melyekkel saját határait kell védnie, de a keczei táborból jul. 23-áról a rendekkel kiadta parancsát a „porta contentatiojára kivetett" adó behajtására.*). A nagyvezér ugy látszik, e szabadkozásra számitott, mert ezzel egyidőben azzal is akart nyomást gyakorolni Apafira, hogy őt a fejdelemségtől megfosztással fenyegette. S e fogástól annyival több sikert várt, mennyivel gyengébbé volt téve Erdély.

E rémitgetésre eszközül Haller Gábor lőn kinézve. Midőn a nagyvezér Belgrádba ért, Temesvárról ide hozatta Hallert és Daczót, ki egy részletet már csakugyan beszolgáltatott. Még itt szigoru volt: miért nem küldi urad az egész összeget? kérdé ez utóbbitól. A nagyvezér jul. 4-ére innen Eszékre ment, s nem sokára Hallert is ide hozatta, ki roppant félelmek közt ért táborába. De szokatlanul barátságosan lőn fogadva, s engedélyt nyert, hogy bár mikor szabadon mehet hozzá, sátrába. Haller követségének okait előadta, sürgette a határigazitásokat, az ország sérelmei orvoslását, Apafinak athnamét, mind azt mire megbizatása volt**). De miről a nagyvezér ez uttal hallgatott, kijelenté azt előtte Panojot, a szultán tolmácsa: ő van Apafi helyett fejdelemül kinézve. Haller bizalmasan közölte a titkot Baló Lászlóval, hogy igyekezzenek a veszélyt elhárítni, mi az országra ily tervek által háromolnék. Ugyanakkor Daczó is szokatlan idegenséget vett észre a török uraknál Apafi iránt s minthogy mindketten nemsokára haza mentek nem késtek tudatni Apafival tapasztalásaikat.

*) Kézirat az akademia birtokában.
**) Rozsnyai gyüjteményebôl.

A megrémült férfi az igért ajándékokkal Szilvási Bálintot küldte a nagyvezér után, ki Hallert is magával vivén jul. derekára minden ellenállás nélkül ért Budára s e hó végén már ezt is elhagyta. De bár Szilvási Haller eljárását teljesen hibátlannak találta, s bár ez személyesen is megirta aug. 23-áról Esztergomból mentségeit, többé a fejdelem a gyanut lelkéből eloltani nem tudta. Még Haller által aug. havában kimeritő emlékiratokat terjesztett fel az ország husz hónapos rendkivüli költségeiről a török táborra — közel 400,000 tallérról — s e miatt fizetési tehetetlenségéről*), hogy a még be nem fizetett sarcz-hátralék elengedését a nagyvezértől kieszközölje. „Sok nagy instantiák után — irja Rozsnyai — megigérteték ugyan relaxáltatása e nagy summának, de ugy ha a fejedelem éjjel nappal siet a fővezérhez“ ki táborával ekkor már Érsekujvárt ostromlá. A barátságos s bizalmat ébresztő hangon irt meghivó-levelet Apafi Radnóton sept. 5-én kapta, a főtolmács Panajot biztositást küldött neki, s Rozsnyai Isten előtt magára vette büneit. Nem ezek döntöttek Apafinál: belátta, hogy ez által egyedül tarthatja meg székét, tudta hogy ha el nem megy, Haller kéznél van, s rászánta magát e rejtélyes utra.

E meghivással a nagyvezér Magyarországot illető czélokat kötött össze, s annak elfogadásától nevezetes eredményt várt. Hadjáratát eddigelé fényes siker koronázta s a készületlen és meglepett császári és magyar hadaknak sikeres ellenállásra alig volt reményök. De diadalából még is hiányzott valami: Felső-Magyarország és Erdély csatlakozása. Mint hajdan Bocskai, Bethlen, Rákóczy, nagy nyomatékkal léptek fel, ugy most ő is Apafi által akart ilyen eredményeket elérni. Tudta, hogy sérelem most is van elég, hogy a tizenhárom megye a mult évi országgyülést boszusan hagyta el, s hogy a német hadak ellen országszerte nagy az elégü-

*) Két emlékirat u. o.

letlenség. De a különbséget az akkori s mostani idők közt nem vette tekintetbe. Akkor a török csak segélyt adott s nem élén állott a vállalatnak, akkor Erdély erejének neveléséről volt szó, most a porta akar foglalni. Ez fejti meg a két magyar hazának közönyét sőt ellenszenvét e vállalat iránt, mely annyival gyülöletesebb szinben tünt fel, mennél több kegyetlenséggel illette a porta Erdélyt utolsó években. S igy lőn, hogy az erdélyi urak közt nagy viszhangra talált a szamosujvári német kapitány körirata, mely inté őket: „ne keljenek fel a fejdelem felhivására, melyet ez csak kényszerítve tett közzé“, és ezek egyenesen meg is tagadák, hogy „testvéreik ellen nem fognak harczolni.“ E helyzetet nem akarta felismerni a nagyvezér s midőn már látta, hogy sergek csatlakozásáról szó sem lehet, hivta meg magát Apafit hadak nélkül „mivel — mint ez irá Vehiculumában — a magyarországiak is akarnának hódolni.“

Valóban pedig azok nem akartak hódolni. Megfordítva mint a század első felében, azon fejedelmeket pártolták, kiket a török üldözött s azokat segéllték. Évek óta óhajták a török háborut, mint alkalmat a török járom lerázására, s a felszabadulás eszméjének karddal, tollal legbuzgóbb apostola Zrinyi a költő, s annak egy másik harczosa Wesselényi, a nádor foglalák el a felső magyarországiak közvéleménye előtt Bocskai és Bethlen helyét. S erről nem sokára a nagyvezérnek is meg kelle győződnie. Apafi Radnótról sept. 20-án indult el, helytartókká Petki Istvánt, Béldi Pált és Fleischer Andrást nevezvén ki, érkezett oct. 14-én Ó-Budára, hol megtekinté a Mátyás palotáját s e hó 18-án az érsekujvári táborba. A város már ekkor a török kezében volt, s a nagyvezér csak Apafi jövetelét várta, hogy e tény felmutatásával sikeresebb lépéseket tehessen Magyarországnak magához vonására. A fejdelem nagy kitüntetéssel lett fogadva, több izben kaftányokkal meg ajándékoztaték. Felhivatásának czéljához képest oct.

22-én kiadta és nyomon szétküldözé felhivását, melylyel felszólitá a magyarországiakat, hogy „a török császár oltalma alá folyamodásával végső veszedelemnek elérkezése előtt fejet hajtván, cselekedje inkább szabad akaratja szerint, melyet aztán minden haszon nélkül, kénytelenségből meg köll cselekedniek.“ Azután e hó 27-ig a derék tábor mind helyt volt, mely nap elindult. Apafi vele ment mindenütt, ott volt Léva, Nográd feladásainál. Nov. 14-én vált el a tábortól, nagyvezértől s ment Alsó-Németibe hálni, hova Haller Gábort is magával hozta. Éjjel török csauszok verék fel a fejdelmet, kik tőle Haller Gábort tudakozák, ezt azután elfogták, magukkal vitték. A nagyvezér még azon hajnalban fejét véteté. Minden habozás nélkül feláldozta azt, kit ellenfejdelmül nézett ki, miután Apafi eléggé engedelmesnek mutatta magát. Apafi dec. 1-én érkezett vissza Fehérvárra. Távolléte alatt helytartói Maros-Vásárhelyen sept. 14-én országgyülést tartottak, mely Fogarast nejének inscribálta 80 ezer forintért, s Kemény Simont saját kértére feloldozá a nota alól. Hazatérte után, mindenekfölött azon igyekezett, hogy a németőrségtől birt várak meghódoljanak s csakugyan bizonyos, az őrség közt kiosztott összeg fejében Székelyhida, Kolosvár feladattak.

Apafi körlevelét a megyék hidegen fogadták. A nádor nyomban nov. 3-án kiadta válaszát, egy erélyes hangon s erős meggyőződéssel irt czáfolatot, mely ama csábitások ellen ovja a nemzetet, s a közel multra mutatással veszi erejét az igéreteknek: „nemde — kérdé — két jó bokor (az az pár) karmasin csizma elviseléséig s koptatásáig hetedik erdélyi fejedelmet nem értünk-e?“ Maga Leopold is nov. 10-ről komolyan intette azoktól a nemzetet s biztatta kilátásba helyhezett külföldi segélylyel. S az eredmény valóban csekély volt — nehány elégületlen, nehány szomszédos ur hajlandónak mutatkozott kellő biztositék felmutatása mellett. Ennek hijányát érzé maga a fejdelem is, ki

megapadt birtokait ez uton remélte nevelhetni, s 1664 jan. 28-áról Nalátzi Istvánt a Belgrádon telelő nagyvezérhez küldé, hogy a behódolók számára menedéklevelet szerezzen „hogy igy az levél kezünknél lévén bizvást birhassuk mi is őket," s adóelengedést és a defterek rendbe hozását sürgesse. A menedéklevelet marcz. 1-én kiadta a nagyvezér, de nemsokára a dolgok nevezetes fordulatot vettek a harcz mezején.

Maga a nagyvezér minden ambitiója mellett is kevés hadtani ismerettel birt, de táborkara kitünően volt szervezve. Mindamellett szerencsés előhaladását Leopold készületlenségének köszöné. Az ősz és tél kellően felhasználtatott ugyan s ezalatt oly sikeres operatiókat vittek véghez a magyar és német sergek, s nyert segélyekkel oly fenyegető állást foglaltak el, hogy a nagyvezér jónak látta megfordulni, de az 1664-iki hadjáratra hasonlag bénitó volt, hogy a király két hadvezére Montecuculi és Zrinyi közt éles ellenszenv létezett s hogy a kormány a háboruval nem akart tovább menni, csak a pontig, hol a törököt akár milyen békére kényszerítheti. A szerencsés fordulat már a télen kezdetét vette Zrinyi fényes táborozásával, mely magának Montecuculinak tetszett legkevesbbé. Apafi, lehet e viszonyok nyomása alatt, lehet azon meggyőződéstől vezéreltetve, hogy széke biztosítása végett Leopolddal ki kell egyeznie, ennek szathmári parancsnokával Kobbal érintkezésbe tette magát, s ez előtt a császár iránti szives hajlamaival kérkedett. Leopold marcz. 22-én kelt leiratával üdvözlé e hajlamait s Apafi most, hogy a császár szándékairól bővebben értesüljön, Teleki Mihályt sogorát Szathmárra küldé. Attól fogva közte a nádor és Kobb közt bizalmas levelezés kezdődött, de ezekből merített értesülései csak aggodalmait nevelék. A Telekitől hozott maj. 6-iki válasz ugyan is a kiegyezés egyik feltételéül a hozzá átállott magyarországi urak kiadását követelte. Apafi erre nem állhatott rá s Macskásit ujabb követül küldé Szathmárba. Ez időben

jött parancs a nagyvezértől, hogy hadait ültesse fel megsegélyezése végett, s minthogy e rendelettel daczolni nem mert, Tövisre tábort hitt össze, hol jun. 8-án főuraival a Kobb által küldött pontokat kezdé tárgyalni. A válasz (kelt jun. 12-én) nem olyan volt, mely a bécsi kormány inyére lehetett volna, s a hozzá átállottakat illetőleg tagadólag hangzott. De másképen mint a mult évben a törököt sem akarta segéllni s táborával lassan, vontatva haladt. Már későn: mert aug. 1-én megtörtént a szentgothárdi fényes diadal. Reninger, ki fél fogolykép mindig a török táborral volt, s ki az ütközet előtt is sürgette a békét, ujra megkezdte alkudozásait s aug. 10-ére Vasváron létre is hozta azt. De még ekkor addig, mig a két udvar nem ratifikálá, titokban tarták, mignem még sept. havának végén (Leopold részéről e hó 27-ikén) meglepték vele a bámuló világot. A feltételek kiválóan a töröknek kedveztek, jobbakat ez még ha győz sem nyerhetett volna, „mert — mint Sagredo velenczei követ irja — a kormány előtt azon gondolat lebegett, hogy a nyugtalan magyarokat a töröktől való félelemmel zabolázzák s kényszerítsék, hogy menedéket Ausztriánál keressenek.“ Több pontja Erdélyt is érdeklé: a német és török őrségek elhagyják az erdélyi területet s várakat, Szathmár, Szabolcs s az ehhez tartozó hajduság a magyar király uralma alá kerülnek; Karán-Sebes Lugos és Nagy-Várad vidékei (Érsekujvár is) a szultánéi maradnak; Erdély szabadon választja fejdelmeit, de Rákóczy Ferencz s Kemény Simon ki vannak zárva a választásból. Székelyhid el fog rontatni (valamint Zerinvára is). E pontok tehetetlenné tevék Erdélyt, megalázák Magyarországot, és mint Bethlen János korlátnok találóan mondá, feláldozák mind két ország biztosságát. Valóban megdöbbenve, megütközéssel fogadák mindenütt nemcsak a két magyar hazában — hol a pontok és a megkötés módja egyiránt sérelmesek voltak — hanem magában a német birodalomban is, mely segélyével mozditá elő a diadalt.

Teleki Mihály ez időben épen utban volt Bécs felé, hogy ott felvilágositásokat adjon a törökök erdélyi garázdálkodásairól, a behódolásokról, t. i. s az adó felemeléséről, midőn Szathmáron gr. Rottal, kit a császár a német hadaknak Erdélyből kivezetésével s Székelyhid lerontásával bizott meg, a vasvári béke pontjait, s nehány kérdést átnyujt neki, ez utóbbiakat, hogy választ hozzon rájok. Teleki nov. elején Segesvárra érkezett, hol a rendek össze voltak gyülve. A béke pontjai ellen alig tehetének valamit, de legalább ohajták, hogy a mennyit lehet, megmentsenek. Telekit még e gyülésből nov. 12-éről nyomon visszaküldék Rottalhoz, feleletekkel a kérdő pontokra s sürgetve mindenekfelett, hogy a váradi egyezkedés ellenére tett behódoltatások visszaadása eszközöltessék. Teleki titkos utasitást is vitt magával: szelid hangu ellenmondást, hogy Erdély, ha nem fog régi állásába visszahelyheztetni, rövid idő alatt a bukás szélére jut. A gyülés még nov. 19-ig tanácskozott együtt, s Leopold iránti előzékenységből Kemény párthiveit, a gőrgenyi notázottakat, „minthogy a római császár három rendbeli pecsétes resolutiójából világosan constál," hogy a hazának és szabadságának helyreállitásán munkáltak, s annak „gyámolitói és felépitői" voltak, a görgenyi végzés teljes eltörlésével ujra felmenték a nota becstelensége alól. Mindamellett, daczára azon előzékenységnek, melylyel Rottal Apafit fiának fogadta, Teleki nem boldogult vele, sőt a rendeknek nagyon szerény követelésében cselfogást látott: „nem lehet — mondá haraggal — a császár elé szabni a teendőket." Ily körülmények közt 1665 elején Bánfi Dénest*) Apafi egyenesen Bécsbe küldé: „tiltsa el Rákóczy Ferenczét — kéré a császárt — a fejdelmi czim viselésétől, szerezzen számára athnamet, s ne engedje magát a protestánsok üldözésére csábitattni. De Bánffi titkos utasitást is vitt magával:

*) Keresztes Papp Miklós ur tulajdona.

ha észrevenné, hogy Erdély ügyei halasztatnak vagy mellőztetnek, tiltakozzék az ellen.

Hasonló felterjesztések nem voltak alkalmasak a bécsi kormányt czélzatai módosítására birni. Ezek végett mindenekfölött szükségesnek tartották, hogy a béke fenntartassék, s hogy Magyarország külföldi zsoldosok által féken tartassék. A király magyar tanácsosok s főurak előtt 1664 végén Bécsben s 1665 tavaszán Pozsonyban fejtegette a béke előnyeit s kötötte szivökre ennek megtartását, a zsoldosok ellátását. Hijában nyujtott be a nádor a zsoldosok eltávolítása érdekében emlékiratot, nem nyerhették meg, sőt az Erdélyből kihozottak is köztök lőnek elhelyhezve. Hijában sürgette Bánfi Dénes maj. közepén Laxenburgban, hol a király által fogadtatott, hogy a portára a békében kikötött ajándékok megvitelével megbizott főkövet gr. Leslie utasíttassék, hogy Erdély alkotmánya s fejdelem választása megtartását és a sérelmek orvoslását sürgesse s e czélból utóbb Apafi is hijában kedveskedett Reningernek ezer arany ajándékkal. Leslie — mint ezt a fejdelem ügynöke Paskó Kristóf és török deákja Rozsnyai Dávid utján (kiket erről az ajándékkal lekötelezett Reninger értesített) megtudá — épen azon munkált, hogy a portával Rákóczy Ferenczet ismertesse el Erdély fejdelmének, s Apafi érdekében Reninger sem fejtett ki valami nagy buzgalmat. Ez év nyarán Bécsből Bánfi is visszatért s a sept. havában Radnóton tartott rész gyülésen beszámolt azon bőséges igéretekkel s biztatásokkal, melyeket Bécsből hozott magával. Nehány hó mulva a bécsi kormány más uton tett próbát Erdélyben tért foglalni : megbizta pater Kászonit, hogy a kormány sokszoros szolgálatai elismeréséül a jezsuitáknak a kolosvár-óvári templomot szerezze vissza. A pater ez érdemben 1666 febr. 10-én az épen ez időben Fogarason együtt ülő rendek elibe folyamodványt terjesztett. A válasz, mit nyert, mutatta, hogy itt e pártfogás irányában ki voltak ábrándulva.

A császár — irák — valóban kegyes biztosokat adott nekik, de kormánya kijátszta szándékait. Ők tudják, hogy Leslie és Reninger szót sem tettek értök a portán, hogy másfelé és más uton is ellenök működnek. A katholikusoknak nálok nincsenek sérelmeik, s a kért templom másoké.

A mily kevéssé elégité ki Erdélyt az, mit a bécsi kormány a szent-gothárdi diadal óta tett ez ország érdekében, épen oly nagy mértékben fokozta Magyarország elégületlenségét a hatalomnak ottani eljárása. Első sérelem volt maga a vasvári béke, azután a zsoldosok bennhagyása az országban. A kormány élén vagy ahoz közel állóknak elejtett szavai, Lobkovitz, Hocher, Abele, s Tafferner jezsuita egyes nyilatkozatai: hogy a magyar uraknak forgói letépetnek, lábaik cseh nadrágba szorítattnak, — s szegényekké gyengékké tétetnek, hogy másoknak utjokban ne állhassanak, mindenfelé terjesztetvén, nevelék a rémülést és elégületlenséget. A mérsékeltebbek is szomoruan látták, hogy a korona mellett semmi befolyások sincs — s eleinte a hazafiak törekvése nem volt más, mint e befolyást visszaszerezni. Ez nem volt könnyű dolog, s Zrinyi Miklósnak és Lippai érseknek halála után még kevesebb reményök lehetett azt elérhetni. A hazafias törekvéseknek központjává Wesselényi nádor lett, s ez öregségében már nem látott más menedéket, mintha visszatér azon politikához, melyet a felső-magyarországi vármegyék Leopold ősei előtt követtek: külföldi szövetkezés által menteni meg az ország alkotmányát. Egyszerre bocsátkozott egyezkedésbe a franczia udvarral és Erdélylyel. Az elsőtől üres biztatásoknál többet nyerni még nem tudtak, Apafi — ki által a törököt remélték megnyerni, s ez a terv Rákóczy Ferencznek és Zrinyi Ilonának pataki menyegzőjén merült fel — a stubnai fürdőben szövetkezetteknek murányi gyülésére már követeket is küldött: Téleki Mihályt s az ifju Bethlen Miklóst. Általok a nádor felkérte a fejdelmet, hogy

ez eszközölje ki a portánál, hogy ez Magyarországot évi 60,000 tallér adófizetése mellett vegye oltalmába. Apafi hajolt kérelmökre s Baló Lászlót küldé Konstantinápolyba (1666. aug. havában). A nagyvezér Kandiában harczolt s Baló deczemberben válasz nélkül tért vissza. De a szövetkezettek élénkül sürgeték ez ügyet s Balónak 1667 januarban utra kelle indulni Kandiába. Öt havi vészterhes utazás után ért oda, s a nagyvezér titkos kihallgatáson fogadta a tihaja jelenlétében. A tolmács Panajot volt, ki titokban a bécsi kormány zsoldjában állott. Semmit sem vihetett ki; miért nem tették ajánlataikat a béke előtt? kérdé a nagyvezér, s tiz nap mulva kiadá válaszát: várjanak mig eljön a beavatkozás ideje. De a hajó, mely a nagyvezérnek, tihajának s Panajotnak buzditó leveleivel Balót a szárazra szállítá, magával hozta Panajotnak egy másik levelét is, melyben ő az összeesküvésről leleplezéseket tett a bécsi udvarnak. Zrinyit és Nádasdyt — ezek állottak a szövetkezettek élén, mert Wesselényi már megszünt élni — e válasz elcsüggeszté. „Nálunk — irák 1667 octoberben — már vizsgálat is kezdetett, s ő felsége örökös tartományaiban sereg összeirásról hallunk. Tudja meg hát nagyságod oly állapotban vagyunk, hogy ha csak török pártfogás nem ragad ki a veszélyből, rövid idő alatt elveszünk.“ S most Apafi hasonlag ez ügyben Inczédi Pétert küldte a portára.

De mialatt ő az elégületlenek ügyét ekkép támogatá, saját széke is megrenditteték. A portán arról tanácskoztak, hogy ő elmozdittassék s helyére Zolyomi Miklós emeltessék. Ez a tehetetlen nagyravágyó könnyelmü ember már eddigelé is sokat szenvedett. Három fejdelem — II. Rákóczy, Kemény és Apafi — látott benne versenytársat s mind három alatt szenvedett fogságot. Az utolsó, kilencz havi fogság után szabadon ereszté, de Hunyad megye főispánságát nem adta viszsza, daczára hogy Zolyomi ezért folyamodott s eziránt biztatást is nyert. Ez alatt a nagyanyjáról Bethlen Ka-

táról (az István nővéréről) rámaradt jószágai végett is pert kezdettek ellene és az illetők a fejdelmi törvényszéken meg is nyerék. Zólyomi kétségbeesetten szaladt Nagy-Váradra, hol Hamza basa tárt karokkal fogadta és Konstantinápolyba küldte. „Mindenét elvették — panaszlá — s jószágait a hatalmas császár ellenségeinek Tökölinek, Barkóczinak adták.“ Ügyét a portán felkarolák. Hijában küldte a portára Apafi Nemes Jánost ajándékokkal, parancsot vett, hogy Hunyadot, Gyalut s a főispánságot visszaadja. Ez nem vala könnyü: mind három hatalmas urak kezén volt, az első Tökölién, a második Bánfi Dénesén s a harmadik Kapién. De mialatt a visszaszerzésmodjai felett ezek és a fejdelem csaknem meghasonlottak s ez utóbbi már a fiscalis jószagok visszavételével fenyegetőzött, a portán már arról is tanácskoztak, hogy a fejdelemséget Zolyominak adják. A nagyvezér még mindig Krétában volt, s a fejdelem szerencséjére Naláczi elég korán jött, hogy a veszélyt elháritsa. S csakugyan Inczédi, ki 1668. febr. 23-án érkekezett haza, azon megnyugtató hirt hozá, hogy a porta felhagy Zolyomi pártolásával. Nem volt oly kedvező a szövetkezettek ügyében nyert válasz. Panajot a nagyvezér leányát s ez által őt magát is megnyeré az osztrák érdeknek s Inczédi 35 napi várakozás után azon feleletet nyeré, hogy a porta nem fogja a békét megszegni.

A szövetkezettek ez alatt XIV. Lajostól is próbáltak segélyt kérni, de eredménytelenül. Bármily roszul állottak is künn ügyeik, az igerültség sokkal nagyobb volt az országban, hogy sem visszaléphettek volna. 1669. april végén a felső megyék zajos gyülést tartottak s ezen Apafi küldöttei is, Kapi, Teleki, Nemes János jelen voltak, kiket a magyarországi protestánsok is felszolitottak, hogy az ő sérelmeiket is hozzák fel. A gyülés eredménytelen maradt, az erdélyi sérelmek föl sem vétettek, s a szövetkezettek felszóliták Apafit, hogy ez a portát ügyökben ujabban keresse fel. Apafi „a magyar

és horvátországiaktól nyugodalma nem lévén“ *) hajlott kérelmökre s oct. elején Rozsnyai Dávidot a portára küldé gazdag ajándékokkal. Épen ez időben a bujdosók saját kezökre is felléptek a portán s Bukováczky (Rozsnyai Dalmadinak nevezi) Ferencz által ajánlatot tettek, hogy ha Erdély Rákóczynak, Magyarország Zrinyinek adatik — ez utóbbiért 12,000 arany évi fizetésért adni hajlandó leend ő, Zrinyi. A helyzetet zavartabbá tette, hogy Zólyomi is ujra kérni kezdte Erdélyt, még pedig tetemes területi átengedések mellett. De Apafi szerencséjére ennek követei, midőn Krétába indultak, urok „egészségére megivák a tengert“ Rozsnyai pedig „bár tapasztalá, hogy nagyon billeg a tenger“ szerencsésen oda ért. E törekvés, melytől pedig nagyon tartottak az erdélyi urak, „mert bizony dolog — irja Rozsnyai — hogy valamint a haza határ nélkül, ugy sok test ő alatta fő nélkül lött volna,“ Zolyomi ujabb notáztatását vonta maga után, a másikat pedig, Bukováczki követségét, maga a nagyvezér mondá el Rozsnyainak azon hozzáadással, hogy mig ura ildomosan viseli magát, semmitől se tartson.

De ezzel egyidőre legalább a bujdosók Erdélyben is elrontották ügyöket, s annyival inkább, mert 1670 tavaszán hirül adták Apafinak, hogy Rákóczy Ferencz emissariusai urok leveleivel járnak szerteszét s ez nemcsak fejdelemnek czimezi magát, hanem „immár osztja a jószágot s nemességet.“ Hasonló értesitéseket a császár is küldött pater Kászonyi által Apafinak s ez most el volt tökélve a szövetkezettekkel szakitani. — A csapás azonban, mely ezeket érte: tervök elárultatása, leveretésök, a vezetők elfogatása, a szövetkezetteket Apafival még közelebb érintkezésbe hozta. Ugyan is előre bizonyosak levén elitéltetésök felöl, igen sokan, a főbbek közül: az utolsó Bocskai, két Kende, Szuhay Mátyás, Szepesi Pál, Petróczi István, Keczer Menyhért, Wesse-

*) Irá a folyamodványban. Rozsnyai gyüjtemény.

lényi Pál, Csernel, Forgács, Kubinyi, Vay s számosan mások, utóbb pedig Tököli Imre és Balassa Imre Erdélybe menekültek. „Apafi — irja Bethlen János — a roszat jóval fizetve, befogadta őket, többeket asztalához hivott“ s értök közbevetette magát a császárnál, kihez Hedrit s a portán, hova Balót küldte. Az első üres igéretekkel, az utóbbi tagadó válaszszal tért vissza, s ez alatt Magyarországon egymásra folytak a bebörtönözések, mig a szétszort zsoldosok nemességet, népet egyiránt zsarolák, 1671-ben megkezdődtek a kivégeztetések. Zrinyit, Nádasdyt, Frangepánt, külföldi törvények szerént itélték el, s künn végezték ki a steyermarki Tattenbachhal. Benn egy vegyes bizottmány itélt Rottal elnöklete alatt Pozsonyban, fej és jószágvesztéssel büntetett, s megkezdte a protestánsoknak nyilt üldözését, templomaik elvételét, a papok gályáztatását azon szin alatt, mintha ők csinálták volna a forradalmat. Mind ezt az ország alkotmányának felfüggesztése „a dolgoknak uj alapokra fektetése“ s törvénytelen adók behozatala követte.

A bujdosók szorongva nézték hazájok nyomorát, s menekülést csak abban láttak, ha a portát megnyerhetik. Valóban ez állapotnál jóval jobb volt az árnyékhatalommá lett Erdélyé is, s nem volt roszabb a hódoltságé sem. S azok Petróczy Istvánt és Szepesi Pált a portára küldék, hova ezek 1671 jun. végén érkeztek. Apafi utasitá oratorat, hogy őket segélje „mindenben a haza veszedelmére czélzó dolgokon kivül,“ a nagyvezérnél pedig kegyes fogadtatásra találtak: „menjenek a budai basához, ki a magyar ügyek vezetésével meg van bizva“ s velök is csausz küldetett vissza, ki utját Bécsig volt folytatandó. De a bujdósok ohajtása, hogy beüthessenek, még nem ment teljesedésbe. S minthogy a csausz sem tért vissza Bécsből sept-ben Apáczai Tamást a portára küldék, hogy miután a porta oltalma alá vette, segélje is meg őket.*) Apafi is ugyan

*) A bujdosók levele Rozsnyai gyüjteményében.

ekkor Balót a portára, Brenkovicsot Budára inditá, s minthogy a nagyvezér a kivánt beütési parancsot még sem adta ki, Szepesi Pál késő őszszel „s igen megbomlott egészséggel“ ujra a portára ment. Ez idő alatt a bécsi kormány Erdélyben és a portán folyton sürgette a bujdosók kiadását. Nem nyerte meg. „A német követ — irák a portáról Apafinak — panaszkodik, hogy rablók és zsiványok vanak nálad. Ezeket tüsténd add ki.“ De kéz alatt tudatták Apafival, hogy a bujdosókat épen nem tartják rablóknak és zsiványoknak.

Erdélyt más körülmény is gátlá a bujdosók ügyének erélyesebb felkarolásában: a határszéli basáknak folytonos behódoltatásai. Miota a végvárak egy nevezetes lánczolata: Karánsebes, Lugos, Sidóvár, Jenő, Deszni, Nagy-Várad, Szent-Job elestek, a törökök mindig terjeszkedtek. Ali basa a Piri basától készitett defter alapján az elfoglalt várak tartozandóságait ugy mint ezek ebbe be voltak vive, követelte. Sem a váradi egyezkedés, sem fölterjesztés nem használt, sőt hijában mutatta ki Apafi a valódi járandóságokat. Mig ő egymásra irta leveleit a portára, mig futtatta követeit a német udvar közbenjárásáért, folytak a behódoltatások törökök és ármások által (mint ők nevezék a megnyert s fölfegyverzett földnépét) egészen Kolozsvár határáig. Itt is Kucsuk járt elől — kit Bethlen János méltó gyülölettel nevez „igen elvetemedett embernek“ — Erdélynek 1663-ig az országban, azután elébb Jenőn, 1666 ota Temesváron s 1671-én kezdve Nagy-Váradon nagy ostora. S midőn Várad körül hat vármegye részint egészen, részint nagyrészben elesett, Zarándra, Hunyadra került a sor, hol 49 falut követeltek. Sok követség s fizetség után annyit tudtak megnyerni, hogy nem szétszorva, hanem egy tagban kelle kivágni 1671-ben. Alig lett e pernek vége, midőn Kucsuk uj követeléssel állott elé: mind azt kivánta, mi a Piri-defterből még nincs kezén. Ez Erdélynek valójában fele lett volna s a megrémült Apafi 1672.

februárjában sok ajándékkal tudott annyit kivinni, hogy az ügy elhalasztatott. *)

VI.

A politikai és vallásos üldözés Magyarországon napról napra türhetlenebbé vált, s az ingerültség is ezekkel aránylagosan nőtt. A bujdosók e hangulatot fel akarván használni 1672 elején elhatározák, hogy egy beütéssel az országot lángba boritják. S minthogy Erdélyben, Teleki Mihály ügyöknek meg volt nyerve, ez Apafit ujabb közbejárásokra vette rá: Spankaunál a német zsoldosok beütései iránt panaszkodott, a portánál pedig ezek visszatorlása végett Magyarország megtámadására kért engedélyt. — A portától tagadó választ nyert, de ez nem birta visszalépésre a bujdosókat, nem Apafit szándéka megmásitására. E tervről sokáig még a tanácsuraknak sem volt sejtelme, mignem Bánfi Dénes rávette, hogy a tervet államtanács elébe terjeszsze, hol a bujdosók pártolásának ügye megbukott. A reményökben csalatkozott bujdosók most csak annyit kértek, hogy egy hely jelöltessék ki nekik, hol szervezhessék magukat. A tanácsurak önhatalmukból ezt sem akarták megengedni s Radnótra junius 26-kára országgyülés elébe kivánták terjeszteni. A gyülés zajos volt s a bujdosóknak nem igen kedvező. Mégis eme gyülésen állt be nevezetes fordulat az ő javukra: a szultán Lengyelországot haddal támadta meg s minthogy érdekében állott Leopoldot mennél job-

*) A hódoltság viszonyai a portához és Erdélyhez ugyanazok voltak mint Magyarországon. Hasonlő fizetéseket teljesitett s az ozmán törvények épen ugy behozattak, de azért az erdélyi megyei hatóságok is épen ugy fennállottak. Azonban a portának jóval többet fizettek mint a megyének — Doboka megyének pl. 43 faluja (egy Torma K. tisztelt barátom birtokában levő regestrum szerént) a töröknek 1671-ben 3172 frt s 80 drt., a megyének csak 255 frtot fizetett.

ban elfoglalni, kéz alatt az oláh hospodár által tudtokra, adta, hogy nem ellenzi, ha beütnek, csakhogy ezt ovatosan tegyék. E gyülésre egy fermán is érkezett a szultántól, melyben hatszáz kocsi lisztet és árpát kivánt tábora számára. *) A dolog több izben sürgettetett s az ajándékokat és kocsikat Baló felügyelete alatt pár hét mulva utnak inditák.

Ez alatt az ingerültség Magyarországon véres jeleneteket idézett elő s a német parancsnokok kegyetlensége hasonló visszatorlásokra adott alkalmat. A bujdosók Mármarosból tettek egyes kirohanásokat, azután Kende, Szuhai, Szepesi nyolczszáz földön futóval, segitve némi török csapatoktól, a Debreczent megtámadással fenyegető Spankaut visszanyomák. E szerencsés kezdet táborukba 15000 embert gyüjtött. Most, daczára, hogy az államtanács s az államférfiak nagy része a beavatkozást mindig ellenzé, Apafi ösztönözve nejétől, Telekitől, saját vallásos buzgalmától s elődjei példájától, segélyadásra határozta magát. A dolgot mindamellett ugy kelle intézni, hogy kudarcz esetére is fedve legyen, s ez okból Teleki s Wesselényi, Forgács, Keczer akkép intézék a beütést Kővárból Szatmár alá, hogy ez egészen magán-vállalat szinét viselé. A kudarcz csakugyan bekövetkezett, a sereget sept. 20-án egy Szatmárból kiütő csapat Vasvárnál megverte s maga Teleki is fél saruját a mocsárban hagyva szaladt el. Ezután a bujdosók is több megveretéseket is szenvedtek, s Kobb nov. 8-áról a vezérek fejére jutalmakat tüzött ki. **)

E közben Apafi okt. 20-dikára Marosvásárhelyre országgyülést hitt össze. Az ellenzék felbátoritva a vasvári kudarcz által, számon kérte a fejdelemtől, hogy mikép állanak az ország ügyei e két császárnál? Ez nem titkolhatá tovább, hogy a portán az orátort a bujdosók beütései ügyében feleletre vonák, s a gyülés

*) Rozsnyai gyüjteménye.
**) Rozsnyai gyüjteménye.

éles roszalást nyilvánitott az eddig történtek iránt. Néhány hét mulva december havában igazolta a rendek eljárását Apafinak Bécsből visszatért követe Macskási is, ki több főurtól s magától a svéd követtől is hozott leveleket és izenetet, melyek Apafit ovatosságra inték, mert a bujdosók vállalatait önzés vezérli. Egy körülmény valószinűséget kölcsönzött e vádnak. Szepesi 1672 végén Erdélybe jött s uj bujdosó csapatok számára menhelyet kért. Innen, Apafi engedelmével, mint a bujdosók követe a portára ment. Kevés idő mulva Petróczi is Erdélybe érkezett, mint a bujdosók ujonnan választott generálisa és portai követe. A dolog Gyulafejérvártt feltünőnek tetszett s minthogy különben is kitünt, hogy a két követ küldetése egymástól eltérő, Petróczi Fejérvártt feltünő hidegséggel lett fogadva, ő boszusan e miatt kardjához vágott — mely vigyázatlan tettéért aztán Apafi 1673 jan. 10-én fogva Fogarasba kisértette.

A porta a bujdosók irányában kétszinűen viselte magát. A lengyel háboru miatt érdekében állott Leopoldot lehetőleg foglalkodtatni, de ugyanakkor, nehogy egy uj háboruba bonyolittassék, mindent kerülni kivánt, mi a vasvári béke felbontását vonhatta volna maga után. Ez okból nyilvánossan Baló által megizente a nagyvezér Apafinak, hogy üljön veszteg, Szepesit pedig hasonlag nyilvánosan durva szavakkal illette sokszoros alkalmatlankodásaiért. De ugyane nagyvezér, ugyan e Szepesit éjjel hivatta magához, felbátoritá a támadások folytatására sőt biztositá, hogy a lengyel háboru végeztével a porta Magyarországot megsegéli. De egy ideig még a dolog titokban tartását kivánta, azonban óhajtását fejezte ki, hogy egy mennél fényesebb követség küldessék a portára. Nagy volt az öröm és reménység a bujdosók között, nagy az Apafi udvarában, ki most már Petróczit szabadon bocsátá, sőt a bujdosók fényes követségéhez maga is csatolt egy felhatalmazottat, Székely Lászlót. A követség elment, de reménye felett rosz fogadtatásban részesült, mert a lengyel háboru által

nagyon elfoglalt porta, a beavatkozás idejét nem hitte elérkezettnek. A fényes követségből 37 napi várakoztatás után hármat fogadott el a nagyvezér s ezektől is jelenre mindent megtagadott, csak jövő segélyre adott biztatásokat.

Sem ez, sem az időközben szenvedett csatavesztések nem hangolák le végkép a bujdosókat. Ampringen Gáspár kormányzónak szigorusága, a zsoldosok kicsapongásai, a protestánsok üldözése, papjaik gályára hurczoltatása alig elviselhető teherként tüntek fel. Belátták, hogy kegyelemre nem számithatnak s a bujdosók a háboru folytatását tüzték ki czélul. Szükségesnek látták ezek e czélból, hogy egy generálist válaszszanak s hogy Erdély részvétét biztositsák maguknak, e hivatalt Telekire kivánták ruházni. Egyuttal pénzt és pártfogolást is kértek a fejdelemtől. A tanácsurak megszavazák az elsőt s az utóbbi eszközlésére Turzai Györgyöt Drinápolyba küldék. Teleki generálissága azonban zavarokat idézett elő. A korábban megválasztott Petróczi ugyanis tiltakozott ez ellen, mire a boszus fejdelem őt egyik fiával együtt elfogatta s Szamosujvárba kisérteté. E tény a menekülteket haragra lobbantá. A küldött segélypénzt elrabolták, Apafit pedig szitkokkal, fenyegetésekkel illették, mig ugyanakkor az ifju Petrócziak a váradi basához, ettől késő öszszel a portára mentek. E bajokhoz ujak is jártak. Kobb tiltakozott Apafinál a bujdosók pártfogoltatásaért, Turzai pedig a portáról azon parancscsal tért vissza, hogy üljön veszteg a fejdelem. Mindamellett a bujdosók ujra meg ujra sürgették, hogy Telekit nevezze ki generálisukká Apafi. A fejdelem már hajlandó volt erre, midőn a nagyvezérnek teljes megveretése Chozimnál Sobiesky által vágyaikat, reményeiket messzebb tolá. S ettőlfogva még kevesebb reményök lehetett a bujdosóknak, hogy a porta fellépend ügyökben, hogy Erdélytől az eddigieknél nyiltabb támogatást fognak nyerhetni. Ily körülmények közt, hogy tovább is fej nélkül ne legyenek, Wesselényi Pált

ideiglenes kapitányokká választák, oly hozzáadással, hogy majdan ő e hivatalát Telekinek adja át.

A bujdosók ügyének ez sem adott jobb fordulatot, s a küzdelem Magyarországon sok vérrel de valóban kevés eredménynyel folyt. A franczia háboru nagy mértékben elfoglalta Leopoldot, s ez nem küldhetett annyi sereget Magyarországra, mennyivel a bujdosókat legyőzhette s az ingerült országot féken tarthatta volna. Bár mennyiszer megverték is hadai a bujdosókat, ezek titkon segélve a porta és Apafi által, mind annyiszor megujiták e küzdelmet. Nekik tagadhatatlanul még ezeknél is nagyobb támaszuk volt a kormány számos balfogásaiban, mely terrorismus és kegyetlenkedés által hitte az országot megfékezhetni, mely az égő üszköt sohasem hagyta kialudni, a mérsékeltebbeket is a kétségbeesésig üldözé, s mely végre szigorát évről évre nevelé. Igy a következő 1674-ben a protestáns papok, tanitók ujra megidéztettek és apr. 4-én elmarasztaltattak. Közülök a ki nem menekült vagy téritvényt nem irt alá, számszerint 61 egyén gályára küldetett, a mellett hadi törvényszékek is folytatták kegyetlenségeiket, daczára, hogy a császár szelidebb eszközöket ajánlott, a büntetésekben bárd, kerék, kard játszták a fő szerepet. Ily körülmények közt ujra küldtek a bujdosók követet Fábián Farkast a portára s ujra szorgalmazá Apafi is a nekik adandó segélyt. Az első üres biztatásokkal tért vissza, az utóbbi parancscsal, hogy a fejdelem ne nyughatatlankodjék, mert megárt. E válasz senkinek sem tetszett, nem a fejdelemnek, kiben a cselekvés ambitiója már felébredett, nem Telekinek, ki a bujdosók ügyét buzgóan pártolá, nem a főurak egy nevezetes részének, kik vele egyetértettek s még nevelte a cselekvő párt türelmetlenségét XIV. Lajos franczia király bujtogatása, kinek ügynöke Beaumont 1674. sept. 13-án megjárta Erdélyt, hogy Apafit s a magyarországiakat Ausztria ellen hadra birja, s kémlelje ki, nem volnának-e hajlandók ezek maguknak franczia vérből királyt választani?

De a dolgok e folyásával a főurak egy része elégületlen volt, az államtanácsnak egy része pedig épen e nézetet osztá. Kezdettől fogva, hogy a bujdosók ügyébe avatkozásról szó volt, ellenzéket képeztek ezek s fejdelmi gyülésben s országgyülésen kivitték, hogy a részvétel csak titokban kéz alatt történt. Minthogy a porta nyiltan ellenzé a dolgot, féltek, hogy titkos utasításait meg fogja tagadni. Nem azt ellenzették ők, hogy a bujdosók be ne fogadtassanak, hanem azt óhajták, hogy kedvökért Erdély ne tétessék koczkára. „A magyarországiaknak, mondák, jó refugium Erdély, de ha mi kiszorulunk Erdélyből, vajjon melyik nemzet fogad be bennünket" s ez érvben annyi valószinűség volt, hogy Teleki ellenkező nézeteit, még fejdelmi pártolás mellett is, csak olykoron és ügygyel bajjal vihette ki. Ez ellenzéknek feje Bánfi Dénes vala, egyiránt hatalmas, gőgős és gazdag főur, sógora a fejdelemnek és rokona Telekinek; első összeköttetései a bécsi udvarral azon időből származnak, midőn Kemény János részére sürgetett innen segélyt. Azután is járt Bécsben s ott ugy látszik tekintélyes ismeretséget szerzett. Daczára elveinek magas polczra hágott s az 1673 őszén tartott országgyülésen nagyságossá lett. De gőgjeért s hatalmaskodásaiért sok ellensége volt s még több elveiért az ellenkező táborból. Annál kevesebben kegyelték még azok közül is, kik vele egy szint vallottak. Telekivel sokáig jó lábon állt s minden oly dologban, mely nem vonatkozott a bujdosók ügyére, segélték is egymást. Végre is ez volt a kérdés, mely őket meghasonlásba hozta azon időben, midőn Telekinek a franczia segélyhez kilátása nyilt, midőn tehát az egyiránt eszes, tekintélyes és erélyes ellenzék megbuktatását terveire nézve mellőzhetetlennek hitte. Nincs okunk hinni, hogy ez ember minden önzés nélkül pártolta a bujdosókat, kik bizonyosan nem kinézés és előleges igéretek nélkül sürgették oly sokáig kapitányukká kineveztetését. De ha csak az önzést állítanók tettei egyedüli rugójának, nem kevésbé té-

vednénk. Volt azokban a hazafiságnak is szerepe. Hisz nagyravágyását más uton könnyebben kielégíthette volna, azon például, melyen Bánfi haladt, mint ezen, midőn azokat nemzeti ügygyel kötötte össze, s éveken át kitartással, erővel folytatta. Az időt és körülményeket legalkalmasbaknak hitte most merni valamit, midőn a franczia biztatott s a porta nem nagyon ellenkezett. Neki ugy tetszett, hogy ez utóbbi nem ok nélkül segiti a zendülőket kéz alatt. Most, midőn a császárt a francziávali hadfolytatás nagy mértékben foglalkodtatja, s az elégületlenség Magyarországon az elkeseredés fokára csigázodott, a beütés Erdélyből több sikerrel kinálkozott, mint valaha, a nagy ur pedig, ugy hivé, az eredményt megbocsátja.

1674 elején oly dolgok történtek, melyek Telekinek sok aggodalmat okoztak. Jól tudá, hogy Bánfi levelezéseket folytat, melyeknek, mint maga vallá utóbb, nincs más czélja mint „a haza és nemzet állapotját jobb karba hozni.“ De feltünő volt, hogy ez időben a császártól bárói czimet nyert s amaz lassanként azon meggyőződésre jutott, hogy ez valamit forral, talán magának Apafinak elmozdítása végett. Perczig sem habozott megbuktatását munkába venni. S e czél elérésére czimborákat könnyen talála, hisz alig volt a hatalmasok között, kit ő mint például Béldi Pált és Csáki Lászlót érzékenyen ne sértett volna. Nem volt nehéz őt mint tanács urat perbe idézni az ország sarkalatos törvényei megsértéséért. Különben is jószágait erőszakos foglalásokkal nevelte, s gyakran hatalmaskodott a kisebb nemeseken. Azután mint az északvidéki őrségek feje, jelentékeny haddal rendelkezett s ezzel ugy bánt, mintha sajátja lett volna. Mind ez jó volt ürügynek.

Teleki mindenek előtt a fejdelmet idegenité el Bánfitól de végczéljait nem közölte vele. Azután egy ligát készített s azt két példányban iratta le, melynek egyikét magánál tartá, másikát Béldi Pálnak adta át, mert mindenek előtt e hatalmas urat nyerte meg. S

most több főurakkal alá iratta Csakival, Kapival, Székely Lászlóval, Kornis Gáspárral s másokkal. Némelyeket, például Bethlen Miklóst azzal rettentett, hogy Bánfi Apafit megbuktatni, sok főrendűt megöletni szándékozik. A ligát egymásután többen aláírtak s lépéseket tettek elfogatására. E czélból a székelyek lettek felültetve, azonban egy tagja a ligának, Bethlen Gergely, elállott tőle s értesíté Bánfit, hogy elfogatása tervbe van véve. A hirt Bánfi Koppándon vette, honnan maga családja hátrahagyásával Kolozsvárra menekült. Neje csakugyan elfogatott. Ez alatt a ligának Apafi fejedelem is meg lőn nyerve, s most ez saját rendeletével sietteté Bánfi elfogatását. E főur még mindég jelentékeny haderővel rendelkezett, mely Kolozsvár közelében volt összevonva. A liga tagjainak azonban sikerült Bánfit megrettenteni. Elhitte, hogy a székelyek nagyobb erővel közelednek mint az övé, hogy neki nem egy párttal, hanem az országgal van baja. Egy izben már utban volt Magyarország felé de megint visszatért, alkudozni kezdett a fejdelemmel s a ligával. Vesztére, mert ezek épen saját embereit, azokat, kiket alkudozás végett kiküldött, meg tudák nyerni maguknak s épen ezek által fogatták el Bánfit Szamosujváron, és vitették nejével együtt Betlenbe. A székelység felprédálta Bánfi jószágait: „Az mely Erdélyi nemes — irá Béldi gunynyal erre vonatkozólag — ezüst tálból eszik rátottát, hamar megcsömörlik tőle.“ *).

Még csak Bánfi elitéltetése vala hátra. Az országgyülés nov. 17-ike óta Fehérvártt együtt ült s elhatározta a fő urnak irásos kihallgattatását. E czélból Teleki 31 vád pontot fogalmazott, melyeket dec. 5-én a közügyigazgató kiadatott. Ezeket Banfival dec. 7-én egy küldöttség közölte, ki dec. 13-ára már elkészíté válaszát. Bármily sulyosak voltak is e pontok,

*) Keresztes Pap Miklós gyüjteményében.

egyenként alig lehet azokat főbenjáróknak nevezni. Bánfi a legtöbbet higgadtan és találólag czáfolta, habár kétségtelen, hogy a hatalmaskodási vádak alól nem tudá magát tisztába hozni. Ezekkel azonban nem fordítá el magáról a megsértettek gyülöletét, nem azon politikai reményeket, melyeknek sikerültet halálával hozák kapcsolatba. S a rendek dec. 17-én csakugyan kimondák a halálos itéletet s rögtön elkészítteték. Ez itélet maga is olyan volt, mint a vádpontok, mindkettő erős, felzaklatott szenvedélyekre mutat, de minthogy a valóságos indokokat mindkettő elhallgatja az ügy igazsága iránt meggyőző erővel egyik sem bir. Hijában mondja az itélet „kihez képest példa légyen a nyughatatlan szivekben felfuvalkodott embereknek, akárkinek is, ezután megbecsülje fejdelmét, s hazájának megrögzött törvényét és a szép nemesi szabadságot, ki nélkül az élet nem élet, hanem veszedelem és nyughatatlan nyomoruság“ — az ilynemű példaadást sem az akkori, sem a későbbi közvélemény nem tartá sem igazságosnak, sem helyesnek, sem opportunusnak.

A fejdelem még az nap aláirta az itéletet s Csáki nyomon megindult azzal Bethlenbe. A fejdelemasszony értesülve a dolog kimenetele felől, férje szobájába rontott s ettől kegyelmet eszközlött ki. De az étekfogó későn érkezett a kegyelem-levéllel: Betlenvárnak kapuit bezárva találta. Ezalatt ott — decz. 18-ka volt — Bánfit egy czigány hóhérral kivégeztették. Csáki a tény végrehajtása után visszasietett Fehérvárra, hol a rendek a Bánfi elleni itéletet törvénybe iktatták, roppant mennyiségű szerzeményeitől megfosztták s fiának Györgynek csak az ősi jószágot hagyták meg, de egyszersmind a lehető fejdelmi örökösödésből kizárák.*).

Bánfi Dénes halálával Teleki szabadabb kezet

*) Ezen országgyülési végzésre még többször visszatértek a rendek: az 1678. oct. 1-je fehérvári a Bánfi György circumscrip-

nyert. Ez időben a franczia beavatkozástól remélt legtöbbet. Összeköttetéseit a párisi udvarral a lengyelországi követ marquis Bethune által tartotta fenn ki pénzt, lőszereket osztogatott a bujdosóknak s 1675 elején titkára Akakia Roger által Apafi udvarában sürgette, hogy a fővezérség véglegesen adassék által Telekinek. A bujdosók egy követsége is sürgette ezt és a segély adást s Fogarason, husvét szombatja előestéjén igéretet kaptak a fejdelemtől: meg fogja őket segélni nyilván ha erre a porta beleegyezését megnyerheti s titkon ha az megtagadtatnék. Nem is késett erre lépéseket tenni: a bujdosók zugolódnak türelmetlenkednek, irá a portára, félni lehet, hogy eloszlanak; eddig is sok költséggel fáradsággal tartotta őket meg a hatalmas császár hűségében, de ha a hatalmas császár kegyelmessége még tovább is halasztódik többé ez nem fog neki sikerülni. Hasonló kérelemmel járultak a bujdosók is a portára: küldhessenek követeket oda, kik ott athnamét köthessenek, szüntettessenek meg a Szathmár és Szabolcs megyei behódoltatások, hogy „sokaknak lobbadozó reménységeket megujíthassák“ *). Nyilt segélyre azonban mind e sürgetések mellett sem lehetett gondolni s a porta elégnek tartá ha elnézi, hogy egyik vagy másik basa a szokásos határvillongások szine alatt saját csapatait a felkelőkéhez, bujdosókéhoz csatolja, kik folytonosan, az ország különböző részeiben, meg nem szünő harczot folytattak a labancz tábornokokkal s bár ez évben nehány erősebb csapást szenvedtek, szerencsésebbek voltak a következő 1676-ban, segítve a lengyelektől, francziáktól nyiltan, Apafitól s a törököktől még mindég kéz alatt. Ez időben a bujdosók reményei éledni kezdettek, hogy a lengyel há-

---

cioját tollálta, az 1682. aug. 1-seji gerlai a ligat törölte el s az 1684. mart. 8-ki fogarasi minden félre magyarázható pontokat megsemmisit.

*) Mindkét okmány meg van a Rozsnyai-féle gyüjteményben.

boru bevégeztével megnyerik a török segélyt. Csatlakoztak mint már oly sokszor, sőt Apafi oratora annyit sem tudott kieszközleni, hogy Teleki Mihály a fővezérséget nyiltan átvehette volna s igy az Erdélyből várt 10,000 embernek ez évben is Wesselényi Pál volt a tábornoka. A beavatkozás kilátása azonban mégis naponként valószinűbb lett: Apafi a bécsi udvarnál erősebben sürgette mint valaha Szathmár, Kálló, Tokaj visszaadását (1675) s a bujdosókkal a nagyváradi basa követeivel az ő biztosai együttesen tanácskoztak a megsegítés módjai iránt. Sok jelenség mutatta, hogy nincs messze azon időpont, melyben nyiltan fel fog lépni.

De e beavatkozási politikának még mindig voltak ellenzői, s Bánfi halálával korántsem volt minden nehézség elháritva. E pártnak feje Béldi Pál volt, az udvarnál ama hatalmas főurnak versenytársa, mig élt, leghatalmasabb eszköz Teleki kezében amannak megbuktatása körül, ki kincseiből is nevezetes részt kapott. Béldi különben sem eszes, sem népszerű ember nem volt: egyiránt gyarló, mint ember és mint pártvezér. Gőg és nagyravágyás nem hagyák pihenni s a személyes sértések megbosszulása politikai müködésében lényeges rugót képezett. Banfi haláláért ennek rokonai az udvarnál „vágni kezdék a fát alatta“ s az 1575 majus 25-én tartott fejérvári országgyülésen a megyék felzudultak a hatalmaskodó ellen. A vihar akkor elvonult feje felől, s az egész azzal végződött, hogy e főur erőszakosságai meggátlására törvényczikket hoztak. A dolognak ezzel nem volt vége. Nemsokára csodálatos hirek kerengtek az udvarnál: létezik egy összeesküvés a fejdelem megbuktatására, melynek Béldi a feje, de „esze, pennája, kardja, mindene“ Bethlen Miklós. Beszélték, hogy ez utóbbi a kománai berekben már egy izben el akarta fogni az ott átutazó fejdelmet. Nem volt nehéz ilyen hirekkel Apafit elrémiteni s ő Béldit és Bethlent meghivta Fogarasba s 1676 apr. 23-án estve mindkettőjöket elfogatta. A foglyok sorsa lassankint mind rosz-

szabhá lett, sőt elitéltetésöket is csak nehezen tudta a fejdelemasszony meggátlani. Végre is 1677 márczius utolsó napjain minden per, kihallgatás és itélet nélkül szabadon bocsáttattak, azonban egy reversalist voltak kénytelenek aláirni, mely kezöket a legnagyobb mértékben megkötötte.

Ez események Telekinek szabadabb tért nyitottak a bujdosók segélyezésére, kiknek ügye kedvező fordulatot nyert. Ez időben Apafinak XIV Lajossal egy nagy fontosságu szövetsége jött létre, s épen a lengyel király udvarában, ki most már az elégületleneknek megengedé, hogy birodalmában harczosokat toborzzanak. E szövetség művén már három év óta dolgoztak ügynökeik, miglen 1676-ban az egyezkedés komolyan munkába vétetek, a franczia udvar Forwall ezredest s Reverend Domokos abbét küldé Erdélybe, hol ezek a fejdelemmel s Telekivel közlekedésbe tették magukat. Az egyezkedési pontok aláirására Varsó nézetett ki, hol Apafit Macskási Boldizsár, az elégületleneket Absolon, Fajgel Péter s Fábián Farkas képviselték. A franczia biztos Bethune marquis volt, s a szerződés 1677 maj. 27-ikén jött létre. E szerént Apafi s a bujdosók hadai egy egészet fognak képezni, mely felett a főhatalom a fejdelem illeti s mely a háborut juliusban megkezdi, fővezér Teleki lesz, ki mellé a bujdosók 12 tanácsost választanak. Apafi s a rendek Lajos tudta nélkül Leopolddal nem békülnek, de ennek gondja lesz, hogy a porta meg nyeressék. Mig a háboru tart, a segély-pénz évenkint 10000 tallér lesz.

Daczára ennek, nyiltan Apafi még nem lephetett fel, mert a porta a szándékos országos felkelést eltiltá. Kárpotlásul ezért a párisi udvar Sándor Gáspárt, az erdélyi ügynököt, mint frigyes társ követét előzékenységgel fogadta s a király nem volt fukar az igéretekben és biztatásokban. Ehez járult, hogy Leopoldnak azon követe, ki a portára ment, hogy ott Apafi ellen panaszt emeljen, kihallgatást sem nyert s a fejdelem ebből tájé-

kozta magát, hogy mint a korábbi években, titokban nyujthat pártolást a felkelőknek továbbra is. Őszfelé már megérkeztek a lengyel földön toborzott, 6000 főt számláló segélyhadak marquis Bohaim vezérlete alatt, meg az Erdélyben gyüjtött 4000 ember 20 ágyuval Forwal alatt és Telekivel, s azóta a hadjárat nagyobb mérvben folyt. Némi török és tatár hadak is voltak velök s Nyalábvárnál eléggé jelentékeny diadalt arattak. A német hadak zavarba és rendetlenségbe jöttek, de nem sokkal utóbb a lengyelek is megugraszták vezéröket, visszatértek hazájokba, Wesselényi pedig télí szállására ment.

Ez alatt Erdélyben könnyen veszélyessé válható forradalom lett elnyomva. A magány életbe visszaszoritott Béldi sorsát nehezen türte s mi alatt Teleki künn harczolt a bujdosókkal, ő egy ligát szervezett ellene, melynek több elégületlen főurat megnyert, mint Csaki Lászlót, Haller Lászlót, Kapi Györgyöt, Paskó Kristofot stb. Már megkezdődtek a toborzások, meg a székelyek felültetése s az országban mindenfelé lázitólevelek küldettek szélylyel. Azzal bujtogattak, minthogy Apafi a conditiókat megsértette, el fog mozdittatni, Béldi lesz helyette fejdelem, kinek kedvéért a porta elengedi az adót. Azt is hirlék, hogy Paskó parancsot hozott a portáról Teleki elmozditására, de ezt ennek barátai „suprimálták.“ Béldi körül meglehetős erő volt együtt s a fejdelem hivei közt oly nagy volt a rémület, hogy ezek szétszaladtak, ő maga pedig késő éjjel, szövétnekek között, utazott Fogarasba. Ez volt az egyetlen kedvező pillanat Apafi megbuktatására, de melyet ő megfoghatatlan tétlenséggel elszalasztott. Az év vége felé jart, de ő nem mozdult meg, egyre alkudozott azokkal, kiket hozzá a fejdelem complanatióra küldött. Telekinek ez alatt elég ideje volt összegyüjteni Kolozsvár s más helységek őrségeit s némi székely csapatokat, szám szerint 5000 embert s azzal Béldi ellen ment 1678 elején. Ekkora erőnek ez nem állhatott ellent. „Serge, mondja

Bethlen Miklós, csak eloszlék, az órra vére sem ment senkinek is.“ S a fölkelés vezéreinek egyéb nem maradt hátra, mint hogy a portára meneküljenek. Ez alatt april 19-ére Fogarasba sietnek a rendek országgyülésre, melynek folyama alatt a zendülőkre kimondatott a nota. Bodola széthányatott, Béldiné börtönbe vettetett. Ugyanazon gyülésről Bethlen Farkasnak az ujonnan kinevezett korlátnoknak vezetése alatt követség ment Konstantinápolyba, hogy ottan Béldi Pálnak s több társainak a fejdelem megbuktatására irányzott lépéseit meghiusitsa. S ideje is volt, mert itt kezdetben jól állottak a lázadok ügyei. De midőn ezek egymás közt is meghasonlottak, Béldi fejdelemsége ellen pedig épen Csáki László tett lépéseket, más felől pedig Bethlen Farkas buzgalommal és ajándékokal munkált Apafi ügyében: a divánban csakugyan elvetették Béldi pártfogolásának tervét. A szerencsétlen embert a jedikulába tették s ott hagyák haláláig.

Telekit többé misem gátolta, hogy személyesen ne lépjen a bujdosók élére. Somlyón értekezett azok parancsnokával s a dán király és brandenburgi választó felajánlott közbenjárását elvetette. De a lengyeleket Lubomirski visszaparancsolta ez ország határáról. Wesselényi, Forwallal meghasonlván, s Teleki iránti ellenszenvből is, nem jelent meg. Teleki az összes hadak vezére volt ugyan, mint ilyen, át is vette a főparancsnokságot, és ekkép végre régi óhajtása teljesedésbe ment — de serge jobbadán csak erdélyiekből állott. Sóvárt jul. 4-kén kiadott nyilatkozványában kijelenté, hogy a porta és fejdelem pártolják a bujdosók ügyét. Ő a protestánsok védelmére fogott ugyan fegyvert, de a katholikusokat épen nem fogja bántani. Ügyök a szabadság közös ügye s csak az retteghet, ki annak ellensége. Hasztalan. Neve nem volt népszerű, s zászlai alá nem igen gyülekeztek a bujdosók. Mindamellett kezdetben némi sikerrel harczolt s egész Onodig nyomult. Hire jött azonban, hogy Wrbna, tetemes erővel közele-

k s e felett közte és a bujdosok közt kitört a viszály. Mindez lehangolá s Eperjes alól, melynek vivását 15 napig folytatta minden siker nélkül, aug. derekán visszatért Kővárba az erdélyi hadakkal együtt. Eddigi kisérleteiből kitünt, hogy ő nem bir magasabb hadvezéri tulajdonokkal. A bujdosók most helyébe Késmárki Tököli Imrét választották generálisukká. A választás szerencsés volt, mert a még alig 21 éves ifjuban megvoltak a megkivántó tulajdonok: magasabb hadvezéri tehetség, személyes bátorság, lelkesült hazaszeretet. Roppant uradalmai egy része el volt kobozva, de még a kezén levők is (az erdélyieket anyja Gyulafi Mária, a mármarosiakat Rhédei Ferencz után birta) az ország egyik leggazdagabb urává tevék. Jegyben járt Teleki „szép özvegy menyecske leányával, Apafi Miklósnéval," ok mely miatt is a lelépett vezér nem neheztelt utódjára.

VII.

Tököli rövid idő alatt nagyszerü eredményt tudott felmutatni: visszafoglalta uradalmait, Felső-Magyarország nevezetes részét, a bányavárosokat tetemes készlettel, melyből saját nevével s fejdelmi czimmel ellátott pénzeket veretett. Némely veszteségei daczára a császáriak fegyverszünetet ajánlottak neki, mely alatt a békét meg lehessen kötni, s ő, minthogy Bethun figyelmeztette a kuruczokat, hogy XIV. Lajosnak s a császárnak kibékülése valószinüvé lett, elfogadta azt. A béke 1679. febr. 5-én Nimwegenben létre jött, befoglalta Erdélyt is, mennyiben a münsteri békét megerősité, de a kuruczokról szó sincs benne. E hóban lejárt Tökölinek a császárral kötött fegyverszünete is, anélkül, hogy a két fél biztosai a békét létre hozhatták volna, daczára hogy Apafi s a lengyel király is e végett közbenjárói lépéseket tettek. Magát Tökölit — ki a császár által özvegy Rákoczy Györgyné, Zrinyi Ilona kezét akarta

megnyerni, s e miatt hajlott a békére — gyanuba fogta a bujdosók egy töredéke, kik szemöket ujra Wesselényire vetették s kiket e nagyravágyó és mellőztetését türni nem akaró férfiu bujtogatott. A megrohanástól félő férfiu Erdélybe vonult, *) s mialatt a bujdosók ujra meg kezdték és folytatták a küzdelmet, ő itt próbált hatásosabb részvételt eszközölni.

A nimwegeni béke daczára XIV. Lajos folytatta beavatkozásait a magyar ügyekre: Bethun marquis tetemes összeg pénzt vitt a bujdosóknak s a szigoru és mértékletes Akakia Roger a fejdelmi udvart ösztönözte interventióra. A kedv itt még megvolt s biztatást a portáról is vettek, hol az uj nagyvezér Kara Mustafa a bécsi kormánynak határozott ellensége volt. Az 1679. máj. 27-iki országgyülés „minthogy az ország nagy részét tanácsurak ő kegyelmek birják" ezeket cselekedhetési teljhatalommal s követküldési joggal látta el, „megnyugodva levén ő kegyelmek igaz hazafiságában." Ennek alapján követe által, Apafi még egyszer felajánlá a császárnak jó szolgálatait. Nem fogadta el, mert tetemesebb haddal rendelkezvén, reménye volt a megujult háboru leverésére, reménye az ország kibékitésére. S annak következtében Apafi Tökölit ujra a bujdosók tábornokává választatá, de kötelezte, hogy teendő foglalásait csatolja az erdélyi területekhez. A bujdosók egy része ebbe belenyugodott, nem azoknak egy töredéke, mely Wesselényit ismerte el tábornokának. Tökölinek ekkor, hogy kilátásban levő hadjárati tervei meg ne semmisüljenek, erélyesen kelle eljárnia: megtámadta sergeivel Wesselényit, elfogta s elébb Szamosujvárra és onnan Somlyóra inditá. Emberei kiszabaditák ugyan ezt, de Tököli kuruczai megsejtvén a dolgot, nyomukba iramodtak, Zsibónál szétverék a mentő-csapatot.

*) Das ehemals so mächtige, anjetzo verwirrte Königreich Hungarn. 1683. 236 l. E nevezetes munkában sok Erdély történetére vonatkozó adat van elszorva.

Wesselényi megszabadult ekkép, de minden készlete zsákmánynyá lett. Mind a mellett röviddel utóbb már fegyverben állt a Tisza mellett, versenytársa Tököli pedig ősz elején Gyöngyös körül járatott tábort. A közösügy mégis összehozta őket s a kibékülés a két vezér közt létrejött.

Ez év derekán egy nem nagy fontosságu dolog komoly veszélylyel fenyegette Erdélyt. Némi török csapat Somlyó-Csehi környékén dzsizie-szedéssel foglalkozott, de olyan helyen, hol ezt jogosan nem tehette. Horvát János, egy szomszéd palánk parancsnoka, rájok üt csapataival s levágta őket. Köztük volt a váradi basa fia is s az elbusult atya a dologból nagy zajt csinált. Sept. 28-áról komoly parancsolat jött a portáról, hogy a gyilkosok elfogassanak s kivégeztessenek. *) Apafi azon mentségét hogy a bünösök nem erdélyiek, semmibe sem vették, s azok megbüntetését követelték. Barcsai Mihály ekkor nehány gonsztevőt fényes ruhába öltöztetve a váradi basa előtt kivégeztetett s a 80,000 tallérnyi adóval és jelentéssel László Zsigmondot a portára küldetett. Nem hittek neki, sőt az ügynökökkel Keszelivel és Sárosival börtönbe vették: „ha 30 nap alatt nem adnak elégtélelt fel fognak akasztatni.“ Az ország megrémült rendei a Segesvári 1680. jan. 12-iki országgyülésen teljhatalmu biztosokat neveztek ki az ügy eligazitására. Ez alatt a kiegyezés is megtörtént az ügynökökkel a portán: 50 ezer arany vérdij lefizetésével, ezek visszanyerték szabadságokat s az ügy el lőn ejtve.

A bujdosók ez időben is (1680) meglehetős szerencsével harczoltak, s Tököli ez időben is probált egyezkedni, oly alapon hogy az alkotmány állittassék helyre s biztositassék. Őt erre Zrinyi Ilona iránt viseltető szerelme is vitte, mely miatt Teleki Mihály leányának visszaküldte a gyürüt. Ezért „teljességgel halálos ellensé-

*) A f. k. kormányszék levéltárában levő török eredeti után.

gekké lettek, és a szegény bujdosó magyar főemberek össze akarták őket békéltetni,“ minthogy e szakadást az ügyre végetlenül ártalmasnak tartották. A kiegyezés létrehozása végett, ezek közremunkálása folytán, Tököli és Wesselényi Margitán, Apafi és Teleki Somlyón megjelentek hadjaikkal. Az előbbiek mintegy 300 lovassal átjöttek Somlyóra s a kiegyezés megtörtént, de csak szinleg. A lakomán, melyet ennek ünnepélyére rendezett a fejdelem, Tököli kedvetlen volt, alig evett valamit „maga borát, főtt vizét itta. Annál — irja Bethlen Miklós — hitetlenebb, kedvetlenebb vendégséget nem láttam. Olyan is lőn a békesség successusa, a micsodás az áldomása.“ Ez év kuruczháborujának a nov. 15-én kötött fegyverszünet vetett véget, mely alatt Leopold elhatározá az ország alkotmányának helyreállitására s a protestánsok sérelmei orvoslására nagyobb engedményeket adni s e czélból 1681. apr. 28-ára Sopronba összszehitta az ország rendeit. Tököli is meg lőn hiva.

A bujdosók ügyében már ekkor nevezetes fordulat állott be, az, mely tulajdonkép Leopoldot is elhatározta engedmények adására: a porta el volt határozva a bujdosók érdekében nyiltháborut kezdeni a császárral. Ez egy idő ota sürgette a vasvári béke megujitását s a porta mindig adott biztatásokat. 1681 elején már erre semmi kilátása sem volt követének, midőn látta, hogy a bujdosók pártfogolását titkolni sem tartják szükségesnek, s hogy kiterjedett mérvben fogtak hadi készületekhez. Ugy is volt. A budai basa már máj. 20-án biztositá a kuruczvezért, hogy a porta pártfogásába fogadta és számára athnamét küldetett az erdélyi fejdelemhez, melylyel az elfoglalandó részek szabadsága biztosittatott. Ezt más levelek követték tőle s a többi basáktól : ne lankadjon, mert a török segitség el van rendelve. S mig e közben az országgyülés összeült s az országos sérelmekkel foglalkozott, de a protestansokéit még mindig háttérbe tolá, csakugyan megtétettek a támadásra szükséges lépések. Nemcsak a basák s a két

oláh vajda, hanem az erdélyi fejdelem is megkapta a parancsot a felülésre. Ennek folytán a Zólyomival még a tavaszszal is megrettentett Apafi Fehérvárra jun. 10-ére összehivta a rendeket, hol Teleki előterjeszté hogy az ember halandó, jó volna a fejdelemnek utódról gondoskodni. Minden ellenállás nélkül rögtön megválaszták ifju Apafi Mihályt, a fejdelem fiát azon feltételekkel, melyekkel hajdan Rákóczy Ferenczet s azon conditiokkal, melyekre atyja megesküdött. Teleki kihozá ölében a gyermeket — öt éves volt — „és tevé az asztalra. Lőn nagy vivát kiáltás háromszor.“ A fejdelem követei épen ez időben jun. 11-én egyezkedtek Beregszászon Tökölivel, s nem sokkal utóbb a táborba szállási rendelet is kiadatott. Apafi, Barcsai Mihály által megizente a váradi basának, hogy Szamosujvárról aug. 16-án fog indulni. *) A dologban még is halasztás történt: „ebben — irá a váradi miriliva — mindketten hibáztunk, és elnézésre aligha számolhatunk.“ Az elindulás aug. végén Szamosujvárról megtörtént s Somlyónál a fejdelem Telekit tette generalissá. Kiadta egyszersmind terjedelmes nyilatkozványát a háboru indokairól. Apafi csinos haddal volt: saját sergén kivül a két Oláhország hadai is egyesültek vele. Sept. 4-én az aranyszegi mezőn a váradi basa ujabb sürgetését vette **) s 7-én csakugyan egyesült a váradi, tömösvári), s egri basák hadával és Tökölinek, Wesselényinek kuruczaival. Közel 25,000 ember volt együtt, melynek főparancsnoka Apafi volt (szeraszkir mint a török nevezé, mely sept. 12-én megszállotta Böszörményt, „bevágván palánkját a tracta alatt Tököli talpasi.“ 18-án Kálló alá ment s azt felégette. De csakhamar kitünt, hogy a kiegyezés Teleki és Tököli közt szinleges, ezek ketten sept. 24-én „a fejdelem előtt — irja Inczédi — egybeszólalkozván rutul veszekedtenek.“ ***) Teleki-

*) Az erdélyi k. főkormányszék levéltárából.
**) U. o.
***) Ennyiből állt Csereynek azon előadása, hogy Teleki Tökö-

nek nem volt komoly szándéka a bujdosók megsegéllése — a mit tett, a portától kényszeritve tette. Tököli elvált „Telekire való boszuból, kinek kommandoja alatt nem lehetett," Apafi Szathmár alá ment, melyen „ötezer forintot vona," s miután oct. 10-én a törököket, 18-án az oláhokat haza bocsátá, maga is megfordult. „Nekem — irja Bethlen — sirt a lelkem, mert akkor szép jó békességre vihetjük vala a dolgot, ha olyan átkozottul meg nem szakadoznak vala az igazgatók." Igy végződött e magas reményekkel kezdődött hadjárat, melynek szerencsés kimenetét előre hirdeté nyilatkozványában Apafi — ily nyomorultul s csaknem kudarczczal. Tizennyolcz év óta nem volt hőbb vágya ennek, minthogy nyiltan felléphessen a bujdosók mellett, s tizen nyolcz év óta ezek is annak reményével táplálták magukat minden szenvedéseik közepett. Végre midőn eljött az ohajtott percz, kitünt az egész fusio gyakorlatlansága. Üres beszéd vala Telekitől azon levelében, melyet Duvernay-Boucauld erdélyi franczia ügynökhöz még sept. 11-éről irt, Tököli ármányairól panaszkodni hogy hadaival nem a fejdelmi, hanem a török táborhoz csatlakozott. Az volt a hiba, hogy a hadban járatlan fővezér oly ember tanácsán járt, ki maga is tudatlan rosz katona volt, s hogy olyan katonai tehetség mint Tököli Teleki alá rendelteték. A kurucznak is a töröknek is igaza volt, ha nem akart a katonai baklövésekhez segedkezet nyujtani s készebbek valának egy helyett három tábort csinálni. Ők már tudhatták, hogy a dolog itt nem fog megállani: hanem Apafi eljátszta befolyását a bujdosó ügyre.

S itt, e nappal kezdődik az erdélyi politikának forduló pontja. Teleki azon reménynyel küzdött eddig a kuruczok érdekében, hogy az elvesztett területekért Erdélynek a felső-megyékből szerzend kárpótlást, s

---

lit megakarta volna mérgeztetni, s a dolog még a basa elé is került volna.

hogy ez országnak régi közvetítő állását visszaszerzendi. Tököli fölemelésében eszköz volt s nem is késett ezt a visszafoglalandó részek Erdély alá bocsátására kötelezni. Csalatkozott. Tököli nagyobb tehetség volt, hogy sem önállóságra ne törjön s az ennek részére Apafi kezénél letett 1681-iki athname után e részben nem lehetett többé csalódásban. Ez okmány még lappang, de Apafi manifestumából *) annyit tudunk, hogy csaknem ugyanaz, melynek tervével Lippai, Wesselényi, Zrinyi Péter a portát járatták — tehát Felső-Magyarországnak török véduralom alatti önállóságát biztosító. Teleki ugy hitte, hogy Erdély érdekeivel ellenkezik annak előmozdítása. S neki eme, szerinte magasabb politikai okoknak összetalálkozása családi sérelmeivel elegendő volt, hogy a bujdosók ügyétől hova-tovább mindinkább elforduljon.

S mialatt Apafi haza érve triumphust tartott, de a mely épen oly nyomorultul ütött ki, mint maga a hadjárat, Tököli ügye honn és a portán szemlátomást gyarapodott. Mig egyfelől a császár azon reményben, hogy ezáltal elvonandja őt a bujdosóktól végre beleegyezett, hogy Zrinyi Ilonát nőül vegye, követeit más oldalról 1682 jan. 9-én Konstantinápolyban kitüntetéssel fogadta a nagyvezér. S ha tavasz kezdetén ő és a császár biztosa alkudoztak együtt, ez nem egyéb volt szinnél: ő ujabb biztatásokat és pénzt kapva a franczia királytól, csak azt várta, hogy házasságát végrehajthassa. Leopold pedig nagy áldozatok árán is hajlandó volt kibékülni a portával, hogy a bujdosók ellen szabad kezet nyerhessen. Az első megtörtént jun. 15-én Munkácson, az utóbbiból semmi sem lett. A különben is hidegen fogadott Caprera elébe oly követeléseket terjesztett a nagyvezér, melyekről tudta, hogy elfogadhatatlanok (jun. 9-én), nehány héttel utóbb pedig meg-

*) Kiadta e manefectumot Trausch Chronicon II-ik k. 190—203.

kötötte Tökölivel a titkos szerződést, melynek 14 pontja volt. Ezáltal neki biztosítá Felső-Magyarország uralmát, 40,000 tallérért, mely nagyobb összegre soha sem emelhető, megadta ez országnak a szabad királyválasztást s kötelezé ezt a vallás-szabadság fenntartására.

Már jóval elébb el volt rendelve egy a mult évinél nagyobb mérvü hadjárat. A magyarországi, bozsnya, rumeli basák, a szilisztriai szandzsák, az oláh vajdák, a tatárok s Apafi parancsot kaptak a felülésre. Fő szeraszkirrá Ibrahim budai basa neveztetett ki s nem Apafi „az ő és generalisa gyalázatjára, mert — irja Bethlen — tavaly mi valánk a fők, de most farkak vagyunk.“ S ezt Erdélyben a fejdelem és környezete rosz neven vette. Midőn a Fogarason 1682 apr. 25 Apafi a rendek elé terjeszté a parancsot, ezek felterjesztéssel a három nemzetből követeket küldtek a portára: Macskásit, Rétit s a nagysinki királybirót*). Már elébb ajándékokkal megtalálták a tatár khánt, hogy utját ne Erdélyen át vegye — ez maj. 5-én Fogarasra érkezett válaszában a nagyvezér parancsával menté magát, hogy utja Brassón és Szebenen át van kijelölve. Nehány nappal utóbb maj. 18-án már Apafi kezében volt a budai basa levele, hogy „a felső-magyarországiakat testvéri szeretettel egyesülésre“ intse.**) kedvetlenül lőn fogadva. Ötven nappal utóbb Tököli kiadta felhivását közfelkelésre, s Kassa elfoglalására sietett. Jul. 20-án e város alá érkezett, s most Ibrahim is a Pest körül táborozó török hadakkal arra vette utját, bujuruldut küldve jul. 24-éről Apafinak, hogy ő is siessen hadaival***). De a fejdelem épen nem sietett. Nem sietett résztvenni a vállalatban, melyet már Tököli magán ügyének tekintett, melyet, mióta a soproni

*) Kézirat a magyar akademia birtokában.
**) Török levél a k. kormányszék levéltárában.
***) Ugyanott.

gyülés az alkotmányosságnak legalább töredékeit helyreállítá, sokan a magyarországiak közül roszallottak is, nem mert nem akará a császárral szakadásig vinni a dolgot — s az elindulás halogatására mindig talált ürügyet „a váradi basa elindulását várja," irá utolszor. Kassa ez alatt elesett s aug. 18-áról a szeraszkir ujabban sürgeté a fejdelmet, s boszusággal kérdé: „illik-e a dolgot igy félvállról venni s halogatni?" Most már megindult a fejdelem de lassan ment s Somlyónál is meg akart állapodni. Aug. 26-áról a váradi basa sürgetését hozták zilahi táborába: ezt ne tegye, már 13 napot késtek, s hazugságban maradnak. Uj levél jött a budai basától: hagyjon hátra ágyut s egyéb készletet de siessen.*) Már ekkor csakugyan utban volt s sept. 2-án végre Fülek alatt csatlakozott a török s kurucz hadakhoz. Két nap mulva szembe lőn a szaraszkirral, s „ötöd magával megkaftánozák." 10-én elesett Fülek s 16-án a portáról a juliusi szerződés alapján elkészített és leküldött athnaméval, bottal, zászlóval Tököli Magyarországi fejdelemségébe beigtattatott. Fülek leromboltatása után, melynek ágyui s hadi szerei sept. 12-én Apafinak adatták át**) haza indultak a sergek sept. 19-én, a törökök s erdélyiek Hatvan felé. „Nekünk — irja Bethlen — olyan szerencsénk lőn ebben a hadakozásban, hogy ellenséget, nemhogy láttunk volna, de hirét is alig hallottuk," s egész részvétök Fülek rombolásában állott. Apafival e hadjárat alatt nem jól bánt a török s egy izben tiz ezer tallért is vont rajta. Gyenge kárpótlás volt ezért, hogy sept. 25-én nyuszttal béllelt mentével felkaftányozá s 28-án haza bocsátá. Erdélybe oct. közepén érkezének meg.

E hadjárat már sokkal fényesebben ütött ki, mint a mult évi. Ilynemű siker után alig lehetett abban kételkedni, hogy a közelebbi évben már nem a bujdosók

*) Ugyanott.
**) Ugyanott.

támogatásáról, hanem derekas háboruról leend szó. De a bécsi kormány megfoghatlan tétlenséggel még mindig a béke helyreállításán munkált s egy ideig kicsinyes intézkedésekkel akarta a fenyegető veszélyt elfordítni, Tökölivel alkudozott anélkül, hogy el lett volna tökélve annyi engedményre, mennyit ez mulhatlannak tartott. Csaknem meg volt lepetve, midőn hirt vett, hogy a háboru jelvénye a lófark, a szultán palotája előtt Magyarország irányában lőn kifüggesztve 1683 jan. 2-án. Úgy volt: ez napról már szultáni ferman is küldetett*) Erdélybe, mely Apafinak tudtul adá a tervbe vett hadjáratot s csatlakozását elrendeli. S csakugyan apr. 1-én a szultán kiindult Drinápolyból 250,000 főből álló táborral, útközben fogadta Tököli követeit s majus derekán Belgrádon az összes hadak szerdárává Kara Musztafa nagyvezért kinevezte. Ekkor már a tatár sergek is utban voltak Erdélyfelé s a khánnak apr. 9-én követe érkezett a fogarasi udvarba, mely a hordák jövetelét jelenté s azon „szultáni kegyességének viszonzásául, hogy a pusztítástól embereit eltiltá, illő becses ajándékok küldésére" szólítá fel a fejdelmet**). Mind két dolgot Fogarason apr. 24-én a rendek elé terjeszté Apafi: az első végett tetemes kölcsönt róttak ki főurakra nemesekre (fejenként 500 aranytól 50-ig) akkép, hogy a ki maj. 11-ig az összeget nem fizetné be, az, ki helyette fizet, minden 10 aranya után egy zsellérét kapja. A tatár táborhoz hadi biztosul, számos albiztossal, Kabos Gábort nevezték ki. Azonban a kért ajándék elmaradt, bár a khán tatrosi táborából — a levelek maj. 8-án s 21-én keltek — ujra figyelmeztette a fejdelmet jövetelére***), sőt ez Fogarasból eltávozott. Igy aztán a khán nem tartá szükségesnek fegyelmet tartani, s katonái, midőn Fogaras, Szeben,

*) Ugyanott.
**) Ugyanott.
***) Ugyanott.

Fehérvár s Enyed, Somlyó környékén elhaladtak, rablák, égeték a vidéket s megbecsülhetetlen károkat tettek. Jun 11-én Váradon volt, honnan Kabost, megelégedését nyilvánitó fermánnal *) visszabocsátotta Radnótra, maga pedig a derék tábor felé sietett.

Soha hadjárathoz nem fogtak fényesebb remények közt mint ehhez, de nagyobb kudarczczal keveset is végeztek be. Tököli jun. 10-én Eszéknél tisztelkedett a szerdárnál s itt megállapiták Bécs ostromát. Ezután ő visszatért, hogy sergeivel a Felsővidék foglalásához lásson. Utja minden felé diadalmenet volt, a megyék és városok Dunán innen és tulról vetekedve küldték be hódolatukat. S a török sem talált ellenállásra — csak Győr nem adta fel magát. Ott hagyák. „Bécs után magától el fog esni," mondák. Mert a hadi tanács, melyet e város alatt tartottak, Bécset tüzte ki a hadjárat czéljául, bármily alapos okokkal igyekezett is attól a szerdárt a tapasztalt budai basa elvonni. Jul. 14-én Kara Musztafa Bécs alatt táborozott. S a hadjáratnak épen e czélja volt Tökölinek fő szerencsétlensége, ez által az európai közvéleménynyel tette magát ellentétbe, mely eddigelé a bujdosók szerencsétlenségét részvéttel kisérte, de a mely most elfordult tőle s a német birodalmat és főként Sobieskyt Bécs megsegéllésére ösztönzé.

Apafi jul. elején táborba szállott. E hó 7-én Apahidán gyülést tartott a táborban, hol a szükséges hadi adót kivetették. Másnap elindult a sereg, aug. 14-én Fülek alatt a budai basával egyesült, s aug. 19-én átlépte Magyarország határát. Eleinte az volt a terv, hogy csapataival Győrt tartatja féken, s „a Rábáig való vizeken a hidakat oltalmazza" és e czélból aug. elejéről két fermánt küldtek hozzá, de nem sokára egy uj fermán feljövetelét sürgeté **). Aug. 19-én átlépte az osz-

*) Ugyanott.

**) Mind három fermán a Rozsnyai gyüjteményben.

trák határt, 22-én a nagyvezér által fogadtaték nagy pompával. Néhány nap mulva azonban Győr alól felhivta a szerdár a budai basát s helyét Apafival pótoltatá, kit egyszersmind gabonavásárlással is megbizott*), ki aztán ide aug. 30-án érkezett meg. Szerencséjére — mert Bécs sept. 12-én felmentetett s a nagy és fényes tábornak mondhatni csak romjai menekültek meg. Sept. 14-én már a nagyvezér is Győr alatt volt, s a fejdelem tisztelkedett nála. Két nap mulva „az isteni szentigazság — irja Inczédi — felinditván a nagyvezért, az erdélyieken sok huzásokat vonásokat tevő budai vezért megfojtatá.“ De bármennyire is sürgette, Apafit Bia alól a nagyvezér nem elébb mint oct. 13-án bocsátá haza. Szomoru volt, midőn amaz nála bucsutisztelkedését tette, megkövette, hogy „a mint akarta, nem ugy lett a dolog.“ Már ekkor a párkányi megveretés eldöntötte a török sereg sorsát. Ezt követte Esztergom bukása, a váczi csata s dec. 25-én a nagyvezérnek megsinóroztatása. A bujdosók ügye már el volt veszve, hiában kérte ki Tököli a lengyel király közbenjárását, s a hódoltság elveszése is a törökre nézve csak idő kérdése volt. 1684 elején a török uralomnak meglepő megaláztatása, gyengeségének nyilvánvalóvá létele, a pápa által megáldott szent szövetség megkötésére birta a három leginkább érdekelt hatalmat, Ausztriát, Lengyelországot s Velenczét. S a háboru nagy szerencsével folyt tovább.

Mind ennek világos hatása volt az erdélyi államjog gyökeres átalakulására. Be kelle látni, hogy az ozmán véduraság rövid idő alatt itt is lehetlenné fog válni s jobb lesz, ha ennek átszállása Ausztriára szerződés alapján, mint elfoglaltatás által fog eszközöltetni. A Tökölivel közbejött meghasonlás s a fejdelemség megaláztatása okozá, hogy Erdély 1682-ben lanyhán támogatá a szerdárt. 1683-ban Apafinak egy követe Vajda László már

*) Mind két fermán törökül a k. fökormányszék levéltárában.

tolmácslá ura óhajtását Leopold előtt, hogy az nem idegen őt ismerni el védurának, s midőn a császár elhagyá Bécset, ő is Fraknóba ment. Midőn a dolgok bonyolodtak, Kolosvári Istvánt a prot. fejdelmekhez küldé, hogy ezek közbenjárását kinyerje. Sem helye sem ideje nem volt többet tenni. Annak eljötte előtt azonban a tért tisztitni kellett erre, s elháritni mind azt, mi utját állhatta volna. Teleki nem volt válógatós az eszközökben magasabb politikai czélokért, s ha Bánfit és Béldit fel tudta áldozni a kurucz ügy érdekében, most sem habozott a törökpártiakat letartóztatni. Erőszakosság nélkül az most sem ment, s az épen ugy mint akkor, a törvényesség formáiba lőn takarva. Elfogatta Barcsai Mihályt, a fejdelem testvérét, azután az 1684. márcz. 29-én tartott országgyülésen a megrettentett rendekkel „amaz istentelen töröktől tett Barcsai Ákosnak“ donatiót eltöröltette, de el a Bánfi Györgyöt megszóritó végzéseket is. Ez idétt esett börtönbe Vajda László is, több izben portai követ, utálatos, de rá nem bizonyitható bünökkel vádolva. Barcsait, miután „a közügyigazgató sokat inquiráltatott rá,“ az 1685. febr. 22-iki országgyülés, minthogy a fejdelemnek rosz tanácsokat adott (ezt maga Apafi irta meg a rendeknek), Tökölivel „a fejdelemnek s hazának aemulusával“ egy kézre dolgozott, a fejdelmi tanács titkos végzéseit „elbontotta,“ elitélte s végzését ez év nov. 7-én törvénybe is igtatta (Három évig ült börtönben). Az elfogatások ujra napi rendre kerültek, s a görgényi börtön ujra megtelt áldozatokkal.

A török 1684-ben szerencsétlenül harczolt, szerencsétlenül Tököli is. S az időben, midőn uralma a hódoltságon már-már veszendő vala, hajlandó vala Apafit jobban lekötelezni. Ez mindeddig hiában sürgette a portán, hogy fia az 1681-iki választás alapján athnámét nyerjen, hiában igért Naláczi által ennek fejében 25,000 tallért. Most azonban Drinápolyban jul. 31-én ügynökeitől Nagytól és Székelytől amaz öszvegről a nagyve-

zér kötvényt vett, kiadta az athnámét s fejdelmi jelvényeket. Ezekkel a kapusi basa sept. 17-én Szebenbe érkezett s másnap ugyanitt az ünnepélyes beigtatást végre is hajtá. A dologgal a fejdelmi udvarnál nem voltak megelégedve: az athnáme tartalmát rövidnek, ki nem elégitőnek, az ajándékokat csekélynek tartották, s tettek is e végett felterjesztést a portához. A nagyvezér 1685 elején válaszolt, hogy mind ez a régi gyakorlat alapján lőn kiállitva s bár boszusan kérdé: „efféle, hűséghez nem illendő, lágyatlan magaviselésével ejtett illetlen szavainak módja mi?“ nem tartá ildomosnak a kivánt változtatásokkal kiállitott athnámét visszatartani*). Nem ez volt az egyetlen eset, midőn az erdélyi rendek a portai intézkedések ellen szót mertek emelni. 1684 végén a porta tetemes mennyiségű gabonát követelt tőlök: nem tehetik, válaszolák, mert a hadak által zaklatott nép éhséggel küzd s a farügyet korpával keveri — de ha összegyüjthetnék is, e követelés ellenkezik azon feltételekkel, melyek alatt őseik magokat Szolimán védelme alá adták**).

De, hogy az osztrák véduraság oly közel álljon, azt aligha hitte valaki, talán az egy Teleki kivételével. 1685 elején váratlanul egy jezsuita pater Dunod Antid jelent meg a fogarasi udvarban. Nem tartozik ezen kor ismertebb diplomatái közé, de ez uttal fontos feladatot hozott magával. Azokkal, kik a dolgok élén álltak, keveset érintkezett, annál közlékenyebb volt Teleki irányában, s feladatának főrésze épen az volt, hogy Apafi mindenható ministerét megnyerje, nemcsak mert tudva lehetett Bécsben, hogy ez Tököli miatt is hajlandó elfordulni a portától, hanem mindenek fölött mert a siker biztossága megkivánta közreműködését. Az alkudozásnak volt is sikere s 1685. apr. 14-én Teleki kercseszorai udvarhá-

*) Erre vonatkozó nyolcz darab levél az erdélyi muzeum-egylet birtokában.

**) Rozsnyai gyüjteményében.

zánál, tehát a legnagyobb titokban, Dunod mint császári biztos s a minister szerződtek, hogy ez: a török háborut a császár érdeke szerént segiti, kieszközli, hogy az erdélyi sergek a császáriakkal csatlakozhassanak, ezek számára gabonát szerez, átvonulásukat Erdélyen át Oláhországba az oláh vajda érdekében lehetségessé teszi s azon két szerződést (Dunod zsebében voltak), melyek egyike a császárral kötendő, másika pedig Erdélyt a szent szövetségbe vezeti, ereje szerént előmozditandja. Mind ezért ő, Teleki, tetemes előnyöket biztositott magának: amnestiát eddigi kuruczosságáért, francziásságáért, évpénzt, uradalmat Tököli birtokaiból, menedéket üldöztetése esetére Leopold birtokain s teljes vallásszabadságot maga és családja számára. Ezek felett még ez évben megadta Leopold neki a grófi czimet.

Mialatt minister és biztos titokban ilyszerű tervekkel foglalkodtak, nyilvánságosan egész más nemű dolgok adták elő magokat. A febr. 22-én megnyilt, s márcz. 24-éig tartott szokatlanul hosszu radnóti országgyülés, ugyanaz, mely Barcsait is notán fogá, zár alá tette Tökölinek erdélyi uradalmait is, sőt egy erdélyi ügynök Maurocordato által mindent elkövetett a portán, hogy ezt megbuktassa. Valóban hatályosabb eszközt nem találhatott volna, melylyel a török pártfogolás népszerűségét teljesen tönkre tegye, mint ha ezt keresztülviszi. Ugyanakkor azonban a lengyel támadások lehetőségétől tartva, ez eset bekövetkezése esetére védcsapatokat kért a szerdártól. Sejtán Ibrahimnak máj. 29-én Radnótra érkezett válasza tudatá Apafival, hogy e védelemre számolhat, ha „valamely sordidus ellenség megtámadná*).“ A félelem alaptalan volt, a császár serge más irányban tolá hátrább a mozlim uralmat. Érsekujvár, Nógrád elestek, el a Tököli kezén levő Eperjes is. S most Tököli és a török ujra próbát tettek béke által

*) Török levél a fökormányszek levéltárában.

vetni véget a háborunak — ez utóbbi jelesül Apafi közbenjárását is igénybe vette. A szerdár tihájának sept. 2-án Daczó a kapitiha által Radnótra hozott levele Apafit megdicséré buzgalmáért. Egy aga is jött ugyanakkor titkos izenettel, kétségtelenül Tökölire vonatkozólag. Nehány hét mulva az eszéki táborból magától a szerdártól jött fermán: Tököli szerencsétlenül harczol, sokat vétett a neki adott athnáme ellen, most már végkép hitelét vesztette. A temesvári beglerbég Ahmed áttétetett Nagy-Váradra s elfogására parancsot kapott: ügyeljen, hogyha Lengyelföldre akarna menekülni, letartóztassa. Mi a békét illeti, ez a régi alapon megujitható*). Pár nap mulva oct. 4-én a váradi basa elfogta s Eszékre küldte Tökölit. Ez volt a legnagyobb csapás, mi a mozlimeket ez évben érte.

Teleki kétségtelenül nem volt elégedetlen e ténynyel, melynek előidézésében az erdélyi kormánynak is része volt. Most már eljöttnek látta az időt, hogy Dunod diplomáját tárgyalás alá bocsássa. Ez okmány a Fogarason 1685 oct. 24-én megnyílt országgyülésen tárgyaltatott. A vezérelveket a Báthory Zsigmond idejében kelt okmányokból vették ki. Az átalában oly módon körülirá az erdélyi közjogot, hogy annak árnyéka is alig maradt volna meg, s hogy Apafi nem lett volna több árnyékfejdelemnél. Visszacsatoltatik Magyarországhoz, de birtokaiból mind azt elveszti, mi a török uralkodással jött hozzá. Választja fejdelmét s Apafi is megmarad, de ez nem lesz több vajdánál, s hivatalát oly sok esetben elvesztheti, hogy e részben csaknem teljhatalom van a magyar király kezébe adva. Sem hozandó törvényei sem a szokás nem birnak érvénynyel királyi megerősítés nélkül. Hűséget fogad a királynak. Adója szabályoztatni fog. A török háboru folytatására segélyt ád. Az ország önálló államéletével mind ez oly éles ellentétben állt, hogy bármennyire

*) Mind három okmány u. o.

mutogatta is Dunod, hogy ezt csak azért is el kell fogadnia, mert a török Erdélyt Sobieskynek igérte azon esetre ha ez eláll a szent szövetségtől, közakarattal elvetették. Az emiatt boszus Dunod rejtélyes jóslattal lepte meg a rendeket: akár akarjátok akár nem, ő felsége kegyelmes pártfogásába vesz. Jobb ha a két oláh vajdával ezt magatoknak kikéritek.*) Az események kivánalmai előtt azonban nem zárhatták el magokat a rendek, s Haller Istvánt, Pernyeszi Zsigmondot, Miles Mátyást és Inczédi Mihályt Bécsbe küldék alkudozni a kötendő diploma pontjai felett. Ugyanakkor az államtanács mellé a főurak s három nemzet egy negyven tagból álló bizottmányt neveztek ki, mely ez alkudozásból felmerülhető eseteket „az édes hazánk megmaradására szolgálható dolgokat“ vezesse. A végvárakba pedig kellő mennyiségü eleség behordását rendelék el. E gyülés alatt a fejdelem s Dunod a havasalföldi vajda követeivel is egyezkedtek. A követség, mely a fejdelem leveleivel, teljhatalmával Bécsbe ment, ettől (nov. 15-éről) a svéd királyhoz is vitt levelet: hiven festőt Erdély fenyegetett helyzetét, tolmácsolót az ő aggodalmaikat, kik a lelkiismeret szabadságában születtek, s kérőt, hogy tanácsaival közbevetésével gyámolítsa őt. Tán még együtt voltak a rendek, midőn Dunod jóslata már is kezdett teljesedni: egy hadnagy Marchesio

*) „Mikor Dunod ugy meséze Fogarasban“ mondja Bethlen Miklós II. k. 3 l. Ugyan ő I. k. 551 l. emliti, hogy szavazott felette; tehát országgyülés volt mert ő csak itt szavazhatott nem lévén még államtanácsos. Dunod titkos szerződése Telekive (Not. Cap. Alb. I. k. 146 l.) kelt apr. 14-én az 5-ik pontban e diplomát előterjesztendőnek irja. Annyi hát tény, hogy april után s Fogarasban merült fel; de ez nem lehete máskor mint itt s oct. 24-én, midőn a Dunod-féle diplomát nem fogadván el másért küldtek Bécsbe. Nem kell feledni, hogy a Szász Sylloge-jában az okmány felett álló első, évszámos czim nem a diplomáé, hanem a gyüjtőé, s hihetőleg a keletkezést jelenti, s nem az előterjesztést.

levelet hozott a császártól, mely jelenté, hogy Veterani tábornok négy lovas- és egy gyalogezreddel Mármarosban fog telelni. Ily viszonyok közt Apafi államtanácsával lehető buzgalommal munkált azon, hogy a béke a török és német udvar közt helyreállíttassék s egy dec. 5-én udvarába érkezett levele a szerdár tihajának ebbeli fáradozásait köszönte. Korán — mert a bécsi kormány szövetségeseire utalt. Egy másik levél 1686 elejéről már tudatta is azt vele, biztosítá, hogy védelméről gondoskodva van, s hogy Tököli „vétkes relatioitól" nem kell tartania, mert „szolgálata becsületben van s szava is hiteles." Tököli már ekkor franczia közbenjárás következtében szabad lábon, s mint Szoliman aga Naláczinak megirá febr. elején Aradon volt*). Hogy Apafi megbuktatását tervbe vette, hogy a nagyvezérnél vádat emelt ellene, annak az volt oka mert Daczó az orator a fejdelemnek ellene intézett lépéseiről kéz alatt némi leleplezéseket tett előtte — mely tette miatt Daczót utóbb notázták is a rendek — mert uradalmai zár alá tételét nehezen szivelte.

Apafi ministerével, tanácsosaival 1685. nov. végén Szebenbe ment, mert hire vala, hogy Csáki László Erdély némely helyein fog felelni. Ugy volt, hadai erdélyi területen teleltek. Dunod követsége aggodalmakat és terveket ébresztett. E tél volt az, melyen a bécsi kormány erős reményeket táplált, hogy Magyarországot lecsendesiti s Erdélyt véduralma alá keríti. Tököli fogoly, legjobb emberei a császár zászlaja alá álltak, Apafi biztosaival pedig nyomos alku folyt, hogy Dunod diplomáját alkalmasabbal cseréljék fel. Mind ez nagyon összeütközött XIV. Lajos terveivel politikájával, eddig Sobiesky sem akarta vinni a dolgokat, mert Moldva véduralmát féltette. S igy lőn, hogy a franczia követ a portán Tököli kiszabadítását ieszközlé, s a bujdosóknak

*) Az 1-sö okmány fökormányszék levéltárában, a két utóbbi Rozsnyai gyüjteményében.

fizetett franczia évpénz folyóvá tétetett. Telekivel, „kinek — mond Bethlen Miklós — nagy pensiója járt onnét," lengyel, franczia levelezésbe bocsátkozott, végre Bethlen Gergely és Macskási Boldizsár követekül Varsóba mentek. Tavaszszal 1686-ban Carafa elfoglalta Szent-Jobot s ezzel egy lépéssel közeledett Erdélyhez, sőt innen hadainak élelmi-szereket kivánt. Teleki a tanácsurakkal s biztosokkal Kolozsvárra ment, hogy könnyebben értekezhessék a tábornokkal „a téli quartély és több necessariumok felett"*), s ezekre nézve vele ki is egyezett — midőn ez idétt Erdély közel megszállásának hire felmerülvén roppant félelmek közt „oly gyorsan mintha ördög bútt volna bele, Szebenbe szaladt, reputatiója és bagázsiája nagy kárával," hova apr. 9-ére különben is össze voltak hiva a rendek. A hir most nem volt hazug. Máj. 17-én Scherffenberg hétezer fegyveressel — a hir számukat 15,000-re tette — s az Erdélyből Béldivel elfutott Csáki Lászlóval, ki Konstántinápolyból Bécsbe ment s az erdélyi ügyekben tanácsaival szolgálta a császárt, máj. 17-én Bonczhidánál táborba szállott. Erdély meg volt lepve s „hungaricus ille Achilles, supremus militiae generalis" egy perczre elvesztette fejét.

Alig lehetett kétség az iránt, hogy Scherffenberg a német véduraság elismertetése végett hozta be „fegyveres oratorait" s hogy a bécsi kormányt e lépésre az ország gyengeségének tudása bátoritá. A kormány hibája volt, hogy a dolog ennyire mehetett. Három év óta nagy erős küzdés foly a két hatalmasság közt, melyeknek egyensulyán nyugszik az ő létele, tudhatá, hogy e küzdés vége az ő sorsát is eldöntendi. Bizonynyal helyes dolog volt semlegességet tartani, ha már egyszer Tököli és Teleki kiegyezhetetlenül meghasonlottak, nem hibáztatható, hogy a bukó török mellett az

*) A tanácsurak s biztosok végzése az Akademia birtokában. Carafát ezer aranynyal engesztelték meg.

ország nem küzdött élethalálharczot, s hogy eddigelé nem nyilatkozott határozottan a német mellett. De alig menthető valamivel, hogy az ország biztosságáról nem gondoskodtak. A fegyveres erő el volt hanyagolva, a várak — kivéve a szászokéit — rosz karban. Csaknem ki volt tárva a foglalásra. S ez elhanyagolás sulyát most nagyon kezdék érezni. Bizonynyal éles perfidiának tetszhetett, hogy mig követeik az átállás pontjain alkudoznak, ekkép rohanja meg őket egy tábornok. S nem is csoda, hogy Scherffenberget nép és kormány ellenségnek tekinté: az első üresen hagyta falvait erdőkbe vonult, az utóbbi a Szebenben máj. 12-én ujra megnyitott országgyülésen eltiltá menedéklevelek szerzését s fölkelést rendelt el. Ezzel tartoztak az ország becsületének. S még azután is hijában tette közzé a tábornok, hogy „ő nem ellenség, a fejdelem és ország javára, oltalmára jön," hijában kezdett Apafi kormányával alkudozást, e hangulat tovább is tartott. De a haderő elhanyagolásának sulya is kitünt: az összegyült tábor vegyes „puskás, kardos, láncsás, vasvillás, dorongos, vak, siket, csonkabonka" emberekből került össze. Annyival roszabb, mert Scherffenbergen kivül a törökök Aradnál, a tatárok Beszterczétől tiz mérföldre fogtak állást, Tököli Hunyad alatt volt, melynek mint tulajdonának átadását kivánta, s derékhada is közel Jenő tájékán. De az ellenállás meg lőn parancsolva: a német katonákat csipkedték, az alkudozással elámított Tököli kis hadát pedig Ilye alól véletlen támadással jun. 2-án kiszalaszták az országból. Maga Tököli egy híve által figyelmeztetve, ideje korán távozott.

A Bécsbe küldött követség jun. 28-án megoldá feladatát s elkészité Leopold biztosaival Dietrichsteinnal, Hermann badeni őrgróffal s Strattmann udvari főkorlátnokkal a diploma-tervet, mely Erdélynek a szövetségbe lépését s Leopold védurasága alá jutását eszközölte volna. Kétségtelenül jóval előnyösebb volt a

Dunodénál s miután nem választá, mint ez, a régi elveket kiindulási pontul, hanem a létező viszonyokat is tekintetbe vette, Erdély önállóságából sokat megmentett volna. A császár megvédi Erdélyt és a Részeket, mely a fejdelem s utóda kormánya alatt marad az eddigi jogalapon, s ennek eddigi czíme is meghagyatik, valamint fia is megerősíttetik. A védő sereg zsoldját a császár fizeti, élelmét az ország látja el, de annak soraiban nem lesz Csáki. A visszafoglalandó földből, a mi valaha Erdélyhez tartozott, hozzá csatoltatik. A császár nem csorbítja a fejdelem jogait. Nem háborgatja a teljes vallásszabadságot, nem hoz be papi jogot. A fejdelem szabadon él a szövetkezés jogával, de az ne ellenkezzék jelen szerződéssel. Nyilvánosan Erdély csak akkor csatlakozik ha Várad és Temesvár vissza lesznek foglalva. Téli szállásolásokkal Erdély nem háboríttatik, csak ha Erdély java ugy hozná magával. A törökkel kötendő békébe Erdély s a két Oláhország befoglaltatik s a császár azon lesz, hogy a török-adót megszüntesse. Erdély s rendei évenként 25,000 aranyat fizetnek a császárnak, s erős szükség esetében fuvarral eleséggel szolgálnak. Ezen szerződés s az ország biztosságáért Kolosvárt és Dévát átadják, ugyhogy az őrség két harmada császári katonákból álljon. Háboru végével azonban ezekből is távozik az őrség. A szerződés titokban fog tartatni, de egy hónap alatt ratificáltatni fog. Ennyi engedményre volt hajlandó a kormány akkor midőn a háboru folytathatása végett Erdélyre mint biztos támpontra szüksége volt. Az erdélyi biztosok a várakat illető pont ellen óvást nyujtottak be, de a császár erre kijelenté, hogy ő csak e pont benhagyása mellett szentesíti a szerződést. A dolog hát ugy állott, hogy a végeldöntést Erdélyből kelle megszerezni, s jul. elejére az ünnepélyesen aláirt okmány Scherffenberg kezében volt; ő már korábban is alkudozott a fejdelemmel s most miután Inczédi is meghozta az okmányt Bécsből Apahidai táborából felhivta Apafit

annak szentesítésére s a kikötött várak átadására. A percz erre nem volt alkalmas. A tábornok eljárása erőszakosnak tetszett, Csáki László jelenléte a diploma megszegése volt még annak életbelépte előtt, egy török csausz 40 ezernyi segédhadat ajánlott fel, s egy a fejdelmi udvarban tartózkodó lengyel követ, ki ottan a franczia érdekeket képviselte az el nem fogadást tanácslá, mert Scherffenbergnek nem sok időre távoznia kell. Teleki elnöklete alatt egy négytagu bizottmány tárgyalá az okmányt. Ezek véleménye szerént Apafi nem egyenesen utasítá vissza csak módosittatni kivánta: Csáki távozását, a várak meg nem szállását, s módosítását azon pontnak, mely a visszafoglalandó Részeket Magyarország hűbérének nevezi. Az apahidai felhivásra Bethlen Miklós s a brassai polgármester vitték meg a fejdelem eme nehézségeit azon kérésével, hogy hadait vezesse ki az országból. Különben ha másként nem lehet Szász-Sebest átadják. Tagadó választ kaptak s a tábornok semmi engedélyre sem levén felhatalmazva egy végső felhivást küldött gróf Jörger ezredestől a fejdelemhez. Scherffenberg most Szeben ellen indult s mialatt Veterani éjjel Gyulafi alatt egy mezei hadat fölvert, jul. 8-án a város alatt termett. Az ország hangulata természetesen a szerződés ellen volt s a szószékekről nyilt határozott hangon hirdették mindenfelé, hogy az ország függetlenségének sirját fogja az megásni. Bármily gyönge erőt állithatott is Teleki a német hadak ellen, el kelle utasítnia a szerződést, melyet a közvélemény elitélt, az államtanács elvetett a a bizottság nem ajánlott, nem Sárosi a nagyvezértől haza jött orator s nem a Bécsből visszatért követség sem. S tarthatott attól is, hogy a segélyül ajánlott török erő bejön az országba s mit eddig oly gondosan kerültek az ország had szinhelyévé fog válni. Ezekhez járult a lengyel követ tanácsa biztatása, mely döntő volt. „Hidd el — mond Bethlen Miklós — posteritas, párisi szél fútta el a te diplomádat a lengyel János király

trombitája által.“Négy napig tartott a szinleges ostrom s a bezártak ennek sem engedtek. Ekkor jul. 12-én Scherffenberg elindult, de hogy visszavonulását biztosítsa Csáki és Veterani által támadást intézett az ott állomásozó s Gyulafitól vezetett mezei hadak ellen. Telekinek kedve lett volna megsegítni őket, de a szebeni polgármester betiltá a lövetést — „ekkor látta Teleki, hogy nem generalis Szebenben.“Erre a székely csapat szétszaladt, egy más Bethlen Gergelylyel elvonult, és Scherffenberg háborítatlanul huzódhatott ki Buda alá, melynek ostroma folyton folyt. Az interventiótól megszabadult fejdelem pedig aug. 12-én országgyülést tartott, Pekri Lőrinczet minthogy Tököli czéljait előmozdítá — gyaníták, hogy az ő intésére távozott az országból — s Daczó Jánost — mert neki a fejdelem portai dolgait elárulá — nótázta. De az első kezességen s reversalis mellett szabadon bocsáttatott. S fejdelem és tanácsa végre aug. 27-én elhagyák Szebent. Scherffenberg távozásával azonban korántsem volt elhárítva a baj: Erdély katonai megszállása már a mult télen kezdetét vette bár ez még nem volt több hadtani miveletnél. De kapcsolatban ezzel amaz és a határszélen levő sergek élelmi szereiről kelle gondoskodni, s bár ez a Caraffával Teleki által létrehozott egyezkedés folytán szabályozva lett, az országra mégis nyomasztó sulyos teherként nehezedett. Ily körülmények közt Gyulai Ferencz Bécsbe küldetett, hogy a beszállásolás terhét, ha lehet, hárítsa el s a Haller-féle diplomából a megtámadott pontokat töröltesse ki. Későn jött. Budának ez időben végrehajtott visszafoglalása után már nem voltak hajlandók annyit is megadni s midőn Gyulai 1687 január folytán visszahivatott kevés kedvezményt hozott magával: a szállásolás ügyét a Carafával létrejött szerződés szabályozó s ezt ő felsége helybenhagyja; a hadak csak a magyarországi Részeken vannak elszállásolva, de megparancsoltatott nekik, hogy ne zsaroljanak. A főtracta bevégezését alkalmasabb időre halasztják.

A körülmények sulyát a helyzet bizonytalanságá nevelte. A török még mindig tartotta jogát hozzá, csakhogy most a régi parancsoló hangot szelidebb, biztatóbb váltotta fel. A váradi basa 1686 derekán a német had kivonulása után panaszt emelt, hogy az erdélyi hódoltság nemfizeti az adót, mert a végek kapitányai háborgatják: nem a fejdelemnek, ezeknek hibája ez, különben „az erdélyi hegyekre égő aknát tolvajkodhatnának-e?“ Ugy látszik nem nyerhetett orvoslást, mert e panaszok rövid idő alatt többször megujultak s értök még a szerdár is közbeveté magát. Jelensége, hogy a török véduraság napjai meg vannak számlálva s a zimonyi mezőn 1687 jun. 21-én Sárosi János által beszolgáltatott adó utolsó volt, melyet a szultán kincstára Erdélyből fölvett*). De a hódoltsági helységekről is utolszor szedetett adót a kormány a váradi basa helyett, kinek még érte küldeni sem volt bátorsága. Ez okból neki jul. 4-én megirta az országos bizottság, hogy küldjön érte, mert Somlyón sok eshetőségeknek van kitéve, különben gondoskodni fog átszállittatásáról Kolozsvárra **).

S csakugyan ezen 1687-ik év volt az, melyben Erdélyt véglegesen megszállották a német hadak. Ez év tavaszán Carafa eperjesi vértörvényszékével oly rémületet támasztott, hogy a megrendített Magyarország, miután időközben a mohácsi téren a török erő is döntő vereséget szenvedett, sok mindenfélének elfogadására hajlandóvá lett, mit különben mint alkotmányának sarkpontjával összeütközőt elvetett volna. A dolognak Erdélyre is volt hatása, s a hangulatot az ellen-nemállásra itt is előkészité. A megszállás végrehajtásával a kormány a lothringeni herczeget bizta meg, ki september elején már Erdélynek vette utját, nem lévén oka

*) E két tárgyra vonatkozólag 9 darab török levél a főkormányszék levéltárában s Rozsnyai gyüjteményében.

**) A bizottság ez idei végzései az akad. birtokában.

tartani, hogy a semmivé tett török had legkevésbbé is gátolja. A rendek meg ez idétt azt hitték, hogy a császári hadaknak csak téli elszállásolásáról van szó, s utasíták bécsi követjüket Gyulai Ferenczet, hogy, ha lehet, ezt hárítsa el. Még mást is kértek: foglalja be a császár Erdélyt a törökkel kötendő békébe. Annak idejében: volt a sept. 27-én kiadott válasz. Különben a megszállásra nézve forduljanak a lothringeni herczeghez, ki a hely szinén fog intézkedni. Mielőtt e választ kezökhez vették, már látniok kelle, hogy kérelmök el van évülve. A lothringeni herczeg már ekkor utban volt saját és Veterani ezredeivel, melyeket a protestans birodalmi hadak helyett vett magához, minthogy ezek a hasonlag protestans Erdély megszállásához járulni nem akartak.

A herczeg táborából Houchin szathmári parancsnok, mint követ, oct. 1-én Apafihoz érkezett. A valót nem elébb mint ekkor tudták meg: a császár hadai azért jőnek, hogy a török járom alól felszabaditsák őket. Küldje a fejdelem biztosait táborába s lássa el azt kellő mennyiségű eleséggel. Ők Várad ellen fognak munkálni, de, hogy biztosak legyenek, szükség nehány ezredet Erdélybe szállítani, ezek számára nyissák meg a várakat. Az országos bizottság Radnóthon tárgyalta a dolgokat. Egyetlen emberök sem volt táborban, ellenállásra gondolni sem lehetett, s százezer forintot s tetemes mennyiségű élelmet igért a herczegnek ha Erdélyt megszállás nélkül hagyják. A herczeg Székelyhidán kapta ez ajánlatot, de anélkül, hogy azt válaszra is méltatta volna folytatta utját. Somlyónál uj követség ment elébe: Bánfi György, Alvinczi Péter és Pernyeszi Zsigmond kik oct. 7-én indultak el, s megujiták az elébbi követség ajánlatait és kérelmeit. Tagadó válaszszal bocsáttattak vissza s Scherffenberg oct. 12-én Apafihoz küldetett. A herczeg elébb nyomult, utjában mindenütt megszállva a várakat, melyek ellenállni képtelenek voltak: oct. 13-án Somlyót, oct. 18-án Ko-

losvárt, melynek kiváltságait a herczeg irásban is megerősité, s melynek parancsnokává Veteranit nevezte ki, oct. 20-án Szamosujvárt. Ezzel az ország kapui kezében voltak, s a herczeg feltartoztatására gondolni sem lehetett. A fejdelem azon hittel, hogy megmentheti várai némely részét, oct. 23-án az országos bizottsággal Szebenbe ment, s innen elfogadván Scherffenberget visszaküldé azon ajánlattal, hogy hajlandó a herczeg kivánatait elfogadni de ohajtaná, hogy Szebent kimélje meg az őrségtől. Nem lehet volt a herczeg válasza. mert ez fontos hely, székhely s készségét a keresztyén ügy iránt mindenekelőtt ennek kell kimutatnia. S 26-án „a parancsolat“ már kezében volt.

Ezalatt az országos küldöttség visszatért a herczeg táborába s october 27-kén Balázsfalván csakugyan létrejött a kiegyezés. Két része van annak: az első a foglaló hadsereg ügyét szabályozza, mely élelmet, bort s lovai számára abrakot ingyen nyer, s átveszi Szeben, Kolosvár, Beszterecze, Gyula-Fehérvár, Szász-Sebes, Szász-Város, Vásárhely, Déva, Szamosujvár, Somlyó, Monostor és Tövis várait s kötelezi a fejdelmet, hogy a Részeken kivül magáért Erdélyért 700,000 forintot fizessen s a hadakat ingyen szállással lássa el. E békés megrohanás, e véduraság többjébe került Erdélynek, mint az Ali sarcza, s a kiegyezés második része is kevesebb önállóságot hagyott meg, mint menynyivel a török véduraság alatt birt. Apafi, családja, udvara s a nemesség kiköltöznek Szebenből, ott telelhetnek a hol akarnak. A vallásszabadság épségben marad. A hadak a fejdelem jogaiba a közkormányzásba s az országgyülés ügyeibe nem elegyednek. Erdély fejdelmeinek adományozási joga nem csorbíttatik. A káptalani konventek jogai nem csorbíttatnak. A tulajdon tiszteletben tartatik; a közlekedés szabad; a kereskedés, a harminczad's vám kezelése nem szenvednek megszorítást. Megtámadtatás esetére az ország védelmeztetni fog. Az ország hadi szereihez csak nagy szük-

ség esetében nyulnak. Átalános és örök amnestia adatik annak, a ki kéri. Az őrség tavaszszal mindenünnen elvonul ha a hadi szempontok nem tanácsolnák az ellenkezőt, különben távol tartatik minden garázdálkodástól, s ki nem kötött helységbe őrséget vetni tilos. Saját mentegetése végett küldhet a fejdelem követet a portára. Alattvalóit a köteles hűségtől elvonni akarni tilos. A hadak nem fognak requirálni. Ezek főpontjai ama szerződésnek, mely az ország elfoglalását körülirá. Harmadnap mulva a fejdelem már bujdosó volt saját országában. Ez nap oct. 29-én indult könyező nejével, s a nemességgel Fogarasba, s nyomába 30-án Scherffenberg beköltözött Szebenbe. A herczeg elhagyá az országot, miután azt elfoglalta s négy hadi-kerületre osztá: a kolosvárira Starhemberg Guido, a beszterczeire Piccolomini Aeneas Sylvius, a fehérvárira Veterani s a szebenire Scherffenberg alatt, ez utóbbi levén az ügyek főkormányával megbizva. A beszállásolások végrehajtattak, de ezuttal még akkép, hogy a hadak nem lépték át a Maros határát. Daczára hogy egyik másik főur még bizott a német hadak kivonulásában, hogy a balázsfalvi okmány egyik-másik pontja még az önálló fejdelemség jogairol szól, Erdély elfoglalása bevégzett ténynyé vált, a fejdelem pedig azóta alig több egyszerű polgári biztosnál. Mindamellett szükségesnek tartá mentségeit megküldeni a portára, s követe Sárosi dec. 7-én szerződést hozott létre, mely a fennálló viszonyok miatt az adót elengedé. Daczára e szerződésnek, mely az önállóságnak még némi árnyékát mutatá való igaz, hogy e foglalás jogot merített a törökkel folytatott háborúból, hogy a visszacsatoltatást a magyar koronához mindig óhajtá s ha alkalma nyilt, munkálta is egy erdélyi párt, de a mód, melylyel az végrehajtatott, csakugyan erőszakolt vala. Erdély semlegességét sohasem szegte meg, s nem volt a kormánynak oka, hogy elébb megszállja s azután szerződjék. Nehány héttel később a pozsonyi országgyülés meghozá az

uralkodóház férfiágának javára az örökösödési törvényt s e tény az erdélyi közjogot ujabb alakulással fenyegette.

A kormány, mely e zavaros időkben Erdély igazgatását vezette, a tanácsurak t. i. s országos biztosok a megtörténteken nem nyugodtak meg, s annyival kevesbbé mert a balásfalvi okmány még nem birt felső szentesítéssel és méltán csak ideiglenesnek tekintetett. A Bécsben székelő követség utasítva lett, hogy a bécsi okmány szentesítését sürgesse. „Megváltoztak a viszonyok“ hangzott az 1688-ban jan. 4-én kiadott válasz, azonban a biztosok utasíttatni fognak, hogy a lothringenivel kötött szerződéshez tartsák magokat. S ezalatt egy tehetséges államférfi Bethlen Miklós, ki eddigelé nem kapott őt megillető munkakört, egy Scherffenberghez titkon benyujtott emlékirata (a haldokló Erdély Leopold császár lábainál) által mutogatta ez okmány megerősítésének előnyeit. Nem hitték el neki, hogy a hűbéri czím előnyösebb volna a tényleges birtokba vételnél s erre a szükséges lépések még e télen megtétettek. Hogy a lehető akadályokat már előre elháritsák, Erdély katonai főbiztosává oly embert neveztek, ki már nevénél fogva is rettenetes: Carafát. A dolog annyival sietősebbnek tetszett, mert hire járt, hogy tavaszszal Erdélyt török-tatár had fogja elözönleni, mert Apafi gyengesége miatt ennek véletlen halálától tartottak. Titkárul mellé Absolon Danielt adák, ki miután Munkácsot épen Carafa kezébe játszta, császári szolgálatba lépett. Teljesen alkalmasnak tetszett e hivatalra mert egyideig Apafi szolgálatában állott, azután a bujdosókkal volt összeköttetése s igy embereket, viszonyokat jól ismerte. Carafa 1688 január végén már utban volt. Jövetelének hire rémülettel tölte el mindenkit s a nép képzelődésében már látta a vascsizmákat, melyekkel kinoztatni fog. A rendek követeket küldtek üdvözletére, melyhez Teleki vejét Vay Mihályt hozzácsatolta. Deézsnél találkoztak ezek vele, honnan

tizenkét ökörtől vont szekeren ment Kolozsvárra „jeléül — mondá egy akkori gúnyos ember — hogy a te fiaidból is óh Erdély oly szelid barmokat akar csinálni“ — „bár szekeret és postalovakat sereggel küldöttek elibe.“ Innen Szebenbe indult, hol egyenesen a fejdelmi palotába szállott be, melyet pedig a fejdelmi vérből származott lothringeni is megkimélt.

Az első üdvözlet, melyet Carafa a fejdelemnek Szebenből küldött, már fenyegetést foglalt magában: minő indulattal vannak a császár iránt, minő készületeket tettek a tatárok visszaverésére, s hogyan fogják a császáriakat a törökök ellen támogatni? feleljenek őszintén, különben ugy bánik velök, mint a császár ellenségeivel. A választ ezuttal Vay vitte meg: üdvözöli a fejdelem a tábornokot, hogy országa jó indulattal van a császár iránt, annak már bizonyságát adák, de a töröktől most nagyon kell tartaniok, mert a német megszállás hirére végpusztitással fenyegette Erdélyt, azonban oratora annyira megengesztelé, hogy már nem kiván egyebet, mint az adót. Arról, hogy minő erőt tudnak kiállitni az ország védelmére, Teleki a hadak generalisa fogja értesiteni.

Teleki csakugyan elindult az országos bizottság közül azokkal, kiket Carafa névszerént kivánt: Székely László országgyülési elnök, Bethlen Gergely és Elek, Frank Bálint szász ispán, Szabó Krisztián szebeni polgármester tanácsurak, Bethlen Miklós, Apor István regalisták, Alvinczi Péter és Sárosi János itélőmesterek s Filstich Mihály brassai biró társaságában. Carafa a viszonyokról körülményekről értesitve volt s értesitve Telekit illetőleg részletesen. Tudta, hogy az uralkodó háznak sokáig ellensége volt, hogy e háborut ő idézte elő s aztán kérkedett vele, hogy a világ két leghatalmasabb uralkodóját kijátszta. De értesülve volt a forduló pontokról is, s midőn elhatározá, hogy tanácsával él, megfordult fejében, hogy a már koros férfi nem fogja fejét a felforgatásokon törni. Mindamellett két-

ségtelen, hogy ellenséges indulattal jött az országba. A mellé adott titkár Absolon nem is törekedett ezt lohasztani, ellenkezőleg mindent felhasznált annak élesztésére: „Magyarország minden szerencsétlenségének Erdély oka, az uralkodóház ezen halálos ellensége, melynek azok voltak nevezetesebb fejdelmei, kik ez ellen küzdtek. Önállósága teljesen semmivé teendő, Apafinak más uradalmak adandók. Tartománynyá kell változtatni s élére elnököt állitani, hogy az összes birodalomnak e védfala valahára megnyughassék "*). Alig lehet ketség benne, hogy Carafa hajlandó volt ez eszmét keresztülvinni, midőn a kiszemelt megbizottakat magához hivatta. Nevének rettenetessége félelemmel tölté el a hozzá menőket s Teleki végrendeletét is megirta. Annyival kellemesebben volt meglepve, midőn apr. 27-én Szeben előtt egy lovas osztály kitünő tisztelgéssel fogadta. Carafát korábbi érintkezésből ismerte s nem volt kétsége, hogy nézeteinek tudand nála érvényt szerezni. De ez nem volt könnyü: az előitélet, melylyel Carafa az országba jött, a terv, melynek meg volt nyerve, mindannyi akadályok voltak. Azonban Erdély mindig gazdag volt államférfiakban, Telekinek a velejött urak is, e terv ellenében, kezére dolgoztak, s az első kisérlet megnyerni az udvar azon emberét, kinek véleményétől az ország sorsa nagyban függ — ezen utóbb is annyiszor ismétlődött kisérlet — eléggé sikerült. Teleki négyszem közt gyakran tanácskozott Carafával, elébe terjeszté, hogy a császár védurasága Erdély felett kettő által biztositható: ha Apafi meghagyatik a fejdelmi székben s a vallás szabadság itt háborgatást nem szenvedend. S ez nap óta Absolon tervével háttérbe szorult.

Carafa ugy vélekedett, hogy a balásfalvi szerződés

---

*) Vici de Rebus Gestis A. Carafaei L. IV. 321—25 *egész* terjedelmében közölve az ajánlat; ez teszi lényegét Erdély leigázásáról 1690-ben irt tervének.

még nem elegendő a véduraság biztositására, ő hűségi nyilatkozványt kivánt. A hangulat kitudása végett a bizottsági tagokkal külön-külön értekezett, külön Bethlen Miklóssal kinek „haldokló Erdélye“ asztalán feküdt. E férfiu még mindig diploma által akarta Erdély sorsát biztositani s hogy a diploma kötése előtt vagy mellőzésével a hűségi nyilatkozványt megbuktatni lehessen, ajánlá Carafának hogy azt a rendek elé terjesztesse. „Uram — felelé ez — a ki egy szobába egy kulcscsal bemehet, ha csak nem bolond, nem fog lépcsők, ablakok s sok kulcs után járni.“ Az egy kulcs Teleki volt s miután máj. 3-áról a bizottság teljhatalmat kapott, hogy mint a rendek követsége*) szerződjék, egy Absolon által készitett s Teleki által is ruminált hódolati nyilatkozvány aláirására szólittatott fel Carafa által. E szerént „visszatér Erdély Magyarország királyához, melytől az irigy sors s némelyek nagyravágyó merénye választá el; elfogadja Leopold és utódai mint örökös magyar királyok oltalmát; lemond önkénytesen keresztyén buzgalomból a török véduraságról, azzal nem fog érintkezni, nem küld neki adót, ajándékot, s az uralkodóház más elleneivel sem érintkezik s a ki tenné, marasztassék el felségsértésben. Elfogadván ő felsége oltalmát, a még megnem szállott Kővár, Huszt, Görgény, Brassó váraiba megengedik német őrség szállitását. Különben kérik ő felségét jogaik, kiváltságaik s a vallásszabadság megerősitésére, a lothringeni herczeggel kötött szerződés épségben maradván.“ A megdöbbent követség egy pár napig tanácskozott együtt — de Bethlen hű maradt elvéhez: csak ha a diploma meg lesz nyerve, akkor kell aláirni, mert különben amaz okmány megszerzése lehetlenné lesz. A halogatás miatt boszus Carafa ágyuira mutatott: ezek Fogaras kulcsai s lehurrogatta őket. „De ki is mert volna ekkor Carafá-

*) . . . denuo expedivimus . . . mondja az illető okmány, t. i. uj utasitással látták el, mely telyhatalom volt.

nak ellenállni?“ kérdi Bethlen s a követség máj. 9-én aláirta az okmányt. Másnap máj. 10-én országgyülés nyilt meg Fogarason. Carafa fenyegetéseit, hogy az okmány el nem fogadása esetére Apafit családjával Bécsbe kisérteti, kétségtelenül meghallá ez, s a gyülés ellenmondás nélkül elfogadta, megerősité az okmányt.

S most következett végrehajtása az okmánynak. Fejdelem, rendek letették a homagiumot. Az őrség, melylyel bejöttekor Carafa az ország Marostul fekvő, még meg nem szállott részeit is elfoglaltatta, most birtokba vette a kikötött várakat — csak Brassó állott ellen Carafa s fejdelem többszörös felhivása daczára is, mignem máj. 26-án Veterani által bevétetett, s ugynevezett „lázitói“ keresett kinzással kivégeztettek. Carafa a hitlevéllel Herbstheimot Bécsbe küldé. A mily váratlan, oly kellemes volt a császárra nézve a nem remélt eredmény: „soha nem fogom roppant érdemeidet elfeledni“ irá neki. Teleki 12,000 frtot érő ezüstnemüt kapott.

Az utolsó két év pénz- és terményadózása, fuvarszolgáltatása roppantul kimeriték az országot, s anyival inkább, mert a szerződésszerü összeg soha sem volt elegendő. Az adó egy porta után 1680-ban 36 ft, 1687-ben már 65 ft. 1688-ban pedig 260 ft. volt — készpénz, minden egyeben kivül. Elébb országos kölcsönhöz folyamodtak, azután magát rótta meg a nemesség. De ezzel nem kerülték ki a rendkivüli fölvetéseket: 1688. jan. 24-én 15 ezer köböl zab márcz. 10-én 30 ezer köböl buza. De még mind ez ideig volt reménye, hogy alkotmányának megőrzése mellett terheltetését megorvosolhatja, mignem a máj. 9-iki homagium által a szabad alkudhatás teréről a folyamodáséra lőn utalva. S igy lőn, hogy jun. 1-én kérék a rendek, hogy: vallásszabadságukban ne háborittassanak, Apafi és fia az országlásban ne gátoltassanak s a szabad fejdelemválasztás joga hagyassék meg, papi jog ne hozassék be az országba, jogai, kiváltságai, fejdelmei adománylevelei erősittesse-

nek meg, a visszafoglalt vagy a visszafoglalandó Részek csatoltassanak hozzá, szabad kereskedésök hagyassék meg, a beszállásolás terhe vétessék le róla, elégedjék meg ő felsége évenként 50,000 tallérral, a törökkel kötendő békébe az ország foglaltassék be, adassék átalános amnestia, veszély esetére fejdelem, fejdelemné, az udvar és rendek vonhassák meg magokat az erősségekben s ha töröknek tatárnak nem tudnának ellenállani, nyiljék meg előttök Magyarország. A folyamodvány kézbejuttatása, a hódolati okmány értelmében Carafát illeté s ez azt fel is terjeszté. A válasz jun. 17-én adatott ki s ez okmány mellőzésével csak Carafa felterjesztésére: megdicsértetnek a rendek készségökért s buzdittatnak jövőre is megmaradni a hűség utján. Az ország védelmezéséről lesz gondoskodva, vallásszabadságukban nem fognak háborittatni, a katonaság szigoru fenyiték megőrzésére utasittatott. A hadjárat végével be fog ez üdvös munka tetőztetni, a mikor az uralkodó eziránti nézeteit közölni fogja velök. Carafa már ekkor nem volt Erdélyben, helyét Veterani foglalta el, ő maga a táborba sietett s helyét nem sokára Heissler foglalta el. Folyamodványukkal a rendek egy az ország számára kiadandó diploma alappontjait ohajták megvetni, s bár a resolutio tagadó válasznak tetszett, ernyedetlen buzgalommal sürgették továbbra is annak kiadatását.

A csapás, mely időközben a fejdelmet érte, nejének Bornemisza Annának aug. 8-án bekövetkezett halála buskomorságba ejté ezt. A baj nagynak látszott s minthogy a fejdelmet is félthették, ez eset bekövetkezése esetére ohajták az ország alkotmányát biztositva látni. Követ követet ért Bécsbe — egyik ugy mint másik, diploma kiállitását sürgető. Az év vége felé Nagy Pál ment fel, e mellett még az alkotmányon ejtett sérelmek orvoslását s magyarországi hatóságok részéről illetéktelen beavatkozások megszüntetését kérvén. A dec. 9-iki válasz üres biztatásokkal ereszté vissza: meg kell várni, hogy a törökökkel kötendő béke végét érje, akkor

fog csak diploma kiadhatásáról szó lenni. Korábbi leiratban a „türt vallásokon“ a tényleg létezőket értik s semmi ujitás azok körül nem fog történni. Az elviselhetetlen teher enyhitéséről lesz gondoskodva. A többi pontokról, sérelmekről is intézkednek, ha az illetőket, t. i. a jogtalan beavatkozókat elébb megkérdik. Csaknem ilyen választ nyert egy későbbi követ Vay Mihály is 1689. máj. 11-én: a visszafoglalt Részekről mit sem határozhatni, mert a törökkel még nincs megkötve a béke. A hadseregnek fizetendő telelési összegből (700,000 frt volt) 50 ezer elengedtetik, felében a leégett Brassó részére. Az 1690-ik év telét Veteráni Erdélyben töltötte — de már ekkor a fejdelem baja szemlátomást növekedett. Felváltva Radnóton, Ebesfalván mulatott. 1690, tavasz elején Fogarasba ment s pár napig jobban érzé magát. A szórakozás orvosi rendeletből volt ajánlva s Teleki husvétkor Heisslerrel lakomára hivta el. „Ez a vendégség — vadászat, lójártatás, muzsika, táncz és minden apparatusival bizony fejdelmi volt és hat nap tartott. Ez lőn Apafi, Teleki, Heissler és Erdély tora.“ A mulatság után Fogarasba ment a fejdelem, *hol gyülést tartott. E jobbanlét volt* életerejének utolsó vonaglása: ujra ágyba esett s apr. 15-én elhunyt.

Erdély sorsának egy ujabb válpontjához ért. A fejdelem halála csakugyan diploma nélkül találta. Bár az út bekebeleztetésére már el volt készitve, hogy az még elhalasztaték, azt a török fegyverek ujra fellobbanó diadalának köszönheté.

VIII.

Az 1688. és 1689. évek hadjáratai a legdicsőségesebbek voltak mindazok közt, melyeket Ausztria fegyverei valaha a török ellen viseltek. Aránylag kevés erővel nagy dolgokat vittek véghez: az első évben Székesfehérvárral a budai basaság visszaállithatásának utolsó

reményköve is elesett, a harcztér már Szerbiába tétetett át s Belgrád visszavételét fényes diadalok követték. Az utóbbi évben elesett Szigetvár, el Nissa, Viddin, Prisztina s a keresztyén népeknek még e diadaloknál is veszélyesebbé válható fellázitása mutatta, hogy a hadjárat végczéljául Konstantinápoly van kitüzve. De a terv nagyszerűségéhez mért erővel a dunai hadak nem voltak ellátva, mert ugyanakkor a rajnai vonalnál is tetemes erőt kellett tartani a XIV. Lajos ellen folyó háboruban, kinek bujtogatásai a konstántinápolyi udvarnál az ellenségeskedéssel egyszerre vették kezdetöket. Az év késő őszén a Köprilik nemzetségéből származott Musztata lett nagyvezérré, s vele az ozmán fegyverek régi dicsőségének emlékei megujultak. Az 1690-ik év első napja nagy szerencsétlenséggel köszöntött be: Strasser Kossován megveretett s azután Novibasar s Prisztina elestek. Most Heissler Havasalföldéről visszavonult Erdélybe, mert ez országot a tatárok fenyegették, mert nem kétkedett, hogy a háboru lángja ide is át fog csapni.

Igy állottak a dolgok, midőn Apafi meghalt. Bethlen Miklós ohajtotta volna, hogy az ország tüstént tegye le a homagiumot II Apafi Mihálynak a „védur" megerősitésének reményével, de Teleki ellenzésén a terv megbukott. Nyomon rá ez Porumbákon titkos értekezletet tartott Heisslerrel, s annak végeztével kieszközlé, hogy az ifju fejdelem számára a megerősitést Bécsből kérjék. Ennek eszközlésére s Apafi halála hirének megvitelére Nagy Pál lön kinevezve. Ekkép a végelhatározás a bécsi kormány kezébe adatott — de az előzmények után ki várhatott kedvező választ? Addig is a folyó ügyek vezetésének terhe az országos bizottság mellett a fejdelmi tanács kezében maradt, mely most már államtanács (status consilium) nevet vett fel, s melynek elnöke Teleki volt. De már akkor Bécsben megvolt a szándék felállitani a kormányzóságot s kormányzóul Veterani nézetett ki. Már — mint maga

irja — ki is volt nevezve, midőn annak közzétételét s életbelépését közbejött események meggátlák.

Alig lehetett kétség benne, hogy a török nyert előnyeit Erdély visszafoglalására fogja felhasználni. Ugy is volt. Ennek végrehajtására Tökölit szemelte ki. Jun. 8-án *) Drinápolyban már athnamet nyert, mely őt, mint a nagy tekintetű Bethlen Gábor egyik unokáját Erdély fejdelmévé teszi, bizván előre is, hogy a rendek választása által e ténye helyben fog hagyatni. Kötelességévé teszi, hogy az országot, melyet Apafi a német ellenséggel eltapostatott s sokfélekép sanyargatott, felszabaditsa, de megtiltja, hogy a porta hűségétől eltérteket valamikép bántsa s végre az adót leszállitá 10,000 aranyra. Ugyanakkor hadait megszaporitá a porta s tatároknak és havasalföldieknek parancsot adott, hogy mellette felüljenek. Készülődéseinek hirére, Heissler kivánatára az államtanács jun. 17-én Radnótton ülést tartott, néhányat tagjai közül az „udvarhoz“ (t. i. Apafiéhoz) rendelt, a bodzai szorost megerősitteté, s országos fölkelést rendelt el, mert a hazában aránylag csekély hadak voltak. Majd aug. 21-ére Szebenbe országgyülést hivott összc, melynek „regalisait mindnyájan a tanácsi rend“ aláirá, s mely a Tökölihez átállott Kálnoki Pétert és Tompa Miklóst notázandó lett volna.

A gyülés nem ülhetett össze, mert már juliusban tudva volt, hogy Tököli Oláhország felől siet. Gyulafi a mezei hadakkal a vaskapuhoz sietett, hogy azt oltalmazza, Heissler pedig Telekivel, mint az erdélyi hadak főgeneralisával a bozzai szoroshoz ment s a törcsvárit aránylag csekély erővel látták el. Tököli épen ez uton jött. Aug. 15-én hajnalban háromszáz hajduja, takarva sürü köd által, megkerülte a törcsvári sánczot, megtámadta s elfoglalta. Táborát Heissler még ez nap estve

*) A Pray Epist. III. 479. lapján közlött oklevelen 1101-ik ramazan eleje.

oda vitte, de az elfoglalt váracsot hiában próbálta visszavenni. Most a tábornok arra ügyelt, hogy az átjövelt a szorosokon meggátolja s várta Tökölinek ez oldalról történendő támadását. De a kurucz vezér az oláhokat s némi törököket a szoros előtt hagyván, aug. 20 és 21-ike közt átszállitá táborát „oly helyeken, hol lovas soha sem járt előtte, hol csak egy lovas mehetett; térdén mászván s a lovak farkára fákat kötvén, ugy ereszkedtenek.“ Ezalatt a törcsvári szorosnál folyton folytak az előörsi csaták, s aug. 21-én Teleki és Heissler épen ilyennek nézésébe voltak elmerülve, midőn a zernyesti előőrsök meghozák a rémhirt, hogy Tököli egész hadával, mintegy tizezer emberrel az országban van. Az ütközetet nem lehetett kikerülni s Heissler és Teleki balsorsuk előérzetében lelkesiték hadaikat: „ime mondá az utóbbi, fehér szakállamat kegyelmetek közé hoztam s kész vagyok meg is halni.“ Hadaik valóban elszántan, vitézül harczoltak, — de rosz eredménynyel. Összes hadsergök teljesen semmivé lett: egy része a csatatéren maradt, a többi megfutott. Ezek öldöklése késő estig tartott. Sok törzstiszt s az erdélyi nemességnek több tagja a csatatéren maradt. Teleki paripája megbotlott s urával együtt a földre esett — más nap tizsebbel fején s testén megtalálták a halottak közt. Heissler és Doria fogságba estek. Alig 500 ember menekülhetett meg a borzasztó mészárlásból, mely a csatát követé.

A zernyesti megveretés hire nagy rémületet okozott a kormánytanács kebelében, mely már a beütés hirére Kolozsvárra ment s ide hozta az ifju Apafit is. Három nappal utána aug. 24-én már folyamodott Leopoldhoz. Leirva a csatavesztés nagyságát, az ebből fejlődött levertséget, Tököli biztatásait, igéreteit, figyelmeztetve a császárt, hogy minő könnyen megnevelheti pártját azon általa terjesztett hir, hogy a háboru végével a bécsi kormány az ország igazgatását teljesen át akarja alakitni s annak élére kormányzót fog állitni, hogy

ne juttassa az országot végveszélyre, erősitse meg az 1686-iki hitlevelet és a fejdelmi árvát. E felirással s folyamodványnyal az angol királyhoz s brandenburgi választóhoz, melyben az árva ügyét nekik is ajánlák, Keszei Jánost, az ifjú Apafi nevelőjét inditák Bécsbe. Pár nappal utóbb Bethlen Miklós is elhatározta, hogy ő is ide fog menni. Nagy Pál Bécsből ujabban olyatén választ hozott, mely a diploma kiállitásával épen nem biztatta a rendeket. Ez ösztönül szolgált neki, s társai hijában akarták lebeszélni: kénytelen kelletlen utra kelle ereszteni. Aug. 31-én kiadták számára az utasitást: hogy a fejdelem megerősítését, a diplomát sürgesse, vigye keresztül, hogy a Tököli-pártiak az ország törvényei szerint fogjanak elitéltetni, hogy a Részek visszacsatoltassanak s hozza fel a megszálló hadsereg s a porcio dolgát is. De egyszersmind téritvényt vettek tőle, hogy utasitásait nem fogja mellőzni s őket és a hazát nem bocsátandja áruba. Viszont maguk meg ellentéritvényt adtak neki, hogy nem pártolnak Tökölihez, nejét, gyermekeit távollétében oltalmazni fogják. Keszei elébb ért fel s sept. 4-én már választ kapott a császártól. A zavaros viszonyokhoz képest kegyelmesebb volt ez minden eddigieknél. Biztatta a rendeket, hogy ne csüggedjenek. Apafi megerősitését illetőleg figyelmezteti őket, hogy ez ügyben még mit sem tagadott meg, csak várni kell mig ez kiskoru s magának is vezetőre van szüksége. Különben a magok által választott ideiglenes kormányban megnyugszik. A szabad vallásgyakorlatot illetőleg is legyenek megnyugodva. Nem volna helyes, ha ily zivatarok közt ő a császár ujabb meg ujabb hitlevéllel kötné le magát s most, midőn annyit költ értök, oly buzgón harczol mellettök: hogyan állhatna szándékában elvenni azt, mit oly buzgóan igyekszik számukra megtartani. E választ Keszei Fischamentben mutatta meg Bethlennek, kit tartalma meggyőzött, hogy e percz tán alkalmas lesz diploma kinyerésére.

A zernyesti diadal Erdélyt megnyitá Tökölinek. Mialatt az aggódó kormánytanács a badeni őrgrófot aug. 26-káról felhivta, hogy siessen segélyökre, mert a nemesség kész magát Tököli karjaiba vetni — ennek csakugyan nyitva állott az egész ország. A székelyek nyomon mellé álltak (aug. 26-án). Aug. végén ágyukat is kapott, de az erődöket egyelőre nem bántá. Maga Földvárhoz szállott s Petróczi Istvánt Fogarasföldе meghóditására küldvén, Fehérvárra sept. 9-ére összehivta a rendeket és körlevele által táborába szólitá a három nemzet kiválóbb tagjait. Valóban sokan csatlakoztak hozzá, kik az utolsó évek nyomoraiba már belefáradtak, kik a német kormányzóság felállitását idő kérdésének tartották s benne a nemzeti önállóság előharczosát pártolák. Ezek: Gyulai Ferencz, Daczó János, Macskási Boldizsár s mások, ismerősök az ország viszonyaival, tanácsul adák, hogy még a gyülés megtartása előtt biztositsa Erdélyt: támadja meg Heistert s vegye ki kezéből a kulcsot, melyet őriz, vaskaput. Aztán foglaljon erős állást, melyből a badenit, ha Erdélybe akarna jöni, kinyomhatná. A magyarországi bujdosók, husz év keresztjét hordozván vállukon, gyanakodással fogadták a tanácsot. Ugy hivék, el lesz veszve Erdély, ha belsejéből kivonulnak, mert azok kiket Leopold megnyert s az Apafi párthivei ekkor hátok mögött fel fognak kelni. Elhalasztandónak hitték ezt akkorra, midőn a fejdelemválasztás ténye véghezment. Tököli vesztére ez utóbbi nézetet fogadta el, s a Fehérvárra hirdetett országgyülést, hogy a dolgot siettesse s tán, mert a badeni közeledéséről is értesült, sept. 15-én Keresztyén-Szigeten nyitotta meg. Megválasztatása minden nehézség nélkül keresztülment: „már néhány esztendeje, hogy az felséges ausztriai ház ármadája, titkos és szines módok alatt, az országnak javallása, akaratja s hire nélkül behozatott.“ Azóta elviselhetlen adó terhével nyomatnak s csak nem rég is valának „az nagy rettegésben, hogy az felséges

ausztriai német gubernatort introducalna“ az országba. De ime a legnagyobb veszély idején a hatalmas török nemzet Bethlen Gábor idejebeli szabadságaikat helyreállitá, ő nagysága pedig — t. i. Tököli — nem tekintve személye és javai ellen való ártalmas cselekedeteket, szabaditásokra jött. Mind azért fejdelmökké választják, oly feltételek alatt, hogy a vallásszabadságot biztositsa, a portához hű legyen, tanácsosaival igazgasson, de azt, ki ezek közül rosz tanácsot adna, notáztassa, az ország jogait megtartsa, igazságot személyválogatás nélkül szolgáltasson, tartsa fenn a szabad fejdelemválasztást, a szabad tanácskozást, szerezze vissza a fiscalis uradalmakat s senkit se fogasson el, csak a törvény utján. Sept. 21-kén ment véghez beigtatása Hermann Lukács szász püspök által egy kapucsi-basa s az oláh vajda jelenlétében. A bujdosóknál divatos nagy szakállát meghagyá, „előtte forogván a világi dolgoknak változási.“ A gyülés sept. 29-éig folytatta tanácskozásait, honfiusitotta a bujdosókat, eltörölte a fejdelem ellen hozott czikkeket s igyekezett az országos sérelmeket orvosolni. Daczót felmenté a nóta alól, biztositá a szászokat kiváltságaik megtartása iránt, „a német nemzetet s annak birodalmát ejurálta sub anathemate, a deputatiot eltörölte, hogy annak soha emlékezeti is többé ne hallassék.“

A badeni őrgróf aug. 27-én Castelli tábornokot előre küldte, Erdélybe hirt vinni, hogy ő is jön. S már ekkor utban volt, mert mindenek fölött ez országot akarta visszaszerezni. Utközből válaszolt az erdélyi államtanács aug. 26-iki levelére, biztatva őket jövetelével s sept. 17-éről Karánsebesből kiáltványt bocsátott a székelyekhez, biztatva őket, hogy miután, mint ő hiszi, csak félelemből állottak el, térjenek vissza. Sept. 19-én már átment a vaskapun, honnan Heister elébb Orsovára s aztán Karánsebesre ment, s honnan Tököli előörsei visszavonultak, 23-án Hátszegnél táborozott. E hirre Tököli visszavonult. Oct. 3-án ő Medgyesen, a badeni

Szebenben volt. Egyik sem álla meg, hanem folytatták vonulásukat akkora távolság megtartásával, hogy csatázni nem lehetett. Tököli, miután a tatárok gazdag zsákmánynyal megrakodva elhagyák s haza takarodtak, alkudozásokba bocsátkozott, hogy legalább a székelyföldet tarthassa meg, s ajánlatának sulyt adandó, a nagyvezérrel fenyegetőzött, ki Erdélybe akar jönni. De a badeni tudta, hogy nem való a hir s folytatta üldözését. Tököli mindannyiszor kisiklott kezeiből, s Erdély déli részeit egészen bekalandoztatta vele. S mialatt a badeni ujabban megcsalatva általa, oct. 22-ére Moldva határszéléhez ért, ő átmenve Málnás erdején, a havasalföldi végekhez sietett. E czéljáról Marsigli oct. 23-án értesité a badenit, ki most gyorsan megfordult s oct. 25-ére Földvárhoz érkezett. Tököli csak két mérföldre táborozott tőle, de e meglepetés rá nézve váratlan volt. Társzekereit rögtön utnak inditá s még azon éjjel a bozzai szorosan át Havasalföldére ment át.

A csapásoknak, melyek a császári hedsereget ez év augustusában, septemberében érték, Viddinnek és Nissának bukása, csakugyan volt annyi haszna Erdélyre nézve, hogy diplomát nyert. Bethlen sep. 8-án érkezett fel. Az idő kezére dolgozott s most valóban elhitték neki, hogy Tököli ellensulyozására legjobb lesz megadni Erdélynek kiváltságai biztositását. A protestáns udvarok követei, főként Dankelmann a brandenburgi, az angol, a hollandi, hasonlag sürgeték ezt, a ministerek is alkalomszerűnek látták, alkalomszerűnek maga Carafa is. Ez, ki épen ez idétt utazott el a német birodalmi hadsereghez, emlékiratot nyujtott be Leopoldhoz a kérdés felett: „hogyan kell Erdélyt az uralkodóház hűsége alatt megtartani?“ Ez emlékirat főként katonai szempontból van irva s a megszállás és lehető hadfolytatás kérdéseire felel legkimeritőbben. De lehetlen vala a dolog politikai oldalát is nem érinteni. Ő Erdély birtoklását nem csak önmagában tartja óhajtandónak, hanem mindenek fölött szükségesnek: is „mert kétségbe:

vonhatlan igazság — irá — hogy Erdély nélkül Magyarország le nem igázható. Ha ő felsége Erdélyben nem uralkodik, Magyarország nem hagy fel a reménynyel, hogy vélt szabadságát vissza fogja szerezni.“ De Erdély birtoklásának két módja van: ha meghagyatik nemzeti fejdelemségnek, de birtoklása megszállás által biztosittatik, vagy ha közvetlenül birtokba vétetik. Ő mindkét esetre — bármelyiket is válaszsza a kormány — ad' tanácsokat: az elsőre nézve kiméletes bánásmódot ajánl, olyat azonban, mely fokozatosan fosztja meg az országot alkotmányos jogaitól, mely kiméli a vallásszabadságot, együtt tart a szászokkal, de a „timor-t és amor-t“ a maga helyén tudja alkalmazni s lassan és biztosan halad elé e zajongó, jogait féltő s szomszédjaiért is veszélyes nép ellenében. Carafa a körülményekkel s viszonyokkal ismerős volt s ha tanácsait gyakorlatiaknak találta is a kormány jövőre, ezuttal még nem látta eljöttnek az időt azokat foganatba venni s mint most még ő is időszerűnek találta, a diploma kiadása mellett nyilatkozott. A fejdelemség kérdését azonban még nem döntötte el, Apafi kiskorát véve ürügyül, nyilt kérdésnek hagyta fenn, mely ennek tehetségei szerént fog akkor, midőn a 20-ik évet elérte, eldöntetni. De a diploma pontjai felett az elv kimondása után még heteken át tartott az alkudozás Bethlennel: mert ezen a későbbi közjog alapjává válandott okmányt lehető szük körre akarák szoritni s Bethlennek nem kis ügyességet kelle kifejteni, hogy megmentsen a mennyit lehet. Végre elkészült s oct. 16-án aláirta a császár, s átadta Bethlennek, hogy a rendekkel is fogadtassa el.

Az napon, melyen Bethlen haza indult, jött a hir, hogy Belgrád visszafoglaltatott. „Olyan lárma volt — irá — mindenütt egész Bécsig, hogy az ember el nem hinné.“ De mig a császár fegyverei a Duna mellett nagy csapásokat szenvedtek, a badeninek sikerült Erdélyt megtartani. Tököli elvonulása után ő, Veteranit hátrahagyva, ki aztán Háromszéken Sepsi-Szentgyör-

gyön fogott állást, hadai nevezetes részeivel Felső-Magyarországra indult. Midőn azonban Szatmárnál hirt vett, hogy Nagy-Várad felől a tatárok ujra Erdélyre törtek, hogy Mikes Pál nov. 14-én egy csapattal beütött a székely földre s mögötte Tököli is be akar ütni, visszafordult. Dec. 21-én Gyalutól nem messze egy tatárcsapatot szétvert s Tordára folytatta utját, hol Skadet Giráj alatt a főhorda Cigli alezredest tönkre veré s őt magát elfogá. Közeledtének hirére a horda Nagy-Várad felé elhagyta Erdélyt s most ő is visszament Magyarországra. Tököli ujra be akart ütni s kiáltványait előre be is küldte, de hadai a petesdi jó boroknak neki estek, ugy, hogy „soha ötöd napig ki nem veheté onnan őket“ s elkésett. Egy előcsapata Daróczi András vezérlete alatt dec. 30-án beütött Törcsvárnál s az ellene küldött hadon győzedelmeskedett, melynek vezére is, a hannoverai herczeg, elesett. De midőn Tököli hirt vett, hogy Veterani jön a Székelyföldről, hogy a tatárok már kitakarodtak, visszahuzódott. S most — miközben Veterani is ujra kihirdette a közbocsánatot — a bujdosók tömegestül hagyták el zászlait és tértek vissza Erdélybe, nem bizván többé szerencséjében.

Bethlen nov. 11-én Kolosvárra érkezett. A hadi mozgalmak miatt ez és a következő hó országgyülés-tartásra nem volt alkalmas. Az uj okmány, bár el nem fogadása többé komolyan alig jöhetett volna szóba, nem nagyon elégítette ki a honn maradtakat, mert az uralkodóház véduri jogát uralkodói joggá alakítá át. E részben vádolák Bethlent, hogy Apafi fenntartása körül nem fejtett ki elegendő buzgalmat, mert ezáltal saját emelkedésének utját kivánta egyengetni, mert ő a kormányzói méltóságra vetette szemeit. S ugy vélekedtek, hogy most nincs más feladatuk, mint megmenteni, a mennyit lehet a feladott jogokból, a megmentetteket pedig kellőleg biztosítni. 1691. jan. 10-ére az államtanács országgyülést hivott össze Fogarasba. Ennek tagjai megelőzőleg Veteranival, Falkenheimmal,

Absolonnal értekezletet tartottak. Azután az országgyülés elfogadta az okmányt azon reménynyel, hogy az ünnepélyes alakban is ki fog adatni, és letette a hűség esküjét, azt irásban is átadván a biztosnak. Az okmány bevezetése elhalasztandónak látja Apafi fejdelemségének kérdését ennek nagykoruságáig legfőként a Tököli mozgalmak miatt, de addig is szükségesnek láttatott a rendeket s azoknak utódait királyi szóval biztosítni bizonyos pontok által alkotmányuk s jogaik megtartásáról: 1) A bevett vallások, templomok, iskolák plébániák ügyében nem fog ujitás történni; az egyházi rend nem fog ellenmondási joggal birni; a katholikusok saját költségükön, más hitvallás sérelme nélkül, Kolosvárt épithetnek templomot, felépithetik a gyulafehérvári elpusztult kisebb templomot; a hol kevesen vannak magánosan, a hol sokan nyilvánosan tarthatnak isteni tiszteletet. 2) Az eddigi adományok, kiváltságok, nemeslevelek, czimek, hivatalok, méltóságok a magyar Részeken, Székelyföldön, Debreczenben, megerősíttetnek. 3) Az Approbata, Compilata, Verbőczi (az eltörlött ellenállási pont kivételével), az országgyülési végzések, a szászok municipalis joga megerősíttetnek. 4) A közigazgatás, országgyülés, törvénykezés a régi állapotban marad, s a fiscus senkit sem fog háborgatni. 5) Hivatalokat belföldiek nyernek. 6) A fiscusra szállandó jószágok érdemes hazafiaknak fognak adományoztatni, az ellenségtől visszaveendő magán jószágok visszaadatnak előbbi birtokosaiknak. 7) Az ország főkormányzóját (hajdan vajdának hivták), helyettesét, a katonai parancsnokot, főkanczellárt, a tanácsurakat, főispánokat a székelyszékek főkapitányait, az itélőmestereket s a többi méltóságokat a jelesebb erdélyi urak, nemesek sorából választja az uralkodó, de 8) akképhogy a kormányzót, korlátnokot, tanácsurakat, itélőmestereket az országgyülés jelöli ki s terjeszti fel megerősítésre. 9) A tanácsurak s a királyi tábla tagjai közül legalább három-három katholikus legyen, a szász ispán

legyen tagja a főtanácsnak, egy itélőmester legyen katholikus ; azonban a mostaniak hivatalukban maradnak. 10) Országgyülés tartassék évenként. 11) A kormányzó lakjék az országban s esküdjék meg a hazai törvényekre. Mind ő mind a tanácsurak a királyi kincstárból kapnak fizetést. 12) Béke idején 50,000 tallér adót, háboru alkalmával négyszáz ezer rajnai forintot adózik az ország. 13) Uj adó nem hozatik be, s sem a régi sem a harminczad nem fog szaporíttatni. 14) A székely saját pénzén katonáskodik s ezért mentes a köztehertől, de a székely jobbágy nem értetik ide. 15) A szabad kereskedés régi állapotjában marad. 16) A tized haszonbérlése a földesuré, a haszonbér a fiscusé marad. 17) Nagy őrséggel nem fog sanyargattatni az ország ; a szükségesnek feje német generalis lesz, ki nem avatkozik közigazgatási dolgokba, s hadi ügyekben a kormányzóval, az államtanácscsal s az erdélyi hadak főkapitányával érintkezik. 18) A szász nemzet s az adófizető nép válláról levétetik az utasok s lovaik élelmezésének visszaélés által szokásba jött terhe, s postákról az államtanács, fogadókról pedig a főurak gondoskodván. Bethlen, mint látszik, az okmány szerkesztésénél azon vezérgondolattal járt el, hogy az alkotmánynak megmenthető pontjait megmentse, jövőre való fenntartását pedig a 8-ik pont által hitte elérhetni, mint a mely a főhivatalok választását a nemzet kezébe tette. De az országgyülés még nem mondott le a reményről, hogy többet is nyerhet s bár az okmányt elfogadta, bár a főhivatalokat rögtön betölté akkép, hogy Bánffi Györgyöt (a Dénes fiát) kormányzóvá, Bethlen Gergelyt ország főgeneralisává, Bethlen Miklóst korlátnokká s Haller Jánost kincstartóvá választá : ugyanakkor Bethlen Gergelyt Gyulafi Lászlót és Klockner Györgyöt követekül Bécsbe küldé. Ezek utasitását a tanácsurak készitek el : adják elő, hogy akárhányszor próbálta az uralkodóház kormányzók által igazgatni Erdélyt, mindannyiszor elveszté az országot, s hogy Tököli azon

izgatásának, hogy Erdélyben a fejdelemség megszüntettetik, az által vethetni véget, ha ő felsége Apafit méltóságában megerősíti. S csak az esetben, ha ezt semmi áron sem nyerhetik meg, sürgessék az ünnepélyes diplomát — de azt lehető legtöbb javitással. Mindenekfölött azt eszközöljék ki, hogy akárminémű tisztek választásához ne kivántassék az uralkodó megerősítése, a minthogy Maximilián császár 1571-ben Báthori Istvánnak engedélyezte is, hogy ez adomány értelmében a perek ne fellebbeztessenek Bécsbe; hogy a kormányzó hat év mulva adja át a guberniumot a fejdelemnek, s hogy addig a status consilium intézze az országos dolgokat. Ha szóba jönne Bécsben, hogy ők már hittel kötelezték magokat Apafinak, világosítsák fel a császárt, hogy leendő megerősítésének eszközlésére adták pecsétes levelöket. De a Részek ügyét komolyan hozzák szőnyegre s mentsék meg Erdély számára.

Tavasz derekán indult fel a követség Bécsbe, s ott maradt az év végéig. Hosszas fennlétök daczára sem tudtak semmi kedvezőt kieszközölni, csak a diplomát nyerték meg függő pecséttel ünnepélyes alakban kiállítva: de két lényeges betoldással. Az első a 3-ik ponthoz adatott. Miután sem a négy bevett vallás nem ért egyet mert a katholikusok az 1 és 2-ik pont által sértve érzik magokat, sem a három nemzet nem tudott kiegyezni, mert a szászok több biztositékot óhajtanak kiváltságoknak mint menyit a 3-ik pontban nyertek, figyelmeztetnek a rendek, egyenlítsék ki a dolgot magok közt, különben maga az uralkodó fogja azt tisztába hozni. Ha e pont fenyegető, sérelmes volt a másik betoldás: az eddig függetlenül, felső befolyás nélkül választott megyei, székelyszéki és városi hivatalnokok megerősítés végett az udvar elé lesznek terjesztendők. A küldöttség azután is, hogy az okmányt kezéhez vette, tett az uralkodóhoz két felterjesztést, kérve a rendek által sürgetett módosításokat s főként a 8-ik pont

függelékének elhagyását, de a cabinet dec. 31-én kiadott válasza teljesen elutasitó volt.

A következő 1692. elején a Heissler tábornokkal kicserélt Zrinyi Ilona át utazott Erdélyen férjéhez Moldvába. Maga mondá a bujdosó asszony febr. 24-én egy szász papnénak: őrültnek látszom ugy-e, hogy Bécs élveit elhagyom? de férjemhez hitem kötelez, s van bennem valami a Zrinyiek véréből. A hitlevél kihirdetésére szükséges országgyülés márcz. 15-ére Szebenbe hivatott össze. A császár Veteranit nevezte királyi biztossá. Az előleges tanácskozások apr. 9-éig tartottak. E nap a tábornok a mellé rendelt Absolonnal a gyülésbe ment — de a rendek által ülve fogadtaték. A tábornok háromszoros „Respect" kiáltására sem állottak fel, mignem Absolon figyelmeztette őket, hogy az most a császár személyét képviseli. Veterani ülve nehány szóval elmondá jövetelének okát. Utána Absolon hosszabban beszélt arról, s ezt követte a mult évben megválasztott főhivatalnokoknak s a tanácsosoknak, együttesen a királyi főkormányszéknek beigtatása. E testület a régi önállóságnak külszineit megtartá, a kormányzó némi részben még helyettese volt a fejdelemnek, az ő nevében keltek az országgyülési határozatok, némi előjogokkal birt, melyek az önálló Erdély idejére emlékeztetnek, a gubernium mintegy utódja volt a fejdelmi tanácsnak s az országgyülés csaknem régi hatáskörében maradt, utasitást irt főhivatalnokai elébe, de a hűség esküjét mindazok, Leopold s fia József nevére tették le. Azután a kath. vallás és szász nemzet sérelmeit s a porták ügyét (ugyanis a megyéknek 1000, a szászoknak 1500 portája volt) tárgyalák. A két utóbbira nézve apr. 23-án létrejött a kiegyenlítés. De nem az elsőre, minthogy a katholikusok oly dolgokat követeltek, melyek a diplomát lényegesen megváltoztatták volna s e czélból bizottságot neveztek ki, mely a kormány, a királyi tábla, a megyék s székek főtisztjeiből s 13 regalistából állott, s mely máj. 17-én Kolozsvártt

volt összeülendő. Ezenkivül követséget határoztak, mely a szászokkal létrejött s a katholikusokkal létrejövendő accordát s a rendek és kormánytanács egyéb kivánalmait Bécsbe vigye. A küldöttség maj. 21-től 29-ig tanácskozott eredmény nélkül, minthogy a katholikus status „az egyességre és atyafiságos alkalomra mutatott minden szándékát letette és oly punctumokra lépett az melyeket Szebenben nem emlegetett.“ Még egy részgyülés tartatott ez évben julius havában, s minthogy a katholikusok felső pártfogásban biztak, az ország pedig a jog és hitlevél alapjáról lelépni nem akart,— ugy hivék — nem maradt fenn más mint az uralkodót kérni fel a dologban döntő biróvá. Kezdete volt az egy hosszas villongásnak, mely a kedélyeket még sokáig surlódásban tartá, s melyben az első lépés már oly szerencsétlenül volt téve, hogy mulhatlanul a még megmentett önállóságnak is aláásásához kelle vezetnie. Eme részgyülés s külön a kormányszék jul. 21-én elkészité az utasításokat a Bécsbe menendő követek Alvinczi Péter, Horváth Ferencz és Zaban János számára, kik közül Zaban a szász nemzet közigazgatási és pénzügyi dolgainak külön tárgyalásával bizatott meg a szász egyetem által, mig az összes követség Apafi ügyének előmozdítására, a hitlevélbe becsusztatott toldalékok kitöröltetésére más függő kérdések elintézésére s az accorda bemutatására utasíttatott. A katholikusok részökről külön követül Baranyai Gergelyt küldték fel. A viszály valóban nagy mértékben fenyegette a leopoldi hitlevél érvényességét, s hogy végkép nem döntötte meg azt nevezetes részben a még mindig tartó törökháborunak lehet köszönni. Tököli még élt és harczolt, de ez annyira nem folyt be, hogy a Partium visszafoglalt darabjait — például Váradot — Erdély számára meg lehetett volna menteni, még annyira sem, hogy mindenben kedvező választ nyertek volna az aug. havában felért s az udvarnál és ministereknél sokat zörgető követek.

Három emlékiratot nyujtottak be a felmerült tanácskozások s egyezkedések folytán. 1692 sept. 3-án, 1693 jan. 3-án és 14-én. Végre az ügy, azonkivül, hogy sem Apafi nem erősíttetett meg, sem a diplomán kivánt módosítások nem adattak meg, el lőn intézve. A két a accorda a szász nemzettel megerősíttetett: az első aprilis 7-éről szabályozta ezek hadügyét, a kiállítandó dandár nagyságát ötszáz gyalog és 48 lovas harczosban állapítja meg, felmenti a királybirákat a személyes táborozástól s orvosolja a többi sérelmeket, a másik apr. 14-éről a porták számát szabályozza. A katholikusok s az ország közt fennforgó viszály apr. 9-én császári leirattal intéztetett el: a négy vallás szabadon gyakoroltassék; a katholikusok megkapják a reformáltak kolosvári templomát s az unitáriusok odavaló iskoláját, Fehérvárott a Báthori-féle templomot, Kolosmonostor számokra iskolai s egyházi czélok végett visszaváltatik; a katholikus ifjak nevelése alkalmas de gyanut nem ébresztő személyekre bizatik, a püspöki ügyeket vicarius intézi; a katholikusok más vallások rövidsége nélkül egyházakat építhetnek. Ez és az első accorda a leopoldi hitlevél kiegészítő részei. A követség többi felterjesztéseire a nem kevésbbé fontos alvinciana resolutio adott maj. 14-éről választ: a fiscus jövedelmeit a rendek adhatják haszonbérbe az udvari kamrával megegyezvén a feltételek iránt; a hitlevél 8-ik és 9-ik pontjai megerősíttek, de ha az ágostaiak s unitáriusok közt három, ajánlásra alkalmas egyént nem találnak, ajánljanak helyettök reformáltat s katholikust; Apafi egyelőre nem kaphat nagyobb ellátást; a Részekben megürülendő hivatalokból nem zárhatni ki a magyarországiakat, de ezek és az erdélyiek egyaránt fognak tekintetbe vétetni; a posták be fognak hozatni; a székelyek csak a haza oltalmára katonáskodnak a hazán kivül; a Tököli pártiak amnestiája fentartatik, ha azt valamely különös ok nem ellenzené valakit illetőleg vagy ha valamely jószág nincs elajándékozva; a kormány székhelye legyen

Gyulafehérvár; Erdélynek elkülönített kanczelláriája lesz a Magyarországétól, mely nem fog ettől függeni. Ez idétt, april 14-én Baranyai, apr. 28-án Zaban külön küldetésökre a választ külön leiratban nyerték ki, april 29-én pedig a kormányzó, korlátnok, generalis és kincstartó-tanácsosok számára uj utasítások s esküformák küldettek le, melyek az országgyülés által készitettet többfélekép módosíták. Az ez évben sept. 16-án tartott országgyülésen ezek értelmében tették le az illetők az esküt.

Ezen 1693-ik évben a nagyvezér Tököli tanácsára beütést tervezett Erdélybe. A dologról Veterani értesült, s Erdély szivében biztos állást fogott. Onnan Dobrára ment, hogy a készülő mozgalmakat figyelemmel kisérhesse. S a beütés csakugyan elmaradt ez évről, de nem a következő 1694-ről, melynek elején egy horda Csíkot dulta prédálta, Háromszéket fenyegette, mignem február derekán Truchsess tábornok megjelenése visszavonulásra kényszeríté őket. Ez évben aránylag nyugodt volt az ország, de közvetlenül bár, annál nagyobb csapás érte a következőben. Veterani az erdélyi hadi parancsnok, szigoru katonái irányában s határozottan fegyelmet tartó, de annál nyájasabb előzékenyebb az országban mindenki iránt, a lugosi veszedelemben elveszett. Őszintén sajnálta mindenki: „ha igaz történetirója lenne — mondja Bethlen — a jóról ugy megemlegethetné, mint Bástát a roszról.“ Különben is odiosus feladatát nem tetézte felesleges forradalomkutással, pedig tudta, maga irta emlékiratában, hogy az ország nem rokonszenvez az uj viszonyokkal. Utódjává Vaudemont lett.

De ez év még más változást is hozott elé; szinleg nem nagy jelentőségüt, de a mely utóbb nagyfontosságuvá lett. Az alvinczifélé végzések értelmében felállították az alkorlátnoki hivatalt, minthogy Bethlen a főkorlátnok lakását nem akarta Bécsbe áttenni — azt az 1594-iki országgyülésen Kálnoki Sámuelre ruházták, ki mellé

mind a négy vallásból egy-egy titoknokot s irnokot adtak, minthogy azon 1694-iki intézkedés, hogy az itélőmesterek egymást felváltva lakjanak Bécsben nem látszott kielégitőnek. Utasítást 1695 márcz. 21-én még a kormányszéktől kaptak ezek s egy darabig még ennek voltak alá vetve. De e kezdetben alárendelt hivatal lassanként az ügyek végeldöntését kezéhez vette. Már ez jelzette a rendszerváltozást, melyre kedvező alkalmat Apafi ügye szolgáltatott. Hire volt, hogy az udvar a fejdelmi jelöltnek catholica hitvest akar adni. A már folyamban levő catholicus mozgalmak miatt a kormányzónak s a fejdelemnek pártja egyaránt tartott e lépéstől, s hogy azt meghiusitsák az ifjút 1604 nyarán eljegyzették Bethlen Gergely leányaval. A következmény igazolta az aggodalmakat, melylyel a mélyebb belátásuak a dolgot tekintették s jövendölésöket, hogy ő „elugrotta a fejdelemséget.“ Leopold kérdőre vonta a kormányzóságot, ministerei pedig ismerni akarák az ifjut, mielőtt beleegyezésöket adják, hogy az erdélyi ügyek élére álljon. Parancsokra Veterani Bécsbe vitte s nemsokára visszahozta magával. Az engedély a házasságra megadatott, de az nem helyeseltetett: tulajdonitsa e lépésének, ha megerősíttetése többé szóba sem jöhet, végezé a kormány. Minthogy 1695-ben Apafi elérte huszadik évét, sokan szerették tényleges fejdelemnek tekinteni „személyét adorálták, kornyétával (azaz fejdelmi süveggel) járatták, kalendáriom elébe II. Apafi Mihály fejdelemnek nyomtatták.“ A kormány rosz neven vette a dolgot s gyanuba fogta Apafit, a guberniumot, hogy a portával titkos értekezletet tartottak. Caprara Déván szemrehányásokat is tett a tanácsuraknak, s részint e miatt, részint hogy a nyomasztó beszállásolásokon könnyitést eszközöljön, Apafiért pedig valamit tegyen, Bethlen Miklós Bécsbe küldetett. Bethlen 1696 april havában ért haza: a császár elismerte, hogy az Erdély ellen emelt vád rágalom. A beszállásolások könnyítésére 200 ezer forint adatik.

A közjövedelmek haszonbérlése szabályoztatni fog (ezeket t. i. a főurak a kormányzó s Apor István kincstartó haszonbérelték csekély árért, de magok görögöknek, örményeknek, oláhoknak adták a törvények ellenére tetemes alhaszonbérekért). A gubernium s udvari korlátnokság uj pecséteket nyernek: azaz az első többé nem a kormányzó, hanem a császár nevében adja kiadványait, az utóbbi már is önálló testületté lett, s a két hivatal személyzete fizetéssel láttatik el. Apafit illetőleg óhajtá a kormány, hogy a nehány uradalmait — az ősieket s ujon vásároltakat — cserélje meg másokkal, nem elleneztettvén, hogy azok nevezetes részét megtartsa. Erdélyben csak télen lakhassék, de a fejdelmi czimről mondjon le, helyette szent birodalmi gróf czimet nyervén. Mind ez a neheztelések záporát zuditá Bethlen fejére, s annyival inkább mert ez idétt kapta meg ő — Aporral — a grófi czimet, mit a közhit bécsi utja jutalmának tartott. A kormányzó gyanakodott, hogy mint régi ellenlábasa ő vitte ki hatalmának ez aláásását, de mit sem tehetett a világos parancs ellenére. Az Apafi-pártiak megtagadtatták az ifjuval az ajánlat elfogadását. Valóban ez a dolgon mit sem változtatott: 1696 maj. 20-án lejött a parancs a kormányzóhoz s korlátnokhoz, hogy Apafit szemmel tartsák. Röviddel utóbb egy más rendelet követte ezt: Lichtenstein tábornok kisértesse Apafit Bécsbe. Ugy lett. „Igy méne el aztán — mondja Bethlen — szegény bárány gyermek egy officzér és német lovas sereg kisérvén," mely szinleg tiszteletül, valóban őrizetül rendeltetett mellé. Itt megujiták az előbbi ajánlatot, az 1697. apr. 15-iki ministeri értekezlet pedig elhatározá, hogy többé ne mehessen Erdélybe, nyervén évdijul 12,000 forintot. Azóta Bécsben lakott Apafi, utóbb birodalmi herczegi czimet nyervén, s a fejdelemségről ünnepélyesen lemondván, öt évig neje nélkül. Mindig voltak körülötte, kik pazarlásait elősegiték, élvhajhászatának szolgáltak s midőn nejét viszont látta, a régi-

nek csak árnyéka volt. „Szép ifjuságának virágában igy hervasztották el“ mond Bethlen nem minden keserűség nélkül. Meghalt mint árnyéka a réginek 1713-ban, neje 1725-ben.

A gyanu, melyet a korlátnok bécsi utja előidézett, nagy részben alaptalan volt. Ha akarta sem hárithatta el, a mi a kormánykörökben elhatároztatott: a fokozatos munkálódást Erdély bekebelezésén. Mig Veterani kormányzó volt kétségtelen, utasitásból nem elegyedett politikai dolgokba s katonáit féken tartá. Utódja Vaudemont állása ideigtartó. De a parancsnak, mely a guberniumot átalakitá, nyomatékot kelle adni. Ez volt Rabutinnek, ki Vaudemont-t követé, feladata. Ő, mint Cserey mondja „kivevé az erdélyi urak kezéből a pálczát, dobszóhoz tanitá, zaboláról itatá őket.“ Nem is csinált titkot belőle, hogy a közigazgatás menetére határozott befolyást fog gyakorolni.„Ugy viseljék önök magokat — mondá pár szóval bejötte után a nála tisztelkedő guberniumnak — hogy bizony akármelyiöknek elüttetem fejét, aztán megirom a császárnak, hogy, ha hibáztam, ő is üttesse el az enyémet.“ — „Azzal, mondá Apor, miután eltávoztak, az enyémet vissza nem teszik.“ S egész erdélyi parancsnoksága ilyszerü volt, — ellentétbe tette magát a kormányszékkel, valahányszor ez a bécsi kormány intézkedéseit gátolni akarta. Mert ez idétt már nem csak a politikai átalakitás volt munkába véve: a catholicusok lehető tulsulya ellen emelt törvények átalakitására is tétettek lépések. E részben még a kormány sok engedékenységgel járt el s ujitásokat csak lassan léptetett életbe, Azonkivül hogy egy-egy jezsuita Vizkeleti, Baranyai utat talált az országba, mi sem történt 1696. jan. 19-ig, midőn Illyés András — születésére nézve csíki fi — czimzetes püspökké neveztetett ki. Ő csakugyan bejött és körutat tett a Székelyföldön. Naprágióta, ki a század elején hagyta el az országot, nem történt ilyesmi. De mi nagyobb feltünést okozott, Illyés megkapta az alvinczi ura-

dalmat s a főurak félni kezdtek, hogy ezt a többi hajdani püspöki jószágok fogják követni. Aztán nehány catholicus már is „statust erogált“ s külön pecséttel kezdett élni. Igy lőn, hogy 1697. jul. 30-án, a gubernium „szeretettel kérte“ a czimzetest, hogy miután bejövetele a hitlevél első pontját megsérté, „ez hazából kimenni ne nehezteljen.“ A kormányszék jogos teren állott, s a catholicusok kevés száma miatt is nem vala tanácsos e kérdést tovább füzni. S mialatt még ez évben a főkormányszék teljesen szervezve lőn, szükségesnek látták a catholicusok számának megnövelésére oly lépést használni, mely a bevett vallások jogaiba ne ütközzék: a catholicus status egy emlékirattal az oláhok vallásos uniálását kérte.

Theophil, a Bánffi által 1692-ben megerősitett oláh püspök, ki, mint ilyen, a reformált püspök alá vala rendelve, Baranyai és Hevenesi jézsuiták közbenjárása által meg lőn nyerve. Ő 1697. márcz. 17-én zsinatot tartott oly czéllal, hogy az oláhoknak catholicusokkal való unióját vigye keresztül. Négy nap mulva aláiratta az uniót s az egyesülési hitvallást tizenkét protopopával, mely szerént a pápát az egyház látható fejének ismerik, hiszik a purgatoriumot, az ur vacsora egy szin alatti kiosztását s a szentléleknek az atyától és fiutól származását, de a mely többiben hitöket (pl. a szentek), szokásaikat (bőjt, papok házassága) s symbolumaikat meghagyá. Ez okmányt utódja Tanásics — miután egy 1698. apr. 14-én kelt felső parancs elrendelé, hogy azon pópa, ki az uniot elismeri, a catholicus papok jogaival, az, ki a más bevett vallásra tér, ezen egyház jogaival élhessen, a többiek a régiben meghagyatván — 1698. jul. 7-én tartott zsinaton „aranyos papi ruhában, mitrában“ 51 erdélyi s három mármarosi protopopával s több mint 1500 popával aláiratta, kiket Fehérvárra Apor István gyüjtött össze, 60 forint büntetéssel fenyegetvén a meg nem jelenőt. E jogkiterjesztésnek érvényét a kormányszék megtámadta minthogy törvényen

nem alapult, de elismerni kényszerült, midőn Leopold az ekkép uniáltakat az 1699. febr. 16-án kelt diplomájával a cath. egyház jogaival ruházta fel. S most — ez év sept. 8-án — az országgyülés is szabályozá az ügyet: kérdeztessenek meg a popák, hogy a négy bevett vallás közül melyikhez akarnak csatlakozni. Ez elvet elfogadta a kormányszék is, bizottmányt küldvén ki a négy bevett vallásból, mely formulázza a feltételeket. Az erre megkezdődött vizsgálat nem minden részrehajlás nélkül ment véghez. A kik a popák közül a reformált vallásra akartak térni, azokat a katonai parancsnok „németeket küldvén rájok — irja Cserei — megfogatta, minden javokat elprédáltatá, magokat tömlöczre hányatá."

A török háboru ez idétt érte végét. Nem csak a rendkivüli adó- s gabnailletékek, hanem a téli beszállásolások is nyomasztólag hatottak az országra. Maga Rabutin irá 1697. márcz. 28-án egy barátjának: „Fáj a lelkem, ha egyfelől a hadak s másfelől a szegény nép nyomoruságát nézem. Ennek nincs miből kielégitse amazt, s a katonaság kéri, hogy maga hajthassa be szükségleteit, megengedem ezt a legnagyobb szükségben levőknek, mert inkább a népet áldozom fel, mint a hadakat." Ime minő kevés év kivántatott hozzá, hogy a birtokba békésen vett tartománynyal ugy bánjék a tábornok, mintha ellenséges föld volna. És ugyanekkor ráerőszakoltatott az országra, hogy, mint korábban elődjeinek, hatezer forint „discretiot" adjanak. S mi e viszonyokkal szomoru ellentétben állt, az a kormányzónak s más főuraknak pazar fényüzése volt: amaz épen a fennebb jellemzett évben Bécsben 80,000 forint árunál többet vásárolt össze. Nem csoda, ha az ilyesmik miatt, továbbá a hiányos törvénykezésért, rosz közigazgatásért, a fiscalis javadalmak törvényellenes alhaszonbérléseiért boszus országgyülés „mind a három natio nagy megegyezésével" ünnepélyes ellenmondást akart 1698-ban az udvar elé juttatni. A zivatart lecsendesité a kormányszék, de a dolgok jobbra fordulását

nem idézhette elé még azután sem, hogy a török háborunak az 1699-ben jan. 16-án megkötött Karloviczi béke véget vetett.

E békében nevezetes helyet foglal el Erdély, s mindjárt az első pont róla szól: „Maradjon Erdély tartománya ugy, mint jelenleg van, a császár birtokában; és Podolia határától Oláhország végső széléig hegyei által, melyek a mostani háboru előtt határai voltak; és Oláhország határától a Maros folyóig szintén hegyei által, melyek hajdan is határai voltak, irassék körül; és ekkép mindkét részről megtartatván a régi határok, a két birodalom felől sem tulnan sem innenfelől ne történjék terjeszkedés.“ A tizedik pont elhatározza, hogy azon magyarországi s erdélyi bujdosók, kik a török császár alattvalóivá lettek, a birodalom belső részében helyheztessenek el, nehogy a végek békés állapota miattok megháborittassék, nejeiknek szabadságukban állván férjeiket oda követni. A békében kitett határok kiigazitásával gr. Marsigli és Józsika Gábor bizattak meg.

Erdély hazafiai a békéből reményt meritettek, hogy terheltetésöken könnyitések fognak történni. A hadi adó, élelmi szerek szolgáltatása a hitlevélben kikötött összeget jóval fölülhaladta, s oly tetemes volt, hogy mindent összevéve egy kapuszám után ráment ezer forintra. Keveset használt, hogy 1699. februárjában uj arányt készitettek a kapuszámszerénti adózáshoz, akkor, midőn az adó évenkénti felvetésekkel szaporodott, s már ez évben 900 ezer forintra ment csak az egyenes adó. Ez ideig azonban az ország saját maga kezelte pénzügyeit önállólag, függetlenül a bécsi befolyástól. De a karloviczi béke már meg volt kötve, tartalékra többé semmi szükség s nyomon hozzá is láttak, mindent, mi még az ország önálló intézvényeiből megmaradt, átalakitni. Alkalmat maga a három nemzet szolgáltatott, mely némi panaszokkal még 1698-ban Vas Györgyöt Bécsbe küldé. Őszszel 1699-ben bizottmány jött az országba báró Tavonat elnöklete alatt a pénz- és

kincstárügy megvizsgálására s czélszerübb átalakitására. A bizottmány állandóva lett, Tavonatnak 1701 közepén Seeau János, 1702 közepén ennek testvére lett utódjává s a czélszerü javitás abból állott, hogy a pénzügy kezelését e bizottmány vette át. Egymásután kiforgatta Aport és a kormányzót a harminczadok árendálásából, Aport a kincstartóságból „a tyukmonynak csak héját hagyván neki,“ a kormányszéket a fehérvári várból — hova idősb Seeau német parancsnokot és őrséget vetetett be — a hazafiait a fiscalis tisztségekből, „végezetre — mond Bethlen — az országot szabadságából, diplomájából.“ A bizottság az ország fehérvári házába szállott, mely hajdan a fejdelemasszony bokályos (azaz kihallgató) és ebédlő-terme volt, „a hol a fejdelmek magok innya-adó pohárszékek volt, oda feszületet, oltárt csinálának.“ Ezentul ő szabta meg „az ország esztendőnként való quantumát.“

A pénzügyi reformokkal együtt a vallásos átalakitások is szőnyegre kerültek; a bizottmánynyal csaknem egy időben megjött a válasz a catholicus status s főként Mikes Mihály emlékiratára, melylyel hosszabb idő óta sürgeté a törvény sérelmeit orvosolni. Ama 1699. sept. 5-ikén kiadott rendelet, „mely a Kollonics kárdinál, Kálnoki Sámuel és Hevenesi jezsuita kohából sült vala“, intézte el az ügyet a törvények és diploma teljes megváltoztatásával. A „Mikes-féle öt pont“ (ez közönséges neve az intézvénynek) értelmében a tizedet a parasztok saját papjaiknak fizetik, minden három hivataljelölt közt egy catholicus legyen, a városi tanácsokba vétessenek fel a catholicusok, a catholicusok ellen hozott régi országos törvények érvénytelenek, az ország pecsétjei közül egyet catholicus őrizzen. E pontok közül az első a magán tulajdont támadta meg, a többi a diplomával ellenkezett. Valójában pedig alkotmányt illető kérdések voltak: lehet-e a fennálló intézvényeket egyoldalulag, országgyülés hozzá járulta nélkül megváltoztatni? A kormányszék teljesedésbe

vételöket megtagadta, daczára hogy a következő két évben ujabb meg ujabb parancsok érkeztek le. Végre Leopold császár egy 1702. febr. 13-ikán kelt „kemény fulminatorium decretuma által“ teljesedésbe vételöket ujra elrendelte. Ezalatt idősb Seeau „muskatélyosokkal a fehérvári sholát“ elfoglalta a jezsuiták számára, a császár pedig 1700-ban nevezetes kiváltságokkal ellátott catholicus bolgárokat telepittetett Vinczre, kik egyenesen csak az udvari kamara és az erdélyi kincstartóság alá rendeltettek *).

Kapcsolatban a catholicismus emelésével a görög egyesültek ügyében is határozottabb lépések történtek. A kormányszék jogainak árnyékával még birván, kérdést intézett 1700. jul. 6-áról az unitus püspökhöz egy reformálttá lett s ezért elfogott popa ügyében s kiszabaditására lépéseket tett. De ez a katonai parancsnokság különös védelme alatt állván, lehetlen vala a sérelmek orvoslását keresztülvinni. Végre 1701. márczius 19-én egy uj, nagyobb diploma adatott ki az egyesültek részére, mely mig ezeket a catholicusokkal egyenlő lábra helyhezi, másfelől biztositékokat állit fel, hogy a fölvett hitben megmaradjanak. A püspök mellé hittudós (két jezsuita Hevenesi és Baranyai voltak) állittatott, hogy „a popák és püspök által tudatlanságból elkövetett tévedések jövőre elkerültessenek“, valóban pedig teljhatalommal. Ennek tudta nélkül semmit sem intézkedhetett, még egyszerű levelet sem bonthatott fel, annyival kevesbbé irhatott. Tudtán kivül nem büntethetett, házasokat nem választhatott el. Ugyanakkor eltiltja az okmány a más vallásokkal való egyesülést is, „mert az csak szin volna az unio elkerülésére.“ S mennél tulságosabb buzgalommal kergették a jezsuiták a popákat az egyesülésre, mennél inkább üldözték, nyomorgatták az ellenálló oláhokat, kiket sok helyt tem-

*) Diplomájuk kihirdetését a kormányszék utóbb is 1734-ben megtagadta.

plomaiktól is megfosztottak, annál határozottabb ellenszenvet ébresztettek. Maga a kormányszék tehetsége szerint gátolta az ügyet s a diplomát sem hirdette ki, mig a moldvai s havasalföldi püspökök a popákat ellenállásra buzditották. Valóban ezek a gondnokká választott Nagyszegi Gábor által ez év késő őszén ellenmondást nyujtottak be itélőmester Sárosihoz s a keleti egyház számára pecsétet csináltattak. Az üldözés csak nevelte a ragaszkodást a régi hithez s a még megmaradt dissidensek nagy tevékenységet fejtettek ki. Ekkor, hogy a folyamba indult uniot megmentsék, a kormányszék által elfogatták Nagyszegit s a vele tartó popákat, el Sárosit, mert az ellenmondást elfogadta s még az ötvöst is, ki a pecsétet csinálta. Sárosit a hazai törvények szerint perelték, de a szerencsétlen Nagyszegi az oláhokkal Szebenbe küldetett, hol német auditorok hallgatták ki, kinoztatták Nagyszegit s a vallani nem akarókat. Sárosi nemsokára Bécsbe hivatott, kiszabadult. De a többiek közül sokan börtönben haltak el, s Nagyszegi is még éveken át kinoztatott.

S ennyi bajhoz s ily zivatarok közt, midőn fölülről mindennap ujabban látták fenyegetve az ország alkotmányát, belviszályok is járultak. A három nemzet nem élt egyetértésben. Oly időben, midőn az országos terhek rendkivüli súlylyal nehezedtek rájok, mindenik nemzet külön igyekezett saját könnyitését előmozditani. A surlódás rendesen otthon kezdődött, de Bécsben végeztetett be. Főként a különben is kegyelt szászság tudta saját érdekeit nagy ügyességgel előmozditani, kevesitette koronkint az accorda után is portái számát, s a kormányszék ellenében a katonai parancsnokságnál s a pénzügyi bizottságnál és a bécsi kormánynál kész pártfogást talált. S minthogy a székelyek is (1693 óta) önkénytes elvállalásokkal járultak az országos adóhoz, a tehernek aránylagosan nagy része esett a vármegyékre. Mindez sokat tett a kormányszék tekintélyének csökkentésére, s midőn az összes pénzügy a királyi

bizottság hatásköre alá került, a gubernium 1700 sept. 14-dikén Vas Györgyöt — ugyanazt, a ki által felvitt panaszok hozták e bizottságot az országra — Bécsbe küldé, hogy igyekezzék a pénzügyet visszaszerezni, a katonatartás terheit, az adót a hitlevél értelmében leszállitani, értekezzék a nádorral, ki Erdélyt és a Részeket óhajtá visszacsatoltani Magyarországhoz, de a mit Erdély kiválóan vallásos érdekekből ellenzett — mert ott a protestánsok jogai ujra fenyegettettek.

Ily körülmények közt, midőn a diploma már ki volt forgatva, pontjai elvesztették érvényöket, a nemzetet elviselhetetlen teher nyomta s mindenfelé szaporodott a gyuanyag, az ingerültség átalánossá lett. Magyarország 1697 óta forrongott, Erdélyben 1700 óta proclamatiók kerengettek melyeket bizonyos Löffelholz és Pál deák adtak ki. Az ily felhivásoknak volt is foganatja' főként azoknál, kik már is koldusbotra jutottak s kik „bódorgásra és vándorlásra adták magokat.“ Bármennyit büntetett is a közigazgatás, bár egymásra küldte is ki a vizsgáló birákat, a bujdosók száma naponként szaporodott s már 1702-ben különböző fegyveres csapatokká alakultak ezek, bebarangolták az országot s egy ütközetben Válaszutnál aug. 15-én megverték a kolozsvári német őrséget. Ezek voltak „a kuruczjárás előljárói,“ kiknek, ha nagyobb csapat ment ellenök, könnyü volt eltünni, s kik oly rémülettel tölték el az országot, hogy a kormányszék is fegyveres katonákkal őriztette magát. „Ime — irá Seeau nem sokkal utóbb — mire vezetett a politizálása diplomával, nagy terjedelmű promesse-kből compromisse lett; a hitetlen erdélyi észrevette a játékot s kölcsönben most maga is játszik a hűséggel.“ Valóban jó helyt kereste a mozgalom okait, s kevés kellett, hogy a forrongó ország egészen a lázadáshoz álljon.

1703. márcziusában a rendek Fehérvárott gyülést tartottak. Bécsből uj rendelet jött le, mely a Mikes-féle pontok teljesedésbe vételét sürgette, a kapuszám mi-

atti surlódásokat pedig egy másik akkép intézte el, hogy átalános összeirást rendelt el minden ingó és ingatlan vagyonról, mely aztán az adókivetésnek kulcsul szolgájon. A Mikes-féle pontokat tárgyalás alá sem vette az országgyülés, az utóbbit illetőleg a kormányszék bizottságokat nevezett ki, mely hozzá is fogott a munkálathoz, de nem fejezhette be. A Magyarországban már kiütött lázadás élére Rákóczy állott, s minthogy tartani lehetett, hogy ez az erdélyi bujdosókkal megkisérlendi a csatlakozást, a kormányszék parancsot küldött a hatóságokhoz: figyelmeztesse a népet, hogy a ki titkon vagy nyilván Rákóczihoz áll, hazaárulónak fog tekintetni s intézkedjék, hogy negyven nap alatt a főbb erősségek kellő élelemmel láttassanak el. Ugyanakkor Rabutin Glöcksberget a szélekre küldé, ki eleinte Somlyónál táborozott, de onnan Szathmárba huzódott, ama már romban levő erődben 30 embert hagyván. Ez idétt már Rákóczy fegyverei nagy előhaladást tettek Magyarországon s most ő a különben is forrongó Erdély csatlakozására gondolt. Szőcs Jánost egyik hadnagyát Somlyó ellen küldé, honnan a kapitány Boer Ferencz Szőcs közeledésének hirére beszaladt Erdélybe. Kit helyébe választottak, Kaszás Pál, feladta a várat s az örséggel együtt kuruczczá lett.

Ez volt csekély kezdete a mozgalomnak. A kormányszék Fehérvárról Naláczi által izenetet küldött Rabutinnek: intézkedjék a mozgalom elnyomásáról, s e czélra az ország hadának felültetését ajánlá. Ez ember eddig zsarnoka, nyomorgatója Erdélynek, most nagy zavarban volt: nem bizott senkiben, nem mert semmit tenni más, csak saját katonái által, mindenütt, mindenben árulást, kuruczságot látott. Már Naláczinak is elfogatását ajánlá a kormányszéknek s még gyanakodóbbá lett, midőn a kormányzó a korlátnok s Apor hasonló ajánlattal állottak elő Szebenben, hová a kormányszék megbizásából mentek. Azt hitte, hogy a kuruczokhoz csatlakozás végett akarják felültetni az ország hadát s

szidta a küldöttséget: „elüttetném az önök fejét, ha katonák volnának s ilyen tervvel állanának elő. Menjenek vissza Fehérvárra, üljenek ott csendesen.“ Ugyanakkor rendeletet adott ki, hogy Kolosvár őrségéből menjen kellő erő Somlyó visszafoglalására. Elindult másfél száz német és száznyolczvan rácz, kik aug. 21-én hajnalban fölverték Somlyót, lakosait leöldösték s még Zilaht is felprédálták.

Ilyen intézkedésekkel még nem lehetett a mozgalom növekedését meggátlani, s a kurucz hadnagyok azért szabadon bejárták Erdély felső részét, s Kővárt ostrom alá fogták. Ennek fölmentésére Rabutin személyesen vezetett hétezer ember s szept. 15-én őrséget és élelmet vitt a várba. Egy kurucz csapat Ilosvai alatt Rabutin ellen indult, de helyette a Szamos völgyében Szent-Benedeknél Dézstől nem messze a Bethlen Sámuel által vezetett megyei és székely hadakra bukkant, melyeket megtámadott s teljesen szétvert, részét elfogván, részét a Szamosba szoritván. E csapás a kormányszéket a hunyadvármegyei országos hadak felültetésére birta, mert már Hunyadmegyét s a bányavárosokat is fenyegették a kuruczok. Le kellett ültetni, mert a tábornok „megizené, hogy levágatja őket.“ Ő átalán maga akarta saját hadaival megvédni Erdélyt, mert az ország vérig sértett lakosaitól tartott, mert a mozgalmat nem tartá nagyon fontosnak, mert boszus volt némi vélt mellőzésért. Midőn hirt vett, hogy a felső vidéken már 7000 kurucz táboroz: „hazugság — mondá — de szeretném, ha tizannyian volnának. Tanuljon a császár, ha kalapot akar csináltatni, ne csináltassa vargával.“ Maga sem hitte, hogy „oly hamar kedve teljék kivánságának, s a mely dolgot Kis Albert hetven talpassal indita aprilisben, májusban 700, juniusban 7,000, decemberben 70,000 számra nőjön.“ Kevés idő kellett, hogy ne lehessen többé urává a helyzetnek. Seeaunak ez időből fennmaradt levelei festik szorongattatásaikat: „leggonoszabb, hogy még a hű erdélyieknek sem lehet hinni,

mert a németet mindnyájan gyülölik, s titokban nem beszélnek másról, mint hogy a jármot lerázzák. A kik eddig elé hosszu hajat s kalapot viseltek, hajokat már is levágták s feltették a süveget. Szorongunk, aggódunk, mert senki sem engedelmeskedik s hadi és politikai dolgokban nagy a zavar, az ut sem biztos már s visszavonulhatásra sincs kilátás.“ A helyzetet hiven festé s más levelében okát is eltalálta: „nem kell olyasmit igérni, mit nem akarunk megtartani. Jó lesz komolyan hozzáfogni a dologhoz s javitsuk az ügyeket a törvény rende szerént, s hagyjunk fel az örökös igérgetéssel.“ De a törvény alatt Seeau az erőszakot érté: „timore non amore kell a népet igazgatni, melynek hajlamai olyan roszak.“ Épen az ily tanácsok s tanácsosok voltak minden baj okai s midőn Seeau e levele kézhez ment, már foganatositható sem lett volna. September végén Guti István hatalmas kurucz-csapattal Hunyadmegyébe tör s Dévánál Szávát, Zalatnánál Kosztа rácz ezredest megveri, aztán Száván oct. derekán uj diadalt arat s ezt elfogta, felégette Fehérvárt s bár ezuttal a Rabutin által küldött hadak visszaverék, de utóbb visszatérvén, elfoglalta ezt, el dec. 21-én Balásfalvát, hol Pekry Lőrinczet fogta el. November elején Orosz Pál egy másik kurucz-csapattal Erdély felső részében táborozott, mely Kolosvár felé nyomult. Toroczkai István aranyosszéki főkapitány ment ellene, de nov. 10-én délután Bonczidánál megveretett, elfogatott s maga is kuruczczá lett. Még az nap estve a kolozsvári rácz és német őrség ment ki ugyan e csapat ellen s ugyan ott ez is tönkre veretett. Kurucz, labancz felváltva égetett, dult, zsákmányolt mindenfelé.

Rabutin e mozgalmak közt nov. 9-én kiadta rendeletét, hogy a főurak hűtlenség terhe alatt olyan várakba vonuljanak, melyben német őrség van, névszerént Szebenbe, hova a kormányszék is huzódott. Nov. 15-ére országgyülés volt hirdetve, melyre a rendek nem nagy számmal gyültek össze. Mindenek előtt kiáltványt

adtak ki a forradalmi mozgalmak ellen. Más tárgya volt e gyülésnek Zaban szász ispánnak perbe fogatása. Mióta Zaban mint az Alvinczi-féle követség tagja Bécsben megfordult, szokatlan buzgalommal mozditotta elő a szászok külön érdekeit, s valóban a nemzetek közti viszályokra nem kis befolyást gyakorolt. Gyorsan emelkedett: már 1695-ben szebeni polgármester volt s 1697-ben a szász ispánságra kijelöltetett a főkormányszék által, mely hivatalába csak 1702. jan. 4-én lőn beigtatva. A kormányszéki tanácsosságot 1698 óta viselte, mely évben nemességet is kapott. Gőgös, fennhéjázó kiméletlen, ember volt s felső pártfogásban bizva, maga ellen zuditá Rabutint, Bánffit. Több izben többféle bünnel volt vádolva, de mindig megszabadult. Legutoljára egy tekintélyes segesvári polgárt, Schüller Jánost, fogatott el, s 1703. sept. 28-án ki is végeztette őt. Nagy hivatali visszaélés volt ez s a kormányszék Rabutin ohajtása szerént perbe fogta, halálra itélte és az itéletet még azon év dec. 5-én végrehajtatá rajta.

Rabutin terrorismussal akarta az erdélyi népet elvonni a kuruczoktól, s 1704 elején felhivásokat iratott, melyekben a terhes asszonyokat is halállal fenyegette. „Hatalmas Isten — mondá a kormányzó könyezve — mi csak hóhérok vagyunk!“ de a felhivást ki kelle adni, s mi azután történt, valóban igazolta azt. Ez idétt már csak a várak, keritett városok voltak Rabutin kezében, melyek közül Kővár jan. közepén, s Udvarhely is feladták magokat, az ország mindenütt meghódolt a kuruczoknak, kiknek vezérévé Rákóczy egyelőre Toroczkait tette. Maga Rabutin nem ment ki Szebenből, de hadnagyait Tige-t, Gravent oda küldé, hol egyes csapatok létezéséről értesült. Többnyire ezek jókor elvonultak, s a rácz és német hadak égetéssel, rablással fenyiték a kuruczokkal rokonszenvező népet. Egy csata után, melyet Guti a székelyekkel Tige ellenében elvesztett, ez egész sergével Udvarhelyszéknek fordult, feldulta, felégette azt, azután márcz. 13-án Enyedet, utóbb To-

roczkót égette le, onnan Aranyosszéknek fordult s Beszterczéig mindent hamuba döntött. Ezalatt pedig a kuruczok a keritett városokat támadták meg s ha nem foglalhatták el, a külvárosokat boritották lángba. Barát és ellenség közt valóban nehéz volt ez idétt különbséget tenni.

Nem csoda, ha mindkét táborban bánat tölté el a hazafiak szivét, s a baj orvoslására terveket készitettek. Bethlen a korlátnok egy emlékiratban (Noe galambja) visszament régi tervéhez, hogy Erdély önálló hűbérországgá alakittassék át, de az irat rendeltetése ellenére Rabutin kezébe esett, s ez a dologban árulást látván jun. 11-dikén elfogatta őt. Ezalatt a másik táborban is készült egy emlékirat, melynek szerzője Pekry Mikes Mihálylyal, Száva Mihálylyal, Teleki Mihálylyal s több már is kuruczczá lett erdélyi urral. Ezek Erdély fejdelemválasztási jogát még tényleg fennállónak tekintették s Gyula-Fehérvárra országgyülés összehivását sürgették. Rákóczy ily mélyen még nem akart a dologba ereszkedni, de midőn Pekrytől értesült, hogy Bercsényi szeretné az erdélyi kornyétát fejére tenni, julius elejére Gyula-Fehérvárra országgyülést hivott össze intve hiveit, hogy az oda menő követeknek oltalommal legyenek. Biztosul Radvánszky Jánost küldé oda, szigoru tilalommal, hogy a tanácskozás folyamának irányt adni ne akarjon. A gyülésből csak Szeben, Brassó, Szász-Sebes maradtak el, s a három nemzet jul. 6-kán Rákóczyt fejdelemmé választá. A választási oklevelet néhány héttel utóbb ünnepélyes követség vitte meg Rákóczynak, melyben a három vallás és négy nemzet képviselve voltak. A követség kérve kérte Rákóczyt a választás elfogadására, rámutatva Tökölire, mint a kinek nevével bizonynyal izgatások fognak történni, ha ő késlekedik, s ő ezt Bercsényit tanácsa ellenére is elfogadta. A főkormányszék és Szebenbe szorult urak — kik a mult év vége óta permanens országgyüléssé alakultak át, — egy aug. 2-án kiadott

ellennyilatkozattal az országgyülést törvénytelennek, a választást semmisnek, azt elismerőket pedig felségárulóknak bélyegezték.

A nyilatkozványnak alig volt valami hatása. Beszterce őrsége elfogta parancsnokát Falkenheimt s tiszteivel együtt Teleki Mihálynak feladta a várost még jun. 27-én, melynek kiváltságait a capitulatio értelmében a kuruczok tiszteletben tartani igérték. Ezek most Kolosvár ellen indultak s azt 16 ezer emberrel körülfogták. A boszus Rabutin — ki Erdélyből már csak Brassót Fogarast, Szebent, Dévát, Medgyest birta — megindult némi csapatokkal s rendkivüli gyorsasággal sietett Kolozsvár felé, hogy azt megmenthesse. Sikerült is neki. Két és fél nap alatt Kolosvártt termett oct. 7-én, megverte a kuruczokat, de eme várat nagyon is gyengének találván, kivonta belőle az őrséget, élelmet lőszereket, magához vette a város kulcsait, lerontatta a várfalak egy részét, s visszavonult Szebenbe. A kuruczság pedig bevonult az elhagyott városba. De nagy volt az országban mindenfelé a nyomor, nagy főként Rabutin körül, ki alig volt képes hadai zsoldját kiteremteni. E czélból a Telekieknek lefoglalt s némely lázadóknak Szebenben levő ezüstjeit pénzzé verette, s az ottan levő nemességre és főkormányszékre százezer forint fizetést rótt. De még ezzel nem lehetett beszerezni a takarmányt, mert Szeben környéke teljesen ki volt merülve. Erre nem volt más mód, mint hogy katonáival, onnan, hová biztosan mehettek, erővel beszereztette. Sok helyről ezek még a házak szalmafedeleit is magukkal hozták. A több izben felprédált Apor ez évben elhunyt, annyi vagyonról téve végrendeletet, mennyiről Bethlen Gábor óta senki.

Rákóczy még 1704 derekán az erdélyi hadak főparancsnokává Forgácsot nevezte ki, de ez országba csak 1705 elején küldte be őt. Ez a Rabutin kezén levő várakat ostrom alá fogta, hogy azok közlekedését meggátolja. Maga Medgyes ála ment, s elég hosszas ostrom

után, miután a város parancsnoka elesett, feladás által kezéhez vette jun. közepén. Forgács innen — mialatt Déva is feladta magát — Szeben alá ment s a várostól két órai távolságra a medgyesi uton 30,000 emberrel táborba szállott. Ugyanakkor Orosz Pál az Olton tul táborozván Rabutinnek Bécscsel Oláhországon át történt közlekedését végkép megszakitá. Forgács visszatért Magyarországba, résztvenni a folyamban levő szécsényi conventben, mely Rákóczyt Magyarország fejdelmévé választá, és Orosz Pálra hagyva a főparancsnokságot.

Leopold már ekkor nem élt s utódja József Erdélynek tetemesebb segélyt akart nyujtani. E czélból Herbeville parancsot kapott, hogy a Csallóközből ez országba menjen. E hirre Rákóczy Forgácsot visszaküldte az erdélyi főparancsnokság átvételére, hogy Rabutinnek lehető kitörését meggátolja, oct. 29-ére Gyula-Fehérvárra országgyülést hirdettetett, melyen az ország fejdelemségébe volt beigtatandó s maga a szécsényi gyülés bezárta után sergéhez ment, várva, hogy a lippai uton, vagy a Meszesen át veszi-e utját a német tábornok. Herbeville ez utóbbit választá. A hegylánczon, mely a Részeket Erdélytől elválasztá, két szoros-ut vala: Karikánál és Zsibónál, az elsőnek megerősitését Lamottera, az utóbbiét Damoiseaura bizta a fejdelem, maga pedig oct. 31-én Magyar-Egregynél szállott táborba, honnan Pápait a nagyvezérhez küldé Belgrádba, tudatni vele, hogy utban van Erdélybe. Herbeville ugyan-e napon Váradra szállott be, honnan háromnapi pihenés után Somlyónak vette utját, honnan nov. 9-én már el is indult Karika felé, midőn hirt vett, hogy a zsibói szoros kevesbbé van megerősitve. Nem kis kerüléssel erre forditotta utját s Rákóczy is Zsibóra vitte át táborát, összesen mintegy 22 ezer embert. 10-én estve Herbeville is megérkezett s a fejdelem sánczaitól egy óranyira fogott állást. De nyomában jött Károlyi is dandáraival, oly utasitással, hogy ütközet esetére hátba fogja a németeket, s ettől Herbeville levágott fákkal, szekerekkel sán-

czolta el magát. Másnap egy erős és gyors rohammal támadást intézett Herbeville a láncz ellen s fél órai gyilkos harcz után be is hatott. A kuruczok kiverve erős állásukból, visszavonultak s még az nap estve Szamosujvárra érkeztek, s innen Rákóczy nov. 13-án Bethlenvárába tette át szállását nehány napot időzve ott, hogy a csüggedt kedélyeket, ha lehet, felbátoritsa.

A zsibói csata megnyitá Erdélyt Herbevillenek, s többé Rákóczy beigtatásáról — melyhez pedig az ünnepélyes készületek is megtétettek — ez uttal szó nem lehetett. De másik következménye volt Erdély elveszése. Herbeville Kolosvárnak tartott csapataival, hol a jezsuiták diadaliveket készitettek Rákóczynak s most alig volt idejök azt szétbontani, midőn nov. 14-én az előcsapat s 16-án maga a derékhad is megérkezett. Rémülten szaladt szét a lakosság egy része, a jezsuiták pedig lutheranus dán katonákat kaptak szállásba. Egymásután elestek Szamosujvár, Bethlen, Görgény, el Déva csaknem háromhavi ostrom után (1706. febr. 22.). Rabutin megverte Orosz Pált, Szappanos Mihályt, a brassai kapitány Kálnoki Pétert, Pekri Lőrincz utközet nélkül szaladt el. Roppant rémület volt mindenfelé, nemesek, főurak, kik nem voltak várban, szétszaladtak Moldvába, Havasalföldére, vagy Rákóczy hada után, ki maga is Bethlen alól Kővárba s innen Ecsed alá ment, kisérve mintegy 11,000 főre menő s Rabutin boszuját rettegő csapat, férfiak, nők gyermekek által. Erdély ujabb megszállását ő Károlyira akarta bizni, de ez nem akarta elfogadni, mert a zsibói csapást sokan elmaradásának tulajdoniták: „Csudálkozom — irá neki Rákóczy — nem veszi észre, vagy csak érteni nem akarja kegyelmed személyébe való bizodalmamat, a midőn könnyebbségemre kegyelmedre egyedül bizom oly sulyos haza-szolgálatit, a kiket másra bizni nem kivánok. Ha mind áruló volna is az erdélyi ember, még sem kellene Erdélyt oly hirtelen elhagyni.“ S ajánlá neki, hogy ő fel fogja váltani: „lássa, katona ha ott hágy, kész vagyok rég már az áldozatra.“ Károlyit

meghatá az önzéstelenség, a nemes kedély, mely mindig, és e levélben is vezette a fejdelem tollát: pár nap mulva Dézstől Tasnádig fel voltak állitva a vonalok, s Károlyi főhadiszállását Szurdokra tette át.

Rabutin 1705. dec. 15-ére Segesvárra országgyülést hivatott össze, mely a hadi adót kivetette, még pedig tetemest; a Rákóczyt fejdelemmé választó gyülés végzéseit megsemmisité s elhatározá, hogy a császár hűségére országszerte uj homágium tétessék le, elrendelé, hogy a kuruczok által elkobzott vagyonokat ugyancsak a kuruczok térítsék meg. Válaszul erre az erdélyi bujdosók márcz. 8-án Huszton szövetségi okmányt irtak alá a magyarországiakkal, mely szerént kötelezték magokat, hogy Ausztriával nem kötnek külön békét s Rákóczynak az erdélyi fejdelemséget a magyarországi urak is biztositják. Tavaszszal Károlyi beütött Erdélybe, márcz. 26-án Abrudbányán, 31-én Zalatnán volt, apr. 6-án Benedekben felverte a dánokat s 28-án éjjel próbát tett Gyulafehérvár elfoglalására. S mialatt Károlyi fegyverei Erdélyben ez előhaladást tették, az erdélyi bujdosók az épen folyamban levő békeértekezletre beküldötték nyilatkozataikat, mely válasz volt az Erdélyt illető s a tárgyalások lényegét képező pontra, s az ő kivánságaikat tiz pontban terjeszté fel. Óhajták, hogy a dolgok régi rendje állittassék vissza, hogy a korloviczi békének nélkülök kötött s őket sérelmesen illető pontja töröltessék el, Apafi lemondása érvényben hagyatván a fejdelemség hagyassék meg a megválasztott Rákóczy kezében s a német hadak által az országon ejtett sérelmek orvosoltassanak. S valóban a nagyszombati értekezletnek legtöbb bajt az erdélyi ügy okozott, mert a császár biztosai az ez országot illető kivánatot teljesithetlennek tartották s annak függetlenségét elismerni vonakodtak, s az értekezlet eredménytelenségének ez egyik főoka volt. És most a nádor s több koronatanácsosok azon nyilatkozatot tették a császárnak, hogy óhajtandó volna Erdélyt véglegesen

Magyarországhoz csatolni, miután az ez országot illető pont az értekezleten azért utasittatott vissza, mert az erőszakosan, törvénytelenül szakittatott el a magyar koronától. József, tán mert nem akarta Erdély zavarait nevelni, nem fogadta meg ezt.

Rabutin még februárban parancsot kapott, hogy hagyja el Erdélyt hadai azon részével, mely nem szükséges ez ország oltalmára. Juliusban a parancsnokságot Glöckelsbergnek adva át, elindult, 28-án Karikánál egy kurucz-csapatot szétvert s azután Nagy-Váradra ment. Nyomában Pekry septemberben, mint Rákóczynak fővezére, a népet ennek hűségére esketé, Görgényt Bethlent megvevé s az ország nagy részét visszahóditá. A következő 1707. elején b. Tige Hunyadmegye felől az országba nyomult, Szászvárosnál megverte Józsika Gábort s jan. 17-én Szebenben termett. Pekry, ki e várost kiéheztetés által akarta bevenni most Kolosvárnak indult, de ide vette utját Tige is, febr. 1-én kihozta belőle a német őrséget megsarczolta lakosait s falait lőporral szétveté. Visszatérő utjában azonban Pekry megtámadá Kocsárdnál s fényes diadalt aratott rajta.

Rákóczy márcz. 28-ikára Maros-Vásárhelyre gyülést hirdetett, hogy az utóbbi évekről elmaradt beigtatást végrehajtassa. Apri 11-én megállapodott Bándon, hogy a fejdelmi feltételek iránt a rendekkel előre értekezzék. Minden a mit ez ember tett őszinte, becsületes, hátulsó gondolat nélküli volt: itt is megmondá, hogy készebb visszalépni, mintsem az Apafiak megalázó feltételeit fogadná el. A mult idők emberei bármennyire ragaszkodtak is ahoz beleegyeztek végre a határozott kivánatba, hogy csak ősei feltételeire hajlandó esküdni. A gyülés Apafit mint érdemetlent s mint ki le is mondott, a fejdelemségtől megfosztván s az uralkodó házat is trónvesztettnek nyilatkoztatván, Rákóczyt felséges és hazának atyja czimekkel ruházta fel, s fényes küldöttséggel apr. 5-én meghivta, hogy ősei feltételeire tegye le az esküt. Fogadtatása a város előtt az összes

rendek és nagy tömeg által lelkesült volt, beigtatása ünnepélyes és megnyugtató. Nyiltan beszélt az ország szükségleteiről, hogy a törvényt kell alapul venni, a kincstárt és katonai ügyet jó rendbe hozni. De egyet még sem érhetett el: határozattá lett, hogy a földesurak katonává lett jobbágyaikat is visszakövetelhetik s ez végre is a hadsereg felbomlására vezetett. Azután betöltött néhány tanácsuri helyet, néhányat üresen hagyott a Szebenbe zárkozottak számára. Azután megerősité a gyülés végzéseit, mely a régi fejdelmi hivatalokat helyreállitá, Bánffit a kormányzót megidézte, az elkobzandó javakat a kincstár kezére adta, Bercsényit honfiusitá, Debreczent királyi várossá tette. Ez alatt a fejdelem nyilvános kihallgatáson fogadta Desalleurst mint XIV. Lajosnak őt fejdelemül üdvözlő követét, s a szövetséges magyar rendek követeit. Az erdélyiek elfogadták a magyarországi szoros frigyet s Mikes Mihályt, Kemény Simont, Lázár Ferenczet és Kolosvári Mártont a máj. 16-án megnyilandó ónodi gyülésre követekké nevezték ki. De elvégezék, hogy a porta megnyerésére is oratorokat küldenek. S Rákóczy csakugyan kiküldé Telekit és Hentert, de üres biztatásoknál egyebet nem nyertek ezek.

Rákóczy Vásárhelyről Radnótra innen Fehérvárra, apr. 26-án Kolosvárra ment. Felélesztė a nemesi társaságot, mely ősei alatt virágzott, s mely testőrségét képezendette. Ezredesök maga volt Rákóczy az alezredes Kemény Simon. Tartoztak együtt küzdeni, de minden nemtelen tett eltávolítást vont maga után. Onnan kiindult Magyarországra az Ónodra gyüjtött országgyülésre, melyen Erdélyt kiküldött követei képviselték, s mely, mint ez ország az uralkodó házat trónvesztettnek nyilvánitá. A vásárhelyi követek e gyülésen a szökevény pórok kézhezadását s a két ország közt fennálló vám és harminczad eltörlését sürgették. Válaszul nyerék, hogy rövid idő alatt fog intézkedés történni.

Ezalatt Pekry készületeket tett a még német kézen levő várak elfoglalására. Bethlent őrsége juniusban feladta, Pekry pedig Harság alá ment Szebent szándékozván elzárni. Báró Tige azonban a városból tetemes erővel kiindult Dévát szándékozván éléssel ellátni. Pekry Nagyszegi Gábort küldé ellene, de ez Brassó mellett, Szerdahely közelében, Tige által megveretett s elfogatott.

Az ónodi s vásárhelyi határozatok a bécsi kormányt tevékenyebb fellépésre ösztönzék. Mindenek fölött Erdély visszafoglalását határozák el, s ennek végrehajtásával Rabutint bizták meg. A tábornok aug. 6-án indult el Bécsből s minden nagyobb ellenállás nélkül ért ez ország határáig. Közeledtének hire rémülettel tölté el a népet, s Pekry a harsági táborból előnyomult. Rabutin sept. 30-án átkelt a Maroson s Hunyadvárát fölmenté. Nagyobb erővel volt, hogysem Pekry tanácsosnak látta volna megütközni, s visszavonult Enyed felé. Rákóczy eleinte maga szándékozott Erdélybe jönni, utóbb azonban Károlyit indítá be, ki october elején Zilahon át Kolosvárra érkezett. Innen Enyedre ment, hogy Pekryvel tanácskozzék a teendőkről. De hidegen fogadtatott, sem kedvet sem bátorságot nem talált az ellenállásra s oct. közepére visszament Gyaluba, kerülve Rabutinnel az ütközetet. Ez még jobban elcsüggeszté a kedélyeket s mint a zsibói ütközet után, most ujolag tömegestül megkezdődött a kivándorlás Magyarországba, hova a nemesség szine, s Moldvába hova a székelység vonult. Károlyi nemsokára parancsot kapott, hogy siessen a fejdelemségből, s ez a vele volt hadak vezényletét átadva Pekrynek, ki is ment. Erdély ujra el volt veszve. Görgény vára 1708 elején hősies ellenállás után feladta magát, s Rabutin a főparancsnokságot Chusaninak adva át kivonult. A fejdelem az erdélyi had folytatásával ujolag Károlyit bizta meg. Ő „utjában Szász-Sebest megveszi vérrel, hatvan német a benne való kuruczczá lesz“ s Szászváros önkényt fel-

adta magát. De a tetemesebb német had nyomban követte őt, s „kinyomja Abrudbánya felé“ Sebesvárát elfoglalván. A következő 1709-ik év sem volt szerencsésebb. Pekry meghalt Mármarosban s Erdély visszafoglalásának megkisértésével ujra Károlyi bizatott meg; kezdetben meg akarta gátolni, hogy Váradot Kirchbaum — a Chusani utódja — meg ne segíthesse, de a parancsnok átvágta magát. Azután apróbb dandárokra osztá hadait, hogy az Erdélyben még küzdő egyes csapatokat megsegíthesse: Szentiványit és Csereit Zarándmegyére, Bagosi Lászlót az Almás vize mellé, Dráguly kapitányt Hunyadmegyébe küldé. Az erdélyi táborozásokban a vallásukban fenyegetett keleti egyház tagjai nevezetes részt vettek, s daczára, hogy a vásárhelyi törvény visszaadta a jobbágyokat földesuraiknak, még mindig voltak egyes csapataik. Fekete Vaszil Maros- és Udvarhelyszéken, Balika Aranyosszéken, Kimpian Bukur Háromszéken. De Szentivánit Ribiczénél Wellenstein, Bagosit pedig Montecuculi verte vissza, s ugyanakkor az egyes szétszórt osztályok is nagy csapásokat szenvedtek. A forradalom ügye Magyarországon is hanyatlott s Erdély megsegéléséről többé nem volt szó.

Az ország kormányzása a forradalom alatt a katonai parancsnok kezében volt. A guberniumnak alig volt más szerepe mint rendeleteit végrehajtani. Időközben meghalt Bánffi a kormányzó s a kormányszék utoljára három emberből állt. Ezek óhajtották volna, hogy a teljes szám betöltessék, de a kormány rendelé, hogy ideiglenesen egy 16 tagból álló deputatio rendeltessék mellé. 1709. apr. 11-én Szebenben tartott értekezletből 32 jelöltet küldtek fel s ebből 16-ot kinevezett a kormány — négyet-négyet minden vallásból. A bécsi korlátnokság ugyanakkor gr. Kornis Zsigmondra ruháztatott, kit a kormányszék jelöltjei közül neveztek ki. 1710-ben Haller a deputatio elnöke meghalt s helyét Wesselényi István foglalta el. De a forradalom már ekkor egyes kóborlásokra volt szorítva, s midőn

1711-ben a szathmári béke, melynek létrehozásában erdélyi katonai és polgári kiküldöttek s a két Oláhországba bujdosottak követe Dániel István is részt vettek, létrejött, a nyugalom lassanként az országban is helyreállt. E béke az ország alkotmányának megtartását és helyreállítását igérte s most a hirdetett közbocsánat alapján sokan visszatértek. Nem Rákóczy, nem többen hivei közül, kik megosztáḱ vele a bujdosás szomoru kenyerét.

IX.

Erdélynek független államélete másfél századig tartott. Kezdődik az napon, melyen Izabella székét Fehérvárra tette át, s tényleg véget ért midőn a leopold-féle hitlevél a magyar király védhatalmi jogát uralkodási joggá változtatta. Fennállása következménye volt azon küzdelemnek, melyet Magyarország birtoklása felett két nagy hatalmasság folytatott egymással, de csak addig lehető mig e harcz végét nem éri. De hivatása nem ennyiből állott s nem csak arra szorítkozott, hogy a sulyegyent ama két állam közt fentartsa. Valamint a nemzeti pártnak különválása hozta létre a két külön Magyarországot, épen ugy Erdélynek a nemzeti királyságot kelle pótlania. S ez az oka, miért a tiszai részek az elválás után oly örömest csatlakoztak hozzá, a miért utóbb is Felső-Magyarország annyi hévvel pártolta s oly örömest ment át — részeiben legalább — az erdélyi fejdelem alá. Ettől fogva a három nemzetből álló ország három területe egy negyedikkel szaporodott: a Részekkel, melyek közül amazokat a régi s utóbb is megujított unio szorosabban fűzte össze, de a mely négy elem magában a törvényhozásban is külön szerepelt. Csak hogy a Zápolyaház alatt „Magyarország és Erdély három nemzetének rendei“ szokásos czimök, mert János Zsigmond Magyarország választott királyának irta magát; utóbb pedig

megfordítva „Erdély három nemzetének s Magyarország hozzácsatolt Részeinek rendei“ czimmel nevezték magokat.

E változás nem volt történetes. Erdély 1542-ben önmagát önálló országgá constituálta s bár 1544-ben egyesült a részekkel, külön igtatta törvénybe a török védhatalmasságot, külön intézte el saját török adója ügyét. Székhelylyé ugyan Gyulafehérvár lett s a sulypont ide volt áttéve, de ifju Zápolya saját czimében ennek nem adott kifejezést. Másként lett halála után. Azon kérdést, hogy visszamenjen-e Magyarországhoz vagy megmaradjon-e a török véduraság alatt, Báthori István az ország támogatásával ez utóbbira döntötte el. De a magyar király akkor is fenntartá legalább a jogczimet Erdély irányában: Báthorit feleskettetté vajdájának, s a birtokában levő felségi jogokban — pl. az ügyek ne felebbeztessenek tőle hozzá — megerősité. S attólfogva is szerette a fejdelmeket „vajvoda noster“-nek nevezni, bár e czimnek semmi gyakorlati értelme sem volt, sem kinevezés sem megerősités nem levén kezén.

Még e névleges függés is eltünt Bocskai alatt, midőn Rudolf 1606. sept. 14-én Erdélyt és a Részeket szabad fejdelemválasztási joggal ruházta fel. De csak nyilvánosan s magában az életben. A magyar király szükségét látta annak, hogy joga Erdélyhez ne legyen teljesen elavulttá s e jognak létezését az erdélyi fejdelmek sem tagadták. Ez hozta létre azon titkos egyezkedéseket egyfelől Mátyás s másfelől Báthori Gábor és utóbb Bethlen közt, melyek Erdély szabad fejdelem választását addig nyilvániták fenntartandónak, mig a török uralkodás Magyarországban fenn áll. De mig a magyar királyok egy felől nem tarták elegendőnek, másfelől a fejdelmek is igyekeztek szabadulni tőle, s érvényét a későbbi békekötések sokkép felforgaták. Mindamellett, midőn Leopold megszálló sergeit ez országba küldte, magyar királyi jogánál fogva tette azt.

Ezzel vége lett a török felsőségnek. Valójában ez is többféle változáson ment át másfél százados tartama alatt. A Zápolyaház kihalásával megszünt bizonyos jogczim, mely e családot illette. Bár mekkora hitetlenséget követett is el Szoliman Buda elfoglalásával „szövetségesének“ fiát fiának fogadta és tartotta. Midőn Báthori István lett fejdelemmé az első athname ezen jogczimet erősítette meg, de Békés támadása következtében négy év mulva uj athname adatott ki számára, mely az adót ötezer aranynyal emeli, az előbbeni jogczimet elismeri s meghagyja a fejdelemválasztást, de a Báthory-családra szorítva. Ez athnamek a porta részéről a védelmezésen s határok tiszteletben tartásán kivül más kötelezettséget nem foglalnak magokban. A tizenötéves háboru megtanitá a portát, hogy Erdély mint ellenség mennyi kárt tehet, s ez az athnamenek lényeges átalakitását vonta maga után. Báthori Zsigmond, hogy visszatérjen a porta hűségére már feltételeket szabott, melyek második athnaméjába világosan beirattak. Székely Mózes még ennél is többet nyert az adó leszállitása mellett, de tulajdonkép ezt is Bocskai fejleszté ki. Az övé a kétoldalu szerződésnek minden szükséges kellékeivel bir, nem csak a fejdelem személyére szól az többé, hanem az országra is melynek minden joga és kiváltsága biztosíttatott. Ez tartott Apafiig kit a szultán már nem athnameval, hanem fermánnal helyezett be székébe. A mi utóbb történt, az nem lépett életbe.

Ilyen volt a két hatalmasság jogczime Erdélyhez. De nem kevesebb változáson ment keresztül a fejdelmek jogczime is. Kezdetben ezek egyszerűen az alkotmányra esküdtek meg. Midőn Báthori Zsigmond másod izben választatott meg, már feltételeket szabtak elébe. Conditiók nyomára ennél feljebb nem akadunk, de ezek is még egyszerűek, rövidek voltak s az Approbatába sem vitettek be. Báthori Gábor elébe azonban már szigorubb feltételeket szabnak, s attólfogva a rendek,

akár uj fejdelmet választottak, akár az élőnek fiára ruházták e méltóságot, bővitették az alkotmányt s szorították a korona előjogait. A tanácsurak felelőssége már Bethlen Gábor alatt törvénynyé lett, a szabad kereskedést II. Rákóczyval megerősítették, de midőn a török fennhatóság zsarnoksággá fajult a kivülről koczkáztatott önállóságot a fejdelmi jogok éles megszorításával igyekeztek kárpótolni. A nemesség egyenlősége már ekkor csak irott törvény volt, s a földbirtok nagy részével együtt az országos ügyekbe való befolyás is nehány előlők család kezébe esett. Kétségtelenül az önfentartás ösztöne sem engedte, hogy ezek hazafiatlanokká legyenek, de sok gyülölködésnek s e miatt sok politikai hiba elkövetésének lett szülő anyjává. A liga melyet a főurak valamely társuk megbuktatására kötöttek — a példát a szomszéd Lengyelországból vették — divatossá kezdett lenni, s midőn a bajt észrevették s egy tábori országgyülésen Gerlán eltörlötték, mondhatni már késő volt. Bizonyos, hogy liga magában még nem vezetett az ország önállóságának bukásához, de hatalmasul mozdította elő azon állapotot, hogy az ország a hosszu török háboruban csak szenvedő részt vehessen. Oly nagy szerencsétlensége volt ez, hogy bár beláthatta, hogy egy tiszteletreméltó önállóságnak szerepe már el van játszva a visszacsatlást Magyarországhoz ez ország s a kormány ellenére maga hiusította meg.

De nem önzésből, nem nehány előkelőnek szerepelni vágya miatt. Mélyebb okai vannak. A separatio politikai és vallásos szükség volt s hasznos és szükséges magára az anyaállamra is. Az ausztriai ház uralmának elismerése után nem lehetett ugyan többé az az ambitiója, hogy e részben ezután is hasznos szolgálatokat tehet, de megmaradt azon óhajtása, hogy a mit magának kivivott megtarthassa. Lényegileg protestans állam volt a magyarországitól eltérő közjoggal. Ugy hitte, hogy e kettőben csak különállással biztosithatja magát.

Aztán az önállóságnak megszokása is járult hozzá. Mert fejdelme nem volt sem vajda sem török helytartó: fejdelem volt, normalis állapotban független, önálló, még Apafi korában is. Ez önállóságért ritkán fizetett többet évi tizezer aranynál s ennek fejében szabadon intézte belügyeit. Lehet, hogy az adó-czim itt-ott visszatetszett s ma sok lenézésre ad okot, igaz hogy már Apafi alatt — midőn pedig egy része hódoltság volt — negyvenezer tallérra emelkedett: de nem nyomasztó volt e, hogy ez adó másfelé a lothringeni herczeggel kötött szerződés után tizszereződött? s nincs e igaza Csereinek, midőn azt mondja, hogy e roppant összeget annyi éven át csak ugy birta meg, hogy a török uralom idejéből alkalma volt sokat megtakarítni?

A mi a török uralomban nyomasztó, az a török kormánynak perfidiája. Erdély hatalmának nevekedését bizonyos határok közt türte. Semmit effelett nem akart elnézni. Bethlent, öreg Rákóczyt diadalutjaikban megállítá, ifju Rákóczyt pedig megalázta, kipredálta az országot s egy részét hódoltsággá változtatta. Habár magából Erdélyből egy falu sem volt Várad bukása előtt török birtok, a behódoltatásokat a határszéli basák, az athnamék, portai rendeletek, Chalil és utóbb Piri defterei daczára folytatták, ha az erdélyi végvárak parancsnokai nem tartóztatták vissza. Eleinte ez a Részekből telt ki, de csak a Bánságból s az ezzel szomszédos megyékből, melyek a Zápolyaház birtokai voltak, azonban ebből is 1595-ben Lippa és Jenő visszafoglaltattak, Káránsebes és Lugos pedig megszüntek külön hódoltsági adót fizetni. E várak visszakerülésével nehezebben is mentek s ritkábbak voltak a behódolások, mignem a lengyel táborozás után a hatalmas és erős végvárak egy nevezetes lánczolata elesett, s Pirinek alkalma nyilt fél Erdélyt váradi birtokká defterezni. Igaz, hogy ily módon teljesedésbe nem ment, de felidézte azon határszéli háborut, mely

eddigelé Erdélyben a ritkaságok közé tartozott, s mely helyett elébb többnyire kiküldött vegyes bizottságok intézkedtek a határszéli ügyekben.

Mert bár a szultán Erdélyt saját tartományának nevezte s fejdelmének minduntalan a jó kormányzást kötötte szivére, ő maga nem mindig volt képés saját basáit, bégjeit kellőleg fékezni. Aztán Magyarország felől is a sok portyázó s utóbb a hajduszomszédság szeretett becsapásokat tenni. E miatt a várak, erődök, palánkok határszéli lánczolata folytonos hadi lábon állott, ellátva rendes zsoldos őrséggel s hadban jártas kapitányokkal. Különben azon darabontokon kivül, kik a fejdelem személye körül voltak vagy általa tartattak s az ő zsoldos-csapatát képezték, ritkán volt béke idején más rendes katonasága az országnak, ha csak a székelyeket azoknak nem veszszük, mely egészen katona-nemzet volt s a szász városokban levő őrséget, melyet ezek saját költségeiken tartottak. A hadfölkelést az országgyülés rendezte el, épen ugy mint az adót is országgyülés vetette ki. Mindkettőt porták szerént a megyékben, egy összegben s meghatározott számban a városokon, a hódoltságról azonban csak a nemesség tartozott felülni. Az ország főtábornoka a mezei hadak generalisa volt, a várkapitányok közt első, sőt egyike a legelőkelőbb hivatalnokoknak a váradi, s miután ez megszünt, a kolosvári. Előkelő állást foglaltak el a székely kapitány, továbbá a főispán (kettő s több is volt egy megyében) főtiszt, mindannyi a megyének, széknek dandárparancsnoka, melyek alkalom szerént külön is fegyverbe szólíthatók voltak. A Részekre e részben többnyire külön végzéseket hoztak. De sem Kővár sem Fogaras nem tartozott a megyék közé, ezek mindenike zászlós uradalom volt — tehát várkerület, külön főkapitánynyal. Maga a nemesség résztvett a táborozásban tehetsége szerént törvény által szabályozott módon. Minthogy pedig a hirdetett fölkelések az egész országra szólltak, ezek ha valami

ok volt rá, országgyüléssé alakították magokat s ily esetben törvényes végzéseket hoztak. Az ilynemű hadszervezet feladatánál fogva tisztán honvédelmi, s kültámadásra ritkán vagy oly esetben alkalmaztatott, midőn támaszt magokban a hadjáratra kinézett helyeken találtak. De mint honvédelmi szervezet is a rendes hadak tulsulyát nem tudta fenntartani, ha ezek nagyobb erővel törtek az országra s életrevalósága ellen mit sem bizonyit, ha a XVII-ik század két nagy irtó háborúját, melyek elsejét német, másodikát török hadak hozták rá, nem fordíthatá el. Mindkét esetben a küzdelem aránytalan volt.

Daczára e két csapásnak az ország virágzó állapotban volt. Magának az udvarnak országban léte mindre jótékonyan hatott. Ez volt hivatva kárpótlást nyujtani azon csapásért, mely kereskedelmét az által érte, hogy annak világutja Afrika körülhajózása által megváltozott. Igy sok előnytől elesett, de másokat viszont nyert, mert kereskedelmét magok a fejdelmek is mozdíták elő s többször magok is — ügynökeik által — résztvettek abban. Ily módon azonban egyik-másik czikk fejdelmi egyedáruvá lett s a szabad kereskedés kimondása részben ez egyedáruk eltörlésére vagy megszoritására vonatkozik — mert vám és harminczad azért csak ugy fennállott. A szászok kizárólagossága ez által csorbát szenvedett s most görögök, törökök, örmények, bolgárok, alattvalói a török kormánynak gyakrabban jőnek át. Eleinte azonban ezeknek nem volt nyitva az egész ország s csak Brassóig Szebenig Szászvárosig jöhettek, hol a boltok, utczák meg voltak jelölve, melyekben lerakodhattak. Utóbb megszünt e tilalmazás s már II. Rákóczy alatt ezek kereskedelmi társaságokat alakítottak. Kereskedelmi jogot ilyeneknek a fejdelem adott. De másfelől ezek, kiváltságok által, még mindig kedveztek a belföldinek. János Zsigmond a külföldi kereskedőket Karánsebesnél tovább nem ereszté be, Báthori István az oláhokat kötelezte portékáikat csak

Brassó városában árulhatni, I. Rákóczy a szebeni s disznódi posztókészitőknek engedélyt adott árúikat mindenfelé kivihetni. Épen ily kedvezményekben részültek az iparosok is, kik közül a szászfalukon lakóknak iparengedélyt a szász egyetem adott. Eladás és vásárlás az egész országban belföldinek szabad volt törvény által. Bethlen többet tett: müvészeket épitészeket, festőket iparosokat hozatott az országba s Alvinczre számos morvát telepített. Előmozdítá a cserekereskedést Velenczével hova fényüzési czikkért nyers anyagokat vittek. Apafi alatt Erzsébet-városába örmény kereskedők településnek. De baj volt, hogy a hazai ipar keveset dolgozott fel, s a kivitel nyers anyagokra szorítkozott. Csak aranyat ezüstöt nem volt szabad feldolgozatlanul kivinni, s a bányák mivelése bizonyos korlátok mellett teljesen szabad. Nagy hátránya volt azonban az iparnak a gyakori limitatio (árszabályzat), mely az országgyülés jogkörébe tartozott. Másfelől a marhatartás, lótenyésztés az ország gazdagságának jelentékeny forrása volt, s maga a földmivelés is virágzott. Rosz évekre azonban nyomasztó volt, hogy a burgonyát nem ismerték, a kukoriczatermelést, mint a földesurak jogait csonkitót, tilalmazák Apafi alatt. Ennek idejében a dohánytermesztés is tilva volt, de a parasztok ilynemű növényeit sokszor pipázó biztosok tépték ki. Azonban iparnál kereskedelemnél örvendetesebben emelkedett az irodalom.

X.

Erdély egyházai viszonya a XVII-ik század végeig maradt az, mi volt. Habár cath. püspök tartózkodását a prot. államban törvények tiltották is, egyik fejdelem sem volt türelmetlen s az öldözésnek nyomáira épen nem találkozunk. Midőn 1653-ban ifj. Rákóczy az Approbátát kodificáltatta, annak folytán megujittatá az e rend ellen hozott törvényeket s azt „sem titkon, sem

nyilván nem admittálandó szerzetnek“ nyilvánitá, a mindennapi „példák s ujult nagy okok“ következtében. S e fejdelem, kinek neje titkon catholicus, maga pedig türelmes uralkodó volt, a császári s lengyel udvarok beavatkozásai s előterjesztései daczára is végrehajtá e rendeletet. Szászfenesi Mihály a jézsuiták közül, mint megyés pap, egyedül mardhatott az országban, és ez okból Lippai György esztergomi érsek „forrón ohajtván — mint maga irá ez atyának — a kolosmonostori iskola további folytatását,“ annak ügyét különös gondjaiba ajánlá. Ugyanekkor kénytelenek voltak a jezsuiták másik iskolájukat, a székelyudvarhelyit is odahagyni, hol azonban a tanitás kevés megszakasztással folyt, s már jelentékeny lendületet nyert, Sámbár Mátyás igazgatása alá kerülvén. E törvények következtében Sámbár eltávozott ugyan Erdélyből, de egyes jézsuiták — mint Kornis Mihály — tovább is lappanghattak s álöltönyben el is türettek. Az idők folytán számuk hova tovább szaporodott, sőt Apafi alatt Monostort is ujolag megnépesiték, s midőn Erdély Leopold uralma alá került, nem volt egyébre szükség, mint hogy álöltönyeiket lerakják.

Ily természetü felsőbb pártfogás a megelőzött időkben, nem óvhatta meg a gyulafehérvári ref. iskolát nagy szerencsétlenségektől, melyek más helyre tételét, s belviszálytól, mely hanyatlását eredményezé. Gelei Katona halála után a presbyterianismus terjedni kezdett, s maga Bisterfeld is azok táborába tért. Hivatali utódja Csulai György hasonlag ellensége volt e rendszernek. Különben a puritánismusnak az angol forradalomban diadalra jutása, s az ottani események nem valának alkalmasok, hogy a fejdelem és főurakkal megkedveltessék a presbyteriánismust, melyet amaz szülőanyjának tekintettek, daczára hogy az özvegy fejdelemné Lorántfy Zsuzsánna pártfogolta, és Medgyesi, mint a legfáradhatlanabb előharczosa e rendszernek, róla irt könyvét (Diagolusát) a fejdelem testvérének

Zsigmondnak ajánlotta, és Gyulafehérvárt egy épen oly eszes mint hatalmas oszlopot nyert az erdélyi irodalom egyik büszkesége, a magasan kora felett álló Apáczai Cséri Jánosban.

Apácza helység a Barczaságon, volt e nagy ember születéshelye. Tanulmányait Kolozsvárt s Fehérvárt végezte, hol, mint Bisterfeld kedvencz tanitványa, ennek ösztönzésére s példájára az Alstäd Encyclopaediáját leirta s be is tanulta, azon meggyőződésétől vezetve, hogy a biblia megértésére encyclopaedicus ismeret nélkül nem is gondolhatni. Ez eszme vitte a zsidó nyelv megtanulására is, s midőn abban előhaladt, a syr, chaldaei, arab és más keleti rokonnyelveket is önszorgalmán elsajátitá. Gelei Katona az ifju tudományszomját észrevevén, őt az egyház költségén Utrechtbe küldte, hol tanárséggal megkinálták, de azt ő nem fogadta el; daczára, hogy itt már meg is házasodott, honába vonzotta szive, melyet hatalmasnak, miveltnek szeretett volna látni. Encyclopaediáját 1653-ban sajtó alá adván, visszainduit s még azon év aug. 29-én, egy szombatnapon, Gyulafehérvárra megérkezett, s e napot teljes életében megböjtölte. Egy vitatkozása, melyet Utrechtben tartott, tudományossága hirét megalapitá, a visszatérő már azon év november 2-án elnyert Fehérvárt egy tanszéket, melyen nagy sükerrel s tanitványai által végetlenül szeretve a gondolkodástant, ékesszolástant, zsidó és görög nyelvet s a latin classicusokat magyarázta. Egy vitatkozása az isten tagadók, pogányok, zsidók, s több keresztyén felekezettel a közfigyelmet felé fordità, s más alkalommal 1654. jan 11-én a bölcseség tanulásáról értekezett. Ez értekezéssel s némely leveleivel kapcsolatban 1655-ben jelent meg a már két év előtt nyomdába adott „Magyar Encyclopaediája“ az összestudományok összege idegen nyelvet nem tudók számára, s épen ezért mindenütt magyar műszavakkal ellátva. Magyar egyetem, magyar tudományosság! e két eszme lebegett előtte, s mig ez utóbbira az első lé-

pést megtette müvével, mely valóban az akkori európai tudományosság szinvonalán áll, s bár rövid, de alapos képét nyujtja annak, az egyetemet is szóval, irással mindig sürgette. De a tanitásban is épen e czélból változást akart behozni, s a fennálló iskolai rendszert saját tapasztalatából czéltalannak tartva, még 1654. augusztusában heves vitát folytatott ellene. Ily szellemü müködése s egész ennek megfelelő tanitása — melyben bevallott főelve a tüz, impetus, kitartás volt — továbbá Logikája, melyet 1656-ban Fehérvárt bocsátott közre s mindenek fölött az egyházi ügyekben nyilvánitott presbyteri elvei, számos ellenséget szerzett neki. De a vész, mely feje fölött gyülekezett, csak akkor tört ki, midőn 1655 végén a fejdelmi udvarban egy uj hatalmas ellenfele jelentkezett.

Ez Basirius Izsák volt, ki az angol forradalom kiütésekor hazájából menekülvén, 1653. nyarában Konstantinápolyba érkezett, hol őt a galatai reformáltak papjokká választák. Itt találkozott Barcsai Ákossal, II. Rákóczy György portai követével, ki fölismerve tudományosságát, mindent elkövetett, hogy honának megnyerhesse s nem szünt meg őt urának ajánlani. A fejdelem kapott az alkalmon s 1654. aug. 24-én kinevezte őt gyulafehérvári tanárnak. Basire elfogadta a meghivást s még azon év végén Gyulafehérvárra érkezett. Bisterfeld 1655. febr. 6-án meghalt. Helyét Basire foglalta el. Ő már kegyencze volt a fejdelemnek, ki fiának Ferencznek nevelését is rábizta. De föllépésével kitört a régi harcz a hierarchia s presbyteri rendszer követöi közt. Basire és Apáczai e nagy elvharczot a szenvedélyesség fegyverével vivták, s az udvar maga sem vonta ki magát e versengésekből. Midőn Rákóczy oláhországi hadjáratából visszatért Basire, egy „nyilvános üdvözlet"-et nyomatott a diadal emlékére a „fehérvári universitás" nevében s osztott szét megérkezése napján 1655. jul. 26-án. Kevéssel ezután sept. 24-én e fejdelem jelenlétében nagyszerü vitatkozás tartatott.

„Tárgyát — irja Apáczai — az independensek s presbyteriek elleni vita tette. E kettőt összekötve, Basire a fejdelmet ellenünk szegény presbyteriek ellen tüzelte, szigoruan intve őt, a fő urakat, püspököket s másokat, nehogy az angol király (t. i. a lefejezett I. Károly) sorsára jussanak.“

Most közbeszólt a fejdelem: ha a tanitók közt independens van, czáfolja meg nyilvánosan. E szavak élét Apáczai teljesen átérté. Kegyelmes fejdelem, jó uram! mondá maga is szigoru de alázatos hangon, soha sem hallottam, hogy köztünk independens volna. S ezt föl sem teszem. Presbyteri, az van. Részemről magam soha sem voltam independens, nem vagyok és nem leszek soha. Én presbyteri vagyok. Basire tovább folytatta előadását s most a presbiteriek ellen. De, mint Apáczai irja, oly gyönge fegyverekkel harczolt, hogy czáfolatba ereszkedéstől csak nehezen óvhatta meg magát. De azt még sem kerülhette ki. Midőn Basire szónoklatát bevégzé, nem állhatta meg, hogy a fejdelem ellenére is ki ne nyilatkoztassa, hogy az ellenök fölhozott okok oly gyöngék, mikép egy középszerü presbyteri is meg tudná czáfolni. E nyilatkozat általános figyelmet ébresztett. Parancsot kaptak, hogy a vitát folytassák. Hiába szabadkozott Apáczai, hogy nincs elkészülve a dolog fontosságához képest. Küzdenie kellett neki magának annyiakkal egyedül, czáfolnia kellett mindazon vádakat, melyekkel elveit megtámadták s a kor eseményeit felhasználva, azokat elferditni akarák. S ennek fájdalmas érzetében a le nem győzött, de kegyvesztett ember tudósitását e vitáról szent Pál szavaival zárta be: „Az én első magam-mentésében senki sem volt énmellettem, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdonittassék ez bünül önekiek. De az Ur énmellettem állott és engemet megerősitett,“ (2. Tim IV. 16, 17).

E vita Apáczainak csaknem életébe került. Már korábban el volt vádolva, mint Descartes követője s

presbyteri theolog. A szenvedélyes Basire s az egész ellentábor, bizonynyal az angol események befolyása alatt, annyira ellene ingerlék Rákóczyt, hogy őt az egyház tornya tetejéről levetéssel akarák büntetni s csak Kereszturi Pál a fejdelem udvari papja, tudta a vészt fejéről elháritani. Bünhödnie mégis kelle: áttették a kolosvári iskolába.

Basire fényes diadalt ünnepelt. De hogy azt a sajtó utján még teljesebbé tegye, a következő 1656-ban kiadta Triumviratusát, melyben a püspöki rendszert, hiveiül Kalvint, Bedát és Zanchiust is bemutatta. A fejdelem pedig megbizta, hogy az egyházi szervezet javitására s a fehérvári egyetemnek akadémiává emelhetésére tervet nyujtson a zsinat elébe: de bár az első tizenöt s az utóbbi huszonöt pontban el is készült, semmi nyoma, hogy hivatalosan tárgyaltattak volna. Mert gátlák ebben, azt a nemsokára bekövetkezett események: az ország romlása s az universitas pusztulása, s néhány év mulva, Rákóczy halála után Basire is visszatért hazájába.

A fehérvári iskola egy ideig fentartá még magát, de ismételt dulások folytán megszünt. A tanitók eloszlottak, a tanitványok részint Kolosvártt vonták meg magukat, részint elvesztek. Amazok menhelyet találtak a kolosvári iskolában, mely Apáczai oda érkezésével szokatlan lendületet nyert. Ő volt tulajdonképen, ki ez iskolában a felsőbb tudományokat meghonositá. Büntetésből oda téve (1656), mint olyan intézetbe, hol csak elemi dolgok tanittatnak, tanitványai egy része követte s ő beköszöntve egy beszeddel, melylyel az iskolák szükségességét mutatta meg (kéziratban), tüstént a theologiát, természettant, napkeleti nyelveket, számtant s Justinián törvényeit magyarázta. Ezenkivül szervezte az alsóbb iskolákat az eddiginél helyesebb rendszer szerint s tanártársai Porcshalmi és Csernátonival annyi erélyt fejte ki, hogy az intézet a fehérvárinak és sárospatakinak, hol kevéssel azelőtt (1653—4)

Komen, e század egyik leghiresebb paedagogusa, hozott be uj rendszert, versenytársa lett. Itt sem feledkezett meg kedvencz tervéről, egy erdélyi egyetemről, melyet már Encyclopaediájában buzgón sürgetett s melynek hiánya e felkiáltásra birta: „münekünk vallásunkon való fejdelmünk, bő országunk vagyon s hol az akademia?“ Egy tervet nyujta be Barcsainak, melyben kimutatta, hogy a fehérvári gazdag jövedelem elegendő egy olyannak felállitására: de a melynek létrejöhetése a bekövetkezett időkben lehetlenné vált. Uj működési helyén csak három évig élt. Meghalt (1659-ben) aszkórban. „Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból kivette, mely ő reá méltatlan volt,“ mondja a nevét mindig tisztelettel emlitő Bethlen Miklós.

A nagy tatár duláskor Kolosvárra menekült fehérvári deákok tanáruk a theologiai munkáiról is elhiresült Vásárhelyi Péter előadásait az ottani intézet épületében, de annak növendékeitől elkülönitve hallgatták. Csak midőn sok hányatás után Apafi uralkodását megszilárdultnak látá, gondolhatott végre rá, hogy az intézetnek más, saját lakhelyet keressen. Midőn e fejdelem 1662-ben Kolosvár ostromára, mint a melyben német őrség volt, ment, kocsárdi táborában főrendjeivel azon tanakodott, ha visszavigye-e a Bethlen-collégiumot Fehérvárra, vagy Nagy-Enyeden, mint saját urodalmai központján, a hol már korábban is virágzott egy iskola, helyezze el? Ez utóbbi határozattá levén, a fejdelem okt. 6-án költ rendeletével megparancsolá, hogy a kollégiumnak e kastélyban levő házai kiigazittassanak, ujak épittessenek. A városiak, kik már régóta törekedtek kivivni függetlenségöket, ennek meggátlására mindent elkövettek, s valóban e végrehajtást két évig feltarták. Csak 1664-ben, fejdelmi parancs következtében, s a várossal kötött egyezés folytán, költözhetett át az intézet, mely azóta Bethlen János korlátnok, mint főgondnoka alatt ujabb virágzásnak indult. Ugyanazon, mint iró és statusférfi is kitünő emberek-

nek köszöni alapitását a székely-udvarhelyi nagy iskola is (hol azelőtt már e század eleje óta volt alsó iskola), ki azt 1674-ben gymnásiummá alakitá. Első tanára volt Letenyei Pál.

A vihar csöndesültével Fehérvár is megnépesült, s iskolája sem maradt üresen. II. Rákóczy György halála után neje Báthory Zsófia s fia Ferencz áttértek a kath. vallásra. A fejdelemmé, ki a reformáta vallást csak szinből vette fel, most attól megszabadulva, annyival türelmetlenebbé lett. A Sárospatakon, mint székhelyén levő kollégiumot 1671. októberben kényszeríté elhagyni e várost, minek következtében a tanitványok nagy része, Posaházi János és Buzinkai Mihály nevü tanáraival, Debreczenben keresett menhelyet, onnan a következő év tavaszán Apafi Mihály fogadta be s adta át nekik a fehérvári épületeket, gondoskodva ez alkalommal a főurakkal jövendő ellátásukról. E helyen az iskola nyugodtan maradt negyvennégy évig.

A reformáltak ezen időkben még más két gymnásiummal is birtak, a szászvárosival, mely a Barcsai-család által alapitva, az enyedinek volt particulája, s a zilahival, mely e város által 1630-ban alapitva, félbeszakasztás nélkül folytatta működését. A szászok szebeni intézete Zaban és Pancratius alatt e században virágzása tetőpontján állott. De annyival nagyobb szerencsétlenség sujtá a brassai gymnásiumot. 1689-ben apr. 21-én a város e lángok áldozatja lett, s azzal együtt a templom, iskola és gazdag könyvtára is. Az iskola eloszlott, s többé — habár a következő században kezdett emelkedni, régi fényét nem érte utól. A kisebb beszterczei, segesvári s medgyesi középiskolák, felállitva e század elején, csak lassan s inkább a következő században kezdtek emelkedni. Ellenben a nép vagyonossága s a papságnak befolyása által a falusi iskolák jó karban voltak, mely annak mivéltségét bizonynyal nagy mértékben mozditá elő, s mondhatni, az egészet vagyonos középosztálylyá alakitá.

A háborus idők folytán sokat szenvedtek az egységhivők is s számok 1660-ban uj, még szomorubb állapotu hitsorsosokkal növekedett. X. Károly svéd király támadása alkalmával, mikorra esik Rákóczy invasiója is Lengyelországba, 1657-ben mint szövetségesi, egyházaiktól és iskolaiktól megfosztva, ez országból számüzetének. Nagy részök a protestans európai államokba menekült, 380-an Erdélynek vették utjokat. De egy rabló katonacsapattól utóléretve s javaiktól megfosztva, ezek is elszéledtek. Csak mintegy 30 család érte el Erdélyt: koldusul, nyomorultan. Hitsorsosaik rakott szekerekkel mentek eléjök s ugy fogadták őket, kik részint Kolozsvárt, részint Bethlenbe települtek le. A magyar anyaegyházban ezalatt uj baj támadt. 1661 nyarán, a csak pár hó előtt megválasztott Járai János püspök meghalván, a háborus idők miatt zsinatot nem tarthattak s helyébe ujat nem állithattak egyházaik élére. E szomoru állapotnak Koncz Boldizsár megválasztása (1663. oct.) vetett végett, kivel egy erélyes és lelkes ember ült a főpapi székbe. Tiszteletreméltó tevékenységet fejte ki az elpusztult egyházak és iskolák ujraszervezése körül, és hivatalának tekintélyét fen is tudá tartani. Midőn az 1676. nov. országgyülés Fehérvárott kétségbe vonta, ha vajjon neki, mint püspöknek van-e joga megjelenni? ő palástját és süvegét kiküldvén, mint nemes hazafi az ország rendei közé ült. Midőn Erdély Leopold uralma alá került, ez hitlevelében a négy bevett vallás szabadságát is biztositá. Ezen alapon a katholikusoknak a tordai (1693. jul. 22) országgyülésen átadatott a kolozsvári unit. iskola, s a mellette levő ref. templom; az elsőbbeknek a katholikusok s unitáriusok összetett költségén három épület vásároltatott meg iskolának. Nemsokára uj csapás érte iskolaügyöket. 1697-ben a piaczsori unit. főiskola s egyház a lángok áldozata lett, de Dimény Pál iskolaigazgatójuk még azon évben elindult Belgiumba és Hollandiába s onnan 1698-ban 9000 tallér segélypénz-

zel tért vissza, melylyel azokat föl is épitették. Ugyanezen évben a bölöni zsinat meginté a kolozsvári lengyeleket, hogy szertartásaikban magokat a magyarokéihoz alkalmazzák: de azokkal való teljes egyesülésök csak egy század mulva (1703) ment végbe.

A keleti egyház csak megtürt vallás volt. Püspökjük a reformált püspöknek volt alá rendelve, s kevés önállósággal birt. Áttéritésök azonban nem erőszakoltatott. Nyomdáik már a XVI. század második felében voltak, azonban ezek mindössze hét vallásos tartalmu munkát állitottak ki, s a következő század sem gazdagabb, melyből 17 nyomtatványt tudnak felmutatni. Ez időben, hogy a ref. vallást köztök terjeszthesse, Bethlen Gábor állitott fel számukra uj nyomdát, melyen vallásos és istentiszteleti könyvek nyomassanak. De azok (káté, négy evangyelisták könyve) csak a Rákócziak alatt fejeztettek be, s bár az első ellen a moldvai metropolita tiltó rendeletet tett közzé, elterjedtek anélkül, hogy valami nagyobb eredményt idézhettek volna elő.“ Az oláhok közül a mármarosiak, protopopájok Petrasku Simonnal, II. Rákóczi alatt 1652-ben, Csulai György püspöksége korában, a reformáltakhoz állottak át, s Fogarasi István Lugosi reformált oláh pap leforditá a kátét, zsoltárokat. Ezen félszázadban a katholikusok és reformáltak közti vita, mely már-már elszunyadtnak látszott, Magyarországban és Erdélyben uj tüzet kapott, de kül okok is hatottak rá: legalább azon szavak, melyeket Czeglédi István egy 1663-ban kiadott könyvében az olvasó figyelmébe ajánl: rakosgasd elmédben ezt innen: kit Isten igaz idvezitendő hittel megáldott, nincs ég alatt olyan respectus, melyért Krisztusát megtagadja,“ nem volt vonatkozás nélkül a Báthori Zsófia és Rákóczy Ferencz áttérésére. Már első munkai egyikében, bár elburkoltabban, megtámadá az áttéréseket. Feleletje (1659-ben) a nagy pénteki ostorozás felül való kastigálására párbeszéd alakjában van irva Malach és Melach között, s mint maga irja a

lapok feliratán, két kath. között üstökvonás,„kik közül egyik csekély elmét kezdett viselni“ a protestansok iránt, természetesen Malach a tudós Melachnak ezen Jonáthánja“ s még természetesebben a diadal az övé lesz. Egy későbbi müve, a Barátsági dorgálás (1663) már nyiltabban beszél. „Mi oka, hogy ma ennyi hitszakadás vagyon?“ s e kérdést fejtegetve roszul takart czélzattal emliti páter Sámbárt, kinek tulajdónitja, hogy „egy erős kolomista főembert (Rákóczy Ferencz) a maga pártjára hajtott.“ De most nem bajlodik vele, nem a kath. főurakkal, kiknek botrányt sem akart szerezni.„Mert Istentől függ, ugymond, a vallás igazsága, nem őtőle, ő csak a rozsdától tisztogatja Isten fegyverét.“ Felkutatta a legnagyobbat, a legfőbbet azok közt, kik vallásának ártottak, Pázmán Pétert s azon „Nyolcz okokat,“ melyekkel egy főur hitváltoztatását indokolá, czáfolja párbeszédek alakjában„egy elhajlott pápista“ s „erős kálvinista“ között. Bár higgadtabb s a gunynevek osztogatásában fukarabb kortársainál, de nem állhatta meg, hogy egy-egy oldaldöféssel meg ne emlékezzék páter Sámbárról, kivel a polemia már ez időben javában folyt, s ki jezsuita volt és Pázmánt választá mintaképéül. Mint térítő és mint iró működött, s habár tagadni nem lehet, hogy némi szerencsével járt mindkét uton, de az is bizonyos, hogy se egyiken se másikon nem mérközhetik amannak lángeszével. Munkái polemikus tartalmuak, sok ismeretet árulnak el, s a dialectica élesfegyverét nem ügyetlenül forgatják. Azonban neki egy magának kelle, csaknem támogatás nélkül, heves vitákat kiállani három hatalmas támadó, Czeglédi — kiről fenebb szóltunk — Posaházi pataki professor és Matkó ellen. E versengők munkáiból ma már egy kis könyvtárt tudunk felmutatni, de e polemiák, azon tudományos és nyomos alap mellett is, mely bennök föltalálható, kevés vigasztalót nyujtanak. Bizonyos tekintetben sárral-dobálásnak nevezhetők. Iróiknak nem volt elég az ellenfélt leverni; munkáik

telvék sértő kitételekkel, a gunynevek oly halmazával, mennyit csak a féktelenségig korlátlan sajtó korában, a féktelenségig zaklatott szenvedély teremhet. A vita egész hevességében akkor kezdődött el, midőn Sámbár egy pár polemikus munkája után („Kálvinistaság Ujsága," „Kancsalok Okulárjok") a nagy zajt ütött „Három üdvességes kérdés"-ét (1661. 1-ször protestansok? 2-sz. Catholikusok-e az igazhivők? 3-sz. Melyikök ellenkezik a szentirással?) kiadta. A vallás iránti közérdekeltség nem engedé, hogy e kérdések feleletlenül maradjanak, mit az is szitott, hogy ugyakkor (1661) Patakon a Rákóczy engedelméből jézsuiták települtek le. Először egy kis névtelen munka czáfolta 1664-ben azokat: mintegy előcsapata a későbbi ugyancsak terjedelmes irományoknak. A következő évben Wölflin Kristóf bocsáta ki ellene (mint Mátyás mondja, a magyar reformáltak felszólitására) egy munkát, de már 1666-ban Posaházi a sárospataki professor is kiállt a küzdtérre Summás választételével, ki ebben nyiltan plagiummal vádolá Sámbárt azon reminiscencziákért, melyek hangosan emlékeztetnek Pázmánra s kivel már volt Sámbárnak más pere is. Most a negyedik harczos Matkó lépett föl 1666-ban Fövényen épült ház romlása czimü könyvével, felhiva lévén, mint maga mondja, erre Sámbár által, ki diákja (a Henczi Miklós fia) által könyvét megküldé neki, a válaszolásra egyenes felszólitással.

E támadások ketteje, a Matkó és Posaházié ellen 1667-ben választ bocsátott közre Sámbár „A három idvességes kérdésre a luther és kálvinista tanitók mint felelnek? ugy a mint Matkó István mondja X., ut Tök." Matkó sietett a választétellel legkivált azért, mert Sámbár szemökre hányta, hogy csak hosszas rágódás után tudnak valamit létrehozni, s midőn ő a könyvet Zilahon 1668. márcz. 12-én kapta meg, a 460 negyedrét lapnyi sürű nyomatú válaszát azon év máj. 24-re elkészité, s mivel Sámbár őt bányásznak nevezte, ő is Bá-

nyász-Csákánynak czimezte iratát. A csákányozáshoz jól is hozzálátott s tagadhatatlanul minden kiméletlen kifejezései mellett is sok elevenséggel és elmésséggel. Ugyanez évben e viták közé, melyek annyival sajátságosabbak voltak, mert kettő a versengők közül — Sámbár és Posaházi — egy városban egy patronus védelme alatt lakott, uj hang vegyült. Váradi Mátyás orvos és kezdivásárhelyi pap, ki akadémiai utját a Béldi Pál költségén tette meg, kiadta Égőszövétnekét, melylyel a „Baal Isten" oltára lángját támadta meg... utolsót egyszersmind e hitvita sorában. Csak tizenegy év mulva jelent meg Tolnai F. István orvos és kolosvári professortól Kalauz czím alatt egy katholikusok ellen intézett terjedelmesb munka a nélkül, hogy fölélesztheté volna a versengéseket.

Kivülről jövő események némiták el a hangokat. Magyarországban erőt vett a visszahatás. A tevékenyebb izgatók egyike Wittnyédi István vádoltatott, hogy népláziási törekvéseit protestans papok segélyével akarta elérni. Ennek bebizonyitására leveleket koholtattak, melyeket a pozsonyi törvényszék igazaknak fogadott el. Rákóczyné példája, ki (1671) Patakról elüzte a reformáltakat, nem maradt utánzatlan a főurak és nemesek részéről, kik néha nem eléglették az elüzést, s annyival büntetlenebbül, mert három pozsonyi törvényszék (1672, 3 és 4-ben), támaszkodva a Wittnyédi-féle most emlitett levelekre, kiméletlen eszközökkel ellenreformatiót kisértett meg, s az ellenálló papokat gályára hurczoltatá. Sokan a nemesek, főurak, a papok közül Erdélyben kerestek menhelyet s valóban találtak is s az utóbbiak egy átalános és erélyes hangon irt latin nyilkozattal: Apologia ministrorum (1675), határozottan elutasitják magokról azon vádat, mintha összeesküvés részesei volnának s a Wittnyédi-féle leveleket koholmánynak állitják. Ehhez van mellékelve Bethlen Miklósnak egy nyilt levele, hasonlag e czélból irva, ki alaposan kitisztitja magát azon vádak alól,

mintha Wittnyédivel ily czélzatu összeköttetésben állott volna. A papok Erdélyben folytaták működéseiket, s némely Magyarországon be nem végzett nyomtatványaikat itt fejezték be, s csakhamar tevékeny tagjai lettek az erdélyi irodalomnak, és habár 1681-ben a tizéves üldözés enyhülni kezdett is, többen itt maradtak, tevékeny részt véve egy egyházi polemiában, mely magában Erdélyben folyt le.

A presbyteri rendszer fölötti vitáknak a küzdő vezérek halála s Felső-Magyarország, mely annak főfészke volt, és Erdély nyomorai jóformán véget sem vetettek, s végmaradványainak teljes megsemmisítésére az 1671-iki zsinaton hozott azon végzés, hogy a „presbyteri és episcopalis nevezgetés, mint a mely különözésre, szakadásra nyit utat," szigoruan tiltatik, még jóformán el sem hangzott, midőn uj és más alaku versengés kezdődött, mely a hit tárgyait támadja meg, s mig amaz csak az egyház kormányzatán, ez magán a vallásphilosophián akart változtatni.

A versengésre Deési Márton adott alkalmat. Ez, mint az utolsó Bocskai mostoha fiának nevelője, ura kegyét annyira megnyerte, hogy ez őt saját költségén külföldi egyetemekre küldte. Leidában Cocceust hallgatta, s négy éven át körében maradt, hogy azon uj eszméket, melyeket tanitója terjesztett, annál jobban elsajátíthassa. Visszatérvén honába, eleinte Kezdivásárhely papjává lett, majd onnan Enyedre vitték professornak a főtanodába, mint már elhiresült theologust. Itt kedvencz terén mozgott. Tartózkodás nélkül hirdette Coccejus nézeteit a szentirásról s Istenneli szövetségről. S csakhamar akadtak követői s nem csak tanítványai hanem tanártársai közül is, kik hasonlag elveit terjeszték s nézeteit hirdeték. Ezek Csernátoni és Pataki.

Csernátoni Pál, származására nézve székely s a fiatal Bethlen Miklós utitársa, ennek német, franczia, angol és belga földön tett utazásában, eleinte Kolos-

vártt tanitá az ékesenszólást, mely külföldi utjából visszatérve Enyedre választák meg számtan és philosophia tanárává, hol hittani kérdésekben Deésivel tartott, mig a philosophiában Descartes rendszerét ültette át.

A harmadik Pataki István a belga akadémiákat a Bánffi Dénes költségén járta meg s mint ilyen Kolosvárt tanárkodott, eleinte a nyelveket és philosophiát, majd a theologiát tanítva: ez utóbbiban a Deési nyomdokin járva.

E három ember tanítmánya sokak szemében szálka volt. Már a Descartes philosophiai rendszerének terjedését is rosz szemmel nézték, s az Aristoteles bölcsészetéhez makacsul ragaszkodó Posaházi egyik tanítványa Eszéki István 1666-ban Utrechtben „Igazság első védelme“ czim alatt egy latin értekezést adott ki ellenök. Annyival gonoszabbnak tarták a Coccejanismust. Egy lépésnek hitték ezt a socinianismus felé, melytől az orthodoxus papok annyira féltek, s mely ellen még most is keserű harczot folytattak, különösen Apafi udvari papja Tofeus Mihály nem szünt meg urát ellene határozott föllépésre ingerelni, s annyi sikerrel, hogy 1673-ban mindhármukat Fogarasba felrendelték, mint ujitókat a hittan és philosophiában, hol ez ügyben junius 15-ére Radnóthra egyetemes zsinat hirdettetett. Az ideig teljes hallgatást rendeltek nekik.

A zsinat meg is tartatott a kitüzött napon és helyen. „Jelen valának itt — mond Bethlen János — az orthodoxus vallás mind papi mind világi hivei közül a legtöbben, kik befolyások vagy tudományoknál fogva tekintélylyel birtak.“ Ki legyen a zsinat elnöke? ez volt a vita tárgya. Apafi Mihály biztosa, ebben a papok is megegyeztek, de Apafié az egyház fő pártfogójáé s nem az erdélyi fejdelemé (ki idő váltával tán idegen vallásu is lehet). Majd a kérdés merült fel, kik döntsék el a dolgot? a papok azt akarák, egyedül ők, a világiak magok is beakartak folyni. Végre abban egyeztek meg,

hogy a papok magok gyüljenek össze a radnóthi templomban s Rhédei Ferencz mint az Apafi képe elnöklete alatt vitassák meg az ügyet, azonban végeldöntésre a palotába terjeszszék fel, hol a fejdelmen kivül a papok és világi urak is jelen lesznek.

Isteni tisztelet végeztével megkezdődött a papok tanácskozása. „Kihallgatatlan el kell itélni a professorokat! vélekedék egy hevesebb s türelmetlenebb töredék. „De e papok a vádlók! egyuttal hát birák is nem lehetnek," mondák a tanárok, s midőn a mérsékeltebb párt is e mellett nyilatkozott, hittani vita kezdődött a vádlók, jelesül Tofeus és Posaházi s a vádlottak közt. A végzés, melyet e nagy zajjal kezdődött gyülés hozott, bizonyságot tesz, hogy a vitában a professorok voltak győzelmesek. „Deési és Pataki — igy hangzott az — nem a hit dolgában, csak némely pontokban követék Coccejust. De az első, ki fő és makacsabbnak látszott s a parancsolt hallgatást sem tartá meg, megfosztatván professorságától, valami papságot nyerjen. Az utóbbi professor maradhat, azonban mindkettő kötelezi magát, hogy jövőre ily botrányt okozó kifejezésektől tartózkodni fog. Csernátoni pedig magyarázhatja a Descartes philosophiáját, a bölcselkedési jogtól senkit sem foszthatni meg. A kinek nem tetszik, irjon ellene." A határozatot a palotába a papok heves ellenmondása daczára is fölterjesztvén, a világiak sokképen enyhiték. Jelesül a professorok térítvény adása nélkül megmaradtak hivatalukban, de megintettek, hogy csak akkor, ha jövőre sem tartóztatják magokat hasonló visszaélésektől, fognak hivataluktól elmozdíttatni. E határozatot — irja Bethlen Miklós — nagy részben Kovásznai Péter püspök „moderatiójának" Bethlen János, Kapi György és Bánffi Dénes pártfogásának lehete köszönni.

Midőn a radnóthi zsinat Csernátoni czáfolatát a sajtóra bizta, ujabb s annyival mérgesebb vitára nyitott utat, mely kevés dolgot adott ugyan a sajtónak, s

inkább csak kézirati munkákat idézett elő, talán mert nem találkozának pártfogók, kik ily benső ellenkezések napvilágra jöttét előmozdították volna, de a tanszéken annyival tüzetesebben tárgyaltattak, mert ama zsinat végzésével Posaházi sehogy sem volt megelégedve. Egy ideig ugyan még nem lépett föl az ott felmentettek ellen, azonban 1685-ben egy latin munkát adott ki ellenök. „Azon hypothesisek és állítmányoknak (Syllabus Assertionum) gyüjteménye, melyekkel némely uj bölcselkedők Belgiumban, Magyarországon s Erdélyben az iskolákat s egyházakat zavarják, saját irataikból összegyüjtve s jegyzetekkel ellátva," melylyel mint Aristoteles követője s Descartes-istákat akarta lefegyverezni. Cáfolatát megjelenésével egy időben adta ki — de csak kéziratban — Deési Márton. Ennek enyedi tanítványai ugyanis azon fehérvári deákoktól, kik Kolozsvárra a nyomdába vitték, lakmározás közben megkeriték leirták, annélkül, hogy azoknak erről csak sejtelme is lett volna. Deési tagadta amaz idézetek helyességét. Ugyanakkor a Coccejus elleneit támadta meg egy világi ember Hegyesi István hasonlag kéziratban maradt munkájával, mig magához Coccejushoz Szentgyörgyi Dávid dévai pap intézett levelet. Annál keményebben ostorozta őket, habár csak kitérésekkel, Tofeus szónoklataiban, melyeket többnyire a fejdelem jelenlétében mondott el. De a tér, melyet a foederálistica honunkban nyert, jelentékenységéből csakhamar alászállt, miként külföldön hőse kora halálával, s annyi tért sem tudott megtartani, mint a presbyterianismus: daczára, hogy törekvése a theologiát a philosophiai kutatások tárgyává tenni nem volt épen sikertelen.

Másnemű s inkább csak a szertartásokra vonatkozó egyházi ujitásokat sürgetett Csengeri István, hasonlag tanitványa Coccejusnak, előbb kolosvári, azután fogarasi pap, utóbb enyedi professor, ki munkás és szorgalmas életét mint esperest a marosvásárhelyi zsinaton

1671-ben végezte, miként ama katona, ki a csatatéren karddal kezében hunyt el. Az egységhivők elleni szóvitákban tevékeny résztvett s e vallás hivei közül sokat áttérített. Ezek ellen a polemiák ez időben mindig folytak s különösen a korábbi fejezetekben említett Csanádi, Hunyadi és kivülök Arkosi munkáit czáfolták. Enyedi Sámuel orvos eleinte váradi, ennek elpusztítása után enyedi professor s Rhédei Ferencz pártfogoltja, még a hollandi egyetemeken létében (1652) adott ki egy vitatkozást a szentlélek istenségéről s egymást ugyane tárgyról, hasonlag akadémiákon létében ifj. Gelei Katona István, a püspök öcscse; majd Jászberényi Pál eleinte a Rákóczy Ferencz nevelője, utóbb Londonban egy közkedvességű iskola tulajdonosa (itt, mint Bethlen Miklós irja, elleneitől beadott méreg által veszett el) kiadta latinul 1662-ben a Sociniánismus megvizsgálását, melylyel a szentháromság tanát érvényesité. Szathmárnémeti Mihály, ekkor egyik legvilágosabb fejű theologus, számos hittani s versengő munkákat nyomatott s hagyott kéziratban hátra. Az igazság próbaköve s annak nyert pere polemikus tartalmu munkáin (Kolosvárt 1672) s némely praedikációkon kivül, melyekkel részint a Jézus örök Istenségét védelmezi, részint Enyedit czáfolja, az egységhitüek ellen intézett könyve: Az egy isteni állatban lévő három isteni személynek mutató tükre (1673) egyike a legolvasottabbaknak korában. Ily tartalmuak lehettek: Nabugodonozor nagy álló képe; Evangyéliomi igazság sajtója, melyben egy Sodoma hegyén termett szőllőgerezd megsajtoltatik; Reformáta vallást oltalmazó paizsocska. — A részvéten kivül, mely a hontalanoknak Erdélyben uj hazát biztosított munkássága és tudományossága csakhamar tekintélylyé emelék főként a polemia terén, hol, mint bonczoló, ellenei tanát merev hidegséggel szedte szét. Osztozott vele a köztiszteletben, habár ellenkező irányt követett, kolosvári paptársa Sárpataki Mihály, ki ugyanott 1681-ben

Noe Bárkája czimű művével lépett föl az egységhivők ellen, s a háromság tanát 22 magyarázattal világositá, s melybe „beszállani Noenak lelkével kényszeríté a háládatlan világot.“ E versengésbe beleelegyedett nem sokára ugyanazon Hegyesi István is, ki, mint láttuk, a Coccejanusok mellett fogott tollat. Itt az unitáriusok ellen bizonyitására a háromság egy örök istenségének irta könyvét: A kegyesség nagy titka (1685) eleinte nem is szánva sajtó alá, mint magános tanulmányozások eredményét, hanem némely unit. főurak gunyja által mintegy kiadására kényszeríttetve „nehogy hallgatása isten szent ügye felőli kétségbeesésre magyaráztassék.“

Az erdélyi hitvitázó irodalom e három főiránya a modorban is, melylyel a polemiát kezelte, lényeges eltéréseket mutat. Mig a katholikusokkal folytatott versengés a türelmetlenség s gyülölködés képét állitja előnkbe, mig a reformáltaknak egymással folytatott vitája leginkább bölcseleti, bár korán sem mérsékelt, az egységhivők elleni polemia ment a gyülölködéstől.

Még gazdagabb s kiterjedettebb volt maga a tudományos theologiai irodalom, mely virágzásának s fejlődésének tetőpontját érte azon fejdelem alatt, ki, mint iró, maga is szép sikerrel próbált szerencsét e téren azon időben, mely erre teljesen alkalmas volt, s oly férfiak által, kiket Katona és Medgyesi méltó utódainak tekinthetünk. De ez gondolhatólag csak a protestánsokról áll. A katholikusok theologiai irodalmát az országon belül csak Haller Jánosnak „A békességes türésnek Paizsa“ (a csiki klastromban 1682.) s az országon kivül a székely származásu Illyés András szebeni prépost s 1696. óta czimzetes erdélyi püspök képviselte. Az elsőt szerzője fogarasi rabságában irta, és előbeszédében a magyar nyelv emelését buzgón sürgeti, mig ez utóbbi nagy tevékenységet fejtett ki az irodalmi téren. Néhány év alatt 28 munkát irt, melyek közül 1696-ig 22 látott világot, s melyeket kora tudósai s a közvélemény egy-

aránt jeleseknek magasztaltak. Latinok és magyarok s egyházi szónoklatok és szentek életei. De ezek nem Erdélyben láttak világot, habár e korban nem tartozott a szokatlan dolgok közé, hogy magyarhoni férfiak ott nyomassák ki műveiket, mint erre alkalmasabb s elterjedhetésöket is könnyebben előmozditó helyen.

S valóban, ha e kor protestans egyházi irodalmának külnagyságáról elterjedtségére következtetünk, ha az irók számával aránylagosnak hisszük az olvasókét, az eredményt meglepőnek találjuk. Az iróknak és munkáiknak egész hosszu sorát tudjuk felmutatni, számra nézve többet, bel becsre nézve sem alábbvalókat a korábbi korszakok termékeinél. A philosophiai irány, mely már e század elején jellemzé az irodalmat, mint átalánosabbá lett, mind jobban elterjedt, s annyival inkább, mert arra is iskolákban különös gond fordittaték. S a mint ott az aristotelesi ellenében uj irányok keletkeztek, a mint Descartes felállitá a maga tételét, mely a rationalismus alapkövét teszi, s az angol és belga egyetemeknél valamely ujabb mozzanat fölmerült: azok nem enyésztek el nyomtalanul. Már az iskolákban megkezdetett azok terjesztése, s tanáraik egy vagy más philosophiai jelszót tüztek ki zászlójukra. Igy vallá magát a fehérvári iskola a Sáros-Patakról oda menekült tanárok alatt Aristoteles hiveinek, igy követte Enyed Descartest ennek tanitványai alatt. De semmi sem mutatja annyira a hittan hatalmát, mint azon körülmény, hogy az egyház szolgái a fejdelmek s főurak visszaéléseit a szószéken rendes megrovásaik tárgyává tették. Azonban térjünk át magára az irodalomra, melyből csak a legfontosabbat emelhetjük ki.

Az század második fele első tizedének mozgalmas képét találjuk: Nagy-Ari Benedek, eleinte borosjenei, majd kolosvári pap „Igaz vallásu keresztyénje“ (1651) a hit alapját a szent irásból magyarázza ki. Fogarasi Ferencz, vizaknai majd karánsebesi pap „Kis keresztyén“ (1654) czim alatt egy kátét forditott angolból. Pápai

Páriz Imre, egy kereskedő fia, dézsi, majd fehérvári udvari pap „Keskeny ut, mely viszen az életre“ czim alatt egy kis könyvecskét adott ki, s majd az első kiadás elfogytával 1657-ben „meggondolván, hogy mind ennyi szomoru és háboru-szélvészeknek habjai közt is jó dolog volna az Istent keresni“ ujra kiadta. Ugyancsak a hit ágazatiról szóló „Dávid Parittyáját“ Uzoni Balázs bonyhai iskola mester s majd dévai pap németből leforditá s kiadta 1658-ban. Ez évben végezte be rabságában „Krim országában, Bakcse-szárai városa felett levő kősziklákon épitett, a mint névvel, ugy valósággal is kaloda nevü zsidó várban,“ Kemény János, a későbbi fejdelem, Gileadi Balsamom-át, a zsoltárok magyarázatát s adta ki a köv. évben. E munka szerzője, elfogatása előtt, a szónoklat és politika mezején szerzett babérokat, nyomorában most a vallás karjai közt keresett vigaszt, s elzárva és távol honától alapos theologiai készültséget mutatott fel: mi bizonyságul szolgálhat, hogy főuraink teljesen a kor tudományosságának szinvonalán állottak.

A második tized s a kor egyik legtudományosabb irója Vásárhelyi Péter, kezdivásárhelyi születés, majd a fehérvári iskolának ennek aranykorában növendéke, utóbb tanára, kitünő philolog, s mint ilyen, jártas több keleti nyelvekben. Latin szerkezetü munkái Politia Ecclesiastica s egy pár Exegesis kéziratban maradtak. Épen ily szorgalmas s mint Vásárhelyi, oly rövid életü volt Bátai György is, ki tanulmányait Franekerában végezte s visszajövén kolosvári rectorrá s majd pappá lett. Munkái: „Az üdvösséges élet megismerése“; — „Bünöket elhagyók vigasztalása“; „Lelki próbakő (egyh. szónoklatok) stb.“ inkább a népszerűsitett theologia körébe vágnak, s Szebenben 1665 és 66-ban jelentek meg. De nem jelenhetett meg a Coccejanus Csengerinek „Politia Ecclesiasticája“.

A harmadik tized legtermékenyebb volt. Egy világi ember, Belényesi Ferencz, Apafi fejdelmi jószágainak

főfelügyelője „Lelki áldozatok“ czim alatt (1670) ima könyvet bocsátott ki. Egyik legmunkásabb s alaposabb irója volt e kornak Szathmárnémeti Mihály, kinek hittani versengéseit már emlitettem, s ki e tized folytán és a bekövetkező elején a hittani munkák egész sorát bocsátá közre: Halotti centuria (száz halotti beszéd 1684). Evangéliumi Dominica s annak toldalékja (1675—86) egyházi szónoklatok; Mennyei tárház kulcsa, imakönyv; Soltárok magyarázatja stb. Tudományos, de abstract dogmaticus munkák. Imakönyvét sokszor utánnyomták s ez napjainkig fentartá magát. Apafi Mihály „Isten kegyelméből Erdélyországnak fejdelme, Magyarország részeinek ura, és székelyeknek ispánja“ — mint maga irta magát alá — Wendelinnek a keresztyén isteni tudományról irt két könyvét (egy több mint ezer negyedrét lapnyi terjedelmes munkát) leforditá s 1674-ben kiadta. Az előszóban — mely tiszta és nemes kedélyének, vallás- és hazaszeretetének tolmácsa — elmondja nézeteit az igaz boldogságról s annak keresése és feltalálásáról. Éles észszel czáfolja a módokat, melyekkel ezt elérni törekesznek. Ő részéről ezt az Isten törvényeinek vizsgálatában és követésében keresi. Idéz fejdelmi példányokat, kik hasonló véleményben voltak, s záradékul a „keresztyén magistratus tisztit“ számitja elő. „Mi is — irja teljes önérzettel — annak előtte is, de mióta Isten kegyelmességéből sanyaru, nyomoruságos és vasas kemény rabságunkból kiszabadulván, az erdélyi hazának igazgatására előállittattunk, tehetségünk szerint az Istennek dicsőségét, minden rendes módokat s utakat elkövetvén, szivesen előmozditni igyekeztünk: az eklézsiákban és kollégiumokban, költségünknek semmit nem kedvezvén, nem csak hazánk tudós fiait, hanem a szomszéd országnak is sok érdemes embereit, nekik hivatalt adván és tisztességes fizetést rendelvén, hogy azoknak serény forgolódások által az alattunk való népet az Istennek üdvességes ismeretében jobban épithetnők, helyeztet-

tük. Innét jött, hogy magunk is az Istentől vett talentum szerint, szoros gondjaink között, fáradságunkat s munkánkat nem szánván, ez nagy tudós Wendelinusnak . . . könyvét magyar nyelvre forditván . . . magunk költségünkkel világ elibe bocsátottuk.“ A forditás sikerült, folyékony a „magyar nyelv szerint való szóláshoz“ alkalmazott s ha a philosophiai s metaphysicai műszavak forditása — mely Medgyesi óta több izben megkisértetett — nem mindig sikerült is, de igyekezetét e részben sem mondhatjuk eredménytelennek. 1675-ik évben Szőnyi István, a menekült papok egyikétől egy alkalomszerű irat jelent meg, a Martyrok koronája, mely az üldözések közepett, a hithez tántorithatlan ragaszkodást kivánt terjeszteni. Az irót Hirko pater és Hantar Ferencz Tornán német katonasággal megrohanták, s templomát elfoglalva, előbb Debreczenbe, majd Kolozsvárra s Fehérvárra menekülni kényszeriték. Pernyeszi Zsigmond, egyike az erdélyi főuraknak, egy imakönyvet forditott 1676-ban, s két év mulva Lelki paizsával a szenvedőket akarta vigasztalni. Egy másik főur, Kun István, a Deési pártfogója (1676) hétköznapi imákat bocsátott közre. Szentgyörgyi István benedeki paptól irt „Jó cselekedetek gyémántköve“ az erkölcsiség fölélesztésére törekszik, mig a katholikusok elleni Kalauz irója Tolnai F. István, Rainus Péter elvei nyomán latin dialecticát készitett.

A következő tizedet a Coccejánus Pataki István nyitá meg egy latinból forditott philosophiai munkájával: „Ez világnak dolgainak igazgatásának mestersége“ (1681.), melyben a mikép élésre száz szabályt állit fel s azt épen az uralkodni vágyó Teleki Mihálynak, kinek ezt nyilván szemére is vetette (L. Cserei 182) ajánlotta. De egyetlen munka sem ébresztett akkora figyelmet, mint Tofeus Mihályé. Szent Soltárok resolutiója (1683), melyet, mivel maga a püspök leirni igen hanyag volt, Ujhelyi István s Keszei János készitették el sajtó alá, azonban „ama nagy ajándéku ember“ a fejdelmi pár

kivánatára „maga akaratja ellen is revideálta. Tofeus, Bod szerint Dobos, született Székelyhidán, tanulmányait Franekera s Leidában végzé. Visszatérve, eleinte Magyarországon nyert alkalmazást, majd udvari pappá s 1678-ban püspökké lett. Az 1682-ban febr. 10-én Segesvárt tartott országgyülés (art. V.) — Nagy-Enyeden levő nemesi házát nemes házak közé jegyezte be, s örökre adó- és tehermentessé tette; neje volt Kun Éva. Munkái közül, melyek szónoklatok a Birák könyve, Sámuel kv., Máté evangyélioma s a Zsoltárokról, csak ez utóbbi látott napvilágot. De ezekről helyesen mondja Bod: „hathatósak voltak, mint a vasszegek, érezhetőleg szurósak; most is az olvasó érzi azoknak ösztönző erejöket, hát mikor szólotta élő nyelvvel a Istennek az a nagy embere"? E szónoklatok: korrajzok, s ez idők erkölcstörténetének oly lapjait tárják föl előttünk, melyeket a történetirók számunkra nem jegyeztek föl. 1679. május 30-tól 1682. május 12-éig a fejdelem s udvara jelenlétében mondattak el. Mindig egy-egy zsoltárt vevén alapul, annak erkölcsi irányát rajzolja, s alkalmat vesz belőle valamely erkölcsi hibát ostorozni. Mert Csereiként e gőgös de rettenthetetlen ember előtt a szószékben senki és semmi sem talált kegyelmet. Nevén nevezi, kit kerülendő példányul állit fel, rámutat azokra, kiket Isten már megostorozott, s megtérni nem akarnak, azokra, kik pórból emelkedtek föl s gőgjök határt nem ismer, az égre kiált fel a szerencsétlen nép szenvedéseiért, a hivatalnokok gonoszságaiért, a bünökért, melyekben ezek elmerültek; de a szegény nép, az üldözöttek, a szenvedők számára vigaszt tartogat, az istenfélőket biztatja s az erénynek tiszteletet parancsol. Nevezetes munkáján kivül még az egységhivőből Drezdában reformálttá lett Régeni Pál Mihály bocsátott ki (Lipcse 1688) egy latin iratot a váltság munkájáról. E tizedben (1684.) adta ki a Bibliát, az uj testamentumot, a zsoltárokat Tótfalusi Kis Miklós, az irodalom s hazaszeretetnek ezen valódi martyrja Mész-

tótfaluban Nagybánya környékén 1650-ben, s miután több helyen tanitóskodása által némi összeg pénzt szerzett, külföldre utazott. Ez időben merült fel a gondolat, hogy a bibliát ujra ki kellene nyomtatni s ő ez eszmétől lelkesitve Amsterdamban megtanulá a betümetszés mesterségét és oly sikerrel, hogy honának első vésőjévé lett, s számos külföldi udvaroktól kapott megbizásokat betüminták (matrixok) készitésére. Georgia számára pedig — hol azelőtt nyomda sem volt — azon ábécze-mintát, melyet ennek királya küldött, nem hagyván helybe, „más módosabb betüket — irja Apologiája 69-dik lapján — csináltam, melyen igen „örültenek.“ Bármily boldog állapotja volt is a Belga földön, visszavágyakozott honába, hol a maga által nyomatott bibliát elterjeszté olcsó áron, „bár ezért eleget kiáltottak rám a compactorok, hogy azzal mind nekik mind magamnak kárt teszek.“ Jellemző, mit e helyen mond, hogy bár az aranyos zsoltárt egy tallér helyett tiz sustákon (20 garas), az aranyos bibliát 12 frt helyett 5-ön adta, árából mégis „elkunyorált ez a nemzet, ugy hogy ha a bibliát két pénzen tartanám, még is a magyar egy pénzen kérné.“ S valóban nyomtatványai tisztaság s a betük csinossága tekintetében a nyomdászat mai előhaladottságában is jeles példányok.

Az utolsó tized, a politikai hanyatlás kora, melyben Erdély önállóságát elveszté, még mindig nagyobb neveket mutat fel. A már koros s a Sámbárral folytatott versengésbe belefáradt Vásárhelyi Matkó 1691-ben az urvacsorával jól élés módjáról értekezett. Szatmár-németi Sós Sámuel, a szerencsétlen Bánfi Dénesné udvari papja, utóbb az ifju Apafi hittanitója s végre 1695-beni kolosvári tanár, néhány latin philosophiai s hittan, munkát adott ki: az Isten uralmáról, metaphysikát. Mózesnek, Szent Pál zsidókhoz irott levelének stb. magyarázatját. Ugyanez időben Nagyari József, a Benedek fia, Csereiként (160. l.) „nagy tudományu s buzgó lelkü ember, a ki könnyen Illyés próféta mellé beállha-

tott volna,“ s épen ezért korának hires szónoka, Elégséges kegyelem, s Hegyes Ösztön czimü párlapnyi munkáin (nyomattak Keresden) s azon tanitáson kivül, melyet II. Apafi Mihály fejdelem beiktatásakor (1687. sept. 17-én Fehérvárt) tartott s kiadott, szónoklatokat készitett sajtó alá, de azok nem jelentek meg. Hunyady Ferencz (1695) egy philosophiai értekezést bocsátott ki a szentirás isteni eredetéről, Pápai Páriz Ferencz, a fenemlitett Keskeny ut irójának fia, tanulmányainak — ezek közt az orvostannak — külföldön bevégzése után, miközben Heidelbergben a philosophiát tanitotta, visszatérvén hazájába, 1676-ban enyedi tanárrá lett. Egyaránt jeles nyelvész, historicus, philosoph és theolog volt, e mellett az orvostanban is kitünt. Külföldi összeköttetései lehetővé tették, hogy enyedi tanulók számára nehány egyetemben alumniumok felállitását eszközölje, „az angol pénz is — irja Bod — mely az enyedi kollégium számára jár, ennek okossága, tanácsa, irása s a végre oda küldött fia által szereztetett.“ De erős próbáltatásokon ment keresztül. Az 1710-iki ragályban nejét s két leányát veszté el. Hittani munkái: „A lélek békéje“‘ forditva francziából (1680), Test békéje, Temetés békéje, az udvar Békéje (1696) különböző szabályok s a kereszt békéje, a zsoltárok magyarázata. E munkák a Kis Miklós nyomdájából kerültek ki, a kinek ő üldöztetésében egyik pártfogója volt. Ennek ugyanis nem csak bibliai kiadásait illették rágalmakkal s támadták meg javitásait, nemcsak érdemeit akará nehány irigy pap elvitatni, hanem „az igazgatásnak változásával bejött sok huzás vonás“ neje örökétől is megfosztá s midőn elkeseredése két Apologiának (egyikben 1697-ben latinul a bibliát s annak irályát menti, a másikban 1698-ban magyarul a saját személye ellen intézett rágalmak alól tisztitja magát) kiadására birta, ellenei s némely főurak, köztök a kormányzó Bánfi Dénes is, közzsinat elé idézték, hol az utóbbiban kiadott vádak visszavonására kényszeri-

ték s egyszersmind mindkét munka példányait beszedték.

Az egységhivők egyházi irodalmában semmi ujabb lendület nem történt. Csak a lengyel földről Erdélybe menekült Baumgarten Bálint, a kolos-óvári iskola igazgatója hagyott némi egyházi munkákat s ezek közt egy theologiát hátra, továbbá Rákosi Boldizsár kolosvári rector magyarázta Burgersdics Philosophiáját (1657) s Szaniszló István ugyanott köztanitó (1697) irt Krisztus születéséről. Almási Gergely szuperintendens, ki az énekeskönyv s nagy káté kiadásával érdemesité magát, 1694-ben egy munkát nyomatott az egyházi fenyitékről. De a szászok egyházi irodalma — bár ebben a polemia kerülve volt — hasonlag fénykorát élte. Az iróknak, habár jelentékeny részök csak értekezéseket, ugynevezett dissertátiókat, bocsátott világ elé, olyan számát tudjuk felmutatni, mely elterjedt tudományosságot tanusít. De ezek sorában németet kivételkép is alig találunk. Papjaik járván a külföldi, leginkább csak németországi, egyetemeket, ismereteik gyümölcsét is többnyire ott tették közzé s oly nyelven, mely nem annyira a nép mint a tudományos világra volt számítva: latin nyelven. Oltard, Kraus György, a későbbi superintendens, Fuchs János, Bausner Bertalan, ki mint superintendens erélyes kormányzása által tüntette ki magát, hasonlag külföldön négy philosophiai vitatételt, Albrich Márton rózsnyai lelkész (1655—59), Basch több kevesebb figyelemre méltó munkával bővitették a hittani irodalmat. De sem munkásság sem tudományosság tekintetében ezek egyike sem multa felül Schnitzler Jakabot ki 1658—81 közt harmincznégy önálló füzetet nyomatott: vitatételeket, értekezéseket, szónoklatokat. Wittembergben tanulmányait bevégezvén, meghivatott Szebenbe tanitónak. El is indult, de atyja s testvérei halálának hirére nem volt kedve oly országba menni, hová a bemenetelt duló hadak pusztítása bizonytalanná tette s 1663-ban

fogadta el a megujított meghivást. De ellenei galádsága már két év mulva ki tudta vinni, hogy hivatalától megfosztatott s csak midőn Apafi az enyedi tanszékkel kinálta meg, némult el azok hangja, a tanács rábeszélte annak el nem fogadására s felállítá kedvéért a philosophiai tanszéket. Gündesch János 1665 egy, Czak Dávid két (1666—7), Greissing Bálint rózsnyai pap tizenkét, Colb György Wittenbergbe egy, (1668) Górgiás János koszorús költő s a német hattyurendtagja két (s egy metaphysikát Brassó 1665) Agnethler Mihály két, Fronius Mark brassai pap feles számu (1682—1711) Arzt János (1671) egy, brassai Albrich János egy, Kelp Márton három (1656—85), ugyanennek testvére Kelp János, ki a németországi egyetemekből Pensylvániába utazott, három (1689—90), Adami Mihály szeretfalvi pap (1690) egy, Hutter György szerdahelyi pap két, részint hittani, részint bölcselmi vitatételeket s értekezéseket adott ki, melyek közt több terjedelmes s korában magasztalt találtatik. Ezen utóbbi (Hutter) csaknem áldozata lett a kurucz világnak. Keresztelésre komákul épen olyanokat kért fel, kik forradalmi érzelmeikért tábornok Rabutin előtt meg voltak jegyezve. A szerencsétlent elfogták s halálra itélték, mit rajta még azon éjjel végre akartak hajtani; de e dolgot a tábornok segéde egy nőnek elbeszélte s ezen uton Hutter rokonainak tudomására jutott, kik csak közbevetések és esdeklések után tudtak számára kegyelmet nyerni. Azon németajkuak közül, kik a magyarországi üldözések elől Erdélybe menekültek s a szász földön uj hazát találtak, három tüntette ki magát; a zsolnai születésü Ladiver Illyés, előbb pap különböző helyeken, majd eperjesi tanár, az itteni intézetnek gróf Wolkra kamaraelnök parancsa következtében történt bezárása után előbb lengyel földre s onnan Erdélybe menekült, a hol több vitatételt s philosophiai könyvet adott ki. Fabricius János a hires Wittnyédi István pártfogoltja,

kinek költségén járta meg a külországi egyetemeket, s kassai pap a jezsuiták üldözése elől Szebenben vonta meg magát, hol Ladiverrel egyszerre hivattak meg nyilvános vitatkozásra, melyet oly sikerrel állottak ki, hogy ez utóbbi Segesvárt igazgatóvá, Fabricius pedig Szebenben tanárrá lett. E munkás iró kilencz nyomtatványt adott ki (1667—73) s még szép remények voltak nevéhez kötve, de azon nap, melyen nászünnepét akarta tartani meghalt. Wittnyédinek egy másik pártfogoltja s Fabriciusnak vitatársa volt Zabanius Izsák, ki a külföldi egyetemekről visszaérkezvén, előbb Pozsonban majd Eperjesen nyert alkalmazást, s az üldözések korában Erdélybe menekült, hol különböző helyeken hivataloskodott, eleinte mint professor, majd mint pap, s jelesül ily minőségben Szebenben. Esze és tudományossága csakhamar közszeretetet szerzett számára s annyira munkás volt, hogy közel félszáz nagy részben kinyomatott s nehány kézirati leginkább vallásos s philosophiai tartalmú munkát hagyott hátra (1667—1700). Azok jelentékeny részét teszi azon versenygés, melyet Ladiverrel az atomok felett folytatott s annyi szenvedélyességgel, hogy 1677-ben a medgyesi zsinat kénytelen volt nekik hallgatást parancsolni. Fia, az elhirhedett szebeni királybiró, Zabanius János, két vitatkozást (egy egyházit 1687 s a köv. évben egy philosophiát) adott ki Tubingában egyetemen léte alkalmával. Daczára, hogy ezen — egy pár német szónoklat kivételével — latin nyelven irt munkák jobbadán külföldön kijött értekezések s vitatételek, tehát nemcsak a hazára számítottak s alkalom szerint készültek, csalhatlan bizonyítványai a szász papság tudományosságának s többnyire korukban keresett dolgokat tartalmaznak.

E becses egyházi irodalom sem gátolhatta némely ferde kinövések elterjedését. A nép könnyenhivőségét egyes ámitók felhasználták, kik jövendőt mondva jártak fel s alá az országban. Ezek leghiresbike volt

Drabitz Miklós egyike a II. Ferdinánd korában Morvából menekült papoknak, ki nem csak a fejdelmi udvarban jelent meg, hanem magát a sajtót is igénybe vette eszméi terjesztésére. Már Bethlen idejében mutatta magát Erdélyben, majd öreg Rákóczy korában nősült. Egy könyve Lux in Tenebris, daczára, az Ignis fatuus Nic. Drabitzius által megczáfoltatott, nagy elterjedést nyert. Azon szomoru vég, mely a 88-éves Drabitzot 1671. jul. 16-án Pozsonyban érte, hol a kalmárruhában levőt felismerték, elfogták s először kezét s majd fejét vágták el s könyvével bitófa alatt égették meg, nem rettentett vissza másokat a jövendő titkainak keresésétől. Ez irányt a szászok közt Hübner Izrael orvos, csillagász és csillagjós képviselte, ki Erfurtból Szebenbe jött, hol 1666-ra jósolta a világ végét, de midőn az nem teljesült be a következő évben uj világrendszert talált fel s azt ki is adta. A világtestek pályája tojás-alaku s Mars, Jupiter és Saturnus egyszerre vándorolnak a föld és nap körül. — Egy orvosi könyve (1651) az érczek, füvek, kövek titka azt adja elő, hogyan lehet orvosság bevétele nélkül meggyógyulni? Irt egy philosophiai, örök természeti naptárt, egy mást 1666-ra s korábban már egy naptári Prognosticont 1654-re. Ez utóbbit, midőn az a nép közt gyors elterjedésre s hitelre talált idősb Hutter György 1655-ben s Herrman Dávid nyilt és őszinte birálatában, — melyben valódi józan nézeteket árult el, — czáfolták.

Az irodalom terjedése e félszázadban magyar nyelv és irály fejlődését vonta maga után. Az egyes szavak leirása folytonosan tisztult s a szabály is észszerűbbé kezdett lenni. S mind ezt gyakorlati uton eszközölték oly irók, kik stilisticai tekintetben tekintélyek voltak. Legfölebb bevezetéseikben adtak számot tetteikről. De ez irány a neologismus felé vezetett, s mióta Medgyesi dialogusaiban e részben nyilatkozott, többen találkoztak, kik a purismust vagy egészben vagy nagy részben keresztül akarták vinni. De e részben senkisem

mert és tett annyit, mint Apáczai. Nem elégedett meg azzal, hogy először és mindenekfölött a hazai nyelv tanitását sürgette, ő e czélt csak akkép vélte czélszerűen elérhetőnek, ha már létezik tudományos magyar irodalom, mely viszont magyar műszavakat igényel. Az ügy egy ujabb lépéssel haladott, midőn Tótfalusi kiadta a bibliát s még inkább midőn Apologiában bevallja orthographiai elveit s a szabályokat, melyekre épité azokat. Az idegen nyelvek mivelését iskolai könyvek által mozdították elő, s habár Apáczai meg is penditette, hogy ezek ne latin hanem hazai nyelven taníttassanak — oly elv, melyet csak századunk későbbi tizedeiben léptettek életbe — az nem talált viszhangra. A korábban elfogadott nyelvtanok, különösen az Alstädé, némely helyt megmaradtak, de a nagyobb rész a Komenius rendszerét követte s épen ezért „Nyelvek kulcsát“ több izben utánnyomatták. A keleti nyelveket a theologiai tudományosság kedvéért szorgalmasan tanulmányozták, mert mint Apáczai mondja, a héber nyelvet tökéletesen senkisem szerezheti meg a kaldeus, syr, rabbin, talmud és arab nyelvek tudása nélkül. S azon nyelv megtanulására Szathmárnémeti Mihály adott ki (1667) egy zsidó nyelvtant. A török nyelv a portávali viszony miatt is hivatalosan üzetett, s nyomva van, hogy álladalmi költségen is képeztek ifjakat tolmácsoknak. Ilyen volt pl. Harsányi Jakab, Apafi Mihály nevelője, kit ama nyelvre I. Rákóczy György taníttatott meg, s ki a külföldi egyetemek megjárása után váradi professorrá lett, azonban miután a szathmárnémeti zsinat magaviselete megváltoztatására figyelmezteté, boszusan távozott el az országból 1651-ben brandenburgi nagy választó udvarába ment, hol tanácsosi czimmel felruházva, a keleti kereskedelem ügyeit vezette. Az azon nyelven irt irodalmi kincsek közül Rózsnyai Dávid török deák egyet a Humaja-namét szamosujvárosi fogsága alatt, magyarra fordità. Ennek tartalmát elbeszélések teszik. Épen ily

keveset foglalkodtak a classicai irodalom átültetésével is, habár mindkét ágának nyelve annyira el volt terjedve, hogy azokat (különösen a latint) tudományosság mellőzhetlen alapjainak tekinték.

Mig Magyarországban Zrinyi Miklós oly eposzt bocsátott közre, melyet a magyar irodalom remekei közé soroz, mig Gyöngyösi István hosszas időn át népszerű munkáival egy uj iskolát alapított, Erdélyben hanyatlott a költészet. A mi történt, alig volt egyéb régiebbek felelevenitése vagy utánzásánál: maradványai a hegedősök iskolájának, melynek hanyatlásával maga a költészet is alászállt. Nyert ugyan a kathol. egyházi éneklés némi lendületet Illyés András erdélyi püspök több ének füzetei mindenekelőtt régi és uj énekei által, azonban a protestansok s egységhivők szent költészete, egyes darabok kivételével, régibb zsoltáraik s szent énekeik ujranyomásából állt. Ugyanezt mondhatni a szászok egyházi énekeiről is, kiknek kezén még mindig 1617-ikinek ujabb kiadásai forogtak, valamint a világi dalokról, melyek körül az erdélyi irodalom inkább a régiek felevenítése, mint ujak készítésével foglalkozott. Az irók némelyike meg mindig latin nyelven készité munkáit, de ezeknél fontosabbak s történelmi adataikért becsesebbek a historiás énekek. Köröspataki János (1655) Lupuly vajdának ifjabb Rákóczy György által trónjától lett megfosztását irta le. Pasko Kristóf (1663) Erdélyországnak keserves és szomoru pusztításáról irt verse az 1658—60-iki tatárjárás történeteit tárgyalja, s ha krónikai száraz adatoknál egyebet nem nyujt is, ezek a történetiró szemei előtt munkáját becsessé teszik. Született Székelyhidán s gazdag ismeretei által Erdélyben az első ranguak sorába emelkedve, a fejdelmeket több izben képviselte a török portánál, mig a Béldi Pál-féle összeesküvésben résztvevén menekült s Magyarországon Patakon halt meg. Enyedi Sámuel, kit az egységhivők elleni iratából ismerünk, hasonlag irt ez időben verseket. A kor szo-

kása szerint, mely az egyes helységek szerencsétlenségeit is szerette rimbe szedni, irta le egy névtelen elég gyarló versekkel Kolosvár égéseit s különösen az 1699-ikit. Ha nem is több költészeti, de több irodalmi becsesel birt ezeknél s elterjedtebb is volt Haller János Hármas historiája, mely száz év alatt mint egy nyolcz kiadást ért s a legkedveltebb olvasmányok közé tartozott. Haller e munkáját is, mint Paizsát, fogarasi fogságában készité, hova Béldi Pál menekülése után, mint ennek párthive vettetett; de csak később 1695-ben bocsátotta világ elé. Ennek első könyve Nagy Sándor dolgait a középkorban divatos szerkezetek nyomán adja elő, a tényeket szárazon sorozza fel, azonban annyi mesével vegyíti, hogy inkább az elbeszélések, mint a historia körébe tartozik. Épen ez áll a harmadik részről a trójai veszedelemről, mely azonban amannál élénkebb s mesékkel még teljesebb előadása által tünteti ki magát. A középső rész példabeszédek alatt példázó elbeszélések értendők: s ez a munka legbecsesebb része, kivonatok a római gestákból, de tanulsággal megtoldva s oly ügyesen és élénkül elmondva, hogy a munka nagy keletét kétségtelenül leginkább e résznek köszönheti. Ugyanazon Hallert 1686-ban, tehát azon évben, melyben a róla nevezett egyezkedést Bécsben létrehozta, a beszterczei iskola, neve napján, üdvözlő versekkel tisztelte meg, mi különben nem tartozott a ritkaságok közé, sőt a költészet leggyakorlottabb neme alkalmi volt. A legünnepeltebb tudósok döczögős hexameterekkel üdvözölték egymás munkáit, melyeket nagyobbrészint azok elé függesztettek. Posaházi, Szathmári, Pataki, Tolnai, Porcshalmi, Nadányi stb. szóval a legtöbben irtak ily költeményeket egymáshoz, mintegy a poesist is a theologia szolgájává tevén. Legtöbb s amazokénál becsesebb alkalmi költeményeket hagyott hátra Pariz Pápai Ferencz, kinek Tótfalusi halálára irott ilynemű verseit ujabban Bod Péter adta ki. A szászok költészete nagyrészt hasonlag ilyen munkákból állt.

A Frankenstein tiszteletére kiadott Rosetum Frankiánumban e férfiu nejének halálára irt verseket közöl Zabanius János. Fia a hitvitáiról ismeretes Zabanius Izsák papnak, gondos növeltetésben részesült, bejárta a külföldi egyetemeket, jelesül Tübingát, hol, mint láttuk, egyházi értekezései jelentek meg. Azonban a papi pályától megvetéssel fordult el s honába visszatérve, Szebenben nyert városi hivatalt; esze és fényes tehetségei felé forditák a köz figyelmet. Atyja készitette el a halálra s ő töredelmes szivvel büneit megbánva ment a vesztőhelyre. „Roszul élt, szépen halt meg — irja róla Binder, — s ugy élt mint oroszlán, ugy halt meg mint bárány, bünbánattal.“ Börtönében maga készitett hat éneket, melyet akkor énekeltek, midőn őt a vesztőhelyre kisérték. Ezeken töredelmesség és bünbánat ömlik el. Tul a siron keresi a nyugalmat s Istennél reményl bocsánatot.

Mint a költészet más nemeiről, épen oly kevés jót és örvendetest mondhatni a szinköltészetről is. Szini előadásokat itt-ott iskolai ifjuság is rendezett, sőt nyoma van, hogy nagyobb ünnepélyek alkalmával is adattak elő szindarabok. Igy fel van jegyezve Guneschnél (Trausch kiad. II. 167), hogy midőn Fleischer Endre a szászok grófja fia menyegzőjét tartá, Ádám és Éva nászáról szinjátékot adtak elő, mely a lutheránusok rovására a három másik vallást guny tárgyává tette. A vándor szinészet is többé kevésbbé fentartotta magát, sőt némely esetben még lendületet is nyert, a mint egy 1692-ben Leopold császár által bizonyos tanult kolosvári polgárnak kiadott engedélylevél tanusitja, melyben felhatalmazza, „hogy ő és társulata a szükségelt költeményeket vagy rythmusokat deák vagy magyar nyelven szerkeszthessék, összeállithassák s a comicotragicus játékokat és comoédiákat felvonásokra és jelenetekre osztva, beszélgetésformában Erdélyország s kapcsolt részeinek városai, mezővárosai, várai és falvaiban mind országgyülések, mint sokadalmak és vásárok s bármi más

gyülekezetek alkalmával, hozzá szerződött társaival együtt előadhassák.“ Ugyane kegylevél a kérelmezőt, mint vagyontalant, az adótól és egyéb terhektől fölmenti.

A hegedősök elnémulása s iskolájok hanyatlása magának a költészetnek megszünését vonta maga után. A költészet csak forma volt és mesterség s nem magasb ihletés kifolyása. A tulvilág foglalta el a tudósokat, más tudományoknak kevés bajnok jutott. Csak a philosophiát üzték nagyobb mérvben, habár csak mint a theologia melléktudományát. Azonban az már kezdett önálló lenni, az újabb rendszerek és elméletek tettek hóditásokat, sőt maga a vallásos irodalom is mind inkább ez irányban fejlődött. A szám, természet, orvostani összes irodalom egy-két latin értekezésből állt, melyet szerzőik többnyire külföldi utazások alatt bocsátottak világ elé, mint Kölsch és Francisci orvosok gyógytani értekezéseket, különben épen nem volt ritka eset, hogy papok (pl. Váradi Mátyás) orvosokká képezték magukat, s mint ilyenek gyógyitottak. A gazdasági irodalmat egy Nadányi által forditott s 1669-ben Kolosvárt kiadott munka: „A kerteknek gondviselésekről, ékesitésekről“ képviselte. Igy az állattant is a Miskolczi Gáspár vad kertje, melylyel ő Erdélybe menekülvén, mint bujdosó (s majd igeni pap) forditott és adott ki. A külföldi utazás csökkent ugyan a későbbi tizedekben, azonban eleinte nem, s a sajtó még sem izzadt azok élményeinek napfényre hozásánál. S a mik megjelentek, azok is az utóbbi időre esnek. Kinder János utleirása Erdély, Magyarország s némely német tartományokban (1693) érdekes adatokat tartalmaz. Pinxner András a maga Apodemiáját (1694) részben abból kölcsönözte, mit maga irt, tele van hamis hirekkel, valótlan leirásokkal. Ez ember örökségét elpazarolva, külföldre utazott s hollandi szolgálatba állott. Majd a törökökhöz került, s mint mohammedán végezte életét, a köz szükség kivánta s a mi a téren egy-két munkán kivül történt, nem egyéb codificálásnál.

Erdélyben eleinte törvényesen két országgyülés volt tartandó, melyek közül 1672-ben a Sz. Mihálynapit eltörlötték ugyan, azonban a szükséghez képest utóbb is tartottak némely évben négyet, ötöt is. Az articulusok 1610. óta kinyomattak ugyan, de azoknak összegyüjtése mégis szükségessé vált s igy keletkezett 1653-ban az approbáta, 1669-ben pedig a compiláta. De a törvénykönyvek keletkezése mellett tulajdonképeni jogirodalom nem létezett: hacsak egypár koronkint megjelenő munkát nem akarunk annak keresztelni. Ilyenek voltak Nadányi János vitatétele a jog és igazságról — 1658. Utrecht, egy más a had jogáról, melyet ő Utrechtben (1658), s egy más a béke jogáról, melyet Lugdunumban 1660-ban adott ki; Enyedi Gáspár vitatkozásai az örökségről, eladható javakról stb. (Frankfurt 1659), melyek egyetemi disputatiók voltak, s ugyane nemü munkái a jog és igazságról Utrecht 1658 s ugyan ott 1660. Toppelt értekezése a szász jogról (1661), vitatétele a házasságról (1667); továbbá a Pankratius Mihály latín munkái, értekezései s vitatételei (1661—8 között), melyek nem csak az erdélyi, hanem a magyarországi jogot is érdeklik, sőt általános jogeszmék megvitatásával is foglalkoznak (pl. értekezése a katonai jogról). Pankratius 1661-ben Rostokban tudorrá lett. Ez évben jelent meg első munkája is. Öt évvel később az eperjesi kollégiumban volt tanár: de 1668-ban 20 évi távollét után visszatért honába Szebenbe mint iskolatanitó. E pályája nem volt nyugalmas, mig ezt a papsággal nem cserélte föl, s valóban már 1668-ban superintendenssé lett. De e tér, mely ekkép nem megvetendő alapossággal kezdett miveltetni, parlagon maradt e század utolsó tizedéig, midőn a már többször emlitett Frankenstein megirta Erdély jogát (kézirat), midőn Kolosvári (Clausenburger) Dávid (1690) Bécsben egy közjogi vitáját kiadta. Ezen embert szép tehetsége mellett nyughatatlan vére végveszélybe dönté. Gyöngéd viszonya Herman Lukács

superintendens nejével, bizonyos kötlevél által, melyet ő ama főpap halála esetére a nővel kötött, felfedeztetvén, midőn ez asszony mindent tagadott, Clausenburger azon szin alatt, hogy ő maga is beleegyezett, halálra itéltetett, s ez itéletet rajta Zaban, azon időben szebeni polgármester, sürgetésére s (1669) ezen gonosz ember tapsai közt nagy kegyetlenséggel hajtották végre. A bakó ugyanis több izben sujtott fejéhez, mignem ez törzsétől elesett. Hasonlag gyászos vége volt egy másik e korbeli jogtudósnak, Reussner Györgynek is, ki lóról leesés következtében halt meg. Ezen korában ünnepelt és hires jogtudóstól két értekezés maradt fenn, melyeket Wittembergben adott ki. Egyikben a szászok közjoga felett vitatkozott.

XI.

A történeti irodalom azon része, mely a nemzet őskorát tárgyalja, e kor kevésbé becses terményei közé tartozik, s nagyobb mérvben a szászok által üzetett, kik legfőként a Leopold alá kerülés első éveiben s kevéssel az előtt, hevesen kezdék feszegetni jogaikat azon földhöz, melyen hitök szerint nem mint behivott, hanem mint bizonyos tekintetben autochton nemzet laknak. Erdélyi magyar irót csak egyet tudunk felmutatni: Lisznyai Kovács Pált. Ez szülőföldje Lisznyóról (Sepsiszékben) némely alsóbb iskolának Erdélyben bevégzése után Patakra s innen mint tanitó Kassára ment (1665). A külföldi egyetemek látogatása után visszatérvén, az akkori háborus időben besorozták katonának s csak Debreczen városa polgárainak kérésére bocsátották szabadon. Ettől fogva e helyen tanárkodott s kiválólag történeti munkákkal foglalkodott. Azok nagy része bibliai chronologiából s historiából, vagy a nemzetek eredetének kutatásából áll. Közelebbről érdekel bennünket magyar nyelven kiadott műve: Magyarok

chronikája (Debreczen 1692.). E könyvet Péli Nagy Andrásnak ajánlá, „ha ugy tetszik ő neki, hogy maga (t. i. chronikája) komendálja magát kigyelmednek, ám lássa, magam sem ellenkezek benne," mondja szerző mentségeül annak, hogy ő ajánlat helyett némely történeti dolgok földeritésével foglalkozik, milyenek Attila eredete, czimje, a magyar föld némely őslakosai s több ilyenek. Azután jön maga a chronika Balambertől Mátyás haláláig. E munkájában is két kedvencztárgya, a nemzetek eredetének kutatása s a chronologiával foglalkozik. Amazt tüzetesen üzi, a hol csak valamely uj nemzetiség merül fel s emez alá tulnyomólag a hadfolytatásokat sorolja. Az őstörténeti nyomozás annyira kedvencze volt, hogy munkája három negyedrészét foglalja el, botlásai mellett is nem tagadhatni, hogy némely dolgokban helyesen itélt, olykor helyes szempontokat választott, s hogy egy-egy talpra esett észrevétel chronikájának sok érdeket kölcsönöz. Egyébiránt a dolgoknak naiv felfogása s többnyire primitiv szempontból tekintése jellemzi ez egész munkáját. Székely létére különös előszeretettel viseltetik a székelyek iránt, kiket maga is Attila utódainak vall. Mielőtt Árpád elfoglalta volna a magyar földet, már birta Erdélyt, hol hat évig lakott, csatlakozván a székelyekkel, kiket az országgyülésen, mivel más nemzetek jobbágyává nem lettek, hanem a „régi magyaroknak igaz privilegiumit, szabadságit és nemességit mindeddig megtartották," egyetemesen nemessé tesz, felállitja köztök a primori rendet s megtiltja, hogy közülök akárkit is jobbágygyá lehessen tenni.

Épen ily gyönge alapon nyugodtak a szász irók észletei nemzetök őstörténeteinek nyomozása körül. A dákok, gothok és szászok egyek. E kérdést ott folytaták, hol Lebel elhagyta, sőt e korban egy egész irodalmi kör állott elő, mely ez eszmével foglalkozott. A magyar irók némelyike Bonfinius nyomán a szászokat Nagy Károly telepjeinek állitja, kiket ez a daczoló avarok

ellen hivott volna az országba. Ez eszme vivott már ki magának némi népszerűséget, midőn azt többen (pl. Lisznyai, ki 238. l. a szászokat a gepidák utódainak vallja) megtámadák. Erre az első lökést a késmárki születésü Fröhlich Dávidnak 1641-ben kiadott munkája: „Az ős német-magyar szepesi és Erdélyi Ember“ adta meg, mely a szepesi s erdélyi németek, a magyarok s oláhok származásának kutatásával foglalkozik. Erdélyben csakhamar számos utánzóra talált, de ezek sorában egy se volt szorgalmasabb, tudományosabb, egyszersmind elfogultabb s ábrándozóbb Tröster Jánosnál, kinek „ó és uj német Daciája“ négy könyvben részint az Erdélyben lakozó népek származását s őstörténetét kutatja, részint amaz ország akkori állapotját rajzolja, ellátva képekkel, melyeket valamely rézmetsző saját képzeletéből mázolt, s egy földabroszszal, melynél roszabb az egész XVII-ik században nem készült. Tröster e munkája a görög és latin irodalomban szép jártasságot tanusit, a belőlük vett idézetekkel mindenütt s minden nyomon találkozunk a nélkül, hogy azokat a történet fölvilágositása, vagy nyomozásokra használná. Egy kikapott s olykor elferditett vagy roszul értett adatra hypothesisek egész fellegvárát épiti s valamely történetes névhasonlatból hosszu következtetéseket származtat. S hol a maga észletével ellenkező véleményekre talál, ott hosszas czáfolatokba bocsátkozik. Igy taglalja Bonfinius és Nadányi némely állitásait, nem tényekkel, nem logikával, hanem ezek hibás nézetei helyett még hibásabb nézeteket állitva fel. A világ minden népét összehordja Erdélyben, ha csak talál valami rongyos falut, melyhez azon nép neve hasonlit. Krisztus előtt már 300 évvel biztos adatokat talál az ott lakó németekről, kiknek ősei a Rómát leigázó gallusok s Rómát megrettentő czimberek, mert hiszen gallus, czimber, goth és dák és szász, ezek mind egyek, valamint a sarmaták sem egyebek mint német scythák, s az amazonok sem mások, mint a szász asszonyok ősei, meg Attila is az

Edler szótól kapta nevét s a run irás sem egyéb, mint a szászok őseié. Különös gondot fordit Istvánfinak és Reichersdorfnak czáfolására, kik munkáikban azt állitták, hogy a szászokat II. Geiza telepité Erdélybe, még több küzd azokkal, kik nem hiszik, hogy Nagy Károly előtt szászok laktak volna az országban, de türelme csak egyszer hagyja el, midőn a hammelni regét hallja emlittetni. A magyaroknak hun származását megengedi ugyan, de ő a hunokat is német eredetüeknek tartja s ezt kétségtelennek hiszi, mert nehány szót tud felhozni, mi a két nyelvben hasonlit. De midőn ekkép az egész világot, az ókoron kezdve, germanizálja, s germanizálja különösen a dákokat vagy gétákat (kiket Lisznyai szlávoknak tart), nagy bajba keverte magát, hogy mit csináljon azon oláhokkal, kik tényleg léteztek Erdélyben, még pedig nagy számmal? Azonban könnyen segit magán, neki fordul Frölichnek, hogyan merte ezeket Flaccus utódainak hirdetni, mikor ezek nem egyebek, mint a rómaiak egyenes utódai, s „walach“ nevöket a gallus szótól, vagy a wallen“-től nyerték. Azonban azon bizonyitékokat, melyekkel a szlávoknak a németektőli származását támogatja, nem találta eléggé kimeritőknek. E tárgyban még azon évben egy más munkát adott ki. Lengyel nemes-fészek, melynek első könyve a lengyelek eredetét vizsgálja, szokásaikat, viseletöket s országukat rajzolja. E részben felületes s nem saját szemlélődése után, hanem más munkákból dolgozott. Bővebben tárgyalja e nép leszármazását a németektől: mit már maga a név is bizonyit. A szlávokat Felső-Magyarországon tutoknak (tót) hivják, e szó pedig szerinte a német Teusch-tól származott, mivel pedig a tótok épen ugy szlávok mint a lengyelek: tehát ki vonná kétségbe, hogy mindnyájan német eredetűek? Tröster ha nem is jelölte ki, de megállapitá az irányt, melyet a szászok egy ideig követtek őstörténeteik nyomozásánál, melynek egy másik, bár mérsékeltebb, képviselője volt Töppelt Lőrincz, ki Lyonban adta ki Az

erdélyiek eredete s hanyatlása czimü latin művét (1667), ajánlva Apafinak, s oly czéllal irva, hogy hazáját a külföld előtt ismertebbé tegye. Két részre osztá ezt, melyek közül a kisebb, s általa is ugynevezett függelék, történeti vázlatát adja Erdély állapota s hanyatlásának a törököknek beütéseik s Nagy Lajos óta. Ez értekezés Kemény haláláig terjed ugyan, de legtűzetesebben a a török véduralma alá kerülést tárgyalja, mint szerinte legfőbb okát Erdély bukásának. Terjedelmesebb s egyszersmind kimeritőbb is akart lenni az erdélyi népek eredetéről és szokásairól irt könyv. Osztozik a nézetben, hogy a szászok a dákoktól hozák le eredetöket, s hogy az oláhok a rómaiak maradványai. Az előbbi nézet állitásául az András-féle (1224-ki) adománylevelet hozza fel s azt teljesen elrontott s szándékosan hamisitott alakban közli, hogy állitmányát azzal támogathassa. A különböző népek szokásait, erkölcseit s viseletét nagy részben római maradványnak irja, s a classicusokból vett és, mint gondolhatni, többnyire mesterségesen alkalmazott idézetekkel támogatja. De ferdesége mellett is ovatosabb Frösternél, és ennél józanabb maradt. Épen ezért e tudós hozzákészült a Töppelt czáfolatához: de (1670) a halál által meggátolva, e czélját nem érhette el. Czáfolatlan még sem maradt. Egy vita alkalmával Miles Mátyás, az ismeretes szász történetiró, értekezett a szász nemzet eredetéről, s bár az alapnézeteket illetőleg ez iskola szellemében, de Töppelt egyes állitásait czáfolgatva. Miért e sértett tudós felállt a Miles beszédje végeztével, a kétségbe vont nézeteket védelmezendő.

— Maradj, derék ellenfelem! mondá Milesnek.

— Kész vagyok, felelé ez neki, kihallgatni ellenvetéseidet, habár azok olvasásába már bele fáradtam.

S most Töppelt a polgármestertől kért szót. Ez megadatván neki, viszont Mileshez fordult:

Beszédednek, derék ellenfelem, két része volt; egyiket, mely az erdélyi szászok eredetét tárgyalja, jelesnek, tudósnak tartom. A másik, mely ellenem rágalma-

kat szór, tudatlan, s tudóshoz méltatlan volt. De tőled nem is várhatni egyebet, tőled, ki nagyobb vétkekért vagy megbélyegezve. . . .

Szavait nem végezhette be. Kettévágta azt a zene, mely az iskolaigazgató intésére megkezdetett.

A boszut lihegő férfi e kudarczczal nem nyugodott meg. Miles ellen egy apologiát készitett s olvasott fel a tanácsteremben, melylyel ennek értekezésére nem épen gyöngéd modorban felel. Ez sem volt elég. Megáztatása okának a királybirót tartva, ennek több elleneivel szövetkezett, s elvádolta őt a fejdelem előtt s ekkép (1669) ki is eszközölte elfogatását. De mi sem bizonyosulva ellene, Fleischer szabadon bocsáttatott. Töppelt pedig 1670-ben, ugyanazon évben, melyben Tröster, hirtelen meghalt. Mint gyanitják, mérget vett be, tartva rosz következményektől. Egy nagyobb művéből, melylyel Erdély történetét akarta Krisztus születése óta megirni, csak az első könyvet készitheté el.

De ez irány, ily nagy mérvben üzve, ellenmondásra talál még magok a szászok között is. Frankensteini Frank Bálint, a költő és jogtudós, a ki gazdag ismeretei, fényes állása folytán jelentékeny befolyást gyakorolt Erdély sorsára, nem volt barátja azoknak, kik a szászokat és dákokat összezavarják. Épen ezek ellen irta s adta ki 1696-ban munkáját Az erdélyi nemzetek s különösen a szászok eredetéről, mely már a következő évben két ujabb kiadást ért. Különösen azok ellen küzd, kik az Endre-féle adománylevélt czéljaikhoz képest meghamisitva használták fel, donatus (ajándékozva) szót csusztatva a vocatus (behiva) helyett. II. Geiza telepitése mellett harczolván, nem minden él nélkül mondja egy epigrammjában: „vendég voltam hajdan, midőn a vad tatár pusztitott, ó bárcsak most is vendég (hospes, igy emlittetnek a szászok az Endre-féle oklevélben) volnék.“ A székely szót a scythától s az oláhokat a rómaiaktól származtatja. E munka, első megjelenése évé-

ben Frederici János által némi módositásokkal németre forditva megjelent.

Mindezek daczára a goth leszármazás véleménye még sokáig fentartá magát, s nemcsak több annalista irataiba csuszott be, hanem a történetirodalom oly terén is, melylyel legkisebb rokonsága sem volt, talált pártfogókra. De itt csak mellékesen s többnyire mint elfogadott nézet szerepel. Azonban történetirodalmának több oldalulag s több irányban kelle fejlődnie: államéletével aránylagosan. S itt első sorban az egyházi történettel találkozunk, mely a hittani irodalomhoz mérve aránylag kicsiny. Azonban ne feledjük, hogy a theologiai munkák jelentékeny részének bevezetése tartalmaz rávonatkozó adatokat, s ezekben nem egy fontos eseményt, nem egy érdekes monographiát találunk. De egyes röpiratoknál többre nem mentek, még Gelei Katona sem, ha a szathmárnémeti zsinat történetét irta le. Apafi korában az ügyet többre vitte Pápai Páriz Ferencz Romlott fal fölépülése czimű magyar és latin egyháztörténete. E munka a huszitákról némi előzmény után az erdélyi reformatio történetét irja le a XVI-dik században és XVII-ik első éveiben, s figyelemre méltó, mint e nemben első kisérlet, és a benne elszórt okleveleknél is többet ér az ügyszeretet, mely rajta elömlik. „Kevés vonással rajzoltam — irja előszava — de tovább nem terjeszkedhetem: ily munkához nem illett volna valamit magamból meritnem, s a levéltárakat s magánosok szekrényeit nem kutathattam fel.“ És meg is látszik rajta, hogy ami keveset nyujthat, azt igazán hamisitatlanul igyekszik bemutatni. Némely tévedések, különösen a szász reformátionak nem eléggé pontos leirása, közös a többiekkel, jelesül a szászokkal is, kik e nemben dolgoztak, kik pedig biztosabb adatokat szerezhettek volna.

A szászok egyházi történetiróinak sorát a már emlitett Tröster nyitja meg; „Pápai Svetoniusa“ (1657) a pápák életrajzát nyujtja XI-ik Inczéig, mely többi

munkáinál is nagyobb elterjedést vivott ki magának, érvén rövid idő alatt (1684-ig) három kiadást. Ennél becsesebb s fontosabb munkák maradtak kéziratban, melyek a protestantismus történetéhez jelentékeny adatokat szolgáltatnak. Gunesch Endre a szász városi egyház és káptalan történeteit irta meg (1697). Gundhard István medgyesi pap erdélyi egyházi évkönyveket hagyott hátra. Mint gyüjtő és iró egyaránt fáradhatatlan volt a megyesi születésü Herman Dávid, baromlaki pap, ama higgadt és fölvilágosult férfi, ki Hübner Izrael bolondságait czáfolta. Latin nyelven irt egyházi évkönyvei 1520—1659-ig terjednek, 1703-ig Grafius Lukács által egészitve ki. Herman munkássága azonban inkább az egyházi jog körébe terjedett. Irt egy értekezést az egyházi jog kiszolgáltatásról, melynek első része az egyházi személyek jogát, a második az egyházi ügyeket, a harmadik az egyházi törvénykezést tárgyalja. Két kötet a szász egyházi viszonyokra vonatkozó gyüjteménye többnyire becses és fontos actákat tartalmaz. Ezekhez hasonló jól rendezett két gyüjteményt hagyott hátra Herman Lukács szász superintendens, egyik 1545—1682 a szász zsinatok actáit, a másik pedig a szász papok kiváltságos leveleit foglalja magában. Épen a kurucz világban élvén, a duló és pusztitó csapatoktól sokat szenvedett, melyek közül egyik az oltár mellett vetkeztette le s fosztotta meg ruháitól. Az egyházi jog-kiszolgáltatásról Zabanius Izsák is hagyott hátra egy értekezést, melynek irására fiával a szászok grófjával (1700-ban) támadt versengése adott alkalmat, ki hol egyik, hol másik felekezethez szitott, a papokat gyülölte, s jogaikat, a hol csak lehetett, csonkitotta. De e gőgös ispán „csakhamar ezután a szent lélek sugallatától vezetve“ — irja Grafius — „az egyházban az összes nép előtt, kik oda urvacsorával élés végett gyülekeztek, az oltár előtt álló atyjához járult és sértegetéseiért bocsánatot kért.“ Három évvel ez esemény előtt e rendületlen férfiunak

más versengése volt. Egy szónoklatot tartott ugyanis azon tárgyról, hogy azok is eretnekek, kik a hamis prófétákat felruházzák. A király biró Frank Bálint magára vette e szavakat, s mivel nem remélte, hogy megfenyitését egyházi uton keresztülvigye, jelentést tett tábornok Rabutinnak, ki őt táborába hivatta, s meginté először azért, mert a hitcserélés ellen irt Világitó tornyát (Pharus refulgens) a nem rég katholikussá lett szász választónak ajánlotta, s másodszor mert szónoklataival sokakat bánt. — Az egyháztörténeti irodalom különböző nemeiben részint kézirati, részint kinyomott munkákat hagyott hátra Haner György superintendens. Tanulmányai befejezésére Wittenbergbe ment, hol vitatkozásaival a közfigyelmet magára vonta. 1695-ben honába visszatérve, mint pap és iskolatanitó s végre elaggult korában superintendens, szolgálta az egyházat, melynek irodalmában mint iró és gyüjtő jelentékeny működést fejte ki, s azonkivül terjedelmes levelezést folytatott a külföldi tudósokkal az akkoriban terjedő pietismusról, melytől az ott lakó erdélyieket egy iratával óvta. Négy kötetnyi gyüjteménye tartalmát a papok kiváltságai s egyházi iratok teszik. Ezekkeli ismeretségre mutat még Wittenbergben befejezett s ugyanakkor 1694-ben Frankfurtban kiadott latin munkája: „az erdélyi egyházak története.“ E munkáját Noénak a bárkából kiszállásáról kezdi. A két első könyv Erdély népeinek és őslakosainak eredetét, vallását és történetét tárgyalja Géza vezér koráig, kit ő maga is királynak tart: miként átalán a kor történetirói. A szászok mint dák teutonok aboriginesek, kik még ez időben is az Arius tévelygéseit követik. Nyomozásai e téren a Töppelt iskolája tagjának tüntetik fel, s csak az a szerencse, hogy e két könyv a harmadikkal együtt, mely a reformatio kezdetéig történteket tárgyalja, a munkának kisebb felét teszi. A negyedik könyv II. Lajos trónra léptétől 1652-ig terjed, s a XV-ik századi vallás-változásokat s különbö-

ző felekezetek támadását bővebben tárgyalja, mint a Bocskai óta történteket. Utóbb e fiatalkori munkáját ujra dolgozta s elkészité annak folytatását is, de az kéziratban maradt. Mint egyetemen levő ifju, távol a forrásoktól, de férfias higgadtságra nem is tehetve szert, seholsem akar kimeritő lenni s a rövidséget az alaposság rovására is vadászsza, mint többnyire azon munkák, melyek külföldön jöttek ki, s hazánknak ott ismertetésére számitottak.

E vád méltán megilleti Nadányi János „Florus Hungaricusát," mely a kidolgozott s hazai történetre vonatkozó müvek sorát nyitja meg. Nadányi előkelő magyar családból származott s a hazai iskolai tanulmányok befejezése után a belga egyetemeket látogatta meg. Innen visszatérve, Enyeden nyert tanári alkalmazást, azonban előadása annyira gyarló volt, hogy átalános ohajtássá vált ez állomásától valahogy megfosztani, s e miatt magok a tanulók is zavargásokat idéztek elő. Hiában tartottak ügyében gyüléseket s mondák ki eltávolitását határozatilag, bár gazdag ismereteit mindig méltányolva, azt teljesedésbe nem vehették rokona Bornemissza Anna, a fejdelemasszony pártfogása miatt, s végre is csel által eszközölhették, elhitetvén vele, hogy felségsértési vádakért a közigazgató halálra keresi. Távozásával megürült helyét Csernátoni Pállal tölték be, ugyanazzal, ki az egyetemeken barátja volt, s mint ilyet, Florusát verssel üdvözölte. E müvet 1663-ban Amsterdamban adta ki, s Magyarország történetét a hunok bevándorlásánál kezdi, ezt megelőzőleg rövid rajzát adván a scythákna s pannoniai és dáciai régi népeknek; több mint hatszáz munkát olvasott össze e könyve kedveért, mondja maga az olvasóhoz irt bevezetésében, s ez valóban nem is lehetlen, különösen az előzmények a scytha dolgokért, melyben sok tévedés mellett is észszerüebben jár el Lisznyainál. Az avarok beütését a magyarok második bejövetelének tartja Nagy Károly rajtok nyert diadalai daczára is, de a szászokat

a gótok maradékainak vallja, s nem hiszi el Istvánfinak, hogy Géza nekik adott volna kiváltságokat, mert ezeket a szász magyaroknak adta. Története IV-ik Ferdinánd s I. Rákóczy György haláláig terjed, kiken tul fél irni, nehogy a kor közelsége miatt a történeti hüséget bántsa. S bármily rövid és kevéssé kimerítő munka, tagadni nem lehet, hogy csinos tollal s nem alaptalan kritikával készült, bár röviden s mitsem meritve ki. E korban egy más Florus Hungaricust irt Gelei Katona István, a püspök unokaöcscse s külföldről haza térte után igeni pap, ki a magyar és erdélyi történeteket igen szabad szellemmel dolgozta ki.

Épen ez időben élt és dolgozott egy más főrangu is: Bethlen Farkas. Atyja Bethlen Ferencz, anyja Kemény Katalin a János testvére. Amaz kitünő diplomata, a Rákóczyak korában fejdelmét több izben képviselte, mint egységhivő, Lengyelországban s egyszer Bécsben. Ez uralkodók főudvarmestere, tanácsosa, fehérmegyei főispán s mint tudós azon levelek által lett ismeretessé, melyeket Ruárhoz intézett, s melyek ennek gyüjteményében jelentek meg. Fiai közt legidősb Farkas volt. Első neveltetését honn az atyai háznál nyerte szülői felügyelés és nevelés mellett. Majd a fehérvári iskolát látogatta. De a kör, melyben élt, atyjának fényes állása, képzésére határozott befolyást gyakoroltak s bár maga panaszkodva emliti, hogy honn kezdett tanulmányaitól a mostoha sors 15 éves korában elvonta s azoknak befejezését nem szerezhette meg külföldön: e hajlamai mellett is kárpótlást talál az államszolgálatokban. S valóban a testben és lélekben kitünő ifjura fényes, bár rövid pálya várt. Pápai Pariz szép és férfias külsőjeért kora Absolonjának, esze és jelleméért háza Scipiójának nevezi. Mint ifju már Küküllő-vármegye, s atyja halála után Fehérvármegye egyik főispánja volt. Azon zavarok, melyek a lengyel hadjárat után a szegény országban dultak, nem egyszer veszélylyel fenyegették az ovatos ugyan és a beleegye-

dést ki nem kerülhető ifjut, de ki azok folytán se függetlenségét nem veszté el, se hazafiérzelmét meg nem tagadta. A két versengőt, kik Rákóczy halála után a fejdelemségért küzdtek, közel sógorság köteléke füzte hozzá: Barcsaival első unoka, s Kemény az ő anyjának testvére volt.

Apafi alatt rangját s befolyását folytonosan emelkedni látjuk. Tagjává lett a fejdelmi tanácsnak és az 1678. aprilban Fogarason tartott országgyülés a Bethlen János halálával megürült korlátnokságot rá ruházta, mely hivatalt, mint helyettes e jeles ember betegsége miatt már három évig folytatta, és Bethlen az 1679. dec. 30-dikán Bethlen Szent-Miklóson, rövid betegség után meghalt, neje Ostrosith Borbálától egy fiat, Lászlót hagyván maga után.

Bethlen, midőn korlátnokká lett, már felhagyott nagy műve, „Erdély történetei a mohácsi vésztől“ folytatásával. „Kellett volna — irja maga, hazánk historiáját tovább is vinni. Vigye a ki érkezik s hazáját szereti. Tőlem már nyughatik, megfosztottak ahoz való időmtől a terhes hivatalok.“ De munkája igy befejezetlen is nagy fontosságu, s mind annál, mi csak az 1526—1609 közti időszakra fenmaradt kidolgozott munka, becsesebb. Kora ifjuságában historiatanulásra kelle magát adnia s különösen hazája történeteinek kutfejeit és levéltári adatait alkalmasint nem csak tanulmányozta, hanem gyüjtötte is. Egész lélekkel s nagy ügyszeretettel kell vala csüggenie a munkán, mely tervezett nagyszerűsége mellett tehetség és szorgalom összpontositását kivánta. Ifju erejét, hazafias érzelmeit államférfiu higgadtságával kelle párositania a kidolgozásnál. Isteni gondviselés volt, hogy akkor, midőn a történeti emlékeket s maradványokat ujabb országos pusztulás veszélye fenyegette, egy ember állott elő, ki annyit megmentett azokból, a mennyit csak lehetett. „Megvallom — igy nyilatkozik maga munkájáról — az sok idő és fáradságba került, tollamat is nem egyszer

vetettem el, s azt csak barátim biztatására vettem ujra elő . . . mignem végéhez érhettem.“ Mert a meg irt XVI. könyv, habár szerző eredeti terve szerint nem is ott akarta bevégezni, igy is egy egészet képez, s a XVI-ik század azon évkönyveit is felhasználta, milyeknek ma legfelebb csak töredékeit ismerjük, azok mellett, a melyek korunkig fenmaradtak, mint Brutus és Somogyi. Ezekkel összehasonlitva, bámulnunk kell mesteri kezét, mint alkalmazá az ezek által nyujtott téglákat művének épületébe. És épen e körülmény győzhet meg bennünket, hogy a Gyulafy és Szamosközy évkönyveinek elveszése, bár érzékeny veszteség, de pótolva van Bethlen által, ki különösen ez utóbbit annyira felhasználta, hogy Benkő e kiáltásra fakad: „mit busulunk azon? hisz az egész Szamosközy él Bethlenben.“ De ez nem compilatio: szükséges és kellő felhasználása az adatoknak, mindig czélzatosan kiirva, legtöbbször a szerző által megjelelve, — bár fölöslegesnek tartá az untalan idézgetést, a fejdelemhez irt ajánló levélben már bevallván: „sok van bennök más jeleseknek“ élménye és ismerete. Fát és követ mástól vevék. Enyim az épület fölépitése és alakja. A pók hálója sem jobb, mert a fonalat magából nyeri, s az enyém sem roszabb, mert, mint a méh, másokból meritek.“

E tizenhat könyv a mohácsi vésztől Báthory Gábor trónra léptéig terjed. Ujabb kiadásban hat vastag kötet s az ismert források közt legterjedelmesb. Gazdagon föl van szerelve levelekkel s államiratokkal, melyeket azonban tudott szerző müvészi kézzel a munkába szőni, sohasem mulasztván el azok illustrálását. Szeret szónoklatokat adni a szereplők szájába: de nála ez sem fölösleges, ezt is bámulandólag tudá hasznositni. Nem szószaporitás az, hanem olykor a pártok jellemzése, indokaiknak elmondása, mintegy szivöket akarja feltárni s veséjökbe hagy pillantanunk. E részben is Livius tanitványának mutatta magát, kit Herodotussal mintaképül választott, habár maga az ajánlatban szerényen

figyelmezteti is Apafit, hogy „nem kereshetni benne választékos csinyt, nem méltóságot, nem a kellemes styl fényét, vagy Titus Livius vonzó s áradozó előadását, sem Herodotusnak csudálatos és utánozhatlan édességét.“ Pedig e tulajdonok közül többel bir és sok olyannal is, mi ama sorokban megjelöve nincs. A tárgy maga, melyet kezelt, a hazafifájdalomra és örömre elegendő anyagot adott. „Futtasd végig, kérlek elmédet, — mondja maga — e semmi szépités, gyülölet vagy kedvezés által meg nem vesztegetett elbeszéléseken, s a helyszín, dolgok, események hű és igaz leirásán. Látod forgani a világ eme nagy kerekét, a háboru megdöbbentő koczkáját, a szerencse tarka játékait, a megdördült napkelet irtózatos dulását, a dolgok nyomorúságos képét és Erdélyország végzetszerü válságait. Mind ezek segélye által Ázsia és Európának ama nagy hóditója, ki annyi ország, annyi birodalom romjaiból emelte fel hatalmának e roppant tömegét, oly tetőpontra hágott, hogy ha Európa észre nem tér s nem ügyel saját dolgaira, félő, hogy ama dögvészes csillag halálos mételye mindenekre elragad, s igy a félhold a keresztények végromlásával futja meg pályáját.“ Mintha nemcsak történetirói, hanem államférfiui elveit és bevallotta volna: Fél, hogy nemzete az ozmán tömegben elenyészik. Itt nem daczolás, nem ellenszegülés, hanem a körülményekhez simulásban lehet csak menekülés. Ez eszme küzdelme mintegy veres fonál huzódik át az egészen: valahányszor azt megszegték, Erdély nagy csapásokat szenvedett. S bár az kimondva sehol sincs, — csak egyes szónoklatokban — de az események szinezése, drámai menete rávezetnek önkénytelenül. Mert Bethlen e részben valóban müvész: ugy és akkép tudja előadásában csoportositni a tényeket, hogy azok az olvasóban azt az eszmét, azt az érzelmet költik fel, melyet épen ő akar. S ez a titka, hogy Bethlen nagy szavak nélkül megindit, mellőzi borzasztóságok kirivó szinezését, s mégis könnyeket csal olvasója

szemébe, és épen, mint czéljainak megfelel, rokon vagy ellenszenvet költ egyik vagy másik szereplő irányában. Elválasztva a kortól, melyről irt, de attól mégsem annyira távol, hogy azt a mesék ködén át tekintse, a müvészi nyugalmat, historiai nézpontot teljesen megszerezhesse. De az ozmán hatalomnak ujabb és erős felcsillámlása, mely az attól elszakadni készülő hazát végenyészettel fenyegette, szükségessé tette, hogy a történetbuvár felmutassa az eredményeket, melyekre nyomozásai vezették, a meggyőződést, melyet mint államférfi szerzett magának, hogy e veszélyek mindannyiszor megujulnak, valahányszor a hazát czéltalan törekvések koczkájára teszik ki. Vizsgálni, minő hibát követtek el az ősök és hogyan tartották meg a hazát? ezt tüzte ki feladatul, erre felel meg történeti müve, s bizonynyal jól és tanulságosan.

Bethlennek magának volt szándéka kiadni müvét, s el is kezdte azt, s az utolsó kézjavitása sem hiányozván, sajtó alá rendezni. 1679-ben a kassai nyomdatulajdonossal alkudozásba bocsátkozott, hogy ez nyomdát szállítson Erdélybe. Ugyanez évben meghalt. Testvére Elek, belsőszolnoki főispán és fejdelmi tanácsos, hozzá fogott bátyja ez óhajtásának létesitéséhez. 1683-ban Keresden nyomdát szerelt fel, mely más apróbb könyveken kivül e nagy munka kiállításával foglalkozott. A nyomtatónak minden uj iv elkészültekor egy aranyat fizetett, de miután ő magának tartá a fő felügyeletet, a munka lassan haladt és csak 832 (ivrétü) lapig juthatott. Tököli beütése, Keresd feldulása, a példányok egy részének Segesvárra szállítása, más részének Tököli által való elvitele, félbeszakaszták azt, mig változott politikai viszonyok folytán annak ujra kezdésére, s elkészitésére nem mutatkozott idő. A kiadó fontos államhivatalba lépett, s a munka nem volt oly szellemben irva, mely a viszonyokkal a kiengesztelődést előmozdította volna. Czélszerűtlennek látszott a régi sebek felszaggatása, s felidézése oly emlékeknek, me-

lyek a kedélyeket csak ingerelték volna. Csak egy század elteltével adták ujolag sajtó alá s fejezte be Benkő a Keresden el nem készült hat könyvnek kiadását.

A történetirás mezején próbát tett ugyanazon Töppelt is, kivel, mint őstörténet-nyomozóval már megismerkedénk, s több sikerrel mint a másik téren. Latin munkája: „A törökök fogásai és háborui, melyekkel Erdélyt és Magyarország nagyrészét meghódíták," a törökök beütését tárgyalja kezdettől a Zápolyaház elfogytáig, s nyomozza azon okokat, melyek a szultán fegyvereinek a diadalt lehetővé tették: viszályok és a hadsereg s erkölcsök elfajulása. Egy másik szász tudós Ziegler Mártontól két munkát birunk: „A nevezetesebb magyar családok névsora" a XVI. és XVII-ik században, a másik „Brassai jeles emberek élete."

Kik az elősoroltakon kivül nagyobb s kimeritőbb történeti munkákat hagytak hátra, tárgyalták legyen saját korukat, vagy befoglalták bár abba a megelőző századot is, többé kevésbé évkönyvirói hajlammal dolgoztak. Épen ez áll Miles Mátyásról is, ki szaszaink e századi irodalmának bizonnyal legjelesb bajnoka. Atyja medgyesi pap volt, ki az 1649-iki ragály áldozatává levén, az épen akkor 10 éves árván maradt gyermek sok hányatáson ment keresztül, mignem iskoláit Brassóban bevégezvén mint 19 éves ifju Wittenbergbe ment. Egy évi künn létel után visszatért, hogy szülő városában iskolatanitói hivatalt fogadjon el. E pályája sem volt hosszas. Kemény János az ott tartott országgyülés alkalmával tehetségeit kiismervén, mint titoknokot maga mellé vette, s csakhamar tagjává nevezte ki azon követségnek, melyet a bécsi udvarhoz Bánffy Dénes vezetése alatt küldött. Ura halála után Apaffi nemcsak megkegyelmezett neki, hanem még azon év (1662) novemberében az oláh hospodárhoz, mint követet, küldte. A következő évben hasonló minőségben Bécset járta meg, honnan visszatérve nősült. Szebenbe ment lakni

s itt tanácsossá lett. Még egyszer kelle Bécsbe mennie az 1685. novemb. országgyülés határozata következtében, mint azon követség tagjának, mely a Halleriana Resolutiót kieszközlé. Itt némi rágalmak folytán fogságba vettetett, azonban ártatlansága kiderülvén szabadon ereszték. De a visszatértnek ereje már annyira meg volt törve, hogy még azon (1686) év folytán 48 éves korában meghalt. Némi alkalmi verseken a becses historiai okiratok gyüjteményén kivül, egy nagyobb munkát irt Opus chronologicum czim alatt, mely Erdély történetét Krisztus születése óta tárgyalta (ma már lappang) s melynek egyrésze a XVI-ik század története, még általa kinyomatván, korunkig fentartá magát. A leszármazásnál mint Töppelt elveinek hive, bár versenytársa, annak nézeteiben osztozott s a mily becsnélküli lehet ennek folytán a rész, m ly lappang, épen oly fontos, melyet birunk. Az a német nyelven irt „Erdély öldöklő angyala“ (Würg-Engel) csak magán használatra szánva s azért kiadva, mert „oly kevés szerző említi az erdélyi szász történeteket.“ Hanem azért maga Miles sem halmozta el azzal munkáját, bár elég gondot fordít népének viszontagságaira. Politikai és vallástörténet ez egyszersmind; s mindkét ágban, némely kimutatható tévedések mellett is, meglepöleg sok uj és fontos adatokat tartalmaz. A természeti tüneményeket s csapásokat oly hiven laistromozza, mint élénkül szinézi a nagy politikai szerencsétlenségeket, hogy bebizonyítsa, mikép e század Erdélynek „Iliás malorum-ja, melyből oly dúsan foly ki a nyomor, mint a trójai lóbol.“ E munka folytatásául a XVII-ik század történetét megirta Gunes András, kivel alább lesz alkalmunk megismerkedni, mig a már több izben említett Hermán Dávid Évkönyvei az 1520-tól 1655-ig terjedő kort tárgyalják.

Ez évkönyvek mellett még egymás német nyelven irottat is tudunk felmutatni: a Codex Kraisio-Kelpianust. Szerzője Kraus György segesvári jegyző, fia egy

szebeni kereskedőnek, kit Báthori Gábor katonái, midőn egy izben vásárról haza sietett, megtámadtak s halálosan megsebesítettek. Az árván maradt ifju nemsok idő mulva a Bethlen Gábor irodájában dolgozott, majd ettől segítve a paduai egyetemen végzé jogtanulmányait. Innen utazni ment. Erdélybe visszatérvén kereskedésre adta magát, mig Segesvárra meghivták jegyzőnek 1646-ban. E hivatalát késő vénségeig folytatta átalánosan tisztelve s szeretve polgártársaitól. Tulajdonkép két évkönyvet birunk tőle: egyik 1599-től 1606-ig, a másik 1608-tól 1665-ig terjed s annak folytatását képezi. Terjedelmesebb munka, melynek becsét a számos beleigtatott eredeti levelek nagy mértékben emelik. Ugylátszik szerzője az utolsó években irta s épen azért 1658-ik év óta kimeritőbb lesz. Bár a Milesével se stylra, se felfogásra nézve nem mérkőzhetik, az első rangu források közzé tartozik, följegyzései megérdemlik a történetiró figyelembe vételet nemcsak adatai s a benne levő oklevelek miatt, hanem ugy is mint az átalános hangulat tanubizonysága.

Épen ez idők évkönyvirói sorában találkozunk a lengyel Grondsky Samuellel. Előkelő szüléktől származva korán forgott az udvarban, majd mint katona tüntetve ki magát. Egy izben urát, a svéd X. Károlyt képviselte a kozákoknál s ekkép alkalma volt e néppel közelebről megismerkedni. Innen Erdélybe vette utját s ez alkalommal tanácsolta is Rákóczynak a svéd szövetséget. A hadjáratban maga is részt vett. Annak kudarcz teljes kimenetele elzárta előtte a honnmaradhatás utját, s mint menekült, Erdélybe húzódott. Itt irta két munkáját, melyek uj hazáját közelről érdeklék. Egyik a „kozák-lengyel háboru," melynek két első könyve a kozák hetman Kmielniczkynek népével a lengyel felsőség elleni felzendülései, X. Károly svéd királynak beütését, mig a harmadik ifjabb Rákóczy hadjáratát tárgyalja, melyhez mint szemtanu, sok fontos adatot közöl, s mint a fejdelem titkaiba beavatott,

sok oly dolgot mond el egész öszinteséggel, minek tudásához máskép alig juthattunk volna. (E munkát kiadta Koppi Károly 1789). Másik az Erdély és Magyarországi történetek rövid kivonata a mohácsi vésztől 1663-ig nagy részben ismét forrásokból compilálva. Öreg Rákóczy kora Bethlen János munkájának gyarló átdolgozása, de az 1656-ik év óta jóval terjedelmesebb kezd lenni, mióta tudniillik, mint szemtanu önállóan irhat. S a munkának tulajdonkép ez a becses része, a többit se uj, se élvezhető olvasmánynak nem mondhatni. Valóban egyik munkájában sem tett egyebet — bár láthatólag törekedett a jó kidolgozásra — minthogy adathalmazt nyujtott, leirva minden magasb történetirói hivatás nélkül, gyarló és középszerű latinsággal — a mit maga is bevall, — mentségét abban keresvén, hogy fiatalságát a táborban töltötte.

Ez idegen nyelven irtak mellett három magyar évkönyv maradt ránk e korból, becsesb és fontosabb részei történeti irodalmunknak. Ezek:

Rozsnyai Dávid Historiája Bajaridtól Mehemetig, Dobos Lászlótól II. Rákóczy Györgyig, első Ferdinándtól Leopoldig „napkeleten s napnyugoton, délen és északon hajborzasztó, kétfelé nézni tanitó, kit-kit nemzetéhez ragasztó ... németes, magyaros, törökös, lengyeles és több szomszédságbeliekkel elegyes, nevezetes, császári királyi és fejdelmi asztalra méltó nagy dolgok:“ mint maga mondja az öles czimen, mely egy egész ivrétet elfoglal. Rozsnyai Apaffi fejdelem törökdiákja (az az tolmácsa), urát egy ideig Stambulban képviselte, majd hazájában Erdélyben szolgálta, miért ettől több izben adományozásokat is nyert. Valamint fogsága idejét a Humajum-name forditásával tölté, ugy a portánál mulatását felhasználta történeti okiratok gyüjtésére. S munkája tulajdonkép ezeknek összegéből áll, ugy azonban, hogy a történeti kapocs meg van tartva s az okiratok maga a historia folyamába beszövék, és ennek ekkép mintegy alkatrészét teszik. Lehetlen azért észre

venni, hogy az oklevelek a fők, melyek tulajdonképen fontossággal birnak. A munka végéhez ezen a „magyar nemzetnek ágonizáló betegje Erdélyben vánszorgó török deák“ — ki e szerint az okleveleket Erdélyben mulatása alatt rendezé összefüggő munkává — öt áthnamét ragasztott. Rozsnyai gyüjteményével a történeti irodalomnak kétségtelen szolgálatot tett, kevéssé használt kútfőt nyitván meg azzal. De egyes észrevételei s mondatai, valamint athnamékhoz irt versek is érdekesek és jellemzők az akkori állapotokra.

Második magyar évkönyv: Kemény János önéletirása, „melybe jönek be némely én értem vagy időm előtt történt, de valóságos relátiokból tanult holmi dolgok is.“ Született 1607-ben; atyja Boldizsár „anyja Tornyi Zsófia. Gyermek és ifju korát a fejdelem idejében s mi több (1623 óta) udvarában élte le, ki Erdélyt a hatalom és tekintély magas polczára emelte fegyvere és esze által. Udvari szolgálatai sorát a főbejáróságon végezte, már eddig is Bécsbe magyarországi főurakhoz, a portára s lengyel földre intézett számos követségben vévén részt. Majd megyei hivatalokat folytatott s már 1631-ben fehérmegyei főispán, 1637. I. Rákóczy alatt főkomornyik s 1652-ben, már eddig is számos csatában kitüntetvén magát, II. Rákóczy alatt a mezei hadak főkapitánya. A lengyel hadjárat alatt jul. 31-én tatár fogságba esett s Bakcsi-Szeraiba hurczoltatván szomoru alkalma nyilván „peregrinálásra való hajlandóságát“ kielégitni. A tatár jól tudá, minő kincset bir benne s váltságul 116 ezer tallért követelt. Két évi fogság után, országos kezesség mellett kiszabadult s utóbb fejdelemmé lett. Valamint a zsoltár-magyarázatokat ugy az erdélyi sereg romlását és önéletirását is tatár fogságban irta, szenvedései vigasztalásul amazt, emlékül és tanulságul emezt. De munkáját csak az I. Rákóczy György halálaig fejezhette be, habár még fogsága történetére is ki akart terjeszkedni. Közleményei azon része, hol csak a hallottakat jegyzi fel, erős itélő tehet-

séget tanusit, hol saját, bár fiatalsági élményeiről emlékszik, éles belátás, helyes tapintat s felfogásra mutat. Meglátszik azon az államférfi, ki ifjusága mellett is hasznositni tudta a Bethlen udvarában töltött idejét, és az eseményeket nem mint száraz kronikai adatokat közli, hanem be enged pillantanunk a rugók közzé is, melyek, mint tényezők működtek. Történetbirói szerepet nem visel s épen nem is szokott itéleteket mondani: ezek helyett saját véleményét nyujtja, s ez annyival fontosabb, mert némely helyen azon idők felfogását s nézeteit tükrözi. Alkalmat nyujt e korról helyes felfogást szerezhetni magunknak. Mint irodalmi mű, habár csak minuta — melyen az utolsó javitó kéz még hibázik s helylyel közzel néhol ezért pongyola — nem kevésbé értékes. Előadásában nem hiányzik az élénkség, elbeszélését jól tudja füzni, bár rajta a memoireok pongyolasága nagy mértékben elömlik, styljában, ha correctnek nem nevezhető is, sok a szónoki elem: mint ezt „incisumokkal — irja Szalay — elhalmozott, s e miatt olykor-olykor nehezkesnek mutatkozó, néhol felfelbomló szófüzése is“ bizonyitja. A harmadik magyar évkönyv, mely a kettőnél inkább történeti munka:

Szalárdi Jánostól Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei. Szalárdi magyarországi születésü, de Erdélyben élt s folytatott hivatalokat, és ennek történeteiről irt. Kora ifjuságában már fő szenvedélye volt a tanulás, s a hazai iskolák bevégzése után a külső egyetemeket *látogatta*. 1634-ben, kora ifjuságában a fehérvári országos levéltár egyik conservátorává neveztetett ki s azon kivül a fejdelem mellett titoknoki hivatalt is viselt. Hivatali buzgalmát I. Rákóczy György méltányolta is, két izben ajándékozván meg őt rész-jószágokkal. A tatárdulások korában még mint conservátor szolgált, azok megszüntével elébb katonai, majd fő pénztárnokká lett. Ez utóbbi hivatallal az 1666-ki februári országgyülés ruházta fel, de nemsokáig folytathatta, még azon év őszén meghalt. Siralmas króni-

káját a két ország elválásával kezdi. Miként Izraelben, ez nála minden nyomor és inség kutforrása. De Erdély legalább megpihenhetett a szultán árnyékában, hová Isten, miként Judát Nabukadnezár alá, büntetésből vetette. S mig hüségét megtartá, nem volt-e kinekkinek az ő fügefája alatt, honában csendes békességes nyugodalma? s nem lett-e a haza virágzóvá, bővölködővé? „De a világon semmi sem állandó. Erdély, miként Juda, rettenetes nagy romlással" megbukott a bün büntetéséül. S most némelyek a „törökösséget" kiáltják okának. Pedig ez a párt igaz hazafiakból állt, s a bukás oka a hazában keresendő. E nagy romlás emléke a „posteritás" kedvéért is tanulságul megérdemli, hogy fentartassék: e czélt tüzte maga elé Szalárdi krónikájával, melyet az 1662-ik év történetével fejez be, mikor Apafi megválasztásával uj reménye lehetett a nemzetnek békéhez. Az első fejdelmet öreg Rákócziig csak röviden tárgyalja, ennek uralkodásánál terjedelmesebbé lesz, s majd fia az általa előidézett zavarok történetének négy, az előbbieknél hosszab könyvet szentel, s már itt a fölvett tárgyat kimeritve hiven, és néhol oly részletesen tárgyalja, hogy figyelme az aprólékosságra is kiterjed. Mint a töröktől elszakadás ellenzője nem mulasztja el kimutatni, hogy annak megkisértése minő nyomorok kutforrása volt, mennyi inséggel árasztá el a hazát, mintha az Isten a hatalma ellen fellázadókat még jobban akarta volna sujtani. S ez a mély vallásos érzés Szalárdinak egyik fő jellemvonása; a legnagyobb veszélyek közepett is megnyugszik az Isten akaratában, s a haj meresztő dulások leirásánál is égfelé veti tekintetét. És ezért tartották sokan őt papnak: pedig az ő mély és benső vallásossága a század dogmatizált szellemétől nagyon különbözik. Munkája első nagyobb kisérlet rendszeres történetirásra magyar nyelven, s mint ilyen is figyelmet érdemel, habár irályán meglátszik az első kisérlet. Nem mintha nem tudna emelkedett lenni s mély érzést nem árulna el, hol or-

szágos csapásokról beszél, nem mintha egy értelmes közép osztályu helyes felfogását nem mutatná minden sora, kinek a mellett mint fejdelmi titkárnak alkalma volt tikosabb dolgok tudásához is jutni, s nem mintha maga is nem igyekeznék irályát tárgyához alkalmazni: épen a tárgyhalmaz és az abból fölmerülő bánatos érzés okozák, hogy tolla alatt gondolatai összehalmozodván, nem egyszer hagyta bevégzetlenül lapokra terjedő tételeit. Semmi magyar mintát nem talált, melynek nyomán historiai stylre tehetett volna szert, Livius divatos iskolája pedig épen a hosszu tételekhez ragaszkodott. Ezt próbálta átültetni, s munkáját fen elősorolt hibája daczára is a magyar történeti styl alapjává lehetett volna a változott körülmények mellett, s ha, mint tervezve volt, kinyomathatik.

Mig Szalárdi a sürü trónváltozásoknál erejét az események illustrálására fordità, s adatai inkább a kültörténetek folyamát rajzolják: addig egy államférfi a kabinet titkaiba is be enged pillantanunk.

Bethlen János született 1613-ban s két év mulva atyja Farkas fejdelmi tanácsos s szamosujvári kapitány tizenhét sebhelylyel boritva hirtelen meghalt. Anyja Kemény Anna Macskási Pállal második házasságra lépett, kinek felügyelete alatt gondos növelésben részesült. Tanitója a nagyhirü Kereszturi Pál volt. Ifjan már államszolgálatba állott, s egész a korlátnokságig vitte. A fejdelemváltozások korában sokat szenvedett, de elveit, hazafiságát sohasem tagadta meg. Végre Apafi alatt megpihenhetett, s hivatalát nagy belátással és eszélylyel folytatta, tanácsát a fejdelem minden kényes ügyben kikérte. 1671-ben ennek daczára némely roszakarói a fejdelem gyanakvó természetét ellene forditák, s őt is felségárulással vádlák. Bethlen e vádak alól tisztára mosta magát s Boért, a feladó, nov. 25-én Fogarasban tartott országgyülés szine előtt térden állva kénytetett tőle bocsánatot kérni. Hasonló vádak emeltettek ellene később a Béldi Pál zendülése alkalmával,

s „már circumscribálták vala, hogy teremi jószágából ne legyen szabad kimennie; de Isten kiragadá az oroszlányok szájából, szép csendesen meghala“ hosszas és kinteljes betegség után 1678. febr. 28-án Nagyszebenben, hová azelőtti hóban ment. „Jól tőn Isten vele — irja fia — mert rútul akartak vele bánni.“ De családját megfizettették; nején 4000, fián Miklóson 1000, Pálon 2000 forintot „rántottak.“ Magas hivatalai — fejdelemi tanácsos, fehérmegyei főispán és korlátnok volt — mellett is tudott időt szakitani egyházi és iskolai dolgokra. Mint az enyedi főiskola gondnoka, hivatalát páratlan buzgalommal folytatta, mig az udvarhelyi iskola alapitása által a székelyek közt elhanyagolt nevelésügynek használt. Épen ily fontos szolgálatokat tett a történeti irodalomnak is, mint évkönyviró. Két ily munkát birunk tőle latin nyelven: Erdélyi Történetek Bethlen Gábor halálától 1663 közepéig, Kucsuk basának Erdélyből távozásaig; Erdélyi Történetek folytatása 1663-tól 1673 végeig. Az elsőt maga kiadta 1663-ban Szebenben, s a következő évben még két kiadást ért (1778-ban Neugeboren ujra nyomatta). Tröster leforditotta németre s A szorongatott Dácia czim alatt az Ó és uj Dáciával egy időben közre bocsátotta. A másikat két kötetben 1782-ben Horányi Elek tette közzé, kár, hogy nem eléggé pontos kiadásban. Az első munka második része s ez utóbbi nagy számmal közli az okleveleket is Bethlen e kor legemelkedettebb jellemei közé tartozik, kit személyes becsületeségén kivül mély belátás és tiszta felfogás is jellemez, s kinek magas állása alkalmat nyujtott a szereplő egyénekkel megismerkedni s ki tudni az államtitkokat. Szerencse, hogy önzés nem vezette tollát, s gondosan kerülte a részrehajlást, midőn hozzáfogott leirni „a dolog szomoru változandóságát, a véres csatákat, néhány erősség ostromát s elfoglalását, két év alatt három fejdelemnek erőszakos halálát, százezer keresztyén rabságra hurczoltatását, s édes

hazája pusztulását," szóval évkönyveit, egyik legfontosabb kincsét az erdélyi történeti irodalomnak. Benkő Erdély Tacitusának nevezi, talán azért, mert az igazság kimondásában soha sem habozó, mint épen ama római. Mint irodalmi mű, az Erdélyi Történetek kidolgozottabb a Folytatásnál, mig ennek becsét terjedelmessége neveli. Itt közli a tanácskozmányokat, beszédeket, államiratokat oly fontosságban, mint azok történtek: történeti naplója egy államférfiunak, félig kidolgozva, de akkor is láthatólag közvetlen az események, azonban sohasem a szenvedélyek befolyása alatt, harag és gyülölet nélkül, s kerülve az itéletmondást és élénk szinezést, nehogy, mint a történetek egyik tényezője, mint ki maga mondá Virgiliussal „quorum pars magna fui," ferditni láttassék, Ugyane szellem lengi át első munkáját, Az erdélyi történeteket, ezen az Apafi fejdelem parancsából irt s Európában elterjesztésre szánt munkát, a mely épen ezért kidolgozottabb a többinél, mert mit ott a dolog természetéből folyólag hiába keresnél, ebben megvan az események összefüggő áttekintése. Amaz az évek története, ez bevégzett munka, nem pártérdekben irva, hanem igazságos meggyőződés szerint, hol az államférfit, történet irót sohasem fakasztja apologiára, s hol a megnyughatás perczeit felhasználja visszatekinteni a nyomorok napjaira. Bethlen történetirói tehetség, leirása nem elmosódott, alakjait nem közhelyek vagy szavak hanem tettekkel jellemzi, s nem eseményeket halmoz össze, hanem történetet ir.

Épen ezen munkájához az 1663-ig terjedő történetekhez irt jegyzeteket s folytatást Gunesch, a Miles folytatása s több helyeken (utóbb Szászsebesen) pap, s kül akademiában készültsége daczára is — oly körülmény, melynek elmulasztását mindkét Bethlen élénken fájlalja s elnézésérti kérését azzal indokolja — a történetirót, kivel munkáját kapcsalatba hozta, fölérni nem tudá. Azonban ez is érdekes feljegyzéseket tartalmaz, számos fontos esemény emlékét tartá fenn s néhol a köz

hangulatot tolmácsolja, habár mind e részben mind átalán tulnyomó figyelmet fordit a szász ügyekre, melyeket alkalma volt alaposan is tárgyalhatni. Egy czim alá fogva összefüggő egészet képez, bár egyik fele a Bethlen Jánostól fölhozott események pótlékait, még pedig annak szavaihoz ragaszva, mig a másik folytatását képezi 1665—1699-ig (kiadta Trausch 1848-ban a Ziegler másolata nyomán közbeszurt jegyzeteivel).

E gazdag és Erdély történetét sok oldalról felvilágositó évkönyvirodalom kiegészitését képezik az apróbb történeti följegyzések, naplók és politikai röpiratok, az egyes eseményeket illustráló munkák és értekezések, melyek a lengyel hadjáratról, Erdély küzdelmei megujitásáról a szathmári békeig, a küzdelmek lecsendesüléseig szakadatlan lánczolatban folynak. E naplók sorát a Rédei Lászlóé, a fejdelem Rédei Ferencz fiaé, nyitja meg. Naplója, inkább diariumja, némely családi följegyzéseken kivül tárgyalja 1655 elején Bécsbe tett utját, bemutatását az udvarnál s az 1657-iki lengyel hadjáratot azon pontig, midőn a fejdelem elvált Keménytől. Tulajdonkép följegyzése annak, hogy melyik nap hol mulatott, hol megütköztek stb. lehető legrövidebben, és fontossága is ebben áll, a napszámlálás biztos kalauz lévén. Az ezután beállott nyomorteljes korszak számos napló keletkezésére adott alkalmat. Az isteni kegyelem által megkimélt helyek közzé tartozik Nagy-Enyed, mely bár keményen megsarczoltatva, menekülését csak egy fergetegnek köszönheté, a mint Dipsei Szabó László rövid historiájában leirta (kiadva Nagy-Enyeden 1838-ban). A végetlen dulások szemlélete, előidézve a fejdelem konoksága által, melylyel mintegy kétségbeesetten igyekezett trónját megtartani, Bethlen Jánost még azon évben egy latin nyilatkozat kiadására birta: „Erdély ártatlansága“ (ujabban megjelent Trausch gyüjt. II. 80 s köv.). Vádlóként lép fel Rákóczy ellen, hogy nagyravágyása előidézte a bajt, s konoksága még neveli azt, de mindezt mély fájdalommal, szenvedély

nélkül s egy biró nyugalmával mondja el, inkább kérve, hogy vessen véget az inséges állapotnak.

Mitsem használt. Négy hosszu éven át kelle még Erdélynek küzdeni török és német hadakkal, tatár és vallon pusztitással, mialatt a fejdelemváltozások, a küzdők nagyravágyása még nevelte a nyomort. Mederus Azaréla a Töppeltin veje, két röpiratának tárgyává e pusztitásokat tette. De fontosabb ezeknél Enyedi István nagybányai jegyző magyar munkája: II. Rákóczy Gy. lengyel utja és hadjárata, mely az 1657—60 közt történteket tárgyalja; továbbá Grafius János épen ez évekre vonatkozó följegyzései: Erdély romlása 1658—61-ig. Mint szemtanuja e pusztitásoknak, a hadjáratok s az azt követő dulásokra fordit fő figyelmet. Erdély romlását a fentebb emlitett Herrman Dávid is leirta latin nyelven. E korral ö-szefüggő s azt fölvilágositó adatokat tartalmaz, a Lutsch János nagyszebeni királybiró és a szászok ispánja Diariuma, melynek eleje 1607—52-ig családi följegyzéseket foglal magában. 1858-ban jul. 5-én Rákóczy parancsából Bánfi Györgygyel s Dániel Ferenczczel a fővezérhez küldetett, de ez utját be nem végezheté. Majd azon 500 ezer forintért, melyet Barcsai a szultánnak fizetni igérkezett, mint egyik kezes Konstántinápolyba vitetett, hol háromévi tartózkodás után 1661. nov. 17-én meghalt. Diariuma 1658. juliusától 1661. juliusáig terjed, s elején az erdélyi dolgokat, melyekről utjában tapasztalt vagy hir után tudomást szerzett, majd utóbb stambuli utját s tartozkodását irja le, s némely mesésen hangzó adatai mellett is figyelemreméltó közleményeket tartalmaz.

Azon események sorában, melyek e villongások folytán felmerültek, egyike a szász irók által nemcsak munkáikban, hanem önállóan is legtűzetesebben tárgyaltatik: Szeben ostroma. Az ostrom folyama alatt a Rákóczyhoz mindig hű Basire Tuba Transylvanica czim alatt egy kis iratot intézett a szorongatottakhoz, melyben a szakadás, különösen a török uralom veszélyeire

figyelmeztette őket. Feleletül rá Bethlen János egy jóval terjedelmesebb nyilatkozatot tett közzé, mely Erdély nyugalmát csak a török pártfogolás alatt reményli. Magát az ostromot leirták: terjedelmesen Kereszturi Demeter latin nyelven, s a napi eseményeket kisérve figyelemmel; 1629. dec. 18-tól kezdve 1660 máj. 30-ig a Szebeni származású Prefling Pál, és annyira hajhászva a pontosságot, hogy mindig még az ágyulövéseket is megemliti. E korból még egy városi följegyzés, a német szerkezetü Chronica civ. Schaesburgensis vonja magára figyelmünket, szerzői Goebel János mint kezdő, és Wachsmann György mint folytató. Adatait 1514-en kezdik közleni, eleinte nagyon keveset, a XVII-ik századról azonban folytonosan többet, mig végre 1658-tól 1663-ig jóval terjedelmesbbé lesz. Főfigyelme Segesvár s környékére terjed: de e helyen sok országos nevezetességü esemény történt, mire nézve e napló első rendü forrás.

Rozsnyai Dávid a török diáktól és Czeglédi Istvántól. Ez utóbbi kinyomatott Kolozsvárt 1670-ben mint az „Az ur frigyszekrénye előtt Dágon ledülése"-nek az olvasóhoz irt bevezetése. Czeglédinak czélja volt bizonyitványát mutatni fel annak, hogy „a kit az ur kedvel, ellensége is annak jó akarója lészen," s hogy e csodás megmenekülés Isten különös kegyének bizonysága. Az akkori állapotok helyes felfogásához nevezetes adalékot képez Paskó Kristófnak, azon időben török követnek (1665) irománya: „Igaz és Keresztyén magyarok gondolkodására való rövid matéria." Majd megkezdődtek Magyarországon a politikai és vallásos üldözések, és sokan Erdélyben kényszerültek menhelyet keresni, s mig a fejdelem ennek jogát nagy mértékben védelmezte, találkoztak, kik a magyarföldi eljárást igen lanyhának tarták. Bethlen János két ilyen röpirat emlékét tartá fen (Hist. continuata 113 és 122 egészen le vannak nyomva). Ugy látszik, az ilyen ajánlatok nem maradtak mindig foganatlanul s Apafi uralmának egyik

kellemetlenségét az azokba való beelegyedés vagy annak kerülése tette. Ez aztán rést nyitott a nagyravágyóknak a fejdelemség vagy olykor egymás elleni törekvésre, s a kabineti ármánykodás, belmozgalmak, egymással küzdés egész sorával találkozunk. Ily körülmények közt lett nagyravágyásának áldozatává Bánfi Dénes, ki 1674-ben Bethlen várában lefejeztetett. E fogságában s lefejeztetésekor is mellette volt Pataki István, kolozsvári professor, ki mentségére s az ellene emelt vádak czáfolatául egy munkát irt. Teleki Mihály már ekkor hatalmas s az udvarnál eldöntő befolyással biró ember volt, s kit elvei s törekvéseiért nem egy váddal illettek. E korra vonatkozik (1676—8) Apologiája. Apafi részint a porta rendeletére, részint a menekültek által megnyerve s különösen, hogy üldözött vallásfelekezetét segithesse, beleelegyedett a magyarországi ügyekbe s jelesül a Tököli mozgalmaiba. A fejdelemnek e táborozásait s megjelenését (aug. 22.) a török táborban Bécs alatt Algyógyi Török Ferencz, fejdelmi bejáró, naplókönyve (1680—3.) tárgyalja egész Bécsnek az ostrom alóli fölmentéseig.

E korból oly naplókat is tudunk felmutatni, melyek kiválóbban családi ügyekkel s az ország dolgaival csak kevésbbé foglalkoznak, de a mellett is a kor történeteihez nem megvetendő adatokat szolgáltatnak. Ilyenek Kornizs Gáspár jegyzetei családja története s viszontagságairól (1594—1683), Werner Mihály Diáriuma házi dolgairól (1649—1686). A két Köleséri Istvánnak rövid naplója (1657—1685.) hazai történetekről, s mindenek fölött a Vehiculum Vitae Michaëlis Apafi, e fejdelem naplókönyve, melybe ez latin czimje daczára magyar nyelven irta be élte történeteit születésétől kezdve.

Tököli rövid uralkodásának történetét egy brassai névtelen német följegyzései: „gróf Tököli Imre beütése a Barczaságba“ — után tanuljuk körülményesebben ismerni, ki mint a hely szinén tartózkodó, részletes és

alapos körülményekkel ismertet meg. Kivüle az 1690-ik év nevezetességeiről még Lakatos István kozmási paptól is birunk följegyzéseket, melyeket szerzőjük az egyházi anyakönyvbe igtatott, de a melyek a kurucz mozgalmaknak ama környékben történt nevezetességeire vonatkoznak. Ezután a dolgok gyorsan fejlődtek. Midőn Alvinczi Péter némely fölterjesztesekkel Bécsbe küldetett, s a szász nemzet követtársul rendelte mellé Zabanius Jánost, a későbbi szász ispánt, 18 pontból álló s kérelmeket tartalmazó utasitással. Alvinczi is Zabanius is kedvező válaszszal tértek haza, ez utóbbi, mint tudjuk, német lovagi rangot is nyert. Utjáról egy terjedelmes és historiai becsü jelentést készitett német nyelven. Ily körülmények közt, midőn a dolgoknak uj alakulása készült s a szászok a kedvező alkalmat nagy lélekkel megragadták, kieszközölni minden rájok nézve nem kedvező törvényczikk eltörlését, egyfelől köztök, másfelől a megyék és székely székek közt a kormányszék előtt folytonosan folyt a rendezkedés legkivált az adózási ügyeket illetőleg. Épen e viszonyokra vonatkozó politikai röpirat a latin Párbeszéd Atrocius és Aequalius közt, melyben ez utóbbi mint a szász nemzet igazságának kimutatója tűnik fel. Minthogy azonban ily körülmények közt is nyereményeik várakozásaiknak nem feleltek meg, s simulékonyságukért e zavaros időben a német tábornokok olykor az ellen párttal való kaczérkodással vádolták, a mint évkönyviró ismeretes Gunesch A szászok hűsége Erdélyben czimű röpiratával (1697) mutatta ki a szászok ragaszkodását a bécsi udvarhoz a mohácsi vésztől koráig.

E mindenkép nevezetes átmeneti korszakból is figyelemre méltó naplókat tudunk felmutatni. Nagyváradi Inczédi Pál erdélyi főur és Apafinak több izben követe a bécsi udvarnál följegyzette az életében történt nevezetes dolgokat 1660—1697-ig. Csak kevés évről tartalmaz följegyzéseket, melyek azonban nagy fontosságúak. Igy pl. az ekkori történetekhez egy latin

erdélyi historiai töredék czimü (1690—97) közti munka, továbbá Gulácsi Albertnek (1691—7) a II. Apafi Mihály titoknokának naplója Bécsi utjairól, valamint II. Apafinak. Az erdélyi fejdelemség állapotáról az Apafi családnál (1690—8) czimü latin értekezése szolgáltatnak adatokat. Kivül e mozgalmakon gróf Kálnoki Sámuel 1702. Bécsben kiadta a Pető Gergely (kit ő czimlapján Zrinyi Miklósnak nevez) krónikáját és Mikola László (1702.) családja nemzedékrajzát s ugyanő a Bánffi-család dicsiratát 1698-ban elkészité. Majd 1701-ben kiadta a fejdelem Kemény János munkáját „Régi nagy emlékezetü Kemény familia Genealogiája, mely kezdetét vette a tekintetes Mikola-familiából 958 eszt. czim alatt. A XVII-dik század elején az 1701-diki eseményeket gróf Kálnoky Sámuel naptári jegyzetekkel Czegei Vass György, kolos és dobokai főispán, kolozsvári kapitány (Szakálként a Commendáns képe) 1700—2-ig latin 1704- és 5-ben magyar följegyzésekkel tárgyalta, az elsővel az európai, az utóbbival a hazai ügyeket. A kuruczok által elfoglalt Enyednek 1707-beni ostromát s feldulását a labanczok által Dipsei Szabó István magyar s Páriz Pápai Ferencz latin nyelven irták le. 1705-ből egy jezsuita Gyalogi hagyott följegyzéseket, melyeket ő, mint maga irja, a marosvásárhelyi missionak titkos irásaiból meritett. Ugyanez évben Medgyes ostromát a kuruczok által Schoebel s Görgény megvételét 1704- és 8-ban egy névtelen tárgyalta. Az 1707. márcz. 28-diki Marosvásárhelyre hirdetett országgyülés történetéről, mely Rákóczyt tette Erdély fejdelmévé, Tolvaj István, Rákosi Péter és Sámsondi József készitettek egy latin diáriumot. Épen ez évben irt e mozgalmakról Projectumot a „jó öreg" Cserei Mihály. 1704 és 7. közti évekről egy német fogarasi krónika emlékszik. A kurucz mozgalmakat Erdély keserü hányatásai czimü latin művével Basch Simon irta le, mig a többször emlitett Fronius Marktól egy Kuruzo-Labanzologiát birunk, mint e mozgalmak

történetét. A kurucz világnak Brassó vidékén, Csik, Gyergyó és Háromszéken történt nevezetesebb eseményeit Simonis Kristóf hagyta hátra németül irt munkájában, mely az 1704—9 közti évekről tartalmaz adatokat. E többé kevésbbé érdekes, fontos munkák mellett kiváló helyet foglal el két kolozsvári napló a Vizaknai Bereczké és Szakál Ferenczé.

Vizaknai Bereczk, kolozsvári orvos, káptalanőr, királybiró s ref. egyházgondnok, rendes naplót vezetett eleinte külföldi utjáról, majd hazajövetele után az azon időben duló kurucz-mozgalmakról. Naplója napszám szerint rövid följegyzéseket tartalmaz, olyakat, melyekben vagy maga forgott, vagy melyekről biztos tudomással bir. Eleinte Rabutin különböző küldetésekre használta Magyarországra Károlyihoz, majd 1707-ben a kimenetel neki személyesen megparancsoltatván, idejét Károlyi mellett töltötte s azóta jegyzései a magyarországi dolgokra vonatkoznak. Rövid följegyzései nemcsak azért becsesek, mert uj adatokat is tartalmaznak, hanem kiválóan az események napjainak pontos meghatározásáért.

Naplójával rövidebb időközt merit ki, de terjedelmesebb Szakál Ferencz. Szakál kolosvári jómodu polgár volt, kit mestersége mellett érdekeltek az egyházi ügyek és politikai események. 1700-ban egyházfivá lett, de 1718-ban curátornak irja magát. A napló 1698-ban kezdődik, de 1702-ig csak kevés s inkább a várost vagy önszemélyét illető följegyzéseket tartalmaz. A kurucz-mozgalmak kezdetével naplója is nyer nemcsak érdekben, de terjedelemben is. Tárgyalja azon mozgalmakat, melyek a Rákóczy fölkelését megelőzték, s azokat, melyek azóta történtek, hogy (1703) támadásának „hire lengedezett.“ Ettőlfogva a Kolozsvár környéki kurucz-mozgalmaknak lehetőleg részletes s naponkint pontosan folytatott leirását tartalmazza egész 1704. sept. 5-ig, hol a napló rögtön megszakad. Talán eltávozott a városból, s oda vissza sem tért a kurucz

világ végeig. Legalább 1711. jul. 14-én, tehát a Szathmári békekötés után ujra megkezdi s folytatja városi érdekü följegyzéseit, melyek közt 1716-ban az unitáriusok kolozsvári piaczi nagy templomának és két évvel később iskolájoknak elvétele a legfontosabb. Ez utóbbinál bevégzetlenül szakad meg a napló.

A fontos átmeneti korszak s a kuruczvilág eseményeihez e naplók és följegyzések becses, s a kidolgozó történetiróra nézve nélkülözhetetlen adatokat, olykor fontos részleteket, néha egyes eleven leirásokat nyujtanak ugyan, azonban az országos viszonyok mélyébe nem engednek tekintenünk, nem jellemezik a kort, hiányzik nálok az egyetemesnek felölelése s legtöbbnyire a történetek összefüggő előadása. De e tulajdonok nem is vágnak körükbe: kidolgozott évkönyvek kellékei azok, melyek részletesen és tüzetesen tárgyalják a kort, s milyent kettőt tudunk felmutatni, egyik a Bethlen Miklós önéletrajzát, másikat Cserei Históriáját.

Kisbuni és Bethleni Bethlen Miklós, Bethlen János ország korlátnokának legidősb fia, született 1642-ben. Iskolai tanulását Fehérvártt, Rákóczy Ferencz s Bethlen Farkas társaságában a Kereszturi Pál (ki atyjának nevelője volt) és ennek halála után (1655-óta) Basire s végre Kolozsvártt az Apáczai Csere vezetése alatt végezte. 1661-ben, daczára az akkori zavaros időknek Csernátoni Pál vezetése mellett (ugyanaz, ki Deési-féle versengésbe be volt elegyedve) külegyetemekre ment. Bécsben Szelepcsényi György — a később oly hiressé lett érsek — ismeretsége által nemcsak az előkelő világgal ismerkedett meg, hanem az udvarhoz is bejutott. Bécsből Heidelbergbe ment, s egy év mulva 1662. Utrecht és Leidába. Az egyetemi tanulmányok bevégzete után bejárta Nyugot-Európa jelentékeny részét. Mindenütt szivesen látták s mint erdélyi főurat azon figyelemnél fogva, melyet ez ország szerencsétlenségei ébresztettek s mint egy jóhangzatu fejdelmi névnek tulajdonosát, több helyt, jelesül Angliában az udvarnál,

Francziaországban Colbert és Turennenek bemutattak. Visszatérte után nagy utjából, melynek eseményeit egy naplókönyvben jegyezte föl, 1664-ben a törökök elleni magyarországi hadjáratban részt veendő, kiment Magyarországra, hol azonban időközben megköttetvén a vasvári béke, e czélját nem érheté. Még ez évben nov. 13-án látogatást tett Csáktornyán Zrinyi Miklósnál „nagy szerencsétlenségemre, mert csak 5 nap lehete vele ismerkednem s oda lőn“ mondja Önéletirásában. „Engemet ez a nagy ur érdemem felett becsült, és mennyire egynehány nap tapasztaltam, szeretett.“ Tanuja volt Zrinyi halálának, melyről terjedelmesebben emlékszik, mély részvéttel szól, ismerve a szerencsétlen esemény egész horderejét. Onnan Velenczébe utazott az olasz nyelv megtanulása végett. Haza térve (1667) nősült s majd az állam szolgálatába állt, melyen tehetsége, ismeretei s összeköttetései fényes pályát nyitottak föl előtte. Atyja lemondásával Udvarhelyszék főkapitányává lett, de a Béldi Pál-féle mozgalom alkalmat adott számos elleneinek tőrbeejtésére (1676). „Még akkor, irja Cserei, ifju ember vala ugyan, de már is nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományáért s eszéért, sok országokban való járásáért, és gyakorta az országgyüléseken (atyjával együtt) bölcs discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok tetszésére hajtanák, járulván hozzá, hogy a több Bethlen urak is Bethlen Miklóst gyülölnék“ gőgjéért, melylyel ezeket, „kiknek esze nem érkezik elméjéhez, contemnálja vala.“ Mint a Béldi Pál „factiójának“ részesét, „noha annyi vétke sem volt, mint a ma született gyermeknek,“ elfogták s Fogarasban börtönbe vetették, melynek szigoruságát a várparancsnok Cserei János becsületes bánásmódja enyhité, ki életét is megmenté a kiadott halálos itélet végre nem hajtása által. E vádak nem bizonyultak be, az ország rendeinek többszörös felterjesztésére a következő 1677-ben kiszabadult, reversalis aláirása után. Azonban az udvarhely-

széki főkapitányságtól megfosztaték s ő elkedvetlenedve „ingyen tanitó professorrá“ akart lenni, teljesen visszavonulván az államügyektől. Atyjának a következő évben történt halála e tervét megérlelé s barátai csak nehezen birhatták szándéka változtatására. Ugyanez évben egy Törökországból Erdélybe menekült csaló magát a Zrinyi Miklós fiának adta ki, s mind a fejdelmi udvarban, mind Szebenben kitünő fogadtatásban részesült. A körülményekkel ismeretes Bethlen Miklós eleinte hiában akarta leálarczozni; ez csak akkor sikerült neki, midőn hiteles okmányokkal, melyeket Magyarországból hozatott, bemutatta csalárdságát — s ekkor hitelezői vetették börtönbe az elbizakodott csalót. Az 1681-iki hadjáratban Bethlen főstrázsamester, a következő éviben a megyei hadak vezére volt. A hatalma és befolyására féltékeny Teleki módot talált összeszerdülni vele, de a béke 1688-ban helyreállt köztök, s ennek felszólitására ő elvállalá az egyik hadi biztosi állomást. A másik biztos Komornyik Pál volt, egy magyarországi ember, kivel ő „ebben állván, minden mesterségéből kiforgatá s akkor vevé eszében Komornyik uram, hogy Erdélyben is vagyon esze némely embereknek.“

E közben Kővár főparancsnokává, mármarosi főispánná s tanácsurrá levén, 1689-ben az ország ügyeiben nagyobb befolyásra tett szert. S midőn a következő évben meghalt, szükség is vala eszére és hazafiságára. Terve volt, hogy Erdély a német birodalomhoz hübéri viszonyba lépjen (Cserei 222.) de az leginkább a főurak akaratán mult el. Ennek folytán ő eszközlé ki a Leopoldi hitlevelet. Az 1690. jan. 10-iki országgyülés (Artic. XVIII.) Fogarasban, országkorlátnokká választá s kinyert megerősités után az 1692. márcz. 15-ikén Szebenben felesketé. Fenebbi terveivel egyezőleg II. Apafi házasságát Bethlen Gergely leányával határozottan ellenzé, bár a kézfogón s nászán jelen volt. Ezen évben (1695) irt esemény után Bécsbe utazott,

hogy a kormányformán szükségessé vált módositások jelenléte nélkül véghez ne menjenek: az udvari cancellária felállitása ez időre esik. Bécsből 1696-ban grófi czimmel tért vissza, mi ugyanakkor Tordán hivatalosan kihirdettetett.

Azon körülmények közt, midőn Erdély az átmeneti korszak minden nehézségeit volt kénytelen érezni, Bethlen hazaszeretete a főurak ellenében hatalmas paizs volt. Ezért két főhivatalnoktársával meghasonla: a kormányzóval, ki „caperape ember volt s őneki sok afféle dolgaiban akadályt csinált," s a kincstárnok Apor Istvánnak, ki, mint katholikus, a körülményeket a más három vallás elnyomására szivesen felhasználta volna, s kivel peres kérdései is voltak. És ezek utoljára „meg is fizetének neki, addig keresének praetextust, a mig hálóba ejték." E miatti kellemetlenségei folytán 1702-ben Bécsben létében le akart mondani hivataláról, azonban mind jobban terjedvén a Rákóczy-mozgalmak 1704-ben, a dolgok folyásával elégületlen férfi, midőn az Erdélyt is elboritá, „A már-már haldokló Erdély sohaja" czim alatt egy röpiratot bocsátott ki latin nyelven és egy tervet készite latin és magyar nyelven a mozgalmak elnyomására. „Olajágat viselő Noé galambja a magyarországi és erdélyi gyuladásoknak eloltására, és a németeknek, magyaroknak, erdélyieknek, törököknek, moldvaiaknak örökös és tökéletes békességeknek megszerzésére, mely a felséges Leopoldus római császárnak és Anna ama nagybrittaniai királynénak és a több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, respublikáknak, népeknek, nemzetségeknek bemutattatik Godefridus Fridericus Veronensis által Theophilus Philadelphus bötüivel az kigyóczimer alatt, legyetek okosok, mint a kigyók! Máté X. V. 16." (Mint tudva van, a Bethlenek czimere kigyó). E terv lényege az volt: Mivel Erdély és Magyarország nem egyesülhet sem Austria sem a török alatt annélkül, hogy akármelyik is tulhatalmassá ne legyen, vá-

lasztassék el a kettő. Erdély és a magyar kapcsolt részek fejdelmévé nevezzen ki Leopold „egy ifju és ily nagy szerencsére méltó német házból született és református valláson levő herczeget“ ez nősüljön egy osztrák főherczegasszonynyal, nyerje jegyajándul Erdélyt s fizessen 15,000 aranyat a császárnak s ugyanannyit a töröknek. Ezenkivül még 24 pontban határozza meg a körülményeket, melyek alapján annak létesitését gondolá. Kinyomva azonban soha sem volt, hanem egy Pano Stepán nevü görög által Selmeczben az épen akkor folyamatban levő traktára akarta küldeni az angol és hollandi követek kezéhez, kik mint közbenjárók jelen voltak. Bethlen e tettéről mondja Cserei: „Senki nem elég okos magának, és a bölcs ember, mikor megbotlik, mindenkor nagyobbat esik, mint az együgyü.“ A görög Noé galambját Rabutinnak kézbesité, ki neheztelt rá, „mert nem akar vala hizelkedni sem a generálnak, sem a több officereknek, mint a több magyar urak,“ és őt, mint a zendülés részesét s a pártosok társát elfogatta. A közügyigazgató „nótára kereste“ s irásos és kényszeritett szavazattal elmarasztaták. E fogságában igen roszul bántak vele. „Mezitelen fegyverrel a házban szüntelen két strázsa, kinek egyike az ágyam fejéhez másfél singnyire állott, azok minden órán változtak „abgelst“ (abgelőst) kiáltásaikkal mindenkor felserkentettek.“ Azonban ő perét Bécsbe felebbezé s ellenzett terve mentségére egy Apologiát készitett. Harminczegyhavi fogság után engedélyt nyert, hogy neje és gyermekeivel, kiktől az ideig elválasztva volt, találkozhassék, s végre négy év mulva rendelet érkezett, hogy Bécsbe vigyék fel (1708. máj 1-je) Azonban Eszéken megállottak vele s innen egy folyamodványban kifejté József császárnak okait, melyek őt Noé galambja irására birták: a magyar nemzetnek e tervvel megegyező közvéleménye s Leopold császár kegyessége, ki őt hasonló tervek készitésére felbátoritá. Csakugyan lett kérvényének annyi eredménye, hogy öthéti

ott mulatás után Bécsbe fölvitték, hol visszanyerte ugyan szabadságát, azonban azon engedélylyel, hogy hazájába visszatérhessen, nem élt. Meghalt Bécsben 1716. october 17-én.

Ez eszes, mély belátásu, a körülményeket hasznára forditni tudó s jeles tapintatu államférfi megirta latin nyelven szenvedéseit és fáradalmait s bécsi fogságában hozzá kezdett Önéletirása, azzal kapcsolatban Erdély történeteinek megirásához. Bevezetésül egy theologico-philosophiai értekezést irt, bizonyitványát a bibliában s ama két irodalmi ágban teljes jártasságának. Aztán át megy Önéletirására, melynek utazásaira vonatkozó részét külföldön vitt naplójából állitotta össze. Életének alkonyán mint félreismert fogságban szenvedő ember minden érzelmet, mi talán tollát megveszteget-hette volna, levetkez. Nyilt, őszinte és igaz vallomást tesz, nem hallgatva el a fiatalság szokásos büneit. Épen azért nemcsak történeteket, hanem korrajzot is nyujtott, mely az idők szellemét tárja fel előttünk, ugy a mint az valóban létezett, erényeivel és fogyatkozásaival, be hagy pillantanunk a családi élet titkaiba, melyről kivüle oly kevés tudósitásaink vannak, szól a főuraknak egymáshozi viszonyáról, melyben önzés és hazaszeretet nem egy keserü harczot küzdött. Mind erre higgadt nyugalommal tekint vissza akkor, midőn már az érdekeltek jobbadán sirban feküdtek, egy sokat hányatott élet után, melynek jelentékeny részét a haza szolgálatában töltötte. Épen azért midőn annak rajzával foglalkozott, bármily igénytelenül mondja is: „ilyen rendü embernek, mint én voltam, élete tudására mi szüksége vagyon valakinek, mind a most élő, mind az ezután következendőknek:“ akarva sem kerülhette volna ki a történetirást. Valósággal nem is akarta. Sokszor lehete alkalma meggyőződni, hogy politikai állása mi könyen tért nyit a félreértéseknek, s a viszonyok nem ismerése mennyi balvéleményt terjeszt. Akarta, hogy munkája ezek ellenében védelme legyen s megkimélje a

félreértésektől: szóval maga commentárt irt tetteihez. Mert minden becsületessége mellett is, mit életétől megtagadni nem lehet, s daczára őszinteségének, melylyel munkájában az olvasó kedvező véleményét megnyeri, egyikben mint másikban, világos nyomaira akadhatni a politikai bölcseségnek, melyre különben is nagy szükség is volt e nehéz időkben s kétes körülmények közt, midőn a főszereplők annyi gyanusitásnak voltak kitéve, s melyeknek hasonlag kitünő forrása a másik évkönyv, a Bethlen Önéletrajza mellett ugyane kort tárgyaló Cserei Historiája.

Nagyajtai Cserei Mihály Felcsikban Rákoson született 1668. oct. 21. előkelő székely szülőktől, kik szem előtt tarták fijok gondos nevelését. Atyja János szigoru ember volt „ki engem — irja maga — oly kemény disciplinában tartott, melyhez hasonlót sohasem hallottam.“ És rajzában az atyai szigor mellett az anyai szeretet s gyöngédség képét találjuk fel. Amaz, hogy erősödjék, nem engedte, hogy ágyban feküdjék „hanem két kedves agara levén a többi között, kik mindenkor a maga házában egy leteritett medvebőrön feküdtenek, azok közzé fektettek, mig az atyám elaludt; akkor az édesanyám onnan titkon felvitetett, s a mely házban fehércselédei háltak, oda vittek jó ágyban s hajnalban meg kihoztanak az agarak közzé“ Hatéves korában már föladta atyja a fogarasi iskolában, mely várnak kapitánya volt.

Kilenczéves korában a már akkor gymnásiummá alakult udvarhelyi iskolába járt, honnan 1685. márcz. 10-én távozott. Atyja kevéssel azelőtt szabadult ki fogságából, melyet mint Béldi Pál kezese szenvedett. A következő évben a Bethlen Gergely táborában szolgált, mely a sok fárasztás s különösen a Gyulaffi László csapatjának szétverése után teljesen eloszolván, a tiszteket és nemeseket — ezek közt Csereit is — téritvény mellett haza bocsáták. Ugyanez évben (1686) Csereinket atyja az épen akkor csiki főkapitánynyá lett Teleki

Mihály udvarába adta inasnak, „azért elhiszem, hogy magának valami könnyebbséget szerezzen ott lakásommal. Ott nyomorgék majd két esztendeig nagy sanyaruságggal, szenvedéssel, mert kegyetlenül bánik vala szolgáival," ételök nem járt ki, vizöket „az eb fiai a szakácsok" megsózák, „hogy inkább mortificálhassanak bennünket," télen szállása előtt háltak, nyáron legyezék, szóval ott az apródoknak nem volt jó dolgok. E kellemetlen helyzetet tovább nem türhetve, midőn ahoz betegség is járult, távozott e szolgálatból, melynek azonban nevezetes hasznát vette, mert 1688-ban a császári Castelli, következőben a Gavriani-ezredben mint tartományi biztos szolgált. Ugyanez évben s a következőben a Heiszler alatt a bozzai táborban katonáskodott s jelen volt a zernyesti csatában is, hol a labanczokkal harczolt egy sorban. Élete itt csudálatos módon menekült meg. Azon szárnyon állt, mely a török sereggel harczolt. Midőn ez megszaladt, még várt egy ideig, ha tán a másik szárny helyreállitja a rendet. Ez is megfutamodván, a kuruczok közé vegyült, kik, mint ő, magyar öltözetben voltak, de jeleik nekik, „kik a némettel voltak," bal kezökben kötött keszkenőből állott, a hátáról lelóggó farkasbőrrel ezt eltakarta s „üzőleg vitte a hegyes tőrt a német után." Azonban a szél a perczben, midőn a patak árján lovával átugrott, fellebbenté a farkasbőrt s egy öreg török meglátta a jelt, melyet karjáról hasztalan próbált leoldani. Az ozmán többed magával üldözőbe vette, kik hátrább maradván, szétoszlottak megkerülésére. A perczben, midőn az öreg már csaknem elérte, megfordult s karabélyát neki tartá, mire amaz hátrálván, időt nyert a menekülésre. Ez ijesztésnek négyszeri ismétlése után csakugyan elsüté a karabélyát, mire menekülhetett az erdőbe, onnan keserves bujdosás után Fogarasba s végre haza Nagyajtára atyjához, hol ez az üldözött német katonák közül többeket rejtve tartott.

A zernyesti diadal után Tököli pártja folytonosan

szaporodott s nemsokára Csereit is azok sorában találjuk. Jelen volt keresztyén Szigetnél, hol Tököli fejdelemmé választatott, követte egész utjában, melyet a tulnyomó német sereg elől Oláhországba tett s azon év oct. 21-től jan. 12-ig idegen földön volt. Számüzetésére visszaemlékezve, nem minden keserűség nélkül mond: „jobb, hogy az erdélyi kutyák egyék meg testemet, mint idegen országba menjek reménység fejében, mert könnyü a hazából kimenni, de nehéz visszajönni.“ „Látván azért mi erdélyiekül, hogy Tököli fejdelemsége csak pünkösti királyság,“ mintegy 50-en visszatérésre szánták el magukat, de tervöket nem minden életveszély nélkül érhették el.

Hazatérte után a Gavrinai ezredben volt biztos, majd 1693-ban némi összezördülés miatt az atyai háztól távozván, nagy bátyja Apor István udvarában vállalt eleinte csak magán hivatalt, mely — utóbb 1696-ban ugyancsak mellette kincstári titoknokká neveztetvén ki, államszolgálattá lett. De már a következő évben eltávozott ennek udvarából. Ugyanis engedelemmel haza ment, de bátyja halála miatt a rendelt időre visszsza nem mehetvén, Apor István e miatti neheztelését kemény szavakkal adta tudtára, s Cserei „hirtelenségből megesküdött, hogy megházasodik, gondolván, hogy ez által az udvartól távozhat.“ Ugy is lett: eljegyzé magának „az igen szép ábrázatu és jó természetü“ Kun Ilont, a még akkor csak 13 éves hajadont s nászát Apor István házánál Keczén ünnepelte, kinek unokaöcscse Apor Péter volt vőfélye. A boszuból kötött házasság a legjobban ütött ki, s bár neje után semmi hozományt sem kapott, „az Isten csudálatos gondviselésével tartá mindennyi változások között is.“

A Rákóczy-mozgalmak kiütése Csereinek végetlen sok nyomort okozott. Azon parancs folytán, hogy minden nemes ember oly helyre vonja meg magát, hol német őrség van, Görgénybe menekült — roppant veszteségével. Mert nem csak jószágait prédálták fel s

marháit hajták el, hanem még „szolgái s lovai is kurucz bőrbe öltöztek.“ Ez volt nyomorainak kezdete. A várat 15 havig ostromlák a kuruczok s ő ezalatt életveszélyel nem egy csatározást vezetett, de majd gyermekei megbetegedtek s ezeket orvoslás végett ki kelle küldeni, sőt maga is hagymázba esett, mit a vizhiány még nevelt. „A feleségem — irja — esővizet vétetett s azt főzette italomra.“ Végre a parancsnok, kinek neje „a Bercséni udvarából való fraj volt,“ árulással feladta a várat, őt „hat ember hozta le pokróczon, ugy tették a szekérbe, s olyan betegen is megölnek vala a kuruczok, ha Rákóczy hűségére be ne esküdjem.“ Eleinte Kálba vitték, s onnan felgyógyulása után Brassóba ment. „Tanácsul is adom — mondja — mindennek, soha, de kivált kurucz támadásban várba ne szoruljanak? E városban két hó hiján hét évet tölte el mi alatt a labanczok részére több izben különböző küldetéseket vállalt el, melyek folytán egyszer kurucz-fogságba is esett. Éjjel nappal kinozák s több izben főbe akarták lőni. Végre csudálatos modon — parasztöltönyben — menekült, de mire Brassóba visszaérkezett, nejét s gyermekeit fogva találta, mert Vellenstein parancsnok árulást gyanitott. Majd 1707-ben csíki főkirálybiróvá neveztetett, mely hivatalát három évig folytatta. Utóbb viszont tartományi biztos volt, s majd a szathmári béke után adóösszeiróvá lett. Atyja halálával 1713-ban átvette annak jószágait. Nejének 1719-ben történt halála után, 1721-ben Széki Zsuzsánnával másod izben lépett házaséletre. A halál agg korában, mint 88 éves embert 1756-ban érte el őt, ki zavaros és nyomoruságteljes fiatalság s oly mozgalmas élet után sem nyughata meg teljesen. Mert a Cserei hűsége sem kellően nem méltányoltaték, sem annak jutalmát nem vette. Sőt a csiki főkirálybiró egyik jószágától alsó Köhertől is megfosztá. Ezért készité a császár elébe terjesztésre szánt emlékiratát — ugy nevezett önéletirását — melyben felszámitja szenvedéseit és

kárait. De fontosabb ennél másik munkája: Erdély Historiája.

E munkáját 1709. dec. 16-án „Bolonyai kapu felett való szállásán Aranymives Miklós házánál“ kezdte irni. Megszakadásokkal ugyan — a mint hivatalos küldetései hozták magukkal — azonban, mint magából a munkából látszik, folytonosan dolgozott rajta 1712-ig, hol jegyzetei megszakadnak. De hogy azután is tett rajta változtatásokat, azt némely később beszurt adatok bizonyitják, sőt a variánsok is, melyek a kéziratok különböző példányaiban léteznek, erre mutatnak. Történetét 1661. a nagyszőlősi csatával kezdi, tehát azon korban, melyben még nem él, de melyről hallomás után szerezhetett magának tudomást. Azonban röviden beleszövi az elválás óta uralkodott fejdelmek dolgait is. Bujdosása alatti unalmai rábirták, hogy „a mit vagy más igaz hazafiaktól s azoknak hiteles relátióiból, vagy magam bizonyosan tudtam s experiáltam s experiálok minden napon, azokat irtam le, senkinek sem hizelkedvén, sem pedig, ahol a dolognak igazsága s valósága ugy kivánta, nem kedvezvén.“ Ismeretsége s családi összeköttetései azokkal, kik akkor Erdély államéletét intézték, adatai hitelessége mellett kezeskednek. Ő sokszor a függönyök mögé is látott a rugók közé, melyek a tényeket intézték. Éles szemét csekélynek tetsző körülmények sem kerülték ki, melyek nagy eredményeket hoztak létre. Természeténél fogva gyanakvó lévén, némi bizalmatlansággal nézte, mint ifju, a személyeket, Telekit, Bethlent, Aport, Hallert, kik e válságos korszakban az események fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. A férfiban e tulajdon még fokozódott, s ezért mindig keserű, ha a multra néz, mindig borongó, ha a jövőbe tekint. Amott látja előre készittetni azt, mi már bekövetkezett, midőn tollát kezébe vette, a független államélet bukását, mely heves kifakadásra ingerli azok ellen, kiket okainak tart. Elvekkel bir, s ezekhez tántorithatlanul ragaszkodik. De épen

ily makacs, midőn nézeteiről s véleményeiről van szó, s ezeket az elvekkel igen sokszor összezavarja. És ez az, mi tollát nem egyszer tulzóvá teszi, midőn személyekről mond itéletet. Különben e részben is megvannak szeszélyei s néha épen kicsinységekért kedvenczeit itéli el. Mert nem kell hinni, hogy kimondott részrehajlatlansági elve mellett is ne volnának rokon- és ellen szenvei. Teleki Mihály roszhirét egészen neki köszöni, mi nem zárja ki, hogy az azon időben közvélemény ne lett volna. Különben munkája a magyar irodalomban, mint mű jeles, mint történet hasonlag nagybecsü. Stilusa a memoire-stilnak utol nem ért példánya irodalmunkban, oly naiv és természetes, oly velős és jellemző mindenütt.

E két emlékirat, a Csereié és Bethlené, bezárja a munkák sorát, melyek az átmeneti korszak történetét tárgyalják. E két munkához még kettő csatlakozik: határpontjai az emelkedésnek, utolsók a történeti irodalom fejlődésének sorában: mindenik tárgyát e remény és csalatkozásban gazdag korszak alkonyának, a hanyatlásnak festése teszi. És e kettőnek irója még e korszak növendéke volt s annak kifolyása alatt irt, egyik számüzésében a menekültek sorsáról, másik hazájában ugyan, de ez időkben föl nem találva magát, az erkölcsök hanyatlásáról. Mikes és Apor, ezek a két végpont a kor történeti irodalmában.

Mikes Kelemen tagja egy előkelő székely családnak, Rákóczynak kamarása volt. Urát követte bujdoklásaiban Lengyel- és Francziaországba s végre a török földre, soha sem válva el oldala mellől s tisztelettel és ragaszkodással csüngve rajta. A bujdosóknak egymás után négy főnökét, Rákóczy Ferenczet és fiát, Csákyt és Zayt elhunyni látta, ekkor ő lett a menekültek fejévé. De midőn ő is behunyta szemét, 1762-ben felbomlott a bujdosók társulata. Leveleket irt egy nénjéhez Konstántinápolyba 1717. oct. 10-től, 1758. decemb. 20-ig, szám szerint kétszázhetet. Tartalmának jelenté-

keny részét a menekülés története és saját sorsának leirása teszi. De alkalom szerint a török erkölcsök és szokások leirását is befonja s közbeszö egy-egy adomát, történeti képet; kiterjed néha saját lélekállapotának festésére is.

E levelek müvészi példányok s irodalmunk egyik kincsét képezik: az elsőt egy erőteljes kedélyes, csüggedni nem tudó férfi s harmincz év mulva az utolsót egy számkivetésben megőszült aggnak tollából veszszük, kinek már kedélye is átváltozott s ki a lemondás nyugodtságával forgatja tollát. Ez átalakulás történetét nyomon kisérhetjük, a mint a csapások egy-egy reményvirágot leszakasztanak, s a mint az évek őszítik haját, érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése resignatióba megy át, a szeszélyes kedvcsapongásnak borult lemondás ad helyet. Itt már nincs reménye, eltünt hite egy jobb jövőben, visszanéz a multra, hol bajtársait egymásután eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyülhetnek. Pedig sokáig bizott annak meglátásában, s türelmetlenül várta a perczeket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen. S midőn 1739-ben Moldvába érkezett, dobogó kebellel irá: „elitélheted néném, micsoda sohajtásokat bocsátottam, mikor édes hazám havasai mellett mentem el. Örömest bementem volna Zágonba, de az Ur befödözte előttem az oda vivő utakat.“

És épen ily erős, kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen nénje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggódó tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, melyben semmi keresettség, semmi, a mi nem őszinte. S ez érzelem nem is változott s utolsó szavában is oly nemes, tiszta maradt, mint első levelében. Annál nagyobb módosuláson ment át kedélye. S ki első leveleiben zugolódott, hogy dolgaik oly némán folynak, hogy letelepülnek, attól fél, s nem minden agály nélkül emliti, hogy: „ha egyszer megve-

rik a törököt, ha lehet tőle, azt békességgel keni meg,“ huszonöt év mulva (1741) nyugalommal mondja: „ma olyan, mint holnap, holnap is olyan lesz, mint ma volt . . . mindenkor vonjuk magunk után hosszu bujdosásunkat, melynek talán csak a halál veti végét.“ S nyugvást abban talál, hogy ott „nincs bajunk se tisztartóval se számvetővel. Perlekedésben fejünk nem fáj. A más sorsát, tisztességét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a mienket.“ Itt már sorsa nem jókedvü élcz tárgya, humora itt keserü és epés. Pedig ő sokáig gondtalanul, zúgolódás nélkül türt s lelkén a bujdosás nyomora nem vehetett erőt. Ura halála volt az első nagyobb csapás, mely kedélyén soha ki nem épülhető átalakulást vitt véghez; mely megtanitá, hogy nem remélni, hanem lemondani kell ezután. „Az Isten — irja maga — árvaságra teve bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkat és atyánkat három óra után reggel. Ma nagy péntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyánknak halálokat kell siratnunk. Az isten mára halasztotta halálát Urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, a ki ma meghalt érettünk. A micsoda életet élt, a micsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották néki: „Ma velem lészsz a paradicsonban.“ Hullassuk bőséggel könyeinket, mert a keserüségnek ködje valóságosan reánk szállott. De ne azt a jó atyánkat sirassuk, mert őtet az isten annyi szenvedései után a mennyei lakodalomba vitte, a hol a gyönyörüségnek és örömnek poharából itatja: hanem minmagunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk.“

E mélyen érzett sorok megtörék lelkét. Jövőjét e nap óta borultnak látta, s még borultabbnak, midőn az ifju Rákóczy megérkezése nem igazolá a hozzá kötött várakozást. Ez óta néha zsémbel és nem találja helyét, a világ terhére lesz, s utolsó levelében egészen megtörve irja: „ne kivánjunk egyebet isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvössé-

get. És azután megszününk, a kéréstől, mind a büntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kivánságtól. Amen.“ Ezek voltak utolsó szavai nénjéhez. Már számot vetett a földdel, hol nincs számára vigasz, s áhitattal és oly buzgón tekint az égre, mint valaha Erdély bérczei felé, mikor még erőteljes, harczedzett férfi volt. Mert a vallásos érzés ekkor még csak egyik hurját képezte szivének, most a földön mindentől megfosztva, ez menhelye, hite s reménye maradt a rodostoi számüzöttnek.

Altorjai báró Apor Péter épen ily számüzött volt a hazában. Született 1676-ban juniusban. Mint féléves gyermek azon évben, dec. 2-án elveszté atyját, ki az akkor dühöngő ragálynak lett áldozatává. Gondos növelésben részesült. Tanulmányait a jezsuiták nagyszombati egyetemében 1696-ban bevégezvén, visszatért Erdélybe, hol nőül vette Kálnoky Borbálát és a hivatalos pályán próbált szerencsét. 1699-ben a segesvári országgyülésen mint regalista vesz részt, s még azon évben Küküllőmegye főispánjává lesz, mely hivatalába 1701-ben igtattatott be. Mind növeltetésére, mind azutáni pályájára nagy befolyást gyakorolt gróf Apor István nagybátyja, Erdély legtekintélyesebb fiainak egyike s a cath. vallásnak „nevezetes oszlopa.“ A Rákóczy-mozgalmak folytán, midőn az Erdélyben parancsnokló tábornokok csak kis gyanura is készen voltak az elfogatási parancsokkal, 1706-ban, midőn legkevésbbé sem gyanitotta volna, csiksomlyai házában elfogatott, s Csik-Szent Imrére vitetett, honnan parasztkocsin Brassóba szállitották. Szencséjére itt az őrségben több ismerősei voltak, kik becsülettel fogadták s fogsága terheit könnyitni igyekeztek, „ugy hogy — irja maga a Synopsis Mutationum-ban — Brassóban érkezésem óta, mintha nem is fogságban, hanem vendégségben lettem volna.“ Minden közbevetések mellett is fogsága hosszan tartott. Nyujtott ugyan be egy Memoriálét ezredes Wellenstein utján, az akkori pa-

rancsnok gr. Rabutinnek, azonban minden eredmény nélkül, s csak annyit nyerhetve meg, hogy a várban szabadon járkálhasson. Végre „bizonyos pártfogói“ utján I. József császárnál keresett kegyelmet s itt julius 11-én miniszteri tanácsban teljesen ártatlannak találtatván, fel is mentetett, de tényleg csak november 10-én nyerte vissza szabadságát, a császári kegyelem foganitását Rabutin mind ez ideig feltartóztatván. 1708-ban háromszéki főkapitánynyá neveztetett ki, és maga s maradékaira nézve 1712 bárságot nyert. Öregsége napjait irodalmi müködésre használta latin és magyar nyelven. „Opus Chronologicum-ját latinul irta. E munkának két része van: első, a Lusus Mundi, mely az Apor s vele rokon családok nemzedékrendjét adja, s némely apróbb följegyzésekkel kiséri: pl. a korában létezett főbb hivatalnokok névsora, a csatában vagy erőszakos halállal kimult hősök névsora sat., a másik a Synopsis Mutationum pedig történeti följegyzéseket tartalmaz 1676—1738. évekről. Legérdekesebbek a kuruczvilágra vonatkozó — bár rövid — adatok s Erdélynek azután bekövetkezett változásairól való följegyzések. Mindamellett is a munkának kevés irodalmi s inkább csak historiai becse van. Hasonlithatlanul fontosabb magyar munkája az erdélyi erkölcsök változásairól, melyet élményei által keserítve, lelkesitve, egy magasan a felett álló munkát adott át a közönségnek. Ő is, miként Cserei a kuruczvilágban, a császári párton állott s attól szenvedett csalódásai sem tántorították el. De e csalodásoknál roszabbul esett, a mit honfiai részéről tapasztalt: az erkölcsök változása. „Látom — ugymond — hogy ab anno 1687, minden esztendőben uj mód, avagy a mint a német mondja, náj módi vagyon, ugy hogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és czifrább paszomántos köntösökre vágyunk, és már atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincs. Mind ez nem tetszett neki, hogy a régi szép és jó világ oly nyomtalanul

enyészik el. Ezért irta munkáját: Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek régi együgyü alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, czifra felfordult állapotjában koldusságra való változása, melyen az mint életében soha sem kapott, hanem Erdélynek régi, alázatos együgyüségében holtig megmaradott, ugy az következendő maradvainak (utód) örökös emlékezetére irt le hazája felfordult állapotján szánakodó igaz hazafi és gyökeres székely báró Altorjai, Apor Péter. Végezte pedig el munkáját az 1736. és életének 60-dik esztendejében alsótorjai udvarházánál. Et haec meminisse juvabunt. „Jó is vala rólok meg emlékezni oly gondos és kiváncsi szemlélőnek, mint Apor, s épen azon időben, midőn a politikai változás a társadalmi életre is oly nagy befolyást gyakorolt, s midőn mintául Bécset választva, minden ősi szokás oly lényeges átalakulást szenvedett. Jó vala megemlékezni a régiek egyszerűségéről, a hajdani lakomákról s tánczokról, a fejdelem életmódjáról, az öltözetekről, az utazásokról, szekereikről s kocsijukról az ősöknek, a lakodalmakról, temetkezésről, a régi tisztességekről, az esküvések és szitkozódásokról s végre saját katholika vallásának sorsáról. És legfőként az volt helyes, hogy a multat és korát párhuzamba tette, egymás mellé állitván mindkettőnek szokásait, egy nevezetes félszázadnak erkölcstörténetét. Természetesen a mult szebb, jobb volt előtte a hanyatlásnál, melyet ő megért. A párhuzam csak annak kedvez. Ebben ő nem találja magát. A magány, az elvonultság az államélettől, a tespedés, melyben az országot látta, sehogysem tetszett. Visszanézett a multba, hol oly gazdagok és egyszerűek voltak az emberek, hol nem álcsillogás, hanem igazi fény káprázta tatta a szemet, hol hetekig tartottak a lakomák s cseber-számra itták a bort. Mindez megváltozott: a lakomák, az emberek, az erkölcsök, az egész világ. A visszaemlékezés iróasztala mellett enyhet adott neki, csendesité meghasonlott kedélyét. Irt, hadd tudják meg, mi volt és mivé lett ha-

zája. Munkájából legalább megemlékezhetnek maradvái „régi alázatos együgyüségében Erdélynek gazdagságáról, s az náj modi mellett való koldusságáról.“

XII.

Befejezésül, inkább kiegészitésül, csak rövid vázlatát fogom adni a következő kornak, a hanyatlás és süllyedés nyolczvan évének, melyben az ellenállásra tehetetlen országról minden küzdelem nélkül fosztattak le az alkotmányosságnak még maradt czafrangjai.

A szathmári béke vallását, alkotmányát biztositá. De maga sokkal kisebb, sokkal elgyöngültebb vala, s a hosszas küzdelemben sokkal kimerültebbé lett, hogysem e biztositásnak nyomatékkal érvényt tudott volna szerezni. Károlynak mint fejdelmének 1712. máj. 20-án letette az országgyülés a homagiumot, tiz évvel később pedig a pragmatica sanctiót elfogadta. A Leopold-féle hitlevél kiválóbban két garantiáját állitá fel az alkotmányosságnak: az évenként tartandó országgyüléseket s az ország főhivatalaira kijelölés utján való választást. Egyik sem töröltetett el, de valódi hatásától mindkettő megfosztatott. Alig telt el év, melyben országgyülést ne tartottak volna, de artikulusokat csak kétszer, 1714 és 1733-ban alkottak: törvényekké csak ezek lettek. A többieknek alkalmi intézkedései ilyen rangra nem emelkedtek. Aztán e gyülésekről jegyzőkönyvet sem vezettek s a czikkelyeket a kormányszéki határozatok közé irták be, kivévén az utolsó négy évét 1737—40-ig. A megürült kormányzói s több hivatalokra még 1712-ben tettek candidatiót: de kormányzóvá nem az erősittetett meg, kit kormányzónak, hanem kit tanácsurnak candidáltak, gr. Kornis Zsigmond s egy tanácsosi állomást is az itélőmesteri jelöltek közül töltöttek be, mig ország tábornokává senki sem erősittetett meg. Nem volt több tekintet a diploma többi pontjaira sem. 1712-ben be-

hozták a jezsuitákat. 1715-ben egy udvari végzés helyreállitá a fehérvári püspökséget s káptalant, sőt utóbb 1726-ban egy másik a püspököt a kormányszéki tanácsos-rangban elsővé teszi. Időközben 1716-ban Steinville katonai parancsnok Kolosvártt erőszakkal elfoglalta az egységhivők piaczi templomát, midőn az ellenmondani próbáló lelkészt „megrivogatván-kitaszigálta nyakra főre a palotából," utóbb pedig a püspököt „köntöséből levetkeztetvén, magok német palástjokat adták a fejére és a vallást igy csufolák." Nem ez volt az egységhivők egyetlen üldözése: lassanként kihagyattak a diploma szerint őket megillető hivatali candidatióból, s kevés idő mulva senki sem jutott közülök hivatalra. A hitlevélben kitett adóösszeg sem maradt meg egy évben sem, hanem évenként ujabb alku mellett neveltetett, az 1703-ban megkezdett összeirás befejeztetett, 1730-ban pedig a portai kivetés helyett uj kulcs állittatott fel. A székelység is bevonatott az adóba s épen semmi jelentősége sem volt annak, hogy protestatióit évenként megujitá. Más egyéb alig zavarta meg az ország békéjét: az első török háboru alatt 1717-ben és 1718-ban ujolag tatárhordák dulták az országot, az előbbeni évben pedig január elején, mielőtt még Rákóczy Parist elhagyta volna, a szebeni országgyülés öt bujdosót — köztük Mikes Kelement is — nótázott. Nagyobb mozgalmat keltett egy felségsértési per a második török háboru alkalmával, midőn a porta Rákóczy Józsefet a Ferencz fiát szemelte ki egy Erdély ellen intézendő támadás eszközévé. Ennek nyilatkozványai szétszórattak az országban, s az ellenében az udvar felségsértési keresettel fenyegette a résztvevőket. És ime a kormány tudósitást vesz török földről, hogy hat főur s a reformált püspök részesei a mozgalomnak. Elfogattak katonai uton, a kormányszék mellőzésével, el nem sokkal utóbb három pap. Ezeket csakhamar elereszteték, de a hét elsőnek pere 1738 végeig tartott. Akkor szabadon bocsáttattak: a püspök, ki ősz és higgadt em-

ber volt, a 70 éves s vak és süket Toldalagi, a guttaütött Toroczkai, a járni sem tudó, többnyire ágyban fekvő Rhédei, mindkettő hatvanéves, s a többiek is, és velök az utóbb befogott Turóczy.

Mind ez csorba volt az alkotmányon, de a kormány a megkezdett uton biztosan haladt, mert semmi ellenállást nem talált sehol. A kormányszék maga hivatallá lett, függésbe jött az udvari korlátnokságtól, s kevéssel volt több végrehajtó testületnél. De az országgyülést egészen hatásköre alá hajtá, elfelejté már regestrálni a sérelmeket, sürgetni orvoslásukat s élet és élénkség csak akkor volt benne, midőn az unio megbuktatott ügye után a Részek kérdése jött szőnyegre. Ez az egész időszak alatt sokat foglalkodtadta a két országot. Apafinak a lothringeni herczeggel kötött alkuja szerint a téli beszállásolások ügye a Részeken külön kezeltetett, külön Erdélyben. Ebből nőtte ki magát aztán — s kivált miután a diploma quantuma is csak Erdélyre szólott — azon sajátságos körülmény, hogy adó dolgában azon megyék, melyek még Apafi alatt a Részeket képezték, Magyarország alá rendeltettek, közigazgatási tekintetben azonban azután is Erdély alatt maradtak. Az 1715-iki magyarországi gyülés elrendelé ama megyék visszacsatlását, azonban süker nélkül. 1723. országgyülés sürgette ama végzés teljesedésbe vételét, megint süker nélkül. Erdélyből mindannyiszor ellenkező értelmű folyamodványnyal feleltek, támaszkodva a hitlevélre. Ily viszonyok közt Károly király a dolog végső eligazitására vegyes bizottmányt nevezett ki, s mialatt megfontoló lassúsággal folytatta munkálatait, Erdély 1728. apr. 20-án megujitá folyamodványát, Magyarország 1729-ben visszakeblezési sürgetését. A bizottság 1732-ben bevégezte munkálatát s az udvar kiadta dec. 31-én határozatát: Mármaros és Arad Magyarországhoz visszacsatoltattak, Középszolnok, Kraszna megyék s Kővárvidéke pénzügyi tekintetből is Erdély alá adattak. Zarándmegye kétfelé lesz vágandó.

De a végrehajtás sok nehézségbe ütközött, Zarándmegye kétfelé hasitása nem elébb, mint Mária Terézia alatt hajtatott végre 1744-ben.

Nem kis nehézséggel járó kérdés volt az oláhok uniója is. Maga az egyesült püspökség 1721-ben a pápa által canonizáltatott, mint fogarasi püspökség. Károly 1738-ban a balásfalvi uradalmat az egyesültek egyházi czéljaira adományozá: a püspöknek, ki székhelyét Balázsfalvára tette át, a seminariumnak, mely hasonlag itt székelt s a Rómában, de propaganda fide alapitott seminariumnak. Ez egész időszak alatt mig mindig feleslegesnek tartatott beczikkelyeztetésök a törvénybe, de kiváltságaik ellen a kormányszék mit sem tehetett. Midőn azonban ennek következtében a popák nagy mértékben elszaporodtak, ugy hogy többen is voltak egy-egy faluban, a kormányszék a tisztek által vizsgálatot tartatott: hányan vannak egy faluban, miféle földön laknak, s minő sérelmeket okoznak? Végre 1744-ben ők is beczikkelyeztettek az országgyülés által, de nem mint negyedik nemzet.

Az unio létrejötte után félszázadig keleti egyházról alig lehet szó Erdélyben. A popák nagy része szakitott kelettel; a megmaradt nehány dissidens nem képezett testületet s ezek is gondolkodási időt nyertek az átállásra. De azért voltak dissidensek s a jezsuiták eszélytelen buzgalma gondoskodott, hogy számok megszaporodjék. Két Oláhországból ezeket kéz alatt ellenállásra ösztönözték, hiába lőnek a popák utóbb oda utasitva, hogy pappá szenteltetésökért a budai püspökhöz forduljanak, hiában lőn eltiltva, hogy más popává nem lehet. A „hittudós“ eszélytelen föllépése meg az uniáltakat is boszantá s ezek közül 35 protopopa az 1739-iki zsinaton tiltakozott minden erőszak ellen s kijelenté, hogy kanonjaik a „Pravilla“ mellett akarnak maradni. Ugylátszik sokan, megbánták az uniót, sok popa általa szenteltette fel magát, keveset használt, hogy ezeket ujra felszentelték, hogy maga Dositeju is átállott az unio-

hoz. Mennél jobban üldöztettek a dissidensek, annál erélyesebben küzdöttek létezhetésökért. 1742-ben Hunyadmegyében egyszerre megjelent Wissarion, külföldi támogatással hirdetve, hogy ő az igaz egyház helyreállitására jött, s a nép mint szentet és apostolt litániákkal fogadta. Elfogatása véget vetett ugyan működésének, de nem a nép izgatottságának. Tizenhét évvel utóbb egy más apostol lépett fel: Sofronie kalugyer, ki Oláhországba üzetett s a kormánynak katonai karhatommal kellett fellépni. Ugyanakkor Juon Molnár Tonsul popa megtámadta a catholicusokat, reformáltakat, de elfogatott s Bécsbe vitetett. Mind ez a különböző időkben különböző módon erőszakolt uniot lehetlenné tette, a kormánynak meg kelle győződnie, hogy csakugyan vannak disunitusok s végre Mária Terézia 1765-ben a budai szerb püspököt püspöki igazgatójokká nevezte ki. De 1773. után ujra nem kaptak püspököt, mignem végre József 1784-ben megszüntette e zavaros állapotot s adott a nem egyesülteknek püspököt.

Károly halála után leánya Mária-Terézia következett. Midőn a nagyszerű királyné birtokai megtámadtattak, Erdély a nemesi fölkelést 1741-ben háromezer katonával megváltá, de 1744-ben és 1745-ben csakugyan elrendeltetett a fölkelés. A királyné uralkodása kezdetén az ország alkotmányos jogai sokkép tiszteletben tartattak. Az 1744-iki országgyülés beczikkelyezte a pragmatica sanctiot, lemondott a fejdelemválasztási jogról, modositá a fejdelmi feltételeket, a három nemzet unioját, eltörlé az Endre-féle bulla ellenállási pontját, visszaállitá a cath. püspökséget, törvényesen elismeré a görög egyesült vallást, de anélkül, hogy az oláhság külön nemzetté alakulhatna, s papjaik azon nemzethez számittattak, melyben birtokot s polgári jogokat birtak; elrendelé, hogy az országgyülési végzések fejdelmi megerősités nélkül nem érvényesek. Ily módon több a törvény ellenére bejött ujitás szentesittetett ugyan, azonban bár a következő tizennyolcz éven át az alkot-

mányosságnak formái nagyobb változáson nem mentek át, a nagynevű királyné kormánya azontul kevés tiszteletben tartá azt. 1760-ban uj utasitást kapott a kormányszék, 1761-en tul nem hivatott össze országgyülés, 1762-ben máj. 7-ikén kormányzó Kemény László nyugalmaztatott, s helyét kinevezettek, s tizenkét éven át katonai parancsnokok folytatták. Legelébb Buccow neveztetett ki s ezzel a kormányszéknek eddigi magyar ügykezelése, tanácskozása és levelezése latinra lőn átváltoztatva. Ennek utódja volt Hadik, ezé Odonnel, ezé Auersperg. 1774-ben a szász születésü Bruckenthal kormányszéki elnökké s három év mulva kormányzóvá neveztetett ki. Már ekkorra maga a kormányszék is nevezetes átalakuláson ment át: tagjai mind mágnások voltak (maga a királyné is) soraikban már egy nemes sem találtatott, annyival kevésbbé egységhivők, kiknek vallásgyakorlata nem volt ugyan korlátozva, de kik törvény ellenes mellőztetés által a közpályáról leszorittattak.

Buccow kineveztetésének nevezetes oka volt: ő mint hadiparancsnok 1762. apr. 11-éről rendeleteket kapott a határőr ezredek felállitására. Mellé Bruckenthal neveztetett ki. A szándék ellen felterjesztés történt az udvarhoz, s erre mindketten Bécsbe hivattak, honnan csak Buccow tért vissza. Ezalatt a kinevezett bizottmány megkezdte a székelyföldön a határőrök összeirását, jelesül Háromszéken s Csikban. A munkálat a nemzet nagy ellenszenvével találkozott, — habár a székely jobbágy sietett magát földesura alól ekkép elvonni — sokan inkább elhagyák hajlékaikat, mintsem fölvegyék a fegyvert, mások tömegesen a bizottsághoz járultak s ellenszegültek. Ekkor 1764. jan. 9-én Mádéfalva fölégettetett s sokan a küzdelemben elestek, s a székelység kénytelen volt fölvenni a fegyvert. A csiki főtiszt letette hivatalát, a székre nyomozás végett vegyes criminalis bizottság küldetett s az ennek következtében összehivott székgyülés eltiltatott. Töb-

beket hivatalától, másokat szabadságától meg a vegyes bizottság. 1770-ben munkába vétetett a székely határőrök jószágainak kicserélése, hogy a katonává lett faluk katonai igazgatás alá vétessenek, de ez teljesen foganatba nem mehetett. Könnyebben lőn végrehajtva az oláh határőrezredek felállitása. A szászföldről pedig azon falukból, melyek határőrökké lettek, a nem-határőrök ki lőnek költöztetve s más helységekben kárpótoltattak. Ezalatt más nagyfontosságu s többnyire üdvös ujitások is tétettek, de minthogy a törvényes formák mellőztettek, a nemzet ellenszenvével találkoztak. Első volt az adóügy, melynek reformálása 1763-ban megkezdetett. 1764-ben megjavittatott már ez intézvény is, meg ujolag 1769-ben. Lényeges eltérést egy 1771-diki leirat léptetett életbe, mely az adót nem a jövedelemhez, hanem a föld mekkoraságához szabta. Hat évvel később el lőn rendelve az adóköteles földnek uj felmérése s osztályozása. E közben 1669-ben önálló hivatallá lett a kincstár. Másik kétségtelenül üdvös intézkedés volt ez évből az urbériség szabályozása. Azelőtt még behozatott az állandó katonaság is, s sokat vitatott kérdés volt a nemesi fölkelés megváltása. 1764-ben pedig a continua táblák állittattak fel a törvénykezés kezelésére. Mindezek mellett czélba volt véve uj perrendtartás, uj büntető-törvénykönyv készitése is, de életbe egyik sem lépett s a sok normativum, patens és ideiglenes intézkedés egymást váltotta fel. Közepette e módositásoknak 1668-ban a fejdelemasszony Erdélyt nagyfejdelemségi rangra emelte.

Az alkotmányos életnek e hanyatlása kétségtelenül befolyással volt magára az irodalomra is, melynek szabad röptét különben is tetemesen gátlá a censura behozatala. Egy udvari rendelet 1728-ból eltiltá, hogy főkormányszéki engedély nélkül valamit nyomtatni lehessen, egy 1769-ből felállitá a könyvvizsgáló testületet a cath. püspök elnöklete alatt, s egy más 1770-ből elrendelé, hogy az ország alkotmányáról szóló munkák

megvizsgálás végett Bécsbe küldessenek. S valóban a szathmári békekötés után mintegy félszázadig pangott az irodalom. Hiányzott belőle az, mit köz-szellemnek lehet nevezni, s a kiadványok közt kevés volt a tanulságos s még kevesebb a lelkesitő. De a század második felében két egyszerű reformált pap, Bod Péter és Benkő József s egy evangelicus Seivert, csodával határos eredményt idéztek elő. Az ország figyelmét történetére, irodalmára forditották. Mindkettőt nagy előszeretettel, nagy alapossággal mivelték: sok nélkülözéssel kelle küzdeniök, sok kitartással kelle birniok, sok fáradságot ráforditniok, miglen az adatokat összegyüjték. De küzdtek és összegyüjték. Bizonnyal ők a nemzet alkotmányos felébredésére sokat, igen sokat tettek, mert feltárták előtte már-már veszendőbe menendő kincseinek halmazát. Az ő munkáik azok, melyekkel az irodalmi ébredés megelőzte a politikait.

Ez irodalmi tevékenység már javában folyt, midőn Mária Terézia meghalt s helyét fia József foglalta el. Erdély rendeit 1781. aug. 31-ére Szebenbe országgyülésre hivta össze, mely azonban, minthogy az elnök a megnyilás napján meghalt, articulusokat nem alkotott s főként csak a fejdelem számára a hitletétellel foglalkozott. Egy s más jelenség már ekkor is arra mutatott, hogy József az alkotmányon lényeges módositásokat fog tenni, s e szándékában többé alig kétkedhetett valaki, midőn 1782. aug. 14-én kelt rendelete által a magyar s erdélyi korlátnokságokat egyesitette. 1783-ban tett utazása tapasztalatai e szándékában az uralkodót megerősitek. Már 1784-ben nagy buzgalommal, de hevenyészett sietséggel hozzáfogott s az alkotmányosságnak némely anyja idejében még megmaradt formáit is halomra dönté. Az országot elébb tiz, azután tizenegy megyére osztá, eltörölte a székeket, a szász ispánságot hivatalos nyelvvé a németet tette, de elébb csak a kormányszéknél s jul. 31-éről átalános népszámlálást rendelt el. E tárgyban felirt a kormányszék, de mire a

megujitó parancs leérkezett, az ország egy része lángban volt — kiütött az ugynevezett „Hóravilág.“ Az erdélyi oláh jobbágyságnak tagadhatatlanul eléggé szomoru állapota volt. Sérelmeik kétféle természetűek voltak: vallásiak, melyeket a kormány s jezsuiták tulbuzgó téritései ejtettek rajtok, s helyeztetésökből kifolyók, melyeket a törvényhozás mért ugyan rájok, de a mi a magyar jobbágyokkal is köz volt. Természetes, hogy a nép a kettő közt nem tudott különbséget tenni, s mindenikért azt tette felelőssé, ki az adott viszonyokat felhasználta: a földesurat. Ingerültségére némely közbejött körülmény olajat öntött: a zalatnai korcsmárolási joggal elkövetett visszaélések, s az 1784-iki összeirás. A nép azon hittel, hogy magát a jobbágyság alól fölmenti, tömegesen jelentette magát a kiküldött hadbiztosok előtt. A kormányszék megszüntette ugyan azt, az izgatottság csillapult is, de csak azért, hogy hat hét mulva kitörjön a borzasztó pórlázadás, mely a nyugoti megyéket inség és siralom helyévé változtassa. Ezalatt Hora és Kloska előkészitették a kedélyeket, a mesztákoni és kuretyi gyülések szervezék a duló csapatokat, melyek Krizsánban elvetemült vezért kaptak. Elnyomására kezdetben semmi intézkedés sem történt, mert Bruckenthal a kormányzó s Preuss a katonai parancsnok közt rangvita támadt, s csak 37 napi borzasztó vérengzés és dulás után nyomatott el. A felállitott rögtönitélőbiróság s czélbavett insurrectio eltiltattak, s a szükséges nyomozás megtételére biztosul gr. Jankovics küldetett le. A nyugalom végre helyreállt, s a császár háboritatlanul folytatta ujitásait, a törvénykezés uj alapra fektetését, az örökös jobbágyság eltörlését, uj adórendszer behozatalát s a Magyarország és Erdély közt fennállott harminczad megszüntetését. De mind ez az alkotmányos formákhoz ragaszkodást felkölté a nemzetben, mely a türelem és passiv ellenállás fegyvereivel küzdött, s az emelkedett lelkü uralkodó belefáradva a megkezdett sisyphusi munkába, melyet nemes szándékkal, de

az emberi jogoknak gyakran éles megsértésével akart foganatba venni, életének legnemesebb, de rá nézve legtragicusabb tettére határozta el magát: visszavonta, három kivételével, minden intézkedéseit.

József ez intézkedésével az 1780-iki állapotok helyreállitását rendelé el. De a nemzet azt nem tartá elégnek, mert az akkori állapotokat is törvényteleneknek tartá. Figyelmeztetve Pálfi egy szép levele által, hogy az orvoslást egész csendességgel várja be, törvényei helyreállitását és biztositását az 1790-ik évben dec. 12-ére összehivott országgyülés tüzte ki feladatává, melynek végzései 1792-ben lettek megerősitve. Nem eléglé meg a leopoldi hitlevélnek beczikkelyezését, hanem annak lényeges pontjairól külön törvényczikkeket alkotott: megujitá az évenként tartandó országgyülést, a hivatalnokok candidatio utján kinevezés végett leendő fölterjesztését s az alkotmányos és nemzeti önállóságnak igyekezett lehető biztositékokat szerezni. Sőt ez országgyülés — miután az eddigi tapasztalatok a hazafiakat meggyőzték, hogy önmagokban igen gyengék a visszaszerzett alkotmányosságnak megtartására — valamint a magyarországi is Erdélynek nemcsak a magyarországi hitlevélbe leendő felvételét, hanem magát a bizonyos feltételek alatt megkötendő uniot is sürgette. Nem nyerhette meg, s korlátnoksága is elválasztatott a magyarországitól. A kérdés, valamint a Részek sorsának ujra fölmerült kérdése is nem aludtak el. Azután is több izben fölmerültek az országgyüléseken, de most már a kormány görditett elébök áthághatatlan akadályokat. Mind ez azonban nem volt képes kioltani a fölébredt vágyat mindaddig, mignem a hazafitörekvés — tövényhozás terén legalább — kielégittetést nem talált.

VÉGE.